

ЗАБОНИ АДАБИИ ҲОЗИРАИ ТОҶИК

Синтаксис

қисми 2

Երևան
Շախմատ

25.7.97

Երևան

Շախմատ

Տիգրան Երևանցի

Կիսով արձանդալ
Հյրաճեսե Կ.

Դ. Կ. 97.

ЗАБОНИ АДАБИИ ҲОЗИРАИ ТОҶИК

СИНТАКСИС

ҚИСМИ 2

**КИТОБИ ДАРСӢ БАРОИ ФАКУЛТАҲОИ
ФИЛОЛОГИЯИ МАКТАБҲОИ ОЛИ**

НАШРИ СЕӢОМИ ТАКМИЛЕФТА

Дар зери таҳрири профессор *Шарофиддин Рустамов*

ДУШАНБЕ

«МАОРИФ»

1995

Муаллифон:

Шарофиддин Рустамов — Муқаддима; Воситаҳои грамматикӣ алоқа дар ибора ва ҷумла; Ҷумлаҳои содда аз ҷиҳати маъно ва интонация; Баёния; Ҳол; Ҳоли макон, замон, сабаб, мақсад, шарт, ҳилоф; Ҷумлаи мураккаби тобеъ, ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда, пуркунанда, мубтадо, хабар; Ҷумлаҳои мураккаби сертаркиб.

Назаршоҳ Бсзидов — Пуркунандаи бавосита; Фарҳод Зикриёев — Мухотаб; Аъзоҳои туфайлии ҷумла; Воҳидҳои эзоҳи; Муҳаммадӣ Исматуллоев — Пуркунандаи бевосита; Ҳилол

Каримов — Нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда; Бобоҷон

Ниёзмӯҳаммадов — Мубтадо; Ҷумлаҳои соддаи яктаркиба;

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ва ҷумлаҳои пайрави ҳол; Бобо

ҷон Ниёзмӯҳаммадов ва Салом Абдурахимов — Ҳолҳои тарзи амал, микдору дараҷа, монандӣ; Раззоқ Ғаффоров — Хабар; Шавкат Ниёзӣ ва Фарҳод Зикриёев — Ҷумлаи мураккаби пайваст; Раззоқ Ғаффоров — Ибора; Муайянкунанда.

Мухаррир Г. Асророва

Н 13. Забони адабии ҳозиран тоҷик. Синтаксис.

Қисми 2. Китоби дарсӣ барои факултаҳои филологияи мактабҳои олии. — Душанбе: Маориф, 1995—342 сах.

ISBN 5—670—000234—2

ББК 81.2. Тоҷик—923

Китоб бо такмили таҳрири нав ба нашр омода шуда, баъри донишҷӯёни факултаҳои филологияи донишқадаҳо равона шудааст.

Н 4309000000 — 366 84—95
М 504(12)—95

ISBN 5—670—0234—2

© Рустамов Ш. ва дигарон,
«Маориф», 1995

МУҚАДДИМА

1. **Грамматика** илмест, ки калима, ибора ва ҷумларо ме-омӯзад. Вай ба 2 қисм: *морфология* ва *синтаксис* ҷудо мешавад.

Дар **морфология** шакли калима, қоидаҳои тағйир ёфтани он, инчунин сохту таркиби калима мавриди баҳс қарор мегирад. Калимасозӣ ҳам ба лексикология, ҳам ба морфология алоқаманд аст, бинобар ин ҳангоми муайян кардани хусусияти ҳар як ҳиссаи нутқ ҷиҳати калимасозӣ ҳам ба назар гирифта мешавад.

Синтаксис аз омилҳои ифодаи фикр баҳс мекунад. Дар ин қисми грамматика ибора, ҷумлаҳои соддаю мураккаб аз ҷиҳати сохту таркиб, алоқои маъноӣ ва грамматикӣ ҷузъҳои шон, восиҳои ифодаи муносибати онҳо, ҳелҳои ибораю ҷумла ва мавқеи ҳар кадоми онҳо дар системаи сохти синтаксисӣ забони тоҷикӣ омӯхта мешавад.

2. Морфология ва синтаксис ҳодисаҳои гуногуни грамматикиро омӯзанд ҳам, бо яқдигар алоқои мустақкам доранд ва ду қисми таркибии як сохти грамматикӣ том ба шумор мераванд. Аз ҳамин сабаб баъзе аломату хусусиятҳои грамматикӣ забонро бидуни алоқамандӣ шарҳ додан маҳол аст. Масалан, проблемаи артикль, ки ба категорияи грамматикӣ муайяниву но-муайянии исм мансуб аст, бе синтаксис пурра ҳал карда намешавад. Хусусияти ишоратии артикли *е*, ки дар ин маврид ҳамчун муродифи калимаҳои ишоратӣ зоҳир мешавад, танҳо аз рӯи муносибати ҷумлаи пайрави муайянкунанда бо калимаи эзоҳшаванда таъин мегардад. Ҳамчунин алоқамандии морфология ва синтаксисро дар мутобиқати шаклҳои феълӣ ҳаба-ри ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаб низ дидан мумкин аст.

Дар ифодаи муносибатҳои замон, модалитат ва шахс, ки асоси маъноӣ грамматикӣ ҷумларо ташкил медиҳанд, категорияҳои сифа, замон ва шахсу шумораи феъл роли асосӣ мебозанд. Дар забони тоҷикӣ аломатҳои морфологии баъзе ҳиссаҳои нутқ чандон барҷаста нестанд. Табиати лексикӣ грамматикӣ ва муносибати ҷунин калимаҳо маҳз дар синтаксис равшан аён мешавад.

Ибора, чумлаи содда ва чумлаи мураккаб воҳидҳои асосии синтаксис ба шумор мераванд. Калима воҳиди асосии синтаксис набошад ҳам, дар сохтани ибораю чумлаи содда иштирок мекунад. Калимаи мустақил мувофиқи имконияти лугавию грамматикӣ дигар калимаҳоро ба худ тобеъ мекунад ва худаш ҳам ба калимаҳои дигар тобеъ шуда, ибораю чумла месозад.

3. Ибора аз ду ё зиёда калимаи мустақил бо алокаи тобеъ ташкил меёбад ва дар чумла ҳамчун материал истифода мешавад. Аз ин рӯ, ибора мисли калима танҳо ба воситаи чумла ба системаи воситаҳои коммуникативии забон дохил мешавад. Ибора чун калима воситаи номинативии забон буда, мафҳуми нисбатан муфассали предмету ҳодиса ва аломату амалро мефаҳмонад. Ибора бар акси калима мафҳуми ба қисмҳо ҷудошавандаро дар бар мегирад. Ҳиссаҳои калимаи мураккабро морфемаҳо ташкил диҳанд, ҷузъҳои ибора дар шакли калима воқеъ мешаванд, ки ҳар кадом ба аломатҳои грамматикӣ калима молиқанд. Ин мустақилияти грамматикӣ имконият медиҳад, ки дар байни ҷузъҳои ибора дигар калимаҳои эзоҳдиҳанда дохил шаванд. Инчунин абстраксияи калима нисбат ба абстраксияи ибора як дараҷа баланд аст.

4. Ибораҳо ба ду гурӯҳи калон тақсим мешаванд: ибораҳои озод ва ибораҳои рехта. Ибораҳои озодро ибораҳои синтаксӣ ва ибораҳои рехтаро ибораҳои фразеологӣ меноманд. Ибораҳои озод мавзӯи баҳси синтаксис бошанд, ибораҳои рехта дар боби фразеология омӯхта мешаванд.

Ибораҳои фразеологӣ аз ибораҳои озод бо хусусияти рехтагӣ фарқ мекунанд. Ҷузъҳои ибораҳои фразеологӣ бо ҳар гуна калима намеоянд, онҳо дар доираи қолибҳои муайян маҳдуд мемонанд. Ибораҳои фразеологӣ аз ҷиҳати мафҳум ба калима наздик буда, ба қисмҳо тақсим намешаванд. Ибораҳои фразеологӣ аз ҷиҳати сохт зоҳиран ба ибораҳои озод монанд бошанд ҳам, аз ҷиҳати хусусияти муносибати маъно ва грамматикӣ фарқ мекунанд: байни калимаҳои таркиби ибораҳои озод алокаи зинда ва возеҳ мушоҳида шавад, муносибати маъноӣ ва грамматикӣ калимаҳои таркиби ибораҳои фразеологӣ ба дараҷаи гуногун тира шудааст. Ибораи фразеологӣ дар чумла яқлухт ба вазифаи як аъзо меояд, вале ибораҳои озод вазифаи аъзоҳои гуногунро адо мекунанд. Масалан, ибораи фразеологии **абраю астари касеро чаппа кардан** ба маънои танқид кардан, сирри касеро фош намудан ба вазифаи хабар меояд:

Пас аз се рӯз дар газетаи районӣ «Пиёлаи қадокӣ» ном фелъетоне баромад, ки дар он абраю астари Усмонқулат чаппа карда шуда буд (Б. Ортиқов).

Доираи имконияти васлшавии ҷузъҳои ибораҳои фразеологӣ хеле маҳдуд аст. Масалан, феъли **чаппа кардан** маҷозан танҳо бо **абраю астар** васл шуда метавонад. Доираи васлшавии калимаҳо дар ибораҳои озод хеле васеъ аст. Калимаи асо-

сии ибора маънои худро таъбир надода, бо калимаҳои гуногун муносибати зиёди синтаксисиро ифода мекунад: *коргурезро танқид кардан, саҳт танқид кардан, аз минбар танқид кардан, дар газета танқид кардан, шаб танқид кардан, доим танқид кардан* ва ғайра. Масалан, дар порчаи зерин калимаи *моҳ* бо калимаҳои гуногун алоқаманд шуда, чанд иборати озод сохтааст:

Моҳи рамазони Бухоро як моҳи мураккаб буд. Вай, аз як тараф, бо анъанаҳои динӣ «моҳи муборак», моҳи тоату ибодат, моҳи бахшоишу мағфират ба шумор мерафт...

Аз тарафи Ҷигар, ин моҳ барои одамони шикамсер ва ё сарсаригард моҳи бекорӣ, моҳи шикамсеркунӣ, моҳи айшу нӯш, моҳи қиморбозӣ ва моҳи ҷангу ҷидоли байни худ ҳисоб меёфт...

Агар ин маъниро хулоса карда ифода намудан хоҳем, «моҳи рамазони Бухоро моҳи риё, моҳи фитнаву фасод, моҳи беморӣ ва азобу машаққат буд» гуфтан лозим меояд (С. Айнӣ).

5. Ибора аз рӯи тааллуқи морфологии калимаи асосӣ (тобеъкунанда) тасниф карда мешавад. Аз ин ҷиҳат ҳелҳои ибора ба ҳиссаҳои мустақили нутқ мувофиқат мекунад: **ибораҳои исмӣ, сифатӣ, шуморагӣ, ҷонишинӣ, феълӣ ва зарфӣ.**

Воситаҳои асосии алоқии грамматикӣ ҷузъҳои ибора бандики изофӣ, пешояндҳо, пасояндҳо, тартиби калима ва интонация аст.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик доираи истифодаи бандики изофӣ ва пешояндҳо хеле васеъ ва муносибати синтаксисе, ки ба воситаи онҳо ифода мешавад, гуногунанд. Таҷқиқи ибора ва муайян намудани муносибатҳои маъноӣ ва грамматикӣ ҷузъҳои таркиби он бисёр хусусиятҳои грамматикӣ забони миллии тоҷикро ошкор месозад. Дар ташаккули ибораҳои феълӣ пешояндҳо, аз ҷумла пешояндҳои номӣ, фаровон истифода мешаванд. Пешояндҳои изофӣ ва таркибии изофии номӣ шаклан ба исми муайяншаванда монанданд.

Дар забон исмҳои мавҷуданд, ки дар ҷумла бе эзоҳдиҳанда ё артиклу бандакҷонишинҳо истифода намешаванд. Онҳоро калимаҳои ёридиҳанда ҳам гуфтан мумкин нест, чунки дар ҷумла аломатҳои исро қабул карда, ба саволи исм ҷавоб мешаванд ва ба вазифаи синтаксисии исм меоянд.

Дарачаи вобастагии калимаҳо дар ибораҳои пешояндӣ ва пасояндӣ як хел нест: алоқии баъзеи онҳо хеле мустақкам буда, калимаҳои таркиби ибораро дар ҷумла аз ҳам ҷудо кардан мумкин нест ва баръакс, алоқии гурӯҳи дигар суст буда, ҳангоми истифодаи он ибора дар ҷумла калимаи тобеъро мустақило кардан мумкин аст. Дар забон чунин ибораҳои феълӣ пешояндӣ низ вучуд доранд, ки дар онҳо калимаи асосӣ зикри ҷузъи тобеъро умуман талаб намекунад.

Навъи алоқа ва омилҳои ифодаи он дар ҳамаи ҳелҳои ибора баробар нест. Масалан, алоқии изофӣ асосан дар ибораҳои

исмӣ, алокаи пешояндию пасояндӣ бештар дар ибораҳои феълӣ мушоҳида мешавад. Зарфҳо бо ҷузъи асосӣ одатан дар алокаи ҳамроҳӣ меоянд.

Ҷузъҳои ибора мисли аъзоҳои пайрави ҷумла муносибатҳои умумии муайянкунандагӣ, пуркунандагӣ ва холиро ифода кунанд ҳам, ҳар кадоми он муносибатҳо зимни маъноҳои конкретии гуногун падидор мегарданд. Чунончи, дар ибораҳои исмӣ, ки калимаи тобеашон ҳам исм аст, маънои умумии муайянкунандагӣ **муносибати соҳибият** (хонаи Нодир), **замонӣ** (борони баҳор), **маконӣ** (сайри Ширбадан), **таъинот** (корди ошмикдори шамъ), **субъектӣ** (хониши булбул), **объектиро** (химояи Ватан) низ дар бар мегирад.

6. Қоидаи иборасозӣ ба табиати морфологӣ ҳиссаҳои гуногуни нутқ, ки вазифаи ҷузъи асосӣ ё тобеи ибораро адо мекунанд, алоқаманд аст, чунки ҳар кадоми онҳо аломату категорияҳои грамматикӣ ва шаклҳои хоси ифода доранд. Масалан, сифат аломату хосияти предметро мефаҳмонад ва бештар бо бандаки изофӣ ба исм тобеъ мешавад: *осмони соф, гули хушбӯй, роҳи дур, одами раҳмдил, ғалабаи дурашон*. Ё ин ки феълҳои гузаранда объекти бевосита талаб мекунанд. Ҷузъи тобеи иборайи феълӣ бо пасоянди -ро (ё бе он) алоқаманд шуда, ҳамин эҳтиёҷи феълҳои гузарандаро қонеъ мегардонанд: **обро дидан, меҳмонро пешвоз гирифтан, планро иҷро кардан, хезумро арра кардан, либос шустан** ва ғайра. Азбаски масдармонанди исм номи амалро мефаҳмонад, дар алокаи изофӣ ҳам ибора сохта метавонад: **пешвоз гирифтани меҳмон, шустани либос** ва ғайра.

Дар ташкили ибора ва ба ҳамдигар алоқаманд шудани калимаҳо на танҳо мансубияти морфологӣ калимаҳо, балки муносибати маънои луғавӣ онҳо низ аҳамият дорад. Аз ҳамин сабаб калимаҳое, ки ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ мансубанд, аз ҷиҳати маъно ба якдигар наздикӣ зоҳир намуда, бо гурӯҳи муайяни калимаҳо бо воситаҳои муштараки грамматикӣ алоқаманд мешавад. Масалан, ибораҳои исмӣ **сӯҳбат бо шоир, ҳисобот аз равиши кор** бо ибораҳои феълӣ **бо шоир сӯҳбат кардан, аз равиши кор ҳисобот додан** бо як хели алокаи грамматикӣ сохта шудаанд. Ҳарчанд дар ибораҳои мазкур муносибатҳои муштараки маъноӣ ва грамматикӣ ифода ёфтаанд, баъзе тафовутҳо боқӣ мемонанд: масдар номи амалу ҳолати конкрет аст, аммо дар исмҳо ба тариқи умумӣ ифода кардани амалу ҳолат мушоҳида мешавад. Иборайи **бо депутат вохӯрдан** пеш аз ҳама маънои бо депутат рӯ ба рӯ омадан, **вохӯрӣ бо депутат** бошад, ҷамъомади интиҳобкунандагонро мефаҳмонад.

Дар роҳҳои гуногуни ифодаи як муносибат низ фарқият дида мешавад. Масалан, дар ибораҳои исмӣ изофии **сайри кӯҳсор, тамошои шахр** ва ғайра муносибатҳои муайянкунандагӣю ҳоли ё муайянкунандагӣю объектӣ якҷоя ифода шуда бошанд,

дар ибораи феъли кӯхсорро сайр кардан ва шахрро тамошо кардан муносибати объектӣ бо маконӣ омехта ифода шудааст.

Дар вазифаи чузъи асосии ибора феълҳои монда омада бошанд, дараҷаи алоқамандии калимаҳо сустрар мегардад. Дар ин гуна ҳолатҳо дар ифодаи муносибатҳои синтаксисӣ калимаҳои тобеъ ва воситаҳои грамматикӣ алоқа роли калон меобзанд: **бо падар фурумадан, аз ағба фурумадан, аз тарс фурумадан, ногоҳ фурумадан, ларзида фурумадан** ва ғ. Дар ибораҳои феълӣ, ки чузъи тобеи онҳо бо пешояндҳои номӣ алоқаманд шудааст, дар ифодаи муносибати маъноӣ ва ташкили ибора воситаҳои грамматикӣ эътибори калон пайдо мекунанд: **дар назди падар сухан гуфтан, дар вақти мулоқот хомӯш мондан, ҳангоми гап задан ишора кардан, баъд аз кор омадан** ва ғайра.

Дар ташкили ибораҳои номӣ мақоми бандаки изофӣ бузург аст. Бо бандаки изофӣ алоқаманд шудани калимаҳо тарзи маъмули иборасозӣ буда, аз табиати забони миллии тоҷик сар мезанад. Дар ибораҳои изофӣ калимаи тобеъкунанда бандаки изофӣ гирифта, дар аввали ибора меояд. Дар ибораҳои дигар чузъи тобеъ (бо пешоянду пасоянд ё дар алоқаи ҳамроҳӣ) асосан пеш аз калимаи тобеъкунанда меояд. Дар ибораҳои изофӣ муносибати муайянкунандагӣ маъноӣ асосӣ буда, объектӣ, замонӣ, маконӣ ва ғайра маъноҳои иловагии ибора ба шумор мераванд. Муносибати маъноӣ чузъҳои ибораи изофӣ ду хел мешавад: 1) аломат ва 2) соҳибият. Дар хели аввал калимаҳои тобеъ бо сифат, сифати феълӣ, шумораҳои тартибӣ ва як микдор исмҳое, ки ба нисбати предмет далолат мекунанд, ифода мешаванд: **ниҳоли сабз, сафедори баланд, марди нотарс, ғунҷаи ношукуфта, асри бистум, соати тилло, нони гандум**. Чузъҳои тобеъ вобаста ба тарзи ифодаашон бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ, бо калимаи асосӣ ва байни худ муносибати гуногун зоҳир мекунанд:

а) Чузъҳои тобеи ибора бо сифат, сифати феълӣ, шумораи тартибӣ ифода шуда бошанд, ба тадриҷ мукамал гардидани маънои калимаи асосии ибора мушоҳида мешавад: **чанори баланди сершоҳу барг, насими форами баҳорӣ**.

б) Чузъҳои тобеи ибора бо исму калимаҳои мафҳуми предметӣ дошта ифода ёфта бошанд, калимаҳои эзоҳдиҳанда силсилавор ба якдигар тобеъ шуда, танҳо маънои чузъи пеш аз худ омадаро шарҳ медиҳанд: **гулҳои хиёбони шаҳр**.

в) Ҳар кадом чузъҳои тобеъ ба калимаи асосии ибора тобеъ шуда, аломатҳои ҳамчинси онро ҷудогона эзоҳ медиҳанд: **садбаргҳои сурх, зард ва сафед; овези паст, вале фораи; ҷамъомади студентону муаллимон** ва ғ.

7. Забоншиносон дар хусуси муносибати ибораву ҷумла, хусусиятҳои фарқкунандаи онҳо бисёр баҳс кардаанд. Академик В. В. Виноградов тафовути онҳоро дар вазифаҳои гуно-

гуни номинативӣ (танҳо ном бурдан мафҳумҳои нисбатан мукаммали ашъё, аломат, ҳолат, воқеаю ҳодиса) ва коммуникативии онҳо (ифода кардани фикр ва имконпазир гардондани мубодилаи афкор дар байни одамон) дидааст. Ибораҳо ба мисли калимаҳои барои сохтани ҷумла хизмат мекунам. Чунон ки калимаҳои муносибати предикативиро ифода карда, ҷумла мешаванд, ибораҳо низ қодиранд, ки хусусиятҳои ҷумларо молики гардида, ба воҳиди коммуникативии забон табдил ёбанд. **Аввалҳои декабрь, ҳаво на гарм гарм, на хунуки хунук** (Х. Карим).

Ибораҳо дар таркиби ҷумла вазифаи аъзоҳои гуногунро адо карда, чун сараъзо ё аъзои пайрави тафсилии ҷумла падидор мегарданд. Мувофиқи талаботи созмони ҷумла ва таносуби сухан дар сохти ибора тағйироти ҷузъӣ рӯй диҳад ҳам (дар тартиби ҷойгиршавии ҷузъҳои ибора: баъд аз ин китобро хонданам — баъд аз хонданам ин китобро...), ба тарҳи структурии ҷумла таъсири ҷиддӣ расонда наметавонанд.

Ибора ба вазифаи ҳамаи аъзоҳои ҷумла меояд, аммо ин вазифаи ибора аз рӯи калимаи асосии он муайян карда мешавад. Дар таркиби ҷумла ҷузъи асосии ибора вазифаҳои гуногунро синтаксисиро адо мекунад, дар вазифаи ҷузъи тобеъ бошад, дигаргунӣ рӯй наметаносиб. Масалан, дар ҷумлаи **Деҳқонони асил аз ҳар гектар замини пахта 40 центнерӣ ҳосил бардоштанд** иборати деҳқонони асил ба вазифаи мубтадо (аслан мубтадо-калимаи **деҳқонон**, асил — муайянкунандаи он) омадааст. Иборати мазкур ба вазифаи аъзоҳои дигар низ омада наметавонад: **Ҳотам деҳқони асил аст. Ба деҳқони асил ин қадар ҳосил гирифта ҷам писанд нест. Дар назди деҳқонони асил сари тағзим фуруд меоранд. Анвар мисли деҳқонони асил дар замин кор мекунад.**

Иборати феълии **китоб хондан** низ ба вазифаи ҳамаи аъзоҳои ҷумла меояд. Албатта, дар ин сурат ҷузъи асосии ибора мисли калимаҳои мустақили ҷудогона аз рӯи талаботи созмони ҷумла шакли синтаксисии худро тағйир медиҳад, вале муносибати объектии ибора ҳамчунон боқӣ мемонад: **Китоб хондан шараф аст. Вазифаи мо китоб хондан аст. Шаби китоб хондан хаста менамуд. Барои китоб хондан вақт надорад ва ғайра.**

Дар таркиби ҷумла маъно ва муносибати грамматикӣ ибора маҳфуз мемонад, аммо бо тақозои вазифаи ахбор муносибати онҳо ҳар ҳел зоҳир мешавад. Дар ин гуна мавридҳо калимаи тобеъ ба воситаи калимаи асосӣ ба тамоми ҷузъҳои воҳиди ахбор муносибати маъноӣ пайдо карда наметавонад. Масалан, иборати **дашти тафсон** муносибати муайянкунандагӣ ифода карда, дар ҷумлаи **Дар дашти тафсон ба назар ҷонзоде наменамуд** ба вазифаи ҳоли макон омадааст. Аммо дар ин ҷумла муносибати муайянкунандагӣ иборати **дашти тафсон** боиси ба

амал омадани маъноӣ ахбориӣ ҷумла гардидааст ва ба муносибати сабаби пайвасти ифода шудааст (Аз сабаби тафсонии дашт ба назар ҷанзоде наменамуд). Ин хусусияти ибораи **дашти тафсонро** ба ҳисси аз ҷиҳати шакли маъноӣ ягона ва таъйирнопазири структураи синтаксисӣ табдил додааст.

8. Ҷумла воҳиди асосии синтаксис мебошад. Калимаю ибораҳо ба ҳам алоқаманд шуда ҷумларо ташкил медиҳанд.

Забон ҳамчун олоти мубодилаи фикр ва омили алоқии аъзоӣ ҷамъият вазифаи асосии коммуникативии худро ба воситаи ҷумла адо мекунад. Ҷумласозӣ ва ҷумлабандӣ масъалаи асосии баҳси ин боби грамматика буда, қонуниятҳои таърихӣ забонро дар бар мегирад. Ҷумла дар навбати аввал аз се ҷиҳат — маъно, вазифа (функция) ва сомон (структура) омӯхта мешавад. Ҷумла маъноӣ грамматикӣ ва омилҳои ҳоси ифода дорад. Структураи маъноӣ ва таҷзияи актуалии ҷумлаҳои забони тоҷикӣ ҳанӯз тадқиқ нашудааст.

Ҷумлаҳо аз ҷиҳати сохт, структура ва вазифаашон ба ҳелҳо ҷудо мешаванд: ҷумлаҳои соддаю мураккаб; яктаркибаю дутаркиба; ҳулласу тафсилӣ; пурраю нопурра; тасдиқию инкорӣ; хабарӣ, саволӣ, амрӣ, ҳитобӣ аз ҳамин қабиланд. Ҷумлаи содда аз ҷиҳати маъноӣ ва оҳанги гуфтор кам тадқиқ шудааст. Ҳангоми мубодилаи афкор гӯянда метавонад дар ягон бора маълумот диҳад, хурсандӣ изҳор намояд, амру фармон диҳад, ба амале даъват кунад ва ҳоказо. Вобаста ба мақсаду оҳанги гуфтор ҷумлаҳои содда хабарӣ, саволӣ, амрӣ ва ҳитобӣ мешаванд. Дар қисми ҷумлаҳои мураккаб тарзи ташаккул, муносибати ҷумлаҳои содда ва воситаҳои алоқии грамматикӣ онҳо дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб ва муродифоти онҳо аз муҳимтарин масъалаҳо ба шумор мераванд.

Интонацияи хабарӣ ва **хусусияти предикативӣ** аломатҳои асосии ташаккули ҷумла ҳисоб меёбанд. Калимаву ибора дар ҷумла алоқаманд шуда, ба интонацияи хабарӣ молик мегарданд. Интонация ҳамчун воситаи барҷастаи грамматикӣ ба сифати ҷумлаи мустақил истифода шудани калимаҳои алоҳидаро низ имконпазир мегардонад. Ҷумла ба василаи интонацияи хабарӣ доштани ҳам аз ибора ба кулӣ фарқ мекунад.

Бояд гуфт, ки дар ҷумла мақоми феъл ҳеле бузург аст, чунки вай ба вазифаи хабар омада, бо ёрии категорияҳои грамматикӣ сифа, замон ва шахсу шумора ба воқеияти амалу ҳолат далолат мекунад ва ба туфайли ифодаи муносибати предикативӣ меҳвари бунёди ҷумларо ташкил медиҳад. Аммо замонӣ модалият дар хабарҳои номӣ ҳам ифода мешаванд.

Категорияи модалият муносибати мундариҷаи ҷумларо нисбат ба воқеият, ки аз тарафи гӯянда муқаррар шудааст, ифода менамояд. Модалияти ҷумла на танҳо ба воситаи сифаи феъл, инчунин бо калима ва ҳиссаҳои модалӣ ва интонация ифода мешавад.

Воқеияти амалу ҳолати ҷумла бо категорияи замон алоқаманд аст. Маъноӣ синтаксисии замон дар ҷумла зохир мешавад. Ҷумлаҳои унвонӣ ҳам ба замон далолат мекунанд.

Муносибати предикативӣ, ки бо категорияҳои замон, модалит ва шахс ифода мешавад, ҳоси ҳама гуна вохидҳои коммуникативӣ аст.

9. Дар ифодаи аъзоҳои ҷумла муносибати наздики ҳиссаҳои нутқ бо аъзоҳои ҷудогона аён мегардад. Масалан, мубтадо ва пурқунанда дар навбати аввал бо исм, ҷонишин ва масдар, хабар бо феъл ва ҳол бо зарфу исмҳои замону макон ифода мешавад. Бо вучуди ин дар таснифоти аъзоҳои ҷумла ва муайян кардани ҳелҳои онҳо танҳо ба ҳиссаҳои нутқ такъя кардан дуруст нест. Дар ин маврид муносибати синтаксисии аъзоҳои ҷумла низ ба эътибор гирифта мешавад.

Дар сурат гирифтани ҷумла роли сараъзоҳо басо калон аст, вале аъзоҳои пайрав низ дар ин ҷиҳат саҳме доранд. Ҳолҳои замон, макон, сабаб, мақсад ва ғайра на танҳо ба яке аз сараъзоҳо, балки ба мундариҷаи тамоми ҷумла алоқаманд шуда метавонанд ва аз ин сабаб як ҳиссаи созмони ҷумла ба шумор мераванд. Бинобар ин бо ҷудо кардани ҳамаи аъзоҳои ҷумла ба гурӯҳи мубтадо ва хабар таҷзияи синтаксисӣ хотима намеёбад. Дар забон ҳодисаи ба аъзоҳои пайрав тобеъ шудани аъзоҳои пайрав низ маъмул аст.

Ҷумлаҳои содда баъзан хеле сертаркиб мешаванд: дар дохили ҷумла аъзоҳои ҷида ва истисноӣ, муҳотаб, калимаву ибораҳои туфайлӣ омада метавонанд. Аъзоҳои ҷида, ки як маркази предикативӣ доранд, ҷумлаҳои соддаро ба мураккаб табдил намедиҳанд. Хабарҳои ҷида ба як мубтадо муносибати якхелаи маъноӣ ва грамматикӣ дошта, як маркази предикативӣ ҳисоб меёбанд.

Ҷумлаҳо аз рӯи иштироки сараъзоҳо яктаркибаю дутаркиба мешаванд. Таҳлили ҳаматарафаи аъзоҳои ҷумла ва муносибати маъноӣ ва грамматикӣ онҳо дар ҷумлаҳои дутаркиба ба амал меояд. Мувофиқати хабар бо мубтадо на танҳо аз лиҳози аломатҳои грамматикӣ (шахсу шумора), балки аз ҷиҳати маъно ҳам воқеъ мегардад. Дар ин бобат бо кадом категорияҳои лексикӣ грамматикӣ калимаҳо ифода шудани мубтадо аҳамият дорад. Категорияи шахсу ғайришахси исм маҳз дар ҳамин ҷо эътибор пайдо мекунад; мубтадо бо исмҳои шахс ифода шуда бошад, мувофиқати пурра, вале бо исмҳои ғайришахс мувофиқати пурраю нопурра зохир мекунад. Ҳангоми бо исмҳои ҷомеъ ифода шудани мубтадо низ исми шахсу ғайришахс ба ҳисоб гирифта мешавад.

10. Аъзоҳои пайрави ҷумла аз рӯи он ҷиҳатҳо тасниф карда мешаванд, ки бо ҷузъи эзоҳшаванда ҷӣ гуна муносибати маъноӣ ва грамматикӣ доранд, онро аз кадом ҷиҳат эзоҳ медиҳанд ва бо кадом ҳиссаи нутқ ифода гардида, бо кадом во-

ситаи грамматикӣ алоқаманд шудаанд. Албатта, мавқеи ҳамаи омилҳои зикршуда дар таснифоти аъзоҳои пайрав як хел нест.

Аъзоҳои пайрав аз рӯи аломатҳои боло ба се гурӯҳ чудо мешаванд: **муайянкунанда, пуркунанда** ва **ҳол**. Ҳангоми муайян кардани хусусиятҳои синтаксисӣ ҳамаи омилҳо (лексикӣ грамматикӣ, муносибати калимаҳои тобеъкунандаву тобеъшаванда ва воситаҳои алоқани онҳо) ба эътибор гирифта мешавад. Бояд қайд кард, ки муайянкунанда дар грамматикаи забони тоҷикӣ чун анъана аз рӯи як воситаи алоқа ба **изофию беизофа** чудо карда мешавад. **Муайянкунандаи беизофа** аслан ба ягон навъи алоқани синтаксисӣ далолат намекунад. Бинобар ин муайянкунандаҳоро аз рӯи муносибати муайянкунандаву муайяншаванда ва тарзу воситаи грамматикӣ ифодаи он ба ҳелҳо чудо кардан лозим аст. Маълум аст, ки муайянкунандаҳо дар забони тоҷикӣ на танҳо ба алоқани изофӣ, инчунин дар алоқани ҳамроҳӣ (*ин ҳавлӣ, ду даста гул, зеботарин кишвар*), вобастагӣ (*Раҳимбегири ягона орзу, ҷонишини оид ба корҳои илмӣ*) ба муайяншаванда тобеъ мешаванд. Меъёри асосии таснифоти пуркунанда муносибати амалу объект ба шумор меравад. Ба пуркунандаи суратёфта (бо пасоянди **-ро**) ва суратнаёфта чудо кардани пуркунандаи бевосита ба маънои умумӣ ва ё конкретии предмет ва мавқеи он асос ёфтааст. Чунончи, *Чамшед китоб хонд ва Чамшед китобро хонд* гуфтан мумкин, вале *Китобро Чамшед хонд* гуфтан мумкин бошад ҳам, *Китоб Чамшед хонд* гуфтан мумкин нест. Пуркунандаҳои бевоситаи суратёфта ва суратнаёфта аз ҷиҳати ифода ҳам фарқ мекунанд. Пуркунандаи бевоситаи суратёфта бо ҳамаи навъҳои исм, ҷонишин, масдар ва калимаҳои исмшуда ифода мешавад, вале пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта танҳо бо исми ҷинс ва ҷонишини саволии **чӣ** ифода мегардад ва ҳамеша дар паҳлӯи феъл меояд. Исм, ҷонишин ва масдар бо ёрии пешояндҳо ба вазифаи пуркунандаи бавосита омада метавонад. Таснифоти дохилии пуркунанда аз рӯи муносибати амалу предмет воқеъ мегардад. Пешояндҳо барои возеҳ ифода ёфтани он муносибат ёри мерасонанд. Чунончи, пуркунандаҳое, ки объекти муҳокимаро мефаҳмонанд, ба феълҳои нутқ (*гуфтан, хондан, фаҳмондан, сухан рондан, нақл кардан, ҳикоя кардан, маъруза кардан, ҳисобот додан, сӯхбат кардан, маълумот додан, дарс гуфтан, арз кардан, шикоят кардан...*) ва ба воситаи пешояндҳои аз, аз рӯи, дар бораи, дар хусуси, дар бобати, дар ҳаққи, доир ба, оид ба ва ғ. алоқаманд мешаванд: **Аз рафти кишти пахта ҳам гап заданд. Нотиқон дар бораи тараққиёти иқтисодии Тоҷикистон маълумот доданд.**

Заминаи асосии ифодаи морфологии ҳол зарф аст, вале азбаски микдори зарфҳо дар забони тоҷикӣ хеле кам аст, иҷрои вазифаи синтаксисии вай ба зиммаи дигар ҷиссаҳои нутқ меафтад. Бинобар ин бо феълҳои ҳол, исм, масдар, сифат ва воҳид-

ҳои фразеологӣ ифода шудани ҳол маъмул аст. Бештар исмҳо ба вазифаи ҳол меоянд, ки ин ба маъноҳои гуногуни луғавии онҳо вобаста аст.

Ҳол аз рӯи вазифа ва муносибати маъноӣ грамматикӣ ба амалу ҳолат ба ҳелҳои зерин ҷудо мешавад: ҳоли тарз, монандӣ, миқдору дараҷа, макон, замон, сабаб, мақсад, шарт ва ҳилоф. Таснифоти дохилии ҳелҳои гуногуни ҳол ба муайян кардани аъзоҳои ҷидаи ҷумла ва нишон додани хусусияти грамматикӣ онҳо низ ёрӣ медиҳад. Дар як ҷумла омадани якчанд ҳоли макон имконпазир аст, вале ин ҳамеша боиси ҷида шудани онҳо намегардад. Маълум аст, ки ҳоли макон муносибати гуногуни макониро ифода карда, ба панҷ ҳел ҷудо мешавад ва ҳар кадом аз ҷиҳати муносибат ва воситаҳои грамматикӣ ифода фарқ мекунанд. Масалан, дар ҷумлаи *Уро аз қишлоқ то истоғҳои роҳи оҳан рафиқонаш ғуселониданд* (Раҳим Чалил) ҳолҳои **аз қишлоқ** ва **то истоғҳои роҳи оҳан** ба ибтидои макони саршавии ҳаракат ва ба интиҳои он далолат мекунанд, бинобар ин ҳолҳои мазкурро ҷида номидан мумкин нест. Маъноӣ он ҳолҳои макон ва воситаи алоқаи онҳо ба хабар як ҳел нест; дар байни ҳуди аъзоҳои ҷида ҳам муносибати пайвастӣ дида намешавад.

11. Ҷумлаҳои соддаи яктаркиба аз ҷиҳати сохт, таркиб ва ифодаи маъно баробари баъзе аломатҳои муштарак тафовути муайяне доранд. Умумияти ҳамаи ҷумлаҳои соддаи яктаркиба, ки боиси дар як гурӯҳ муттаҳид шудани онҳо гардидааст ва бо ҷумлаҳои дутаркиба оппозицияи грамматикӣ ташкил менамоянд, аз он иборат аст, ки дар ташаккули онҳо яке аз сараъзоҳои ҷумла иштирок намекунад. Ин гурӯҳи ҷумлаҳо қонуниятҳои хос дошта, дар тӯли таърихи забон ба вучуд омадаанд ва тадриҷан ба шакли қолиби муайян даромадаанд.

12. **Ҷумлаи мураккаб** аз ҷумлаҳои содда ташаккул меёбад. Аммо ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккабро ба ҷумлаҳои соддаи мустакил баробар дониста, дар қиёси онҳо таҳлил кардан мумкин нест. Ҷумлаҳои содда дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб мустакилияти интонационии худро таъбир дода, шакли структураи худро ба сохти грамматикӣ онҳо мувофиқ намуда, ба ҷузъи воҳиди мукаммали синтаксисӣ табдил меёбанд. Алоқаи маъноӣ ва синтаксисии ҷузъҳои таркибии ҷумлаҳои мураккабро пайвандакҳо, мутобиқати шаклҳои феълӣ, калимаҳои ҳамнисбату нисбӣ, интонация, тартиби ҷойгирии ҷузъҳо барин воситаҳои грамматикӣ таъмин мекунанд.

Дар муайян намудани муносибати ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаб ва таснифоти ҷумлаҳои пайрав муносибати шакливу маъноӣ ҳиссаҳои онҳо, воситаҳои грамматикӣ алоқа аҳамияти махсус доранд.

13. Ҷумлаҳои мураккаби беаивандак хусусияти хоси грамматикӣ доранд ва бо ҷумлаҳои мураккаби пайвандакдор хусу-

сияти синонимӣ зоҳир мекунад. Дар байни онҳо баъзан кор фармудани ягон пайвандаки пайваस्तкунанда ё тобеъкунанда имконпазир мешавад, вале ин на ҳамеша муяссар мегардад, чунки пайвандак на танҳо барқароркунандаи робитаи ҷумлаҳои содда, инчунин нишондиҳандаи муносибати онҳо ба шумор меравад. Барои алокаи ҷумлаҳо на танҳо пайвандак, балки калимаҳои ҳамнисбат, шаклҳои феълӣ, воситаҳои лексикӣ забон (ба ҷои исмҳои таркиби ҷумлаи якум омадани ҷонишинҳо, бандакҷонишинҳо, ҳиссачаҳо ва калимаҳои дигари ишоратӣ) ва интонация иштирок менамоянд, ки вазифаи ҳамаи онҳоро ба ҳисоб нагирифта, муносибатҳои маъноиву грамматикӣ ҷумлаҳо, алокаи дутарафаи онҳоро таъин кардан имконнопазир мегардад.

14. Ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвастро одатан мустақил ва баробарҳуқуқ меноманд. Ин ҳулоса аз муқоисаи ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо ҷумлаҳои мураккаби тобеъ баромадааст, чунки бар хилофи ҷумлаҳои мураккаби пайваст дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ тобеияти ҷумлаи пайрав ба сарҷумла басо барҷаста зоҳир гардида, ҷои ҷумлаи пайрав тобеияти вайро таъбир намедихад.

Дар таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст ҷумлаи якум озод аст, вале ҷумлаи дуюм мувофиқи мазмун ва тақозои ҷумлаи якум шакл гирифта, ба вай як андоза вобаста аст. Дар ҷумлаи дуюм такрори баъзеи аъзоҳои ҷумлаи якум, омадани ҷонишинҳо ва таркибҳои ҷонишиние, ки ба ягон аъзо ё ки тамоми ҷумла ишора мекунад, низ имконпазир аст. Муносибати ҷумлаҳо на танҳо ба шакли ҷумлаи дуюм, балки ба сохти умуман ҷумлаи мураккаби пайваст таъсир мерасонад.

Маълум аст, ки муносибати ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст як хел нест. Пайвандакҳо ҳам воситаи алоқа ва ҳам нишондиҳандаи муносибати ҷумлаҳои содда ба шумор мераванд. Аммо дар муайян намудани муносибати ҷумлаҳое, ки бо пайвандакҳои пайҳам алоқаманд шудаанд, эҳтиёг кардан лозим аст, чунки дар ин гуна ҷумлаҳо ҳамаи муносибатҳои синтаксисиро дарёфттан мумкин аст. Масалан, ба воситаи пайвандаки ва ҷумлаҳое алоқаманд мешаванд, ки ҳам муносибати ҳамзамонӣю пайҳамзамонӣ, ҳам муносибати сабабу натиҷа, ҳам муносибати хилофӣ ва ҳам муносибати ҳамроҳиро ифода карда метавонанд.

Ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва ҷумлаҳои соддаи ҷида-аъзо аз ҷиҳати имконияти дар таркибашон омадани ҷумлаҳои содда ва аъзоҳои ҷумла ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд: кушода ва баста. Ҷумлаҳои бепайвандак бештар кушода мешаванд, чунки дар таркиби онҳо ду ва зиёда ҷумлаҳои содда ва аъзоҳои якхела нисбатан зиёдтар мушоҳида мешавад. Ҷумлаҳои кушода ва баста дар ҷумлаҳои пайвандакдор барҷаста зоҳир мешавад. Ҷумлаҳои пӯшида бештар ҷумлаҳои фаро меги-

ранд, ки муносибати хилофӣ, қиёсӣ ва сабаб-натиҷа доранд. Дар таркиби ин гуна ҷумлаҳо ҳиссаҷаҳои маҳдудӣ, калимаҳои инкорӣ, антонимӣ меоянд. Дар аввали ҷумлаҳои пушида интонация тадриҷан боло рафта, дар ҳиссаи дуюм паст мешавад.

Мубоҳиса дар атрофи масъалаҳои ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, таснифоти ҷумлаҳои пайрав, якҷазой ва дуҷазойи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, муносибати ҷумлаи пайрав бо аъзоҳои ҷумла дар забоншиносӣ давом дорад. Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ яке аз ҷумлаҳо аз ҷиҳати маъно ва структура ба дигаре тобеъ мешавад ва ин тобеият бо ёрии воситаҳои гуногуни грамматикӣ сурат мегирад. Сарҷумлаю ҷумлаи пайрав аз рӯи маъною вазифа ва мавқеи синтаксисии ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ муайян карда мешавад.

Пайвандакҳои тобеъкунанда воситаи асосии алокаи ҷумлаи пайрав ба сарҷумла буда, дар таснифоти ҷумлаҳои пайрав низ ёрӣ мерасонанд. **Калимаҳои ҳамнисбат** аъзои ҷумла ба шумор мераванд, онҳо ба вазифаи сараъзо ва аъзоҳои пайрави ҷумла меоянд. Калимаҳои ҳамнисбат дар алокаи сарҷумлаву ҷумлаи пайрав ва таснифоти ҷумлаҳои пайрав ёрӣ мерасонанд. Калимаҳои ҳамнисбат маънои умумӣ ва ишоратӣ дошта, омадани ҷумлаи пайравро ногузир мегардонанд ва маънои конкретии онҳо ба воситаи ҷумлаи пайрав ошкор мешавад.

Ба вазифаи калимаҳои ҳамнисбат бештар ҷонишинҳои ишоратӣ истифода мешаванд, вале ҳама гуна ҷонишини ишоратии таркиби сарҷумларо бо ҷумлаи пайрав ҳамвазифа пиндоштан дуруст нест. Ҷонишинҳо бештар ба калимае ишора мекунанд, ки дар ҷумлаҳои гузашта истифода шудаанд. Дар таркиби сарҷумла метавонад ду ҷонишини ишоратӣ ояд, ки яке ба ҷумлаи гузашта ишора кунад дигаре ба ҷумлаи пайрав: *Инро ман аз ҳамин ҳис кардам, ки ў дар вақти харид ҳисобҳо ва нархи чизҳоро аз ман пинҳон мекард ва дар вақти ҳисобӣ бо хўҷаи онҳо тезу тунд мешуданд* (С. Айнӣ).

Дар таҳлили ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба муносибати синтаксисӣ ва лексикӣ на танҳо сарҷумлаву ҷумлаи пайрав, инчунин унсурҳои ҷудогонаи забон: муносибати калимаҳои ҳамнисбат ва пайвандакҳо, муносибати калимаҳои ҷудогонаю пайвандакҳо (қариб... буд, ки..., ҳанӯз... буд, ки...), муносибати исму ҷонишинҳои ишоратӣ (одаме, ки онро, одамоне, ки онҳоро, мактабе, ки дар он ҷо ва ғ.), муносибати ҷонишинҳо (ҳар қадар... ҳамон қадар) махсус эътибор додан лозим аст. Ин тарзи таҳлил бо нишон додани моҳияти семантикӣ маҳдуд нашуда, ба кушодани механизми сохти ҷумлаҳо ва алокаи синтаксисии онҳо имконият медиҳад. Аз ҳамин нуқтаи назар, ҳар як ҷумлаи пайравро аз рӯи қолибҳо ба гуруҳҳо ҷудо кардан мумкин аст: 1) ҷумлаи пайраве, ки танҳо ба воситаи пайвандакҳои **синтетикӣ** тобеъ шудаанд (**чун, чунки, агар** ва ғ.); 2) ҷумлаҳои пайраве, ки бо пайвандакҳои **аналитикӣ** омадаанд; дар

ин гуна чумлаҳо пайвандакҳои аналитикӣ вобаста ба муносибати чумлаи пайраву сарчумла вазифаҳои гуногунро адо мекунанд, гоҳо аз он ба кулӣ фарқ мекунанд, чунки ин пайвандакҳо аз ду қисм иборат буда, ҳиссаи номини онҳо вазифаи аслии худро адо кунанд, пайвандак ҳамчун воситаи грамматикӣ хизмат менамояд: **пеш аз он ки, баъд аз он ки, дар ҳолате ки, дар вазъияте ки, аз сабаби он ки, ба мақсади он ки, қатъи назар аз он ки, мисли он ки** ва ғ.; 3) дар таркиби сарчумла истифода шудани калимаи ҳамнисбат: **барои он омадам, ки..., ба шарте розӣ мешавам, ки...** ва ғ.; 4) дар аввалу охири чумлаи пайрав омадани пайвандакӣ тобеъкунанда: **агарчи... ҳам, агар... ҳам** ва **то... ки**; 5) дар синтаксиси чумлаҳои мураккаби тобеъ ба замми пайвандакҳои тобеъкунанда истифода шудани дигар воситаҳои грамматикӣ мумкин аст. Чунончи, дар аввали ҷузъи дуҷумлаи чумлаи мураккаб омадани пайвандакҳои пайвасткунанда: **гарчи... аммо, ҳарчанд... вале**; 6) дар аввали ҳиссаи якум пайвандак, вале дар аввали ҳиссаи дуюм омадани калимаҳои дигар: **агар... он гоҳ, агар... пас** ва ғ.

ВОСИТАҲОИ ГРАММАТИКИИ АЛОҚА ДАР ИБОРА ВА ЧУМЛА

Ибора ва чумла воҳидҳои асосии синтаксис ба шумор мераванд, аммо воситаҳои грамматикӣ алоқаи онҳо аз якдигар фарқ мекунанд. Алоқаи калимаҳо дар ибора ба табиати луғавию семантикӣ ва грамматикӣ калимаи асосии он марбут буда, онро алоқаи наздикалимагӣ меноманд. Аз ҳамин ҷиҳат алоқаи ибора ва воситаҳои он вобаста ба қобилияти калиматобеъкунии ҳиссаҳои мустақили нутқ омӯхта мешавад. Дар ибораи калимаҳо бо алоқаи тобеъ меоянд. Аммо дар чумла ҳам алоқаи тобеъ ва ҳам алоқаи пайваст вучуд дорад. Дар забон воситаҳои гуногуни грамматикӣ алоқа мавҷуданд.

Бандакҳо. Дар алоқаи калимаҳо дар ибора ва чумла бандакҳои изофӣ, феълию хабарӣ истифода мешаванд.

Бандакҳои феълӣ ва хабарӣ. Дар забоншиносии тоҷик муносибати маъноӣ ва грамматикӣ мубтадою хабарро алоқаи мувофиқат меноманд, ки ба воситаи бандакҳои феълию хабарӣ ифода меёбад. Хабар бо мубтадо дар шахсу шумора мувофиқат мекунад, ки нишондиҳандаи грамматикӣ он алоқаи ҳамчун бандакхост: *Ман омадам. У омад. Шумо омадед. Ту коргарӣ. Мо коргарем. Онҳо коргаранд.*

Хабарҳои феълие, ки аз асоси замони ҳозираи феъл сохта шудаанд, бо бандакҳои -ам, (-ям), -ӣ, -ад (-яд) ва -ем, -ед (-етон), -анд (-янд), хабарҳои феълие, ки аз асоси замони гузашта сохта шудаанд, бо бандакҳои -ам, -ӣ (шахси сеюми танҳо ба асоси замони гузашта баробар аст) ва -ем, -ед (-етон),

-а н д ва хабархое, ки бо шакли нақлии феъл ва ҳиссаҳои номии нутқ ифода мешаванд, бо бандакҳои хабарӣ меоянд. Бандакҳои хабарӣ аз бандакҳои феълӣ танҳо дар шахси сеюми танҳо фарқ мекунад. Шакли феълӣ шахси сеюми танҳо ба асоси замони гузашта баробар буда, бандаки хабарии он аст мебошад.

Сифаи амрӣ танҳо ба шахси дуҷуми танҳою чамъ далолат мекунад: *Ту рав. Шумо равед.* Ҳамаи сифаҳои дигар дорон се шахсу ду шумораанд.

Бандакҳо соҳиби амалу ҳолат ва шумораи танҳою чамъи онро мефаҳмонанд: *Ман хондам. Мо хондем. Шумо муаллимед. Гул сурх аст. Гулҳо сурханд.*

Дар хабарҳои феълӣ иштироки бандакҳои феълӣ ҳатмист, вале дар хабарҳои номӣ наомадани бандакҳои хабарӣ мумкин аст. Масалан, аз ҷумлаҳои *Ман омадам* ва *Ту омадӣ* бандакҳои феълӣ истисно кардан мумкин нест, вале ҷумлаҳои *Ман коргарам. Ӯ коргар аст. Шумо коргаред* бе бандакҳои хабарӣ низ меоянд: *Ман — коргар. Ӯ — коргар. Шумо — коргар.* Дар ин маврид мавқеи интонацияи хабарӣ калон аст, вай дар ташкили ҷумла роли асосӣ мебозад. Аз ҳамин ҷиҳат алоқаи мувофиқат дар ифодаи муносибати синтаксии мубтадову хабар бо мувофиқати шаклии хабар бо мубтадо маҳдуд намешавад, бандакҳои хабарӣ бо интонацияи хабарӣ якҷоя дар ташкили ҷумла иштирок менамоянд.

Дар мувофиқати хабар бо мубтадо қоидаи зерин мавҷуд аст.

1. Хабар дар шахс ҳамеша бо мубтадо мувофиқат мекунад. Агар мубтадо шахси якумро далолат кунад, хабар низ шахси якумро, мубтадо шахси сеюмро фаҳмонад, хабар ҳам шахси сеюмро мефаҳмонад: *Ман дидам. Ӯ муаллим аст.*

2. Хабар бо мубтадоҳои ифодакунандаи шахсҳои якуму дуҷуми танҳою чамъ ва шахси сеюми танҳо аз ҷиҳати шумора ҳам ҳамеша мувофиқат мекунад: *Ман дигар тоқат карда наметавонам. Мо имсол аз ҳар гектар 50 центнерӣ ҳосил гирифтем. Ту ҳамаро мешиносӣ. Шумо занони хушиқболед. Китоб сарчашмаи дониш аст.*

Агар мубтадои шахси сеюми танҳо бо исми шахс ифода шуда бошад, гоҳо хабар дар шакли чамъ меояд ва муносибати эҳтиромро мефаҳмонад: *Устод фармуданд. Падарам ҳамин тавр насиҳат карда буданд. Муаллим Мирзо Турсунзода дар оғози нутқи худ дар маҷлиси ботантанаи расми кушоди Рӯзҳо ба аҳли зал ва тамошобинони телевизион муроҷиаткунон аз ҷумла гуфтанд* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

3. Бо шахси сеюми чамъ мувофиқати хабар як хел нест. Агар мубтадо бо исми шахс ифода шуда бошад, хабар бо мубтадо пурра мувофиқат мекунад: *Духтарон ба пахтачинӣ баро-*

маданд. Агар мубтадо бо исми ғайришахс ифода шуда бошад, хабар ҳам дар шакли чамъ ва ҳам дар шакли танҳо меояд: *Баргҳои дарахтон рехт* (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Пахтаҳо саросар шукуфтаанд. Ин гапҳо ҳоло дар ҳамин ҷо мемонанд* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

4. Мувофиқати хабар ба мубтадоҳои чида мувофиқи қондаи зерин воқеъ мегардад:

1) Агар яке аз мубтадоҳои чида шахси якумро фаҳмонад, агарчи мубтадоҳои чидаи дигар шахси дуҷумро сеҷумро фаҳмонад ҳам, хабар дар шакли чамъ омада, шахси якумро далолат мекунад: *Ману ту дар ин хусус аҳду паймон доштем* (Р. Ҷалил, Маъвои дил). *Ману шоира Озод Аминова вазифаи намояндагиро ба қадри тавон ба адо қардан меҷӯшидем* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ман, ту ва муаллима пагоҳ ба назди ӯ меравем* («Машъал»).

2) Агар мубтадоҳои чида шахси дуҷумро сеҷумро ифода намоёнд, хабар дар шакли шахси дуҷуми чамъ воқеъ мегардад: *Туво бародарат ҳамроҳ равед* («Машъал»).

3) Агар мубтадоҳои чида шахси сеҷумро ифода намоёнд, хабар ба онҳо дар шахс мувофиқат мекунад, вале дар шумора чунин ҳолат ба назар мерасад:

а) бо мубтадоҳои чидаи бо исми шахс ифодашуда дар шакли чамъ меояд: *Падару модараш дар хона набуданд* («Машъал»);

б) бо мубтадоҳои чидае, ки бо исми ғайришахс ифода шудаанд, хабар ҳам дар шакли чамъ ва ҳам дар шакли танҳо воқеъ мегардад: *Ба назар кӯҳу пушта, дараву тангено даҳшатнок менамоёнд* (Саттор Турсун, Сукути қуллаҳо). *Қарнаю сурнай, дойраву думбаки истиқболгирандагон, доду фаръёди шодиомези атрофиён чунон баланд буд...* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ин бачаро ғурури ҷавонӣ, хумори шӯҳрат ва наваҳлавонӣ саргаранг қардааст* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Хабар дар тарзи пасивии ифода бештар дар шакли танҳо меояд: *Пагоҳии рӯзи дигар аввал ба пояи ҳайкали В. И. Ленин гулдаста ва гулчанбарҳо гузошта шуд* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Клуб, китобхона, бинои идора, шипанҳои мудавзари кунгуракорӣ, ҷойхонаи пурнақшунигор — ҳамааш бо меҳру муҳаббат оро дода шудааст* (Ф. Муҳаммадиев).

Бандаки изофӣ (-и). Алоқаи изофӣ ҳоси ибораҳои исмӣ мебошад. Бандаки изофӣ (-и) ҳамеша бо калимаи асосии ибора омада, дигар калимаҳоро ба он тобеъ менамояд: *гули сурх, дили модар, синфи якум, падари ӯ, шаби омадан, меҳмони ноҳонда*.

Ба вазифаи калимаи асосии ибораҳои изофӣ исм, ҳамчунин ҷонишин ва калимаҳои исмшуда ва ба вазифаи калимаи тобеъ сифат, исм, ҷонишин, шумора, масдар, сифати феълӣ меояд: **боғи дилоро, боғи колхоз, модари мо, мани мискин, хондани**

донишчӯ, рӯзи рафтан, сеи онҳо, ошъёнаи сеюм, чои нишаст, гулҳон шукуфта.

Муносибати асосии ибораҳои изофӣ муайянкунандагӣ буда, вобаста ба маъноӣ лугавию грамматикӣ калимаҳои асосию тобеъ тобишҳои объектӣ, субъектӣ ва ҳолӣ низ ифода мешавад: иҷрои супориш, таърифи шумо, хониши булбул, сафари Ҳиндустон.

Ба воситаи бандаки изофӣ ибораҳои тафсилӣ низ ташкил меёбанд: духтари соҳибчамол — духтари соҳибчамоли сарвақд, ошъёнаи сеюми бинои мактаби мо.

Калимаҳои ёридиҳанда. Дар алокаи аъзоҳои ҷумла пешоянд ду пасояндҳо ва пайвандакҳо воситаҳои муҳим ба шумор мераванд.

Пешоянд. Пешояндҳо дар алокаи калимаҳо дар ибора ва ҷумла мавқеи бузург доранд, ки он аз табиат ва сохти аналитикӣ забони тоҷикӣ сар мезанад. Исмҳои ҷонишинҳои исмӣ ва калимаҳои исмшуда ба воситаи пешояндҳо ба феъл, сифат ва исм тобеъ шуда, муносибатҳои гуногуни синтаксисиро ифода менамоянд. Пешояндҳо бештар дар ташкили ибораҳои феълӣ иштирок менамоянд: ба писар фармудан, аз модар илтимос кардан, бо меҳмон сӯҳбат кардан, дар даст доштан, аз хона пеш кардан, то рӯз навиштан, аз пагоҳ сар кардан, барои хондан омадан.

Пешояндҳо дар ташкили ибораҳои сифатӣ низ серистеъмоланд: зиндагии аз асал ширин, одами дар шаҳр машҳур, бачаи дар хондан танбал, меҳмони ба мо ношинос, либоси барои сафар нобоб.

Пешояндҳо дар ташкили ибораҳои исмӣ кам иштирок менамоянд. Ба воситаи пешоянд исмҳои амалу ҳолат дигар исмҳои тобеъ менамоянд: мубориза бо босмачиён, мулоқот бо шоирон, ҳалосӣ аз марг, шиносӣ бо раис, ҷудой аз рафикон, воқиф аз ҳама, воҳӯрӣ дар Москва, гуфтугӯ дар беша, маълумот доир ба ҷумла.

Алокаи калимаҳо бо пешоянд дар доираи ибора маҳдуд намешавад. Бо пешоянд дар таркиби ҷумла вохидҳои синтаксисе меоянд, ки ба яке аз аъзоҳо ё гурӯҳи аъзоҳои ҷумла не, балки ба мундариҷаи тамоми ҷумла алоқа доранд. Ин гуна аъзоҳои ҷумларо детерминант меноманд: *Бегоҳии ҷумла ба вуҷудӣ навқор ва ноимил буданамон ҳар қадомамон дувоздаҳ-пунздаҳтогӣ қор баровардем* (Х. Ирфон, Дар кулбаи қосибон).

Пасоянд. Дар забони адабии тоҷик пасояндҳо зиёд нестанд. Пасояндҳои **-ро, барин, боз, замон, ҳамоно** ва ғайра дар ифодаи муносибатҳои гуногун истифода мешаванд.

Пасоянди **-ро** бо исм, ҷонишинҳои предметӣ ва калимаҳои исмшуда меояд. Вай барои алокаи феълӣ гузаранда ва пуркунандаи бевосита хизмат мекунад. Ин алокаи наздиқалимагӣ буда, муносибати объектиро ифода мекунад ва мансуби ибор-

ра аст: падарро дидан, Хотамро гусел кардан ва ғ. Пасоянди -ро дар ибораҳои амсоли модарро дил, маро ягона орзу, ки мансуби услуби мутантани бадеист, дар алоқамандии ҷузъҳои ибораи исмӣ барои ифодаи соҳибият омадааст.

Пасоянди -ро дар ибораҳои феълӣ, ки аз феълҳои монда ва ҳиссаҳои номии нутқ ташкил ёфтаанд, омада, бо пешоянд ҳам-вазифа мешавад: падарро гуфтан — ба падар гуфтан, туро гуфтан — ба ту гуфтан, дарьёро гузаштан — аз дарьё гузаштан.

Пасоянди барин бо исму ҷонишин омада, дар ибораҳои феълию номӣ муносибати қиёсро ифода мекунад: оху барин давидан, пахта барин сафед.

Пасояндҳои боз, замон, ҳамон асосан дар ташкили ибораҳои феълӣ иштирок менамоянд. Пасоянди боз бо исм ва ибораҳои исмӣ, замон ва ҳамон бо масдар меояд: шаб боз надидан, се рӯз боз хоб рафтан, омадан замон ба кор сар кардан, дидан ҳамон шинохтан.

Пайвандак. Пайвандакҳо муҳимтарин воситаи алоқии калимаҳо ва ҷумлаҳо мебошанд. Пайвандакҳо пайваस्तкунанда ва тобеъкунанда мешаванд. Пайвандакҳои пайваस्तкунанда дар алоқии калимаҳову ҷумлаҳо, вале пайвандакҳои тобеъкунанда танҳо дар алоқии ҷумлаҳо хизмат мекунад. Пайвандакҳои пайваस्तкунанда ба се гурӯҳи калон: пайҳам, ҷудой ва хилофӣ ҷудо мешаванд. Пайвандакҳои пайваस्तкунанда аъзоҳои ҷидаи ҷумларо ба ҳам пайваст менамоянд ва нишондиҳандаи муносибатҳои синтаксисии онҳо мебошанд:

Падару писар ба сайри саҳро баромаданд. Чавон каланд ҳам мезад, пахта ҳам мечид (С. Улуғзода, Навобод). *Нуралӣ шитоб дошт, вале ӯро ёфта натавонист* (С. Улуғзода, Навобод). *Ба ин замин ҷав мекоранд ё гандум?* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Пайвандакҳои пайваस्तкунанда ҷумлаҳои соддаи таркибӣ ҷумлаи мураккаби пайваст ва ҷумлаҳои пайрави ҷидаи таркибӣ ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркибро низ мепайванданд:

Дилбар аз хона баромаду модараш омад. Шодӣ рафтани шуд, вале дигарон намонданд (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Аз ҳамин дам сар карда ман ба ту ака ва ту укаи ҷониш ман ҳастӣ* (Р. Ҷалил, Шӯроб). *Е ғӯзаи бой баркашида додагӣ аз як ман кам, ё ба ғӯза ғӯзаи паст ҳамроҳ шудааст* (С. Айни, Ғуломон). *Азбаски ӯ аз ман калон буд ва ман ӯро ҳурмат мекардам, дар пеши мардум ӯро дастгирӣ кардам* («Садои шарқ»).

Пайвандакҳои тобеъкунанда ҷумлаи пайравро ба сарҷумла тобеъ менамоянд. Ин пайвандакҳо ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешаванд: муштараквазифа ва хосса. Пайвандакҳои муштараквазифа барои ба сарҷумла тобеъ намудани ду ва ё зиёда ҷумлаҳои пайрави гуногун истифода мешаванд, пайвандакҳои хосса танҳо бо як хели ҷумлаҳои пайрав меоянд. Масалан, пайвандаки **ки** ба сарҷумла ҳамаи навъҳои ҷумлаи пайравро то-

беъ мекунад, дар алокаи чумлаҳои пайрави мубтадо, хабар, муайянкунанда ва натиҷа ба сарчумла танҳо пайвандаки **ки** истифода мешавад. Пайвандакҳои **чун, то, то ки, модом ки, барои он ки, барои ин ки** низ муштараквазифа мебошанд.

Чумлаҳои пайрави тарзи амал, миқдору дараҷа, монандӣ, сабаб, мақсад, замон, макон, шарт, ҳилоф дорои пайвандакҳои хосса мебошанд, ки онҳо танҳо чумлаҳои пайрави алоҳидаро ба сарчумла тобеъ мекунанд ва дар ифодаи муносибатҳои синтаксисӣ ва таснифоти чумлаҳои пайрав ёри мерасонанд.

Пайвандакҳои тобеъкунанда ҳамеша бо чумлаи пайрав меоянд. Азбаски ин пайвандакҳо чумлаҳои пайравро ба сарчумла тобеъ мекунанд, ҷои онҳо асосан аввали чумлаи пайрав аст. Вобаста ба услуби нутқ, оҳанги чумла, таъкиди ягон аъзои чумла ва ё ифодаи тобишҳои иловагӣ пайвандак гоҳо дар байни аъзоҳои чумлаи пайрав низ меояд: *Латофат ки кампирт барҷомонда буд, наберааш аз назди ӯ дур намешуд* («Машъал»).

Тартиби калима. Тартиби калима чун воситаи грамматикӣ дар ташкили ҳамаи навъҳои ибораи иштирок менамояд, вале доираи он дар ибораҳои феълӣ васеътар аст. Ҳам дар ибораҳои феълӣ ва ҳам дар ибораҳои номиву зарфӣ калимаи тобеъ пеш аз калимаи асосӣ меояд. Бо ин усули алоқа ба феъл, зарф, сифат ва исмҳои ифодакунандаи муносибат (**имрӯз омадан, зуд рафтан, тез хондан, хуб ҷавоб додан, тобистон дидан, шаҳр рафтан**), ба исм ҷонишинҳои ишоратӣ, шумораҳои миқдорӣ, калимаҳои ифодакунандаи миқдор ва сифати асли (ин асар, он одам, ҳамин кор, чор китоб, панҷ дафтар, се дона себ, зеботарин ракс), ба сифат ва зарф зарфҳои дараҷа (биеъёр зебо, ниҳоят мушқил, андаке кам, хеле далерона, басо нотарсона) тобеъ мешаванд.

Тартиби калима барои муайян намудани вазифаи синтаксисии аъзоҳои чумла ёри мерасонад. Чунон ки ишора шуд, хабарҳои номӣ бар ҳилофи хабарҳои феълӣ бе бандаки хабарӣ низ омада метавонанд. Дар чумлаҳое, ки ҳам мубтадо ва ҳам хабар бо исму ҷонишин ва масдар ифода шудаанду хабар бе бандаки хабарӣ омадааст, дар муайян намудани сараъзоҳои чумла роли тартиби калима калон аст, чунки дар нутқи муқаррарии забони тоҷикӣ хабар ҳамеша дар охир меояд. Мувофиқи ҳамин қоида дар чумлаҳои зерин калимаю ибораҳои якхела дар як ҳолат мубтадо ва дар ҳолати дигар хабар шудаанд: *Падарам — коргар. Коргар — падарам. В. И. Ленин — доҳини пролетариати ҷаҳон. Доҳини пролетариати ҷаҳон — В. И. Ленин. Сулҳ — орзуи мо. Орзуи мо — сулҳ. Вазифаи мо — хондан. Хондан — вазифаи мо. Бародари ман — ту. Ту — бародари ман.* Албатта, аз ҷиҳати ифодаи маъно ва маркази коммуникационӣ он чумлаҳо аз якдигар фарқ мекунанд. Дар нутқи муътадил маълумоти нав дар ҳиссаи дуҷуми чумла меояд. Дар чум-

лахон соддаи дутаркибаи забони тоҷикӣ таркиби мубтадо ода-
тан факти маълум — темаро, ташкили хабар ҳодисаи тоза ва му-
ҳим — ремаро дар бар мегирад: *Ба мактаби деҳаи дурдаст (т)*
муаллими нав омад (р). Вай (т) *муаллими суруд буд (р).* Муко-
иса: *Муаллими нав (т) ба мактаби деҳаи дурдаст омад (р).* Дар
забоншиносии умумӣ дар таҷзияи маъноӣ истилоҳоти **тема** ва
рема истифода мешавад. **Тема** чизи маълумро, **рема** маълу-
моти навро дар бар мегирад. Масалан, дар ҷумлаи *Падарат*
аз саёҳат кай меоянд ба саёҳат рафтани падар маълум аст, ки
он **тема** мебошад, кай омадани падар маълум нест, бинобар
ин маркази ахбор, яъне **рема** ба шумор меравад. Вобаста ба
ҳамин дар ҷумлаи зерин ҳам, ки ҷавоби ҷумлаи мазкур аст,
ҳоли замону хабар **рузи якшанбе меояд** **рема** мебошад: *Падар*
ам аз саёҳат рӯзи якшанбе меоянд.

Ин қоидаи тартиби муқаррарии калима аст. Аммо дар забон
таъғир ёфтани тартиби муқаррарии аъзоҳои ҷумла низ дида
мешавад, ки **инверсия** ном дорад. Инверсия хусусан дар гуфту-
гӯ бештар воমেҳурад. Дар назм инверсия бо тақозои вазну-
қофия ва барои қувват додани ҷиҳати ҳиссаи нутқ хизмат ме-
намояд:

Шукр гӯям ҳар дарахтеро, ки бошад дубара,
Шукр гӯям ҳар ниҳолеро, ки навгонӣ диҳад.

(Лоиқ)

Дар насри бадеӣ ҳам барои таъкиди матлаб, риояи оҳанги
гуфтор ва ҷалб намудани диққати хонанда аз ҳодисаи инвер-
сия истифода мешавад. Ин ҳолат ҳангоми ба ҷои аввал, пеш
аз мубтадо омадани хабар барҷастатар зоҳир мегардад. Дар
ҷунин усули тасвир **рема** ба ҷои аввал меояд: *Солҳои вазнин*
буданд он солҳо (С. Турсун, *Аз субҳ то шом*). *Заб феъли ҳа-*
ринае дорад Исфандиёр (Кӯҳзод, Кини Хумор).

Маълум аст, ки дар забони тоҷикӣ муайянкунандаи сифа-
тӣ пас аз муайяншаванда меояд ва ба он бо бандаки изофӣ
алоқаманд мегардад. Аммо ҳодисаи пас аз хабар омадани му-
айянкунандае, ки тобеи ҳиссаи номии хабар мебошад, дида ме-
шавад. Ҷунин муайянкунандаҳо маркази коммуникативии гуф-
тор — **рема** ба шумор меравад: *У духтаре буд сарвақду оф-*
тобталъат (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ).

Интонация. Интонация, оҳанги гуфтор аз унсурҳои зарурии
ташкили ҷумла ба шумор меравад. Интонацияи ҷумлаи хаба-
рии муқаррарӣ бо оҳанги паст оғоз ёфта, тадриҷан баланд ме-
шавад ва дар ҳиссаи дуоми ҷумла зина ба зина паст шуда ме-
равад. Интонацияи хотимаӣ аз анҷоми ҷумла дарак медиҳад.
Дар ҷумлаҳои хабарии мӯътадил интонацияи хотимаӣ аз мар-
кази ахбор (**рема**) будани хабар башорат медиҳад. Дар ҳанго-
ми инверсия аъзои ҷумла бо оҳанги баланд ва шиддатнок та-

лаффуз мешавад, ки задаи мантиқӣ гирифтааст: *Дар ин вақт ба кучо рафтан мумкин аст. Наход Ҳотам ба ӯ монег шуда бошад!* («Садон Шарк»).

Аъзоҳои чида, ҷумлаҳои пайрави чида ва ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак ба воситаи интонация ва тартиби ҷойгир шудани калимаҳои ҷумлаҳои содда ба ҳам алоқаманд мешаванд. Албатта, дар ин гуна мавридҳо, алаҳусус дар алоқамандии ҷумлаҳо, воситаҳои лексикӣ, аъзоҳои умумии ҷумлаҳои содда низ ёрӣ мерасонанд:

Мӯйсафед аз ҷояш нахест, ҷизе нагуфт, хомӯш нишаст («Садон Шарк»). *Мардум ҷамъ шуданд, лектор ба минбар баромад* («Тоҷикистони советӣ»). *Бригадир фармуд, тракторчиён ба замини боло рафтанд, мактаббачагон ба тозакунии ҷӯйбор даромаданд* («Комсомоли Тоҷикистон»).

Дар ҷумлаҳои, ки ҳиссаҳои онҳо муносибати якхелаи шумурдоранд, интонация низ як хел давом мекунад: *Дар боғи онҳо олу ҳаст, себ ҳаст, анор ҳаст* («Маъшғал»). *Соли 1919 дар Фронти Шарқӣ Фрунзе буд, Куйбышев буд, дигар ҳамсафони Ленин бо супориши ӯ омада рафтанд* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

Интонация дар ташкили ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак мавқеи бузург дорад. Роли интонация дар ташаккули ҷумлаи мураккаби бепайвандак ба таркиби синтаксисии ҳиссаҳои он ва муносибати маъноии онҳо низ вобаста аст. Дар ҷумлаҳои мураккабе, ки дар алоқаи ҳиссаҳои онҳо шаклҳои феълӣ ҳам иштирок менамоянд, интонация дар охири ҳиссаи якум баланд шуда, тадриҷан паст мегардад: *Наравем, намешавад. Гуфта бошад, ихтиёр дорад. Омада бошад, қабул мекунем* («Садон Шарк»).

ИБОРА

ХУСУСИЯТҲОИ АСОСИИ ИБОРА

Ибора яке аз воҳидҳои синтаксисӣ буда, дорои хусусиятҳои махсусест, ки барои фарқ кардани вай аз воҳидҳои дигари забон имконият медиҳанд. Ин хусусиятҳо ба тарзи зерин нишон додан мумкин аст.

1) Ибора асосан аз ду калимаи мустақил, ки ҳар кадом дорои маънои алоҳидаи луғавӣ буда, яке ба дигаре тобег аст, ташкил меёбад.

2) Калимаҳо дар ибора, пеш аз ҳама, аз ҷиҳати маънӣ ва хосияти грамматикӣ алоқаманд мегарданд. Ин нуқта чунин маънӣ дорад, ки паҳлу ба паҳлу истодани калимаҳо ҳанӯз ибораро ба вучуд намеорад. Чунончи, аз паи ҳам истодани калимаҳои *об, ҷуй, офтоб, баҳор, бача, ин, мо* танҳо мафҳумҳои алоҳидаро мефаҳмем. Гуянда вобаста ба баёни мақсад аз байни

ин калимаҳо он калимаҳоеро, ки барои бо ҳам муносибати маъноӣ кардан мувофиқанд, интиҳоб намуда, бо ёрии яке аз воситаҳои синтаксисии алоқаи калима, дар айни замон ба воситаи бандҳои изофии «и» ва алоқаи ҳамроҳӣ, онҳоро бо ҳам пайванд менамояд, ки дар натиҷа калимаҳо аз ҷиҳати маъноӣ грамматикӣ бо ҳам вобаста шуда, мафҳуми мураккабро ифода менамоянд: *оби ҷӯй, офтоби баҳор, ин бача*. Пас, танҳо аз ҷиҳати маънӣ ва бо ёрии воситаҳои грамматикӣ ба ҳам алоқаманд шудани калимаҳои мазкур барои ташаккули онҳо чун воҳиди махсуси синтаксисӣ имконият додааст. Маҳз барои ҳамин ҳам мо дар ин маврид бо исмҳои *об, ҷӯй, офтоб, баҳор, бача* ва ғайра калимаҳоеро, ки барои бо онҳо алоқа кардан имконият надоранд, оварда наметавонем. Масалан, *оби офтоб, офтоби* ях ва ғайра гуфтан ҳеҷ мумкин нест.

3) Азбаски ибораҳо дар натиҷаи ба ҳам пайванд шудани ду ё зиёда калимаҳо ташкил меёбанд, баръакси калимаҳо, мафҳумҳои зиёдтар, яъне мафҳуми мураккабро, ифода мекунанд. Масалан, *офтоб* гӯем, як мафҳум, *офтоби баҳор* гӯем, мафҳуми мураккаби ба ҳиссаҳо тақсимшаванда ифода мегардад.

4) Ибора хусусияти номинативӣ дорад. Ин таъриф чунин маънӣ дорад, ки ибораҳо ҳам монанди калимаҳо предметҳо, ҳосият ва амалиёти онҳоро номбар намуда, аммо дар хусуси онҳо ахбор намендиханд.

Ду ё зиёда калимаҳои мустақилмаъно, ки аз рӯи қоида ва қонунҳои таърихӣ забон бо ёрии воситаҳои грамматикӣ ба ҳам пайванд шуда, мафҳуми мураккаби ба ҳиссаҳо ҷудошавандаро ифода мекунанд, ибора номида мешавад.

Ибораҳо барои зоҳир шудани маъноҳои нав ё ҷилоҳои маъноии калимаҳо шароити мусоид муҳайё мекунанд. Ин ҳодиса дар навбати худ боиси он мешавад, ки як калима, шакли худро тағйир надода, вазифаҳои гуногуни грамматикиро адо менамояд. Дар ин маврид на танҳо шакли ибора, яъне он воситаҳои, ки калимаҳоро ба ҳам пайванд кардаанд, балки муносибати маъноии ҳар кадоме аз ҷузъҳои он низ аҳамият дорад. Барои мисол калимаи *сарсариро* мегирем. Ин калима дар ду маврид ду маъниро ифода менамояд, ки ин маъниҳо ба мавқеи истеъмоли иборагии он алоқаманд мебошанд: *сарсарӣ дидан; бачагони сарсарӣ*. Дар мисоли якум вай ба феъли *дидан* вобаста шуда, маънои сатҳӣ, рӯякиро, дар ибораи дуюм бошад, аз рӯи вобастагиаш ба исм маънои бепарастор, ғапнодароро ифода кардааст: *Бештарини харидорони ӯ бачагони кӯчагарди сарсарӣ буданд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Мисоли дигар. Калимаҳои *асабиёна, зоғона* ва амсоли инҳо зарф мебошанд ва дар ҷумла одатан ҳоли тарзи амал мешаванд. Аммо дар ибораи изофӣ дар натиҷаи вобаста гардидан ба исм вазифаи муайянкунандаро адо намуда, ҳосияти предмети бо тобиши маъноӣ ҳоли шарҳу эзоҳ медиҳанд. Муқоисаи

мисолҳои зерин шаҳодати ин даъвоянд: *Аҳмад пичингзанона сухани Ашӯрро бурид ва илова кард* (С. Айнӣ, Аҳмади Девбанд). *Раҷаб зоғона қадам ниҳода меомад* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *У мӯйлаби дамида истодаашро бо пушти нарангушташ калонона тоб дода монд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Ҳамин ҳолатро дар калимаҳои *хуб*, *баланд* ва монанди инҳо, ки дар вақти тобеъ шудан ба феъл бо маҳфуз доштани хусусияти сифатии худ вазифаи ҳоли тарзи амалро адо мекунанд, низ дидан мумкин аст.

Ҳамаи ин гуфтаҳо дар синтаксиси забони тоҷикӣ мавқеа бисёр барҷаста ва аҳамияти хеле бузург доштани ибораро собит менамоянд. Агар ба ин аз ҷумлаи забонҳои аналитикӣ ба шумор рафтани забони тоҷикӣ зам карда шавад, қимат ва аҳамияти омӯхтани ибора, ҳамчун воҳиди махсуси синтаксиси забонамон, боз ҳам меафзояд. Ба ин маънӣ омӯхтани ҳелҳои ибора, шаклҳо ва қоидаҳои ташкил ёфтани он қисми зарурии таълимоти грамматикиро ташкил медиҳад.

МУНОСИБАТИ ИБОРА БА КАЛИМА ВА ҶУМЛА

Дар боло вобаста ба шарҳи муҳимтарин хусусиятҳои ибора, баракси калима, аз ду воҳиди луғавӣ, яъне аз ду калима сохта шуда, барои ифодаи мафҳумҳои мураккаби ба ҷузъҳои ҷудошаванда хизмат кардани ибора гуфта шуд. Дар қатори фарқҳои асосии ибора аз калима боз ҳаминро низ қайд кардан лозим аст, ки дар таркиби ибора калимаҳо ҳатман алоҳида воқеъ мегарданд. Ҳамин ки онҳо бо тақозои қонунҳои забон ба ҳам якҷоя шуданд, ҷун қоидаи умумӣ аз ибора, яъне воҳиди синтаксисӣ, соқит шуда, ба калима, яъне воҳиди луғавӣ-морфологӣ, табдил меёбанд. Инро дар мисоли ибора ва калимаҳои зерин равшан мушоҳида намудан мумкин аст: *оби-гул — гулоб, пораи оҳан — оҳанпора, китоб хондан — китобхонӣ* ва м. инҳо.

Ибораҳои синтаксисӣ ҳамеша ба воҳидҳои луғавию морфологии забон таъсир расонида, бо имкониятҳои бепоеи худ барои пайдоиши калимаҳои мураккаб ва ибораҳои фразеологӣ замина мегузоранд. Ин ҳодиса ба яке аз қонунҳои умумии тараққии забон — майли доимии вай дар бобати ҳарчӣ мӯъҷаз шудани тарзи ифода марбут аст.

Калимаҳое, ки аз рӯи ягон қоидаи грамматикӣ дар як ҳайат муттаҳид омадаанд, на ҳамеша ибораҳои синтаксисиро ташкил медиҳанд. Як қисми чунин ҳодисаҳои забонӣ ба фразеология дахл доранд. Қисми дигарашон феълҳои таркибиро фаро мегиранд, ки дар онҳо ҳиссаи феълӣ мустақил набуда, балки ҳамчун калимаи ёридиҳанда воқеъ мегардад. Чунинчи, *кор кардан, тоза кардан, баҳравар гаштан, озод шудан, тамошо кардан,*

роҳ рафтан ва м. инҳо. Дар мисолҳои мазкур, чунон ки мебинем, дар байни чӯзҳои таркиби феълӣ муносибати синтаксисӣ, яъне ба калима тобеъ ё вобаста будани калимаи дигар, вучуд надорад. Аз ҳамин сабаб онҳо яққоя як вазифаи грамматикиро адо намуда, як мафҳумро ифода менамоянд.

Ибораро бо таркиб низ як чиз доништан дуруст нест: ибора танҳо дар хусуси алоқамандшавии калимаҳои мустақилмаъно баҳс мекунад. Таркиб алоқамандшавии ҳама гуна калимаҳо — пешоянду исм (*дар хона, аз хона, пеши хона, рӯи бом*), исму феълӣ ёридиханда (*дӯст доштан, ғалаба кардан*), калимаҳои ҷуфт ва такрорро (*тохту тоз, оҳиста-оҳиста*) дар бар мегирад.

Ибора ҳам, ки монанди калима хусусияти номинативӣ дорад, вазифаи коммуникативиро танҳо дар ҷумла ва ба воситаи он иҷро мекунад. Ба ин маънӣ, вай аз замон, сифа, шахс, модалият барин категорияҳои синтаксисӣ, ки яққоя хусусияти асосии ҷумла — хусусияти хабарӣ — предикативии онро ташкил медиҳанд, озод аст.

Далели дигар ин аст, ки як феъл метавонад: калимаҳои гуногунро тобеъ намуда, ибораҳои нав ба вучуд оварда, вобаста ба ин хусусиятҳои гуногуни лексикӣ семантикӣ зоҳир намояд. Масалан, феълӣ *баромадан* чунин ибораҳои феълӣро ташкил медиҳад: *аз хона баромадан, аз роҳ баромадан, аз ғор баромадан, аз ҳабс баромадан, боло баромадан* ва м. ин. Табиист, ки дар чунин мавридҳо агар ҳиссаи асосии ибора — феъл дар шакли масдар дода нашавад, калимаи *баромадан* маҳз дар як ибора маҳдуд мемонад.

Аммо ин гуфтаҳо ҳангоми тадқиқ дар шакли тасрифӣ зикр кардани ибораҳои феълӣро аз байн намебаранд. Сабабаш дар он аст, ки ибораҳо аслан дар таркиби ҷумла ба вучуд омада, бо вучуди хусусияти номинативӣ гирифтани он имконияти худро дар бобати табиқ ёфтани ба шакли ибтидоӣ тамоман аз даст намедиханд. Маҳз барои ҳамин ҳам академик В. В. Виноградов гуфтааст: «Табиист, ки ба системаи шакли ибораҳои феълӣ *философияро омӯхтан, бо сурудҳои шуғл кардан, ба рафиқ ҳамдари шудан* ва ғайра шакли предикативии онҳо — *философияро меомӯзем, бо сурудҳои машғул мешавем* ва монанди инҳо низ Доҳил мешаванд, аммо ҳамчун материали потенциалӣ (билқувва, имконпазир) барои сохтани ҷумла доҳил мешаванд, зеро ибора интонацияи хабарӣ надорад ва категорияҳои нисбии мубтадо, хабар ва дигар аъзоҳои ҷумла ба вай бегонаанд. Проблемаи ба ҳам пайвандшавии предикативии калимаҳо на ба назарияи ибора, балки ба таълимоти онд ба ҷумла дахл дорад.¹

¹ Грамматика русского языка, т. II, синтаксис, ч. II, изд. АН СССР, Москва, 1960, стр. 11.

Аз ин нишондоди академик В. В. Виноградов фарқи дигари ибора аз ҷумла, яъне баръакси ҷумла аз интонацияи хабарӣ маҳрум будани ибора, равшан мегардад. Инро мо дар мисоли ҷумлаҳои унвонии ду-се калимагӣ, ки аз ибораҳои номӣ ба вучуд омадаанд, ба ҳубӣ муоина менамоем: *Доманаи кӯҳ, замини ҷамвори фарох, дар миёнаҳои ин ҷамворӣ қишлоқи И... воқеъ буд* (С. Айни, Куллиёт).

Аъзоҳои ҷидаи ҷумла низ ба ибора дохил намешаванд, зеро дар байни ҷузъҳои онҳо на муносибати тобеъ, балки муносибати баробарӣ, муносибати пайваст мавҷуд аст. Аз ҳамин сабаб дар ҳайати аъзоҳои ҷидаи ҷумла шумораи калимаҳо, бар акси шумораи калимаҳои таркиби ибора, метавонад пай ҳам афзояд. Мисол, мубтадои ҷумлаи зерин аз дуvozдаҳ исм иборат мебошад. Агар меҳост, нависанда ин микдорро боз ҳам зиёд карда метавонист. *Қасрҳо, кӯшкҳо, кохҳо, саройҳо, корвонсаройҳо, растаҳо, бозорҳо, тимҳо, мадрасаҳо, китобхонаҳо, манораҳо, масҷидҳо — ҳама ва ҳама сӯхта хокистар гардида буданд* (С. Айни, Куллиёт).

Калимаҳои таркиби ибора аз рӯи муносибати маъноӣ ва грамматикӣ аз бисёр ҷиҳат ба муносибати байни аъзоҳои ҷумла шабоҳат дошта бошанд ҳам, аммо онҳо бо хусусиятҳои махсус аз якдигар фарқ мекунанд. Ин хусусиятҳо имкон ме диҳанд, ки ҳар кадоме аз онҳо дар бобҳои алоҳидаи синтаксис омӯхта шаванд. Фарқҳои асосии онҳоро ба тарзи зер баён кардан мумкин аст.

1. Дар таҳлили ибораи калимаҳои тобеъ на аз ҷиҳати муносибати онҳо ба ин ё он аъзои ҷумла, балки аз ҷиҳати мансубияташон ба ҳиссаҳои мустақилмаъноӣ нутқ аз назар гузаронида мешаванд. Мисол: *Ӯ як духтари мешчашми сафедрӯи ҷингиламӣ миёнақомати пуррабадане буд* (С. Айни, Ғуломон). Дар таҳлили ин ҷумла аз ҷиҳати аъзоҳои ҷумла забоншинос ду аъзои ҷумла — мубтадо (*ӯ*) ва хабарро (*як духтари мешчашми сафедрӯи ҷингиламӣ миёнақомати пуррабадане буд*) чудо намуда, нишон медиҳад, ки хабари ҷумла таркибии номӣ буда, аз ҳиссаҳои номӣ ва бандаки хабарӣ ташкил ёфтааст. Аммо дар вақти аз нуқтаи назари ибора таҳлил намудан *ӯ* ба тарзи ифодаи мубтадову хабар кордор нашуда, балки ҷустуҷӯ менамояд, ки ин ҷо калимаи асосӣ, тобеъкунанда ва тобеъ кадом аст, онҳо ба кадом ҳиссаҳои нутқ мансубанд, чи тавр, ба кадом восита пайванд шудаанд, муносибати маънонашон чӣ хел аст. Аз ин ҷиҳат вай дар ин ҷумла як ибора — иборай исмиро пайдо намуда, нишон медиҳад, ки ҳиссаи тобеи ибора, ки сифат буда, ба ҷузъи асосӣ бо бандаки изофӣ пайванд гардидааст, бо тобеъкунандаи худ муносибати муайянкунандагӣ дорад.

2. Аксар ҷузъҳои ибора аъзоҳои ҷудогонаи ҷумларо ташкил менамоянд. Чунончи, дар иборай феълии *қоидаро аз худ кардан* ҳиссаи тобеъкунандаи он — *аз худ кардан* — хабар ва

ҳиссаи тобиаш — *қоидаро* пуркунанда ба шумор меравад. Бар акси ин ибораҳое низ ҳастанд, ки бо тамоми ҳайати худ яклухт дар ифодаи яке аз аъзоҳои ҷумла хизмат мекунанд. Масалан: *Вай одами калоншаванда аст* (Ч. Икромӣ, Ман гунаҳкорам).

Ҷузъҳои таркиби ибора муносибати ду мафҳумро, ки муносибати маъноӣю синтаксисӣ ба шумор меравад, ифода мекунанд. Аз ин ҷиҳат бар акси аъзоҳои ҷумла, ки асосан ба маъноҳои умумӣ ва нисбатан муҷаррад сару кор дошта, аз маъноҳои ҷузъӣ сарфи назар мекунанд, калимаҳои таркиби ибора ҷузъитарин маъноҳоро ҳам аз назар дур намекунад. Тадқиқотчи Ҳангоми таҳлили ибора тамоми муносибатҳои маъноӣ ҷузъҳо, ҳатто ҷилоҳои маъноӣ онҳоро ҳам ба инобат мегирад. Барои тасдиқи ин маънӣ мисоли поёнро аз назар гузаронидан кифоя аст.

Дар се ибори зерини феълӣ муносибатҳои замони ифода гардидаанд: *дар асри бист зиндагӣ кардан, дар асри дигар зиндагӣ кардан, дар панҷ дақиқа хонда баромадан*. Дар вақти таҳлили аъзоҳои ҷумла ҷузъи ин ибораҳо ҳамчун ҳоли замони маънидод шуда, дар-хусуси тафовутҳои маъноӣ онҳо аз ҳамдигар қариб чизе гуфта намешавад. Баръакс, дар вақти аз ҷиҳати ибора таҳлил намудани онҳо, фарқи маъноӣ ҳар як ибора, воситаи ифодаи онҳо бо диққат аз назар гузаронида мешавад. Масалан, гуфта мешавад, ки ибори *дар асри бист зиндагӣ кардан* вобаста ба исми *аср*, ки давраи муайянеро ифода менамояд, қисмати вақтеро ифода мекунад, ки амал дар тӯли он ба вуқӯъ пайваستاаст. Ибори *дар асри дигар зиндагӣ кардан* низ дар давраи муайян иҷро шудани амалеро ифода менамояд, аммо ин амал бо вақти дигар, яъне асри дигар алоқаманд мебошад. Дар ибори сеюм, ки исми замони бо муайянкунандаи миқдорӣ омадааст, ибора амал ва замони ифода кардааст, ки дар давоми он ин амал содир шудааст.

МУНОСИБАТИ СИНТАКСИСИИ ҶУЗЪҲОИ ИБОРА

Калимаҳое, ки ба ҳайати ибора дохил мешаванд, байни худ муносибатҳои мухталифи маъноӣю синтаксисӣ доранд. Ин муносибатҳо ба тарзи умумӣ ба се гурӯҳ ҷудо намудан мумкин аст.

а) *Муносибати муайянкунандагӣ* (атрибутивӣ). Хусусияти ин гурӯҳ чунин аст, ки ҷузъҳои тобеъ сифат ва ҳосияти тобеъкунандаҳои худро ҳамаҷониба шарҳу эзоҳ дода, муайян менамоянд: *гули сурх, насими баҳор, нони Самарқанд, каллаи афлотунӣ, китфи рустамона* ва м. ғайра.

б) *Муносибати пуркунандагӣ* (объектӣ). Ин муносибат дар хусуси муносибати амали феълӣ ба мафъул —

объекти ҷумла баҳс мекунад: *ба дарс даромадан, муаллимро дидан, китоб хондан, ба модар гуфтан* ва ғайра.

в) Муносибати ҳолӣ. Доираи ин муносибат васеътар буда, маъноҳои бештареро фаро мегирад. Чунончи, замон (дар баҳор шукуфтан, баъди як сол омадан), макон (ба мактаб рафтан, аз синф баромадан, дар курорт вохӯрдан), сабаб (аз хурсандӣ хандидан, аз шамол афтидан, бинобар касалӣ наомадан), мақсад (барои хондан рафтан, қасдан наомадан) ва м. инҳо.

Ин муносибатҳо гоҳо ба тарзи омехта низ воқеъ мегардад. Масалан, муносибатҳои муайянкунандагӣ-ҳолӣ (*фаръеди мастона, шӯҳиҳои шӯрапуштона, саёҳати Фарғона, мулоҳизаи бисёр, суҳанҳои пай дар пай*), муайянкунандагӣ-пуркунандагӣ (*тағйири либос, дидани бародар, хондани китоб*), пуркунандагӣ-ҳолӣ (*дар портфель нигоҳ доштан, дар пиёла гузоштан*) ва м. ин.

Маъноҳои иловагӣ дар ҷумла намоён мешаванд. Масалан, ибораи *андешаи додарамро* мегирем, ки дар ҷумла ба замми маънои муайянкунандагӣ муносибати объектиро низ ифода менамояд. Инро дар қиёси ду ҷумлаи зерин равшан мушоҳида намудан мумкин аст: *Андекшаи додарам дуруст баромад; Аммо агар андекшаи додарам Мухтор намебуд, эҳтимол, ман бо вуҷуди ин ҳама мамониатҳо мегурехтам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Муносибати маъноии ибора на танҳо ба мансубияти онҳо ба ҳиссаҳои нутқ, балки ба маънои луғавии ҷи ҷузъи асосӣ ва ҷи ҷузъи тобеъ низ алоқаманд аст. Чунончи, дар ибораҳои *бо падар гап задан, бо шавқ гап задан* ҷузъи тобеъкунандаи ибора — феъл як хел бошад ҳам, аз сабаби фарқ кардани исмҳои ҷузъи тобеъ аз ҷиҳати маъно, ибораҳо муносибатҳои гуногуни маъноиро ифода кардаанд — дар ибора яқум муносибати пуркунандагӣ, дар дуҷум муносибати ҳолӣ ифода ёфтааст.

Аз ҳамин ҷост, ки дар баъзе ибораҳо, сарфи назар аз гуногунии хели онҳо калимаҳои асосӣ, тобеъкунанда ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ тааллуқ дошта бошанд ҳам, бо ҳам умумияти маъноӣ зоҳир менамоянд: *падарро дидан — дидани падар, бо рафиқон вохӯрдан — вохӯрӣ бо рафиқон*.

Ин ҷо калимаҳои тобеъкунандаи ибораҳои номӣ, ки аслан феъланд, хусусияти феълӣ худро барҳам надодаанд. Аз ҳамин ҷост, ки онҳо муносибати объектиро ифода менамоянд. Ин маънӣ аз он ҷо бармеояд, ки онҳо дар ибораҳои феълӣ низ ҷунин маънӣ доранд. Дар ибораҳои номӣ бошад, муносибати пуркунандагӣ бо роҳи фаро гирифтани тобиши муайянкунӣ ифода гардидааст.

ХЕЛҲОИ АЛОҚАИ СИНТАКСИСИ ВА ТАРЗИ ИФОДАИ ОНҲО ДАР ИБОРА

Чунон ки дар боло гуфта шуд, калимаҳои таркибии ибора ва ҷумла байни худ алоқаи грамматикӣ доранд. Алоқаи байни калимаҳо дар таркиби ибора алоқаи тобеъ ба шумор меравад. Ин алоқаи тобеъ се хел мешавад: *изофӣ, вобастагӣ, ҳамроҳӣ*. Интиҳоби яке аз хелҳои алоқа ба табиати морфологии калимаҳои таркиби ибора — чи калимаи асосӣ ва чи калимаи тобеъ — марбут аст.

Алоқаи тобеъ дар забони тоҷикӣ бо ёрии воситаҳои зерини грамматикӣ сурат меёбад.

1. Ба воситаи бандаки изофӣ, ки махсуси алоқаи изофӣ буда, барои ташкили ибораҳои номии изофӣ хизмат мекунад: *девори баланд, барги сабз, идораи колхоз, мани бечора, офтоби пешин, хонаи мо*.

2. Ба воситаи пешояндҳо, ки асосан дар сохтани ибораҳои феълӣ иштирок мекунанд: *ба кор рафтан, дар ҳавлӣ истодан, дар тирамоҳ пухтан, аз пагоҳ то бегоҳ нишастан* ва ғайра. Баъзе пешояндҳо — чи асли ва чи таркибӣ — барои сохтани ибораҳои номӣ низ хизмат мекунанд: *ғулғула дар шаҳр, воҳӯри дар курорт, мулоҳизаҳо роҷеъ ба исм, баёнот дар бораи сулҳ, мулоқот бо Айнӣ* ва амсоли инҳо.

3. Ба воситаи пасояндҳо: а) бо пасоянди «-ро», ки асосан барои сохтани ибораҳои феълӣ хизмат мекунад: *шаҳрро тамошо кардан, модарро истиқбол намудан, боғро давр задан* ва дигарҳо.

Пасоянди «-ро» гоҳо дар ташкили ибораҳои номӣ низ истифода мешавад. Дар ибораҳои номӣ вай муродифи изофат буда, мисли муродифи худ, мансубиятро нишон медиҳад. Фақат фарқ дар ин ҷост, ки дар ибораҳои номӣ бо «-ро» сурат ёфтаанд, ҷузъи тобеъ — муайянкунанда қабл аз муайяншаванда воқеъ мешавад: *Темурмаликро ақида — ақидаи Темурмалик, занро ном — номи зан* ва амсоли инҳо: *Темурмаликро ақида ин буд, ки зану фарзанди худаи ҳам дар қатори чандин ҳазор зану фарзанди ҳамватанонаш дар қатли оми чингизӣ талаф шуда рафтаанд* (С. Айнӣ). *Иброҳимҷонро даст ба ногаҳ ларзид* (Ф. Муҳаммадиев).

б) бо пасояндҳои **барин, боз** ва ғ.: *тир барин рафтан, дер боз маҳрум мондан, чанд вақт боз мунтазир будан*.

Бандаки изофӣ ва баъзе аз пешояндҳо дар ташкили ибораҳои ҳаммаъно гоҳо ба тарзи мувозӣ истифода мешаванд. Ин ҳам хангоми ба ибораҳои номӣ табдил ёфтани ибораҳои феълӣ бештар ба назар мерасад, ки дар натиҷа вазифаи грамматикӣ бандаки изофӣ низ вусъат ёфтааст: *муаллимо дидан — дидани муаллим, боғро сайр кардан — сайри боғ, сафари Бухоро — ба Бухоро сафар кардан*.

ҚОИДАИ ТАШКИЛИ ИБОРА

Дар боло гуфта шуд, ки ибора аз ду калима, ки яке асосӣ буда, дигаре ба он тобеъ аст, ташкил меёбад. Аммо ба ҳам пайвандшавии калимаҳо дар ибора тасодуфан воқеъ нашуда, аз рӯи қоидаҳои махсус, ки навъҳои гуногуни таъсири ҳамдигарии вазифаи синтаксисӣ ва маъноӣ луғавӣи калимаро инъикос менамоянд, ба амал меояд.

Дар ташкили ибора, сурат ёфтани тарҳи он, пеш аз ҳама, мансубияти калимаи асосӣ ба ин ё он ҳиссаи нутқ аҳамияти ҳалқунанда дорад. Дараҷа ва имконияти алоқаи калимаҳо дар ибора маҳз ба он вобаста аст, ки калимаи асосӣ ба кадом ғурӯҳи луғавию морфологӣ тааллуқ дорад. Агар аз ин нуқтаи назар тарҳи ибораҳои забони тоҷикӣ аз назар гузаронида шавад, маълум мегардад, ки онҳо таърихан аз рӯи имкониятҳои тафсилёбии ҳиссаҳои мустақили нутқ сурат ёфтаанд. Масалан, исм дар забони тоҷикӣ одатан бо сифат, сифати феълӣ, шумора ва ҷонишин тафсил меёбад. Ҷи бо ёрии воситаҳои алоқаи синтаксисӣ ва ҷи бе онҳо алоқаманд шудани ҷонишин ва исм бо феъл махсуси ибораҳои феълиест.

Ҳар як калимае, ки маъноӣ мустақил дорад, аксаран ба шарҳу эзоҳи иловагӣ эҳтиёҷманд аст. Аз ҳамин ҷост, ки вай бо калимаи тобеи худ алоқа баста, тарҳу қолаби ибораҳои мухталифро сурат медиҳад: *хонаи мо, хонаи нав, хонаи хуб, хонаи ҷубин* ва амсоли инҳо.

Агар ба калимаи асосии ибора дар як вақт чанд калима тобеъ шуда ояд, қолаби ибораҳо ранги мураккаб мегирад. Чунинчи, *ҳикояҳои ман* — иборан содда — *ҳикоятҳои ман аз аҷоиботи шаҳри Тошканд* — иборан мураккаб аст: *Ошноӣ бо аскарони сурх, ҳикояҳои ман аз аҷоиботи шаҳри Тошканд ва хубиҳои мактаби нав* як қадар фикри *Солеҳро кушод* (С. Улугзода, Субҳи ҷавонии мо). (Дар ин хусус дар поён муфасссалтар суҳан хоҳад рафт).

Бо калимаҳои дигар пайванд гардида, ибора сохтани калимаҳои мустақилмаъно аз ҷиҳати ҳаҷм ва имконият дар ҳамаи ҳиссаҳои нутқ як хел нест. Дар забони тоҷикӣ исм ва сифат дар ин бобат дорои имконияти бештаре мебошанд. Онҳо дар таркиби ибора маъниҳои ниҳони худро барҷаста зоҳир намуда, дар тақмили доимии забонамон шаронт ва имкониятҳои бузург фароҳам овардаанд.

Дар тақмили ибораҳои номии исмӣ, инкишофи сохту маънои онҳо сифат ва сифати феълӣ роли калон бозидаанд. Сифат ҳам дар шакли содда ва ҳам дар шакли сохтаву мураккаб ҷузъи тобеъкунандаи худ — исро ҳартарафа тавзеҳ намуда, бо ин ба сифати феълӣ, ки дар бисёр бобатҳо бо вай ҳамвазифа мебошад, таъсир расондааст. Дар айни замон суҳан дар бораи ихтисор ва ихчам шуда ба сифат наздик гаш-

тани сифатҳои феълӣ меравад, ки дар натиҷа сохту маънон ибораҳои номӣ такмил ёфтааст.

Ибораҳои сифати феълӣ, ки ба ҷумлаи пайрави муайянкунанда шабоҳат доранд, аз ҷиҳати доро будан ба баъзе хусусиятҳои феълӣ дар ибтидои ташкили сохти мураккаби худ пуркунанда ва ҳолҳои гуногунро ба худ тобеъ карда бошанд ҳам, дар давраҳои минбаъда бо тақозои майли мӯъҷазшавии забон дар баъзе ибораҳо дараҷа ба дараҷа ихтисор шуда, як қолаби махсуси ибораҳои номиро ба вуҷуд оварданд. Ихтисоршавии ибораҳои исмӣ бо сифати феълӣ ба тарзи зерин воқеъ мешавад.

1) Сифати феълӣ, ки дар дохили ибораи исмӣ аслан ҷузъи тобеъ буда, дар ибораҳои мураккаб ба худ ҷузъи тобеъ гирифтааст, меафтад. Дар натиҷа тамоми калимаҳои ибора ба калиман тобеъкунандаи он нигарон шуда, яқоя мафҳуми мураккаби яқлуктро ифода мекунад. Масалан: *суфаи дар таги сада, дудкаши аз хишт...* ...дар суфаи таги сада модаркалонам монанди ҳамеша танҳо нишаста ҷарх мересид (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Сахтии зарбаро аз ҳамин ҳам қиёс кардан мумкин аст, ки дудкаши аз хишти пукта аз миёнаш шикаста парида рафтааст* (С. Айнӣ, Куллийёт).

Дар мисолҳои поён ибораҳои қировулхонаи назди анбор, бодҳои дар шитоб низ ба ҳамин қоида дохил мешаванд: *Командир моро ба хоначаи назди қазарма даровард* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо)... *Ҳамсафар бо бодҳои... дар шитоб* (М. Фарҳат, Мавҷҳо).

Эзоҳ: Ин ҳодиса дар забони мо нав нест. Мо онро дар осори классикони адабиётҳои наздиқ мекунем. Масалан:

*Агарчи оби гул пок асту хушбӯй
Набошад ташнаро чун оби дар ҷӯй.*

(Фахриддини Ғургонӣ)

Дар давраҳои минбаъдаи тараққии забони адабӣ ин тарзи иборасозӣ дар забонамон хеле инкишоф ёфтааст.

2. Иسمи ибора ё таркибҳои он, ки аз пешоянду пасоянд иборатанд, бо гирифтани суффикс ба сифатҳо табдил меёбанд. Дар баъзе ҳолатҳо дар ин маврид аз қолаби ибораҳои исмӣ бо сифати феълӣ сохта шудааст. Чунончи, *ҷӯйҳои сари роҳ* — *ҷӯйҳои дар сари роҳ буда*, *қасони пасидарвозагӣ* — *қасони дар паси дарвоза будагӣ*, *аробаҳои сари роҳ* — *аробаҳои дар сари роҳ буда*, *зани фаранҷидор* — *зани фаранҷӣ дошта* ва ғ. ин: *Ҷӯйҳои сари роҳ* ҳам дамида ёрмада бо пулҳо ва роҳҳо ҳамроҳ шуда буданд (С. Айнӣ, Марги судхӯр). Ман як бори дигар тақ-тақ кардам, мекин ин бор аз бори аввал настгар ва ба дараҷае, ки қасони пасидарвозагӣ мешунданд (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Аз роҳрав як зани фаранҷидор... бо рӯи хушода даромада омад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар ривочи тарҳу қолиб ва мундариҷаи ибораҳои номии

исмӣ махсусан таъсири ибораҳои феълӣ калон аст. Дар забонамон бисёр ибораҳои исмӣ вомехӯранд, ки бо вучуди ғайрфеъл будани калимаи тобеъкунандаашон дар ифодаи муносибати грамматикӣ бо ибораҳои феълӣ баробар меоянд ё хушаманҳои ба онҳо наздикро дар бар мегиранд. Ин қабил ибораҳо, сарфи назар аз муносибати якхелаи маъноӣ бо ибораҳои феълӣ, ба гурӯҳи ибораҳои феълӣ дохил намешаванд, зеро чунин тобеъкунандаи онҳо феъл нест, балки масдар ё исми амал аст, ки аз ҷиҳати ифодаи маънӣ бо феъл мутобиқандор аст.

Исм ва масдари тобеъкунандаи ибораҳои гурӯҳи мазкур бо феълҳои содда ва феълҳои таркибии номии гуногун алоқаманд буда, онҳоро ба се гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст:

1) Исм ва масдарҳое, ки ба феълҳои гузаранда нисбат доранд. Ин хусусият ба калимаҳои мазкур имконияти медиҳад, ки пуркунандаҳоро, ки тобиши муайянкунандагӣ доранд, тобеъ намоянд. Аммо фарқ дар ифодаи ҳақиқат, ки онҳо на ба воситаи пасоянди **-ро** ё бо роҳи алоқаҳои ҳамоҳангӣ, балки бо бандҳои изофӣ, ки махсуси ибораҳои номинист, сурат меёбанд. Аз ҳамин сабаб тафовути ин ибораҳо бештар дар шакл — қолиби онҳо зоҳир мегардад. Чунончи *китобро хондан* — **хондани китоб**, *хатро хондан* — **хондани хат**, *шаклро тағйир додан* — **тағйири шакл**, *қарзро адо кардан* — **адои қарз** ва амсоли инҳо.

Ҳиссаи тобеъкунанда дар ин қабил ибораҳо се ҳел мешаванд:

а) масдар: *хондани китоб*, *дида баромадани шахр*;

б) исму масдар: *кор фармудани луғатҳо*, *манъ намудани шоҳзодагон* ва м. ин: *Аз ин гувоҳии Бобур маълум мешавад, ки Навоӣ дар кор фармудани луғатҳои туркӣ ва забони ӯзбекӣ дақиқ ва ӯзбекӣ замони худ дур нарасида будааст* (С. Айни, Куллийет). *У нуфуз ва эътибори ба дарбор доштаи худро барои манъ намудани шоҳзодагонӣ теҳури аз ҷангҳои хунрезона байниҳудӣ... сарф менамуд* (С. Айни, Куллийет);

в) исм: *ривоҷи забон*. Ин ҳол бештар бо исмҳои рӯй медиҳад, ки худ исми амал буда, бе масдар ҳам процесси амалро ифода мекунанд. Ибораҳои исмӣ таслими *Наршах*, *мудофиаи ватан*, *ташаккули Ғазнавиён* дар мисолҳои поён ба ҳамин қорда мансубанд: *Баъд аз таслими Наршах ва кушта шудани бисёре аз сафедҷомон, исёни Суғди Самарқанд фуру нишонда шуд* (С. Айни, Куллийет). *У дар бораи мудофиаи ватан шеърҳои ҳаяҷоновар ва ғайратбахш дорад* (С. Айни, Куллийет). *...Дар вақти процесси инқирози Сомониён ва ташаккули Ғазнавиён... якҷандсола вуқӯи фосила табиист* (С. Айни, Куллийет).

Ибораҳои, ки чунин тобеъкунандаашон исм ва исму масдар аст, дар шакли мувозӣ истифода мешаванд. Инро дар мисолҳои ибораҳои табдили хонадон ва *табдил ёфтани хонадони ҷумла*

хон зерин равшан мушохида намудан мумкин аст: *Ин исбён дар соли 750 (132 ҳиҷрӣ) бо табдил ёфтани хонадони хилофат аз Умавиён ба Аббосиён фуру нишаст* (С. Айнӣ, Куллиёт). Аммо ин табдили хонадон на танҳо ба оммаи халқ, ҳатто ба сардори исбён — Абумуслим ҳам ғойдае нарасонд (С. Айнӣ, Куллиёт).

2. Исмхое, ки ба феълҳои мондаи ибораҳои феълӣ нисбат доранд. Ин исмҳо ҳол ва пуркунандаҳои бавоситаро бо тобиши муайянкунандагӣ тобеъ менамоянд. Аммо фарқ дар он аст, ки ин ҳол ва пуркунанда на бо пешояндҳо, балки ба воситаи бандаки изофӣ ба ҷузъи асосии ибора тобеъ мешаванд. Аз ин ҷост, ки бандаки изофӣ дар чунин ибораҳо ба вазифаи пешояндҳои гуногун воқеъ мешавад.

а) Ба вазифаи пешоянди **ба**: *Ҳама хурсандона мунтазири фармоишоти устод шуда гӯшу ҷашмро ба ӯ дӯхтанд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Қасоне, ки сафари Ҳиндустон қардани ӯро инкор мекунанд, ба ҳамин ҳодиса такъя қардаанд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Сабр кун, шояд ту мӯҳтоҷи ёрмандӣ боӣ* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

б) Ба вазифаи пешоянди **бо**: *Дар саҳни ҳавлиҳои поён... як тӯда бачагони хурдсол машғули бозӣ буданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Вақте ки мо саргарми сайри боғ будем, устод ҳам ба тарафи боғ майл намуд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Темир... дар ин қасру боғҳо машғули кайфу сафо мегардид* (Р. Ҳошим, Ҳайкали бузурги назм).

Дар ибораҳои номие, ки исми тобеъкунандаи онҳо аз ҷиҳати пайдоиш бо ибораҳои феълӣ алоқаманд аст, ду тарзи ифода дида мешавад.

а) Исмҳо, мисли он ки дар ибораҳои номист, бо унсурҳои тобеъкунандаи худ танҳо бо бандаки изофӣ пайванд мешаванд, яъне пешоянд ва пасояндҳо, ки ҳоси ибораҳои феълӣанд, дигар қор фармуда намешаванд: *ба Ҳиндустон сафар қардан — сафари Ҳиндустон, мамлакатро тарк қардан — тарки мамлакат ва ғ.*

б) Баъзе аз чунин исмҳо дар баробари бандаки изофӣ пешояндҳо низ доранд: *ошхӯрии аз хона, ҷанги бо ғайримусулмонҳо: Қорӣ-Исмаил... ҳиммат ва ғайраташро бо ошхӯрии аз хонаи қарздорон ва ҳуҷранишинонаш сарф қард* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). ...дар вақти *ҷанги бо ғайримусулмонон асир афтода буданд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Аён аст, ки иборҳои ошхӯрии аз хонаи қарздорон дар ҷумлаи якум аз рӯи таърихӣ пайдоиш бо иборҳои феълӣ аз хонаи қарздорон ошхӯрдан алоқа дорад. Азбаски феълӣ таркибии иборҳои феълӣ — ошхӯрдан дар иборҳои номӣ ба ҳам муттаҳид шуда, исми амал сохтааст, объекти иборҳои феълӣ ҳам бидуни тағйири шакл — яъне бо пешоянди худ боз ба ҳамон исм нигаронида шудааст. Исми иборҳои номӣ бошад, дар шароити нави алоқа, аз рӯи табиати иборҳои номӣ талаб қар-

дааст, ки калимаҳои ба он тобеъшаванда бо ёрии асоситарин воситаи ташкилкунандаи ибораҳои номӣ — бандаки изофӣ сурат ёбанд.

Дар мисоли дуюм ҳам айни ҳамин ҳодиса дида мешавад: ҷанги бо ғайримусулмонон — **бо ғайримусулмонҳо ҷанг кардан**.

Аз ин параллелҳои синтаксисӣ ҳоло навъи дуюм беш аз пеш ранги умумӣ гирифта истодааст.

ХЕЛҲОИ ИБОРА

Тақсими ибора ба гурӯҳҳо, пеш аз ҳама, ба он вобаста аст, ки калимаи асосӣ, тобеъкунандаи он ба кадом ҳиссаи нутқ тааллуқ дорад. Тарзи пайвандшавӣ ва ифодаи муносибатҳои синтаксисии ҷузъҳои ибора, ки аз зарурати тафсир ёфтани калимаи асосӣ ба миён меояд, дар муайян кардани хелҳои ибора чун омилҳои иловагӣ ба назар гирифта мешаванд. Аз ин нуқтаи назар, аз рӯи шакл, яъне воситаҳои грамматикӣ, тасниф намудани ибораҳо чандон ба матлаб мувофиқ нест.

Ин иддаоро дар асоси чунин далелҳои оддӣ собит намудан мумкин аст. Дар забони тоҷикӣ дар ибораҳои номии исм бо сифат ҳодисаҳои ҳастанд, ки дар ду шакл — ҳам бо изофат ва ҳам бе ин сурат ёфтани ибораҳои имконнопазир мебошад. Масалан: *бештарини иштироккунандагон* — *бештарин иштироккунандагон*. Айни ҳамин ҳодисаро дар ибораҳои феълий ҳам дидан мумкин аст: *мактаб рафтан* — *ба мактаб рафтан*. Ё гирем пасоянди «ро»-ро, ки ғайр аз вазифаи асосии худ — ташкили пуркунандаи бевоситаи суратёфта — ба вазифаи пешоянд ва бандаки изофӣ омада, дар сохтани ибораҳои феълий ва номӣ хизмат мекунад: *маро ҳикоят кардан: Маро рӯзе ҳикоят кард бобо* (М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб); *маро мӯи сар: ...фармуд, ки маро даррав мӯи сар тарошонанд ва либоси тоза пӯшонанд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Табиист, ки ибораҳои гурӯҳи мазкур ва ба онҳо монандро аз рӯи шакли ифода — бандаки изофӣ, пасоянд ва пешояндҳо, инчунин алоқаи ҳамроҳӣ ба гурӯҳҳо тақсим намудан тақрори бемаврид ва дар таснифот мубҳамӣ ба миён меорад. Ҳол он ки аз рӯи калимаи тобеъкунандаи ибора ба гурӯҳҳо ҷудо намудан ин нуқсонро рафъ намуда, бо таълимоти ибора, ки дар он ба ҳам пайвандшавии калимаҳо ҳамчун воҳиди номинативӣ ба ҳисоб гирифта мешавад, қомилан мувофиқ меояд.

Пас, вобаста ба калимаи асосӣ ва тобеъкунанда ба хелҳо тақсим намудани ибора ягона назарияи дуруст аст. Аз ин нуқтаи назар ибораҳои забони тоҷикӣ ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мешаванд.

ИБОРАҲОИ ИСМӢ

Дар забони мо доираи бо исм пайванд шуда, ибора сохтани ҳиссаҳои мустақили нутқ хеле васеъ аст. Вай аз ҳама бештар бо сифатҳо пайванд мегардад. Зотан сифат ҳам барои он ба вучуд омадааст, ки ҳосият ва аломати предметҳоро тавзеҳ намояд. Аз ин нуқтаи назар сифат ҳамеша тобеи исм буда, дар иборани исмӣ, ҳамчун ҷузъи тобеъ, аломат ва ҳосиятеро нишон медиҳад, ки ҷузъи асосии ибора — исм дорои он аст: *ҳавои соф, барги сабз, баҳори дилфиреб, холи сиёҳ* ва ғ. Дар забони тоҷикӣ ибораҳои номие, ки бо роҳи алоқаманд гаштани исм бо исм сурат меёбанд, низ зиёда истифода мешаванд.

Дар сурати ҷузъи тобеъ шуда омадани исмҳо ифодаи муносибати муайянкунандагии ибора васеътар гашта, вай ба зами аломати предмет чандин муносибатҳои дигари грамматикӣ, аз ҷумла муносибати замонӣ (*абри баҳор*), маконӣ (*саёҳати Москва*), муносибати субъектӣ (*омӯзиши Қодир*), муносибати объектӣ (*тағири ақида*), муносибати ҷузъ ба кулл (*донаҳои ашк*) ва амсоли инҳоро низ ифода мекунад.

Дар ҳамаи ин мисолҳо ҷузъҳои тобеъ хусусияти исми худро нигоҳ доштаанд. Ҷиҳати атрибутивӣ бошанд, аз моҳияти дохилии алоқан изофӣ ба амал омадааст, ки дар он як калима бинобар доро будан ба ҳосияти муайяншавӣ, молик будан ба сифат ва аломате, шарҳу тафсири калимаи дигар — калимаи муайянкунандаро талаб кардааст. Масалан, дар иборани *абри баҳор* калимаи баҳор, ки исми замон мебошад, барои ифодаи муносибати замонӣ хизмат кардааст, яъне вай ҷузъи тобеъкунандаи худро аз ҷиҳати замон муайян намудааст. Ё ки дар иборани *фишори мустамликадорон* калимаи *мустамликадорон* субъектӣ амалро ифода намояд ҳам, мавҷудияти муносибати атрибутивӣ-муайянкунандагии байни ҷузъҳо равшан намоён аст: амал ба мустамликадорон мансуб мебошад. Аз ҳамин ҷост, ки дар ибораҳои гурӯҳи мазкур баробари ҷиҳати муайянкунандагӣ ҷиҳатҳои ҳоли ва фоили-субъектӣ онҳо низ маънидод карда мешавад.

Ғайр аз ин шумора, ҷонишин, сифати феълӣ, масдар низ ба исм тобеъ шуда, иборани исмӣ месозанд.

Ибораҳои исмӣ аз ҷиҳати истифодаи воситаҳои грамматикӣ ҳам мавқеи аввалиндарачаро ишғол менамоянд. Аммо қор фармуда шудани онҳо дар ҳамаи ибораҳои исмӣ як хел нест. Масалан, агар дар ибораҳои исм + сифат танҳо бандакӣ изофӣ ва алоқан ҳамроҳӣ ба қор бурда шавад (либоси тобистонӣ, дурӯза хӯрок), пас, дар ибораҳои исм + исм ҳам бандакӣ изофӣ (есати тилло, оби чашм), ҳам пешоянд (қорнамоӣ дар киштӣ, вохӯрӣ бо артистон), ҳам пасоянд (Фирӯза барин занҳо, Собирро хоб) истеъмоли меёбад. Аз рӯи ҳамаи ин гуфтаҳои ибораҳои исмӣ ҷи аз рӯи ҷузъҳои тобеъ ва ҷи аз ҷиҳати воси-

тахон нфодан муносибатҳои синтаксисӣ ба гуруҳҳои зерин тақсим мешаванд:

1. **Исм + сифат.** а) Бо бандаки изофӣ: гули сурх, мухаббати фарҳодӣ, оби соф, ҷураи ҷоноҷон, бели оҳанин, косаи мисин, коғази рағфанин сари афлотунӣ, столи хатнависӣ, чашмҳои бодомӣ, даҳлезӣ ҳафтболор, маҷлиси дӯстона, маҷлиси ғайрирасмӣ, зинаи чандинпоғундадор, суханҳои марворидмонанд, хабари даҳшатасар, ҳаяҷони тӯфонмонанд, ҳазлҳои намакин.

Дар ибораи исмӣ сифатҳои дараҷаи олӣ пеш аз исм омада бошанд, бо ҷузъи тобеъкунандаи худ ҳам бо бандаки изофӣ ва ҳам бе он пайванд мешаванд: *Замони Сяъдӣ яке аз пурӯшубтарин ва серфоҷиатарини замониҳои гузашта аст* (С. Айний, Куллийет). *Яке аз бузургтарин, пурқувваттарин ва дарозумртарини ин гуна ҳукуматҳо ҳукумати Сомониён буд* (С. Айний, Куллийет). *Боғи мо яке аз ободтарин ва хуррамтарин боғҳои он маҳал буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Исм гоҳо бо аломати «е» воқеъ мешавад, ки дар ин ҳол сифати тобеъ бевосита баъди он меояд. Ин ҳодиса баръакси анъана дар забони имрӯзаи адабӣ камтар дучор мешавад: *Абӯалӣ бо ҳолате бадтар аз марг... худро ба Абевард расонд* (С. Айний, Куллийет). *Ба умеди чизе хӯрдани ёфтан пештар рафт* (С. Айний, Ятим). *У ба даште дуртар аз қаравулхона гови худро ба ҷаро бурда буд* (С. Айний, Ятим). *Аз шавҳари якумаш писаре ба ман баробар дошт* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Акнун усто Оқилро гӯё бо он шахсе роҳгумкарда муқоиса мекунад* (журн. «Шарқи Сурх»).

*Набошад орзуе хубу хуштар аз дунё,
Ба ғайри дидаи бино барои нобино.*

(А. Деҳотӣ)

б) Бо роҳи алоқан ҳамроҳӣ: бечора Одина, сад гуна корҳо, мискин ҳарак, пора-пора ҷағбут, як соата ҷанг, имрӯза бӯрон, якчандмоҳа фосила. Дар натиҷаи **яксоата ҷанг** ба бисёр кам босмачиён ғурехта ҳалос шудан насиб шуд (С. Айний, Ятим). Дар натиҷаи **имрӯза бӯрон...** дар дашт ҳеҷ ҷонзоде ба назар наменамуд (С. Айний, Ятим). Аз ҷоҳои даридаи ҷомаҳои **пора-пора ҷағбут** баромада меистод (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

2) **Исм + исм.** а) Бо бандаки изофӣ: соати тилло, дафтари талаба, оби ҷашм, шоҳи бодом, сафари Кӯлоб, таслими шаҳр, орзуи саводомӯзӣ, забони араб, мӯҳтоҷи навозиш, ашқи олам, даръёи Оҳангарон, ҳонаи Қаримино, тамошои шаҳр, тӯшаи роҳ, ҷомакӯҳнаи алоча, андешаи модарам, тайёрии сафар, олами сиёсат, саёҳати Ҳиндустон, мутолиаи китоб, мулоқоти Горький, хӯриши паррандагон, ороиши боғ, хурсандии дӯстон, вазнинии бор, дӯстдорӣ китоб, гуруснагии роҳ.

Дар забони тоҷикӣ қолиби ибораҳои исму исме низ маъмул аст, ки ба воситаи бандаки изофӣ аз такрори айнан як калима сохта мешавад. Исмҳои таркиби чунин ибораҳо номи чинси инсон (мард, зан) ё сифатҳои исмгардида мебошанд, ки хосият ва хислатҳои шахсро (далерӣ, паҳлавонӣ ва ғ.) ифода мекунанд: *зани занон, марди мардон, далери далерон, паҳлавони паҳлавонон*. Дар байни ҷузъҳои ин қабил ибораҳо муносибати ҷудой мавҷуд буда, ҳиссан тобеъ тобеъкунандаи худро аз он ҷиҳат эзоҳ медиҳад, ки вай беҳтарини ҳамчинсонии худ мебошад: *Инак, дар майдони машқи сарбозон Ёдхишетаки паҳлавони паҳлавонон ва Виркани ҷўяндаи ин номи фоҳира аз аз ду ҷониб баромаданд* (С. Улуғзода, Ривояти суғдӣ).

б) Бо пешоянд. Бо пешоянд омада бо ҳам пайванд гардидаи исмҳо дар сайри таърихӣ тақомулоти забони адабии тоҷик ҳодсаи дертар буда, бо таъсири ибораҳои он ибораҳои номӣ, ки ҷузъи тобеашон сифати феълии дорои пуркунанда ва ҳолҳои тобеъ мебошад, калон аст.

Бо пешоянди **аз**: *халосӣ аз марг, шикоят аз пирӣ, як қисм аз шарикдарсон: Агар мо шеърҳои Рӯдакиро аз рӯи мавзӯӣ ва мундариҷа тақсим намоем, тақрибан ба тарзи зерин мешавад: ҷўшу хурӯши ҷавонӣ... шикоят аз пирӣ ва афтодагии худ...* (С. Айнӣ, Қуллӣёт).

Бо пешоянди **ба**: *Аз муҷриат ба ягон идора ва мададпурии дар бобати дохил шудан ба интернат шарм медоштам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ин сулҳ, албатта, пештар аз ҳуҷуми Чингиз ба Осиёи Миёна барпо шудааст* (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Хизмати содиқона ба халқу Ватан... ин таронасарои шиқу озодиро ба қуллаҳои шаъну шараф бардоштааст* (Н. Маъсумӣ, Суханҳои вирди забон).

Бо пешоянди **бо**: *шиносони ман бо Горький хеле дер ба ҳам расид* (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Оббози бо собун дар ҳузури ҳуди тўта Люба ба амал омад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дар зиндагӣ, дар муомила бо мардумон хоксор ва содда буд* (Р. Ҳошим, Ҳайкали бузурги назм).

Бо пешоянди **дар**: *Қорнамӣ дар қоинот, қаҳрамонӣ ва ҷасорате, ки рафиқон П. И. Беляев ва Н. А. Леонов зоҳир намуданд, дили одамони советиро бо ҳисси шодию хурсандӣ ва ифтихор пур мекунад* (газ. «Тоҷикистони Советӣ»).

Бо пешоянди **бар**: *Зафар бар Ёдхишетаки ўро паҳлавони лашкари подшоҳ хоҳад кард* (С. Улуғзода, Ривояти суғдӣ).

Пешоянди **бар** дар сохтани ибораҳои номӣ бо калимаҳои **зидди, муқобили** дар шакли таркибӣ низ ба кор бурда мешавад: *Онҳоро ба отрядчиён бурда дода, фахр мекардем, ки дар мубориза бар зидди босмачиён ба калонсолон мадад мерасонем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Бо изофат ва пешояндҳои аслӣ (аз то, бо), пешояндҳои номӣ (назди, таги, пешӣ) ва пешояндҳои таркибӣ (онд ба, доир ба, дар боран, дар хусуси

баъд аз, пас аз, пеш аз ва ғ.). Тазкиранависон мегӯянд, ки *Фирдавсӣ барои додхоҳии аз залама, дар хусуси андози хироҷ аз Ғус ба Ғазнин рафт* (С. Айнӣ, Куллиёт). Аммо намунае аз айёми бачагиҳояш ва ҳаёти то дарбориаш дида намешавад (С. Айнӣ, Куллиёт). *Масофаи то ҳаёт аз хонаи деҳагии мо як ҷақрим ҳам намеомад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Тӯраи валиаҳд ғайр аз кўпкоритозӣ ва шикори бо шоҳин, бедонабозиро ҳам дўст медошт. Боре яке аз китобҳои оид ба мантиқи Абӯалӣ Сино ба Шероз расид* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ин ривоят росттарин нақлҳои оид ба Рӯдакӣ ва Рӯдак мебошад* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Беҳтарини ровиҳои дар бораи Фирдавсӣ Низомии Арӯзии Самарқандист* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Устод Рӯдакӣ, Муроди Бухорӣ, Дақиқӣ ва дигарҳо... сардафтарии адабиёти баъд аз исломии форс-тоҷик ба шумор мераванд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *С. Айнӣ дар тамоми муддати зиндагии пас аз революционии худ, тамоми асарҳои бадеиро, ки аз русӣ ба забонҳои ба вай мафҳум тарҷима мешуданд, бо диққати тамои хондааст* (Р. Ҳошим, Айнӣ ва адабиёти рус). *Иброҳимбекро дар сари дастаи дуздони пеш аз инқилоб нишон додан дуруст нест* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ман дар мамлакат расм ниҳодаам, ки кўчагардони баъд аз хуфтанро бидушанд* (С. Улуғзода, Ривояти суғдӣ).

Пешояндҳои мисли, монанди, чун, ҳамчун ва муродиҳои онҳо низ ду исмро ба ҳам пайванд намуда, ибораҳои исмӣ месозанд, ки муносибати қиёсро бо тобиши муайянкунандагӣ ифода мекунад: **монанди Рустам паҳлавонон, рӯи чун моҳ, мисли Камол шоирон**. Ҳиссаи асосии ибора гоҳо бо артикли -е низ воқеъ мегардад. Дар ин ҳол хусусияти номуайянии исм равшан зоҳир шуда, таркиби пешояндӣ чигунагии онро таъин менамояд: **чўбдасте монанди халкачўб, давлатманде чун Қуфарн, ҷавонмарде чун Виркан: Ҳайф аст, ки ҷавонмарде чун Виркан кушта шавад** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

в) Баъзе исмҳо, хусусан исмҳои ҳос бо исмҳои ҷинс, бо таркиби пешояндии **ба номи** ва пасояндии **номи** бо ҳам пайванд мегарданд. Аз инҳо таркиби **ба номи** ҳам пеш аз ҷузъи тобеъ ва ҳам пас аз он баробар истеъмоли мешавад. *Дар ин бора муқаддима гўён як маҷмӯаи ба номи «Намунаи адабиёти тоҷик» нашр кардани шуда, ҷамъ ва тартибашро ба фақир ҳавола намуд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Баъд аз он Абӯалӣ дар луғат ба номи «Лисон-ул-араб» як китоби 19 ҷилдӣ таълиф кард* (С. Айнӣ, Куллиёт). Пасояндии **номи** бошад, ҳамеша пас аз ҷузъи тобеъ, дар байни ҳар ду ҷузъ воқеъ мегардад: *Дуюм ин, ки дар наздикиҳои Панҷоб «Рӯдак» ном деҳае нест* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ба ман Серёжа ном писари шаробпази дуюми завод бисёр маъқул буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

3. **Исм + шумора**. Ин гурӯҳи ибораҳои исмӣ нисбат ба ду гурӯҳи боло маҳдудтар буда, ба изофа ва алоқаи ҳамроҳӣ сурат меёбад.

а) Ба воситаи бандаки изофӣи и: *соати даҳ, раҷами се, асри бист, синфи даҳ, лампаи даҳум, синфи панҷум, лампочкаи яксаду бистум, соли ҳафтум*; б) Бо роҳи алокаи ҳамроҳӣ: *панҷ мард, даҳ дафтар, шаш-ҳафт маротиба, чорьяк аср, бист нафар талаба, як даста гул ва м. ин.* Аз шумораҳои тартибӣ шуморае, ки бо суффикси **-умин (-юмин)** сохта шудааст, бо исм ҳам бо бандаки изофӣ ва ҳам ба воситаи алокаи ҳамроҳӣ омада метавонад: *Соли дуюмин аст, ки мо меҳонем... Вай дар дуюмин соли таҳсилаш хатнавис шуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

4. **Исм + ҷонишин:** а) Ба воситаи бандаки изофӣ: *житоби ман, шеърхонии шумо, забони вай, дӯстдориҳои онҳо.*

б) Ба воситаи алокаи ҳамроҳӣ: *ҳама гап, ҳама сол, ҳамин мактаб, он китоб ва м. ин.*

5. **Исм + сифати феълӣ.** Сифатҳои феълӣ бо ҳар се замон ба исм тобеъ шуда, ибораҳои исмӣ месозанд: *Дар рангу рӯиаш осори тарсидагӣ набуд* (С. Айнӣ, Аҳмади Девбанд). *Ғоиб амак як чойник оби нӯшидани овард* (С. Улуғзода, Навобод). *Реваҳишён, ки дар маъракаи... гӯштигирии писарашро бо дили тапон назора карда буд, ба андеша рафт* (С. Улуғзода, Ривояти суғдӣ).

Азбаски сифатҳои феълӣ хусусияти феълӣ доранд, дар дохили ибораҳои исмӣ ба худ хиссаҳои тобеъ қабул намуда, шаклан тафсил меёбанд. Аз ин нуктаи назар иборати соддаи **одами омадагиро** чунин тағйир додан мумкин аст: *одами нав омадагӣ, одами нав аз Москва омадагӣ, одами нав аз Москва барои лексияҳои омадагӣ, одами нав аз Москва даҳрӯза барои лексияҳои ба Душанбе омадагӣ* ва амсоли инҳо. Дар ҳамаи ин ибораҳо сифати феълӣ ҷузъҳои ҷав ба навро ба худ тобеъ карда бошад ҳам, аммо асли муносибати тобегӣ вай бо исми одами ҳамеша барқарор аст. Бе ин исм ҳамчун ҷузъи тобеъкунидан ба калимаҳои дигар барҳам меҳӯрад.

Хиссаҳои нав ба навро тобеъ намуда, шаклан тафсил ёфтани сифати феълӣ мувофиқи қоидаи ибораҳои феълӣ ба амал меояд. Бинобар ин масъалаи мазкур одатан дар ҳамин фасл — фасли ибораҳои феълӣ омӯхта мешавад.

Як хусусияти ҷолиби диққат дар ибораҳои исму сифати феълӣ аз он иборат аст, ки сифатҳои феълӣ дорои ҷузъҳои тобеъ бо талаби ихтисори суҳан ба ихтисор ва мӯъҷаз шудан майл намуда, барои ба вучуд омадани ибораҳои номии содда ё мураккаби на чандон тафсилӣ имконият фароҳам овардаанд. Чунончи, *шаҳси ҷомаи дарози озода дар тан — аз шаҳси дар тан ҷомаи дарози озода нӯшидагӣ, селоби хонахаробкун — аз селоби хонахаробкунанда, ҳаёлотӣ пешиинагӣ — аз ҳаёлотӣ дар пешии она буда, кордҷаи қаламтарош, — аз кордҷаи қаламтарошанда, одами ҷоғардор — аз одами ҷоғар доштагӣ, ҷӯраҳои гапхӯр — аз ҷӯраҳои гапхӯранда, одами кор — аз одами коркунанда;*

Як шахси ношиноси... ҷомаи дарози озода дар тан берун омад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Аз санглохҳо ва наҳрҳои кӯҳӣ селоби хонахаробкун бо тундии боду тезии тир меомад* (С. Айний, Куллийёт). *Мададгори оҳангарони мо ба ман як кордчаи қаламтарош... бахшид* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дар паҳлуи ӯ... як одами ғафси ҷоғардор нишаста буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ба хона даромадани Истамзани хурдиро аз ҳаёлотӣ нешиоинагӣ боздошт* (С. Айний, Ятим). *Дар меҳмонхона... ҷураҳои гапхӯр ҷамъ шуда буданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ман дар он зиёфат фаҳмидам, ки Горький чӣ гуна одами кор ва маҷлисоро будааст* (С. Айний, Куллийёт).

6. Исм + масдар. Танҳо бо бандаки изофӣ сурат меёбанд: *сабаби омадан, боиси афтидан, қасди газидан, муддати хондан, тақозои бозгаиштан.*

ИБОРАҲОИ СИФАТИ

Ибораҳои сифатӣ дар забони тоҷикӣ нисбат ба ибораҳои исмӣ ва феълӣ каммаҳсултаранд. Сабаби ин, пеш аз ҳама, дар он аст, ки худӣ сифат табиятан хусусияти тобеъшавӣ дошта, ҳамеша ба исм тобеъ шуда меояд. Аз ин нуктаи назар ибораҳои сифатӣ чун қоидаи маъмул дар дохили ибораҳои номӣ сурат ёфта, маҳз дар ҳамин ҷо хосияти тобеъкунии худро зоҳир менамоянд. Ба ин маънӣ, ҳатто дар сурати аз исм қанда шудан ҳам бо исме муносибат доштани онҳо дар назар дошта мешавад.

Дар дохили ибораҳои исмӣ ташкил ёфтани ибораҳои сифатӣ ба қоидаи ташкили ибора муқобил нест: дар ин ҷо сифат хусусияти тобеъкунии нишон дода, бо роҳи тобеъ намудани исм, ҷонишин, зарф ибораҳои месозад, ки муносибатҳои хеле гуногуни маъноиро ифода мекунанд. Дар ин гуна ибораҳо сифат ба исм тааллуқ дошта, калимаҳои дигар ба он тобеъанд. Барои мисол ибораи *забонҳои ба вай мафҳум* ва *боғчаи як вақтҳо хуррамро* аз назар мегузаронем. Дар ин ибораҳо асли ибора *забонҳои мафҳум*, *боғчаи хуррам* буда, таркибҳои *ба вай* ва *як вақтҳо* на ба исм, балки ба сифат тобеанд. Таркиби *ба вай* сифатро аз ҷиҳати муносибати пуркунандагӣ шарҳ дода бошад, таркиби *як вақтҳо* бо сифат дар муносибати ҳоли воқеъ шудааст. Воқеа ба ин хусусияти худ ибораҳои *ба вай мафҳум*, *як вақтҳо хуррам* ва амсоли онҳо мафҳуми мураккабро ифода намуда, ҳамчун воҳиди номинативии забон дар сохтани ҷумла иштирок мекунанд: *Айний... тамоми асарҳои бадеиро, ки аз русӣ ба забонҳои ба вай мафҳум тарҷима мешуданд, бо диққати تامом хондааст* (Р. Ҳошим, Айний ва адабиёти рус). *Боғчаи як вақтҳо хурраму* дилкушоӣ мо ба ҳолате омада буд, ки гумон мекардед, ба он тараф дахҳо сол гузори одамизод наафтадааст (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ибораҳои сифатӣ ҳам монанди ибораҳои исмӣ ба воситаи бандаки изофӣ, пешояндҳо ва алокаи ҳамроҳӣ ташкил меёбанд, ки истеъмоли ҳар яки онҳо ба мансубияти ҷузъи тобеъ ба ин ё он ҳиссаи нутқ алоқаманд аст.

1. **Сифат + исм.** а) **Бо бандаки изофӣ.** Бо бандаки изофӣ ба сифат тобеъ шуда ибораи сифатӣ сохтани исмҳо ниҳоят каммаҳсул аст. Онро мо, асосан, ба гурӯҳи ибораҳои мушобеҳи **пури об** мебинем, ки аз ибораҳои сифатии бо пешоянди аз суратефта муродиғ доранд: **пур аз об. Дар ин** қабил ибораҳо, сарфи назар аз тарзи ташкили онҳо (бо изофат ё пешоянд), муносибати пуркунандагӣ ифода меёбад, ки дорои тобиши маъноии дарун, дохил мебошад: аломате, ки бо сифати асли ифода ёфтааст, бо ишорат ба предмете, ки ин аломат ба он тааллуқ дорад, пурра ва аниқ карда мешавад.. Масалан, муқоиса кунед: *кузаи об, кӯзаи пури об, кӯзаи аз об пур*:

б) Ба воситаи пешояндҳо. Ибораҳои сифатие, ки ба воситаи пешоянд ташкил меёбанд, микдоран бештар буда, пешояндҳои зеринро дар бар мегиранд:

Пешоянди аз дар сохтани ибораҳои сифатӣ серистеъмол аст. Иборасое, ки ба воситаи он сурат меёбанд, муносибатҳои пуркунандагӣ, сабабӣ, қиёсӣ, масоҳатӣ, замонӣ, маҳрумиятро ифода мекунанд.

Қисми зиёди ин ибораҳо муносибати сабабино ифода менамоянд: аломате, ки ба воситаи сифати асли ифода шудааст, ба воситаи исм аз ҷиҳати сабаби рӯй додан равшан ва пурратар шарҳ дода мешавад: *аз арақ тар, аз хунук сурх, аз серҳосили ҳам, аз касали камқувват* ва ғайра.

Дар ифодаи муносибати қиёсӣ бартариин аломати ҷузъи тобеъкунанда дар муқоиса бо предмете, ки аз ҷиҳати хосияти асосии худ бо ин аломат монандӣ дорад, таъкид мегардад. Ин гурӯҳи ибораҳои сифатӣ дар синтаксиси забони мо мавқеи бештаре доранд: *аз гул нозук, аз санг сахт, аз булӯр соф, аз ақиқ турчило, аз ҷон беҳ, аз оҳан матин, аз шафақ оташин*.

Дар ибораҳои гурӯҳи мазкур сифат одатан пас аз ҷузъи тобеъ меояд. Аммо баъзан пеш аз исм омадани сифатҳо низ дида мешавад. Ин ҳол бештар дар услуби бадеӣ барои таъкид воқеъ мешавад: *Ҳамин тавр он зани ҷавони қулфатзадаи ноком, он қурбони зиндагии талхтар аз заҳр дар биёбон аз гушнагию ташнагӣ ва гармою сармо ҳалок гардид* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар ибораҳои сифатӣ бо пешоянди **аз** ифода ёфтани муносибати масоҳагӣ бисёр кам дучор мешавад. Дар ин гуна ибораҳо сифат аломати масоҳагиро ифода намояд, исм мавзеоро нишон дода, бо ин барои равшантар зоҳир шудани маънои масоҳагии сифат кӯмак мерасонад: *Баъд аз тахминан 200 соли истилои араб Эрон ва Осиёи Миёнаро, дар канорҳои мамлакат — дар ҷоҳои дуртар аз маркази хилофат ҳукуматҳои феодалии миллӣ ташкил ёфтаанд* (С. Айни, Қуллӣёт).

Калимаҳое, ки бо пешоянди **аз** ба сифат тобеъ шуда, якҷоя муносибати замонӣ ва маҳрумиятро ифода менамоянд, аз ҷиҳати луғавӣ маҳдудтаранд: *аз бачагӣ шӯх, аз хурдӣ беқарор, аз мӯҳтоҷӣ озод, аз ақл бегона, аз касофат дур, аз маҳбас озод* ва монанди инҳо.

Пешоянди **то** барои нишон додани муносибати замонӣ ва масоҳагӣ хизмат менамояд: *то пиёӣ бақувват, то охир қатъӣ, то оринҷи сиёҳ, то нисф ҳолӣ, то замин овезон, то шифт сиёҳ* ва ғайра.

Пешоянди **дар**. Ибораҳои сифатӣ бо ин пешоянд муносибати пурқунандагӣ ва маҳдудкуниро ифода менамоянд. Исм дар ин қабил ибораҳо сифатро аз рӯи ҳудуди зохиршавӣ шарҳу эзоҳ медиҳад: *дар суҳан ҳасис, дар амал бепарво, дар бориқӣ шамшермонанд, дар зоҳир зебо, дар ботин пуч* ва амсоли инҳо. Чунин вазифаро пешоянди **ба** низ адо карда метавонад. Чунончи: *ба тамъ талх*.

Пешоянди **дар** дар ибораҳои *дар тобистон хунук, дар зимистон заҳ, дар баҳорон сабз, дар баҳор сафед* ва монанди инҳо барои нишон додани муносибатҳои замонӣ хизмат карда бошад, дар мисолҳои *дар шаҳр номаълум, дар қазр ноором* ва ғайра аломатеро, ки ба воситаи сифати аслӣ ифода ёфтааст, аз ҷиҳати муносибати он ба макон ифода кардааст.

Пешоянди **ба** ва **барои**. Вазифаи асосии ин пешояндҳо дар ибораҳои сифатӣ ифодаи таъинот аст: *ба ҳаёт бепарво, барои қор омода, ба муаллим наздик, ба илм зарарнок, барои сафар ношоям, ба студент ғоиданок*.

Агар исм маънои предметӣ дошта бошад, сифат аломати масоҳагиро ифода намояд, ибора маънои масоҳагӣ дар бар мегирад: *райони ба шаҳр наздик, ҳавзи ба қишлоқ наздик* ва монанди инҳо.

Ғайр аз ин баъзе аз пешояндҳои дигари аслӣ, таркибӣ ва номӣ барои ташкили ибораҳои ҷудогонаи сифатӣ хизмат мекунаманд. Аз пасояндҳо дар ин вазифа пасоянди **барин** хеле серистеъмол аст. Ин пасоянд монанди пешояндҳои **мисли, чун, монанди** ва муродифҳои онҳо барои ифодаи муносибати қиёсӣ, сохтани ибораҳои ташбеҳӣ хизмат мекунад: *табъи чун ғунча хандон, руҳсори чун себи сурх тобон, замини мисли дашт ҳамвор, оби нуқра барин соф, дасти оҳан барин сахт..* Мисол: *Шодӣ панҷаи шохчаи марҷон барин сурх ва нозуки ҳудро пеш бурда, мӯҳи бузчаро мекашид ва нохунҳои чун барги ғунчаи ношуқфта нарм ва нимранги ҳудро ба лаб ва дандонҳои вай расонида қитиқ мекард* (С. Айнӣ, Ятим).

Дар ташкили ибораҳои сифатии қолиби исму сифат пешояндҳои номии таркибии изофӣ низ ғаровон истифода мешаванд: *қоғази ба монанди шир сафед, амаки дар назди сардор обрӯманд, дастони дар зер остин ниҳон* ва монанди инҳо.

2. **Сифат + сифат**: *сафеди сафед, сурхи сурх, калони калон, нағзи нағз, сурхи баланд, зарди паст*. Дар баъзе аз ибораҳои

сифатии гурӯҳи мазкур ҷузъи тобеъ хусусияти исмӣ дорад: *пир хирадманд, ҷавони доно, кари ботил, кӯри модарзод*.

3. **Сифат + зарф**. Аломати предмет, ки ба воситаи сифатҳои асли ифода ёфтааст, аз ҷиҳати замон, дараҷа, андоза, тарз ва монанди онҳо низ пурра ва равшан карда мешавад.

Дар байни ин ибораҳо ибораҳои сифатии бо зарфҳои микдории хеле, *бисъёр, бағоят, чудо, ниҳоят, зиёд, беҳад, басе* ва ғайра серистеъмоланд. *Дар даврае, ки Сомониён ҳукмронӣ мекарданд, маданияти Осиёи Миёна бисъёр боло рафт* (С. Айни, Қуллӣёт). *Саъдӣ, бешубҳа яке аз симоҳои бисъёр бузурги адабиёти классикии форс-тоҷик аст* (С. Айни, Қуллӣёт). *Агар ашӯр зиёда обдор бошад, бештар дарҷ кардан ҳам мумкин аст* (С. Айни, Қуллӣёт). *Шаҳр ба назарам басе зебо ва пуришқуҳ менамуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Шабона аз он рӯшноии ниҳоят заифи ҷароғ ба девори зиндон зада меистод* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Таркибҳои ба дараҷот, аз одат берун низ барои шарҳи дараҷаи аломати предмет истифода мешаванд. *Шеърӣ касе, ки дар мавзӯи мубориза навишта шудааст, агар он кас дар мубориза феълан ва амалан иштирок карда бошад, аз шеърӣ касе, ки он муборизаро аз дур дида ва ё дар хона нишаста навиштааст... ба дараҷот самимонатар ва реалтар мебарояд* (С. Айни, Қуллӣёт). *Шояд аз ҷиҳати аз одат берун олими бузург буданаш бошад... дар бораи Абӯалӣ ибни Сино... афсонаҳои бисъёре паҳн шудааст* (С. Айни, Қуллӣёт).

Баъзе аз зарфҳои замон низ ба сифатҳо пайванд гардида, ибораҳои сифатӣ месозанд. Ин гуна ибораҳо одатан муносибати замонино ифода менамоянд: аломате, ки ба воситаи сифат ифода ёфтааст, бо роҳи нишон додани замони мавҷудияти он пурра ва аниқ карда мешавад: *ҳамеша хушҳол, доимо ғамгин, мудом сабз, гоҳо дуруст, баъзан хушҳол*.

Баъзан масдар низ бо сифат иборан сифатӣ ташкил менамояд. Микдори сифатҳои бо масдар оянда аз ҷиҳати лугавӣ ниҳоят маҳлуд буда, онҳо асосан бо пешояндҳои *дар* ва *ба* сурат меёбанд: *дар навиштан моҳир, дар хондан беҳамто, ба рафтан тайёр* ё *омода* ва монанди инҳо.

ИБОРАҲОИ ШУМОРАГӢ

Дар байни ибораҳои забони тоҷикӣ ибораҳои шуморагӣ мавқеи махсусро ишғол менамоянд. Аз шумораҳои шумораи тартибӣ, ҳамчун ибораҳои сифатӣ, танҳо дар дохили ибораҳои номӣ хусусияти тобеъкунӣ зоҳир намуда, дар мавридҳои дигар тобеи исм шуда мондан мегирад. Масалан, *иморати якум — иморати дар сарҳад якум*.

Ибораҳои шуморагии гурӯҳи мазкур муносибатҳои пуркунандагӣ ва ҳолиеро ифода мекунанд, ки дар онҳо тобиши маъ-

ноии махдуд ва ҷудокунӣ мавҷуд аст. Ҷузъи тобеи ин гуна ибораҳо аз зарф ва исмҳои макон иборат буда, аз воситаҳои грамматикӣ пешоянди аз ва дар барои пайванд кардани онҳо бо ҳиссаи асосӣ — шумораи тартибӣ хизмат мекунад: *дар руи хат якум, аз поён панҷум, аз боло даҳум, аз паҳлӯ сеюм* ва ғайра.

Шумораҳои микдорӣ одатан ҳангоми ифодаи муносибати ҷудой ва махдудкунӣ исм ва ҷонишинҳоро ба худ тобеъ мекунад. Дар ин маврид барои пайванд кардани онҳо пешоянди аз ва ё бандаки изофии и ба кор бурда мешавад: *яке аз ишти-роккунандагон, панҷ нафар аз талабагон, яке аз муаллимон, даҳ нафари партизанҳо, панҷуми онҳо.*

Иборасозии шумораҳо дар вақти ба вазифаи исм истеъмоли ёфтани онҳо махсусан равшан намоён мегардад, ки инро дар ибораҳои *ду алампасида, дуи дигар, дуи ман-и ҷумлаҳои поён* мушоҳида кардан мумкин аст. Баъд аз *руз шудан пирамардон падару писарро ба як ҷаҳон шодӣ танҳо гузошта, худҳошон рафтанд, то ки ин ду алампасидаи ғами ҳичронкашида бо як-дигар дарди дилҳои ғамдидаи худро гуфта ва шунида, доди худро аз айёми дурӣ... ситонанд* (С. Айни, Куллиёт). *Дуи дигар аробакашон буданд, ба аробаҳошон такя карда истода маҳорка мекашиданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Сирри маҳфии дуи мо дар тирамоҳ... пайдо шуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ИБОРАҲОИ ҶОНИШИНИ

Ибораҳои ҷонишинӣ ҳам аз ҷумлаи ибораҳои каммаҳсул ба шумор мераванд. Калимаҳои дигарро тобеъ намуда, ибора сохтани ҷонишинҳо асосан дар ҷумла воқеъ мегардад, ки дар ин маврид онҳо барои равшантар зоҳир намудани маънои худ имконият пайдо мекунад. Чун калимаи асосии ибора истеъмоли ёфтани ҷонишинҳо ба ҳамаи калимаҳои ҷонишинӣ хос нест, фақат қисме аз онҳо ин вазифаро адо мекунад.

Ҷонишинҳои калимаҳои дигарро бо се роҳ — ба воситаи изофат, пешоянд ва бо роҳи алоқаи ҳамроҳӣ тобеъ мекунад. Бо бандаки изофӣ исмҳо (*мани олим, туи коргар, ҳар кадоми бачагон, ҳамаи колхозчиён, кадоми муаллимон*), сифатҳо (*мани мискии, шумои пир*), ҷонишинҳои алоҳида (*ҳар кадоми мо, баъзеи онҳо, кадоми инҳо*) ба ҷонишинҳои шахсӣ, таъинӣ, саволӣ ва ғайра вобаста мешаванд.

Доираи ташкили ибораҳои ҷонишинӣ басо махдуд аст. Аз пешояндҳо танҳо пешоянди аз ба кор бурда мешавад. Дар вазифаи ҷузъи асосӣ дар ҷунин ибораҳо ҷонишинҳои номуайянии (*баъзе, чанд (чанде), кадом (кадоме), дигар* ва мисли инҳо истифода шуда, муносибатҳои ҷудой (*кадоме аз бачагон, баъзе аз раисон*), ҳиссагӣ (*чанде аз шоирон, қисме аз китобҳо*),

пуррагию саросарӣ (*ҳар кадоме аз онҳо, ҳар яке аз нишастагон*) ва амсоли инҳоро ифода мекунанд.

Дар алоқаи ҳамроҳӣ бештар қонишинҳои ишоратии ин, он бо қонишини таъинии **ҳама** ибора месозанд. Онҳо одатан дар дохили ибораҳои исмӣ воқеъ мегарданд: *он ҳама гапҳо, ин ҳама маълумотҳо* ва ғ.

ИБОРАҲОИ ЗАРФӢ

Бо ду зарф сохта шудани ибораҳои зарфӣ маъмул аст: зарфӣ тарзи амал зарфҳои микдору дараҷаро тобеъ намуда, ибораҳоеро ташкил медиҳад, ки муносибатҳои ҳолиро ифода менамоянд. Чунончи: *хеле оромона, ниҳоят далерона, бисёр мардонавор, андак хӯрдагирона, басо ҷасуруна* ва м. инҳо.

Зарфҳои микдору дараҷа баробари тобеъ шудан ба калимаҳои дигар ҳамчунин баъзе калимаҳоро ба худ тобеъ намуда, ибораҳои зарфӣ месозанд. Дар ин вазифа зарфҳои **беш, зиёд, кам** нисбатан серистеъмол буда, ҷузъи тобеи онҳо шумораҳои микдори ва калимаҳои **баробар, маротиба** мебошанд: *ду баробар беш, се баробар кам, чор бор зиёд, даҳ маротиба кам* ва ғайра.

Зарфҳои дараҷаи қиёсӣ баъзе зарфҳои микдору дараҷаро тобеъ намуда, ибора месозанд, ки ин гуна ибораҳо муносибатҳои муайянкунандагӣ-микдориро ифода менамоянд: *андаке суस्तтар, дучанд зиёдтар, каме сонитар*.

Дар сохтани ибораҳои зарфӣ зарфҳои замон низ иштирок мекунанд. Аммо микдори зарфҳои замон, ки ҳамчун калимаи асосии ибора воқеъ мешаванд, зиёд нест. Аз зарфҳои замон калимаҳои **барвақт, бевақт** бо тобеъ намудани зарфҳои микдории **хеле, ниҳоят** ва синонимҳои онҳо ибора месозанд: *хеле барвақт, ниҳоят бевақт* ва монанди инҳо. Гурӯҳи дигари ибораҳои зарфӣ аз зарфу исм иборат мебошад. Зарфҳои тарзи амал бо ёрии пешояндҳои **мисли, чун** ва синонимҳои онҳо исм-хоро тобеъ намуда, ибораҳои зарфие месозанд, ки муносибати муайянкунандагии дорони тобиши қиёсӣ, ташбеҳиро ифода менамоянд: *мисли шер далерона, чун рӯбоҳ маккорона, ҳамчун кӯдак шармгинона* ва ғайра. Тамоми ин қабил ибораҳо танҳо дар ҷумла ба амал омада, берун аз ҷумла вучуд надорад.

ИБОРАҲОИ ФЕЪЛӢ

Ибораҳои феълӣ, монанди ибораҳои исмӣ, аз сермахсултарин ибораҳои забони тоҷикӣ ба шумор мераванд. Феъл ба воситаи алоқаи ҳамроҳӣ ва вобастагӣ исм, қонишин, зарф, феъли ҳол ва масдарро ба худ тобеъ намуда, ибораҳои феълие месозад, ки дар ифодаи муносибатҳои хеле мухталифи грамматикӣ хизмат мекунанд.

Дар ибораҳои феълӣ, агар баъзе лаҳзаҳои услубӣ ба назар гирифта нашаванд, ҷузъӣ тобеъ ҳамеша пеш аз калимаи асосӣ воқеъ мегардад. Чӣхати дигари ибораҳои феълӣ аз он иборат аст, ки баъзе аз ҷузъҳои тобеи онҳо, хусусан феъли ҳол ва масдар, сарфи назар аз тобеи худ ба феъл, калимаҳои дигарро тобеъ намуда, шакли мураккаби ибораҳои феълиро ташкил медиҳанд. Ин ҳодиса барои такмил ва тараккии қолабҳои ибораҳои феълӣ имконияти муайяне мӯҳайё кардааст.

Шарҳи бисёр аз муносибатҳои грамматикӣ байни ҷузъҳои ибораҳои феълӣ дар бобҳои пурқунанда ва ҳоли ин китоб сабт шудааст. Бинобар ин ин ҷо танҳо қолабҳои асосии ибораҳои феълӣ, гоҳо аз рӯи зарурат баъзе аз муносибатҳои семантики грамматикӣ онҳо аз назар гузаронида хоҳад шуд.

ИБОРАҲОИ ФЕЪЛИИ БО ИСМ

Исмҳо ба феъл бо ду роҳ пайванд мегардад: 1) Ба воситаи алоқаи ҳамроҳӣ. 2) Ба воситаи алоқаи вобастагӣ.

Ба воситаи алоқаи ҳамроҳӣ ба феъл тобеъ шудани исмҳо аз чӣхати луғавӣ нисбатан маҳдудтар буда, гуруҳи муайяни калимаҳои исмиро дар бар мегирад. Ҷузъӣ тобеъқунандаи чунин ибораҳо миқдоран кам аст.

а) Феълҳои гузаранда исмҳои конкретӣ ғайриҷондор, баъзан исмҳои ҷондор ва абстрактро низ тобеъ намуда, муносибати пурқунандагиро ифода менамоянд: исм объекти бевоситаи нишон медиҳад, ки амали бо феъли гузаранда ифодашуда ба он нигаронида шудааст: *ош хӯрдан, ҷой нӯшидан, китоб хондан, мол овардан, санг партофтан, ғӯсфанд ҷаронидан, одоб ёд гирифтан* ва монанди инҳо.

Қолаби чунин ибораҳои феълӣ барои ба вучуд омадани як силсила ибораҳои фразеологӣ феълӣ замина гузоштааст: даст мондан, чашм дӯхтан, гӯш додан, қадам партофтан ва монанди инҳо.

б) Муносибатҳои замону маконро ифода менамоянд: *шаб омадан, баҳор рафтан, Кӯлоб омадан, кӯча баромадан, қишлоқ фаромадан, мактаб рафтан* ва ғайра. Дар ибораҳои мазкур ва амсоли онҳо ифодаи муносибати грамматикӣ замону макон ба маънои луғавӣ ҷузъҳои онҳо саҳт вобаста аст: муносибати замони бо исмҳои замонӣ **шаб, баҳор**, муносибати масоҳагӣ бо исмҳои маконӣ **Кӯлоб, кӯча, қишлоқ, мактаб** ифода гардидааст.

Ба воситаи алоқаи вобастагӣ ба феъл тобеъ шудани исм бо ду воситаи грамматикӣ — пешоянд ва пасояндҳо ба амал меояд.

1. Исмҳое ки ба воситаи пешоянд ба феъл пайванд шудаанд. Дар ин гуна ибораҳо пешоянд вазифаи дугонаро ифода мекунад: аз як тараф, ду калимаи мустақилмаъноро ба ҳам пайванд намояд, аз тарафи дигар, муносибати маъноии онҳо

ро нишон медиҳад. Аз ин ҷиҳат пешоянд аз бандаки изофӣ, ки низ барои алоқаманд намудани ҷузъҳои ибора истеъмоли меъбад, фарқ дорад: бандаки изофӣ аз маънои луғавӣ тамоман маҳрум буда, танҳо барои ба ҳам алоқаманд намудани калимаҳо хизмат мекунад. Ба ин маънӣ вай бинобар воҳиди муҷарради грамматикӣ будани худ барои нишон додани муносибати маъноии калимаҳои таркиби ибора кодир нест. Хизмати пешояндҳо дигаргунтар аст. Пешояндҳо, махсусан пешояндҳои номӣ, ки ба ин ё он дараҷаи маънои луғавии худро маҳфуз доштаанд, баробари ба ҳам пайванд намудани ҷузъҳои таркиби ибора барои равшан гаштани муносибати маъноии онҳо низ кумак мерасонанд.

Исмҳое, ки ба воситаи пешоянд ба феъл тобеъ гаштаанд, муносибатҳои зерини грамматикиро ӣфода менамоянд:

а) Муносибати пуркунандагӣ: аз муаллим гирифтани, аз китоб омӯхтани, аз мармар сохтани; ба мардум ғайримондан, ба моҳ нигаристани, ба гулистон табдил додан, ба талабагон фиристодани; бо модар омадани, бо меҳмонон хайру хуш кардани, бо корд буридани, бо душман мубориза бурдани; дар таронаҳо тараннум намудани, дар ҳаёл омадани; барои халқ кор кардани, барои Ватан ҷон фидо намидани; бе душворӣ хондани, бе дафтар омадани; бидуни шубҳа амал намудани, бидуни ғараз суҳан рондани, дар бораи шахр ҳикоят намудани, роҷеъ ба сулҳ суҳан рондани, роҷеъ ба сафар навиштани, онд ба маҳорат маъруза кардани, доир ба исми маълумот додани ва амсоли инҳо.

б) Муносибати пуркунандагӣ-масоҳагӣ: аз ҷӯ гузаштани, дар каф ниҳодани, аз болон гилем партофтани, дар об мондани ва монанди инҳо.

в) Муносибати замонӣ: дар баҳор шукуфтани, дар тирамоҳ омадани, дар рӯзи бозор овардани, дар ҳафтаи оянда супоридани; аз ҷавонӣ омӯхтани, аз ҷубҳ хестани, аз соати даҳ сар кардани, аз субҳ то шом сӯхтани: то пирӣ мондани, рӯз то рӯз беҳтар шудани, баъди маҷлис вохӯрдани; пас аз борон омадани; пеш аз сафар рафтани ва ғайра.

г) Муносибати масоҳагӣ: дар хона истодани, дар мактаб барпо гардидани, дар бомӯҳ баромадани; ба бозор рафтани, ба қишлоқ омадани, ба кӯҳ баромадани; аз сафар баргаштани, аз шахр баромадани, аз кӯча гузаштани; дар назди хона истодани, дар пеши чашма вохӯрдани, ба зери девор афгидани, ба даруни хона даромадани, рӯ-рӯи об рафтани, лаб-лаби ҷӯй гардиш кардани, тағ-тағи девор омадани ва ғайра.

д) Муносибати сабабӣ: аз сармо ях бастан, аз гиря монда шудани, аз серҳосилӣ ҳам шудани; ба сабаби серкорӣ фаромӯш кардани; аз ҷиҳати қаҳрамонӣ обрӯ ёфтани, бинобар беқуввати гашта натавоништан ва ғайра.

е) Муносибати мақсад: барои хайру хуш омадани, барои истироҳат рафтани, барои посбонӣ фиристодани, барои бозӣ баромадани, аз барои ханда гуфтани. Ин ибораҳо бештар дар

шакли секалимагӣ: исм + масдар + феъл воқеъ мешаванд: *Ревком хоҳиши аҳолиро қонё карда, барои ташкил додани дастаи худмуҳофизаткунӣ ба деҳаи мо намоянда фиристодааст* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Алишер... барои маълумоти олий ғирифтани ба Самарқанд кўчидаст* (С. Айний, Қуллӣёт). *Дар зимистони хунук ман бо бародарам... барои нон ғирифтани дар навбат меистодем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Онҳо барои хушбошии қардан бо меҳмонони худ омада буданд* (Ф. Ниёзӣ, Духтари ҳамсоя).

ж) Муносибати ташбеҳӣ-қийёсӣ: *чун шер ҳамла овардан, монанди сағ газидани шудан, чун парранда паридан, чун оҳу давидан* ва ғайра.

*Дар фазоят менарам чун паррандагон,
Медавам дар кўҳсори хурримат чун оҳувон.*

(М. Турсунзода)

Ҳар яке аз ибораҳои мазкурӣ феълӣ дар дохили худ боз ба гурӯҳҳои алоҳида тақсим шуда, бо фарқияти тобишҳои нозуки маъноӣ барои ифодаи мафҳумҳои мураккаби хеле гуногун хизмат мекунанд. Дар ин ҳол, чунон ки дар боло гуфтем, пешояндҳо кўмаки ҷиддӣ мерасонанд. Ҳоло барои намуна иборан феълӣро, ки бо пешоянди аз сурат ёфтааст, дида мебароем.

1. Ибораҳои феълие, ки аз исм ба воситаи пешоянди аз ташкил меёбанд, пеш аз ҳама, тобишҳои гуногуни муносибати масохагиро ифода менамоянд. Дар онҳо калимаи асосӣ амалеро номбар менамояд, ки аз предмете (маконе), ки калимаи тобеъ ифода менамояд, ҷудо мегирад. Дар ин гуна ибораҳо ҷузъи тобеъ аз исми макон иборат буда, ҷузъи тобеъкунанда омадан, рафтани, овардан, бурдан, фиристодани барин феълҳои ҳаракатро дар бар мегирад: аз Москва омадан, аз Москва рафтани, аз Москва овардан, аз Москва бурдан, аз Москва фиристодани ва монанди инҳо.

2. Ибораҳои феълӣ бо пешоянди аз амалеро нишон медиҳанд, ки он дар назди предмет ё худ аз болои он содир мешавад. Дар ин гуна ибораҳо одатан феълҳои гузаштан, рафтани, убур кардани, дароз кардани ва монанди инҳо ба қор бурда мешавад: аз кўча гузаштан, аз пайраҳа рафтани, аз дарё гузаштан, аз девор дароз кардани ва амсоли инҳо.

3. Муносибати замониро мефаҳмонанд: калимаи асосӣ — феъл амалеро мефаҳмонад, ки баробари исм — ҷузъи тобеи ибора шурӯъ мешавад: аз субҳ сар кардани, аз соли бист шурӯъ гардидани, аз баҳор оғоз намудани, аз хурдӣ ёд гирифтани, аз ҷавонӣ омӯхтани, аз соати даҳ сар кардани. Дар ин қабил ибораҳо исмҳои, ки ба феъл тобеъ мешаванд, аз ҷиҳати лексикӣ нисбатан маҳдудтар буда, асосан бо исмҳои ифодакунандаи мафҳуми замонӣ — соат, рӯз баҳор, ҳафта, субҳ, моҳ, сол, ҷавонӣ, хурдӣ, номи моҳҳо ва монанди инҳо ба анҷом мерасанд.

4. Муносибати сабаби ро ифода менамоянд. Дар ин маврид амале, ки феъл номбар мекунад, вобаста ба мафхуме, ки дар калимаи тобеъ ифода ёфтааст, ба вучуд меояд: аз *пурхӯри фарбеҳ шудан*, аз *тарс гурехтан*, аз *бекори дилгир шудан*, аз *хушкӣ ларзидан*, аз *беобӣ хушк шудан* ва ғайра.

5. Ибораҳои феълии бо пешоянди аз махсусан дар ифодаи тобишҳои гуногуни пуркунадагӣ хеле серистеъмоланд. Дар ин бобат тобишҳои маъноии зеринро нишон додан мумкин аст:

а) Феъл баҳравар шудан, ба даст дароварданро ифода менамояд, ҷузъи тобеъ-исм асос ва сарчашмаи ин маъниро нишон медиҳад. Феъли ҷунин ибораҳо аз калимаҳои **гирифтан**, **ёфттан**, **омӯхтан**, **ёд гирифттан** ва монанди инҳо иборат аст: аз *ҷӯ гирифттан*, аз *роҳ ёфттан*, аз *китоб омӯхтан*, аз *падар ёд гирифттан* ва ғайра.

б) Феъл дар маънои дур шудан, ҷудо гардидан амалеро нишон медиҳад, ҳиссан тобеъ предметро мефаҳмонад, ки амал аз он дур ва ҷудо мегардад: аз *ҷанг даст кашидан*, аз *моҷаро худдорӣ кардан*, аз *бекори парҳез намудан* ва ғайра.

в) Калимаи тобеъ бо феълҳои ифодакунандаи мафҳуми пур ва лабрез кардан омада, предметро нишон медиҳад, ки аз он ҷиҳе пур аст, ё пур карда мешавад: аз *одам пур будан*, аз *об лабрез будан*, аз *май лаболаб кардан*. Дар ин маънӣ баъзан исмҳои абстракт низ истеъмоли меёбанд: аз *ғам пур будан*.

г) Калимаи тобеъ қисм ё ҳиссаи предметро нишон медиҳад, амале, ки ҳиссаи асоси ифода менамояд, бевосита ба он предмет нигаронида шудааст. Ҷузъи асосии ин гуна ибораҳо аз калимаҳои **гирифттан**, **доштан**, **бардоштан**, **бӯсидан** ва монанди инҳо иборат аст: аз *даст доштан*, аз *миён гирифттан*, аз *бех бардоштан*, аз *пешонӣ бӯсидан* ва ғайра.

д) Феъл амал, ҷузъи тобеъ масофаеро мефаҳмонад, ки ба воситаи ин амал аз он предмете сохта мешавад: аз *хишт сохтан*, аз *пашм бофттан*, аз *мис рехтан*. аз *гелос пухтан* ва амсоли инҳо.

е) Феъл амалеро мефаҳмонад, исми шахсро нишон медиҳад, ки аз ӯ ҷиҳе пурсида ё гирифта мешавад: аз *муаллим пурсидан*, аз *кассир гирифттан* ва ғайра.

ж) Феъл ҳиссиёт ва ҳаяҷонро ифода менамояд, исми шахс ва ё предметро нишон медиҳад, ки сарчашмаи ин ҳиссиёту ҳаяҷон ба он вобаста аст: аз *ҷанг тарсидан*, аз *писар хавотир шудан*, аз *устод андеши кардан*, аз *падар тарсидан*.

з) Феълҳои сухан рондан, нақл кардан, ҳикоя намудан, сӯҳбат кардан, ривоят кардан, фикр кардан ва монанди инҳо ба воситаи пешоянди аз номҳои ба худ тобеъ мекунанд, ки предмет ва мавзӯи суханро ифода менамоянд. Ҷунончи: *Аммо ҳикоятӣ бароям ҳеҷ шавқовар набуд, вай аз бозор, аз деҳҳои палав, аз номҳои сафедӯ ширмол, аз кабобҳои хушбӯӣ сухан меронд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ибораҳои феълие, ки аз исми ба воситаи пешоянди аз сурат

ёфтаанд, ғайр аз тобишҳои маъноии мазкур, боз чанд маъноӣ дигареро низ фаро мегиранд. Аммо шарҳи ҳамин маъноҳо ҳам нишон медиҳад, ки ибораҳои феълӣ вобаста ба маъноӣ чузъҳо ва пешоянд мафҳумҳои мураккаби ҳеле гуногунро ифода мекардаанд.

II. Исм ва ҷонишин ба феъл ба воситаи пасояндҳо низ тобеъ мешаванд:

а) Ба воситаи пасоянди **-ро**. Ин пасоянд асосан барои ифодаи объекти бевосита хизмат мекунад. Исме, ки бо ин пасоянд ба феъл тобеъ шудааст, баробари маъноӣ муайяни предметро нишон медиҳад, ки таъғири амали феъли гузарида бевосита ба он гузаштааст: *китобро хондан, падарро даъват кардан*. Исмро бо феъл пайванд намуда, иборати феълӣ сохтани пасоянди мазкур бо ҳамин як далел равшан намоён мегардад, ки бо афтодани он аз исми ибора ба як шакли бемаъно табдил меёбад. Инро дар қисми иборати *падарро даъват кардани* ду ҷумлаи зерин мушоҳида намудан мумкин аст: *Шодӣ падарашро ба сари дастурхон даъват кард — Шодӣ падараш ба сари дастурхон даъват кард*. Аён аст, ки ҷумлаи софӣ маъно надорад.

Пас, пасоянди **-ро** ҳам яке аз муҳимтарин воситаҳои ташкилкунандани ибораҳои феълӣ ба шумор меравад. Пасоянди **-ро** гоҳо бо пешоянди **ба** ҳамвазифа шуда, барои нишон додани объекти бавосита хизмат мекунад: *Абӯғалиро ин сухан сарон омад* (С. Айни, Қуллӣёт). *Фуromaдам ба ҷои ман харро бародарам савор шуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо). *Ин ҳукумат ҳамеша камбағалонро ёрӣ мерасонад* (С. Айни, Ятим)... *яке аз онҳо пурсиши қозиро ҷавоб дод* (С. Айни, Ғуломон).

б) Бо пасоянди **барин**, ки асосан муносибати қисиро ифода мекунад: жандарм, полиция ва казакҳо... *гурғони гурусна барин ба ҳар тараф нигоҳ мекардад* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Аз болои кӯҳ босмачиён нӯру малаҳ барин... фуromaда меомаданд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *...душманро алаф барин медаравид* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

в) Бо пасояндҳои **боз, интараф, инҷониб, баъд, пас**, ки муносибати замонири ифода менамоянд. Таркиби ин ибораҳо бештар мураккаб буда, чузъи тобеъ дар шакли иборати исмӣ, ки дар он исми шумора ё зарфро ба худ тобеъ кардааст, воқеъ мегардад: *се рӯз боз надидан, чанд сол инҷониб беҳабар будан, як моҳ пас хабар гирифтан*.

ИБОРАҲОИ ФЕЪЛИИ БО ЗАРФ

Зарф ба феъл ба воситаи алоқаи ҳамроҳӣ тобеъ шуда, яъне бо он муносибатҳои замонӣ, масоҳа, тарз, миқдор, сабаб ва мақсадро ифода менамояд, яъне ибораҳои феълӣ бо зарф амал ва шарҳи ҳоли онро дар бар мегиранд:

а) Муносибатҳои замони ро мефаҳмонад: *доимо мутолиа кардан, барвақт омадан, зуд хоб кардан, даррав рафтан, базудӣ баргаштан, минбаъд омӯхтан, дер омадан, бе-гоҳӣ сар шудан* ва ғайра.

б) Муносибати масохаги ро ифода менамоянд: *инсӯтар истодан, онсӯтар рафтан, ҷо-ҷо намоён шудан* ва монанди инҳо.

в) Муносибати муайянкунандаи ҳоли ро мефаҳмонанд. Зарф дар ин гуна ибораҳо бештар бо суффикси *-она* сохта мешавад: *ошuftаҳолона* нолиш кардан, *муте-она рафтан, бланкетона* нигоҳ кардан, *намошикорона* вохӯрдӣ кардан, *хавотиркашона* нигаристан, *калонворона* рафтор намудан ва амсоли инҳо.

г) Муносибати ташбеҳӣ-қийёси ро ифода менамояд: *лашкарвор саф кашидан, солдатвор пой кӯфтан, ма-гасвор тӯб шудан, зогвор ҷамъ омадан, тирвор паридан, барқ-осо ҷастан* ва ғайра.

д) Муносибати миқдорӣ. Ин гуна ибораҳои феълӣ амал ва характеристикаи миқдории онро номбар мекунанд: *хеле сӯхбат кардан, бағоят хушнуд шудан, бисёр овора гаштан, кам-кам омӯхтан, як каф-як каф андохтан, тӯрба-тӯрба бурдан, як банд-як банд ҳаво додан*.

е) Муносибати сабабу мақсад. Ин гуна ибораҳо аз ҷиҳати камии зарфҳои сабабу мақсад каммаҳсуланд: *ночор сабр кардан, ноилоҷ омадан, қасдан ҳаво додан* ва монанди инҳо.

ИБОРАҲОИ ФЕЪЛИИ БО ФЕЪЛИ ҲОЛ

Ибораҳои феълӣ бо феълӣ ҳол муносибати ҳоли ро ифода менамоянд: феъл ифодаи амал, калимаи тобеъ шарҳи тариқи воқеъ шудани онро дар бар мегирад: *тозон рафтан, хандон гап задан, нишаста хондан, табассумкунон кушодан, фаръёдкунон даромадан, роҳ рафта истода нигаристан, вохӯрдӣ карда истода шиносондан*.

Дар бисёр мавридҳо феълӣ ҳол ба калимаи *зада* дар шакли таркибӣ меояд, ки дар ин ҳол ин калима — *зада* аз маънои мустақили луғавӣ *фориг* буда, танҳо ҳамчун шакли грамматикӣ ба ҳисоб гирифта мешавад: *шилдиррос зада ҷорӣ шудан, ҷуррос зада давидан, хез зада савор шудан*.

Дар ибораҳои феълӣ бо феълӣ ҳол ҳам ҳиссаи тобеъ гоҳо ба тарзи такрор воқеъ мегардад, ки дар ин маврид такрори тарзи воқеъ шудани амал ифода мегардад: *зада-зада пеш кардан, дармонда-дармонда гап задан, ҷудо карда-ҷудо карда бофтан, тоб хӯрда-тоб хӯрда пинҳон шудан, дашином дода-дашином дода рафтан*.

Феълҳои ҳол, ки хусусияти феълӣ доранд, дар дохили ибо-

раҳои феълӣ тобеяти худро ба феъл тарк накарда, калмаҳои дигарро ба худ тобеъ мекунанд. Ин ҳол боиси ба вучуд омадани шаклҳои мураккаби ибораҳои феълӣ мегардад: *такъякунон сухан гуфтан — ба девор такъякунон сухан гуфтан; ишоракунон гап задан — ба сӯи ҳамён ишоракунон гап задан; Қозикалон баъд аз он ки лабонашро лесида-лесида қадре ба ман нигоҳ карда истод, гуфт* (С. Айний, Марғи судхӯр). *Онҳо дандонҳояшонро кофта-кофта бо камолӣ виқор ва тамкин қаддам мепартофтанд* (С. Айний, Марғи судхӯр). *Аз хона зани қоқинаи гандумгуне дасташро ба пешдоманаш поккунон даромад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Хусусияти тобеъкунии феъли ҳол танҳо дар ҷумла ба вучуд меояд, бинобар ин берун аз ҷумла ибораҳои феълӣҳоӣ ҳамчун воҳиди номинативии нутқ вучуд дошта наметавонанд.

ИБОРАҲОИ ФЕЪЛИИ БО МАСДАР

На ҳамаи феълҳо, балки гурӯҳи муайяни онҳо масдарро ба худ тобеъ менамоянд. Ба ин гурӯҳ феълҳои ифодакунандаи мафҳумҳои имконпазирӣ, зарурӣ, орзуву омор, саъю кӯшиш, инчунин феълҳои, ки ибтидо, интиҳо ва идомаи амалро мефаҳмонанд, дохил мешаванд.

Масдар берун аз ибора амалеро мефаҳмонад, ки шахс ва замони он муайян нест. Аммо вақте ки вай ба феъл тобеъ шуд, маънои шахс ва замоне, ки дар феъл мавҷуд аст, ба он низ мегузарад: *ба рафтан тайёр шудан, ба хондан омадан, барои дидан кӯшиши намудан, аз мурдан натарсидан, барои мондан ҳаракат кардан*.

Ибораҳои феълӣ бо масдаре, ки муносибати замонӣ ва мақсадро ифода менамоянд, аксаран дар шакли мураккаб воқеъ мешаванд: ҷузъи тобеъ — масдар ба худ калимаҳои дигарро тобеъ менамояд: *аз омадани падар хурсанд будан, аз фурӯ рафтани офтоб беҳабар мондан, бо баромадани офтоб ба роҳ даромадан*.

Дар ҳамаи мисолҳои мазкур масдар ба воситаи пешояндҳо ба феъл пайванд шудааст. Дар баробари ин бо пасоянд низ пайванд гардидани масдар дида мешавад. Дар ин вазифа асосан пасояндҳои **замоно** (замон), **ҳамоно** (ҳамон), **боз**, **инчониб**, **баробар** ва ғайра ба кор бурда мешаванд: *дидан замона гузехтан, омадан замон шурӯъ кардан, рӯз сафед шудан боз истодан, шунидан инчониб интизор будан* ва амсоли инҳо.

Дар ибораҳои феълӣ бо масдар ҷузъи тобеъ — масдар хусусияти тобеъкунӣ зоҳир намуда, калимаҳои дигарро тобеъ менамояд, ки дар натиҷа шакли мураккаби ибораҳои феълӣ ба вучуд меояд. ...*Пешрафти таҷрибаи эҷодии ман ба омӯхтанам Максим Горькийро вобастагӣ дорад* (С. Айний, Куллиёт). *Абӯалӣ ва Абӯсаҳл пеш аз расидани қосиди султон аз Хоразм ба-*

ромада гурехтанд (С. Айни, Куллиёт). *Султон ӯро бо андохтан дар таги пои фил таҳдид менамояд* (С. Айни, Куллиёт). *Аз ҳамроҳонам ман ба ҷӯрагӣ кардан бо Одил моил будам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Инро вай аз мондан дар деҳаи гурусна беҳтар медонист* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ман аз нишастан дар синф дилгир мешудам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ҳиссаҳои дигарро тобеъ намуда, шакли тафсилӣ гирифтани масдар, монанди сифати феълӣ ва феъли ҳол, аз табиати феълии он ба миён меояд. Ин аст, ки тарзи пайвандшавии калимаҳои дигар ба масдар мисли он аст, ки дар феъл ё исмҳои амал мебинем.

СОХТИ ИБОРА

Ибора аз ҷиҳати сохт ду хел мешавад: содда ва мураккаб.

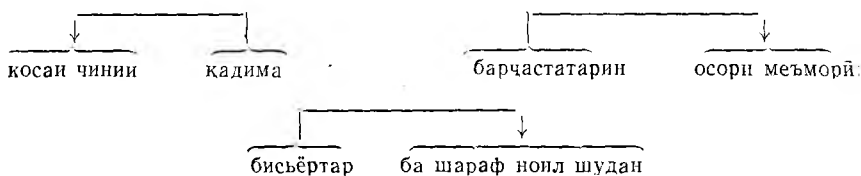
Ибораҳое, ки бо ёрии яке аз воситаҳои грамматикӣ аз калимаи мустақилмаъно ташкил ёфтаанд, **ибораҳои содда** номида мешаванд: *ҳавзи васеъ, соати тилло, хеле зебо, зуд рафтан, аз мактаб омадан, ба саёҳат рафтан* ва монанди инҳо. Сохта шудани ибораҳо аз ду калима аз ҳодисаҳои асосӣ ва маъмули ибора ба шумор меравад.

Ибораҳое, ки аз се ё бештар калимаҳои мустақилмаъно сохта шудаанд, ибораҳои мураккаб номида мешаванд. Дар ташкили ибораҳои мураккаб, бар акси ибораҳои содда, камаш ду воситаи грамматикӣ иштирок мекунад.

Ибораҳои мураккаб асосан аз рӯи се қоидаи зерин ташкил меёбанд:

1. Ба иборан содда калимаи мустақили дигаре илова мегардад. Ин калима гарчи ба калимаи асосӣ тобеъ бошад ҳам, моҳиятан тамоми иборан соддаро яклухт шарҳу эзоҳ медиҳад: *косаи чинии қадима, барҷастатарин осори меъморӣ, бисёртар ба шараф ноил шудан* ва амсоли инҳо.

Ин гурӯҳи ибораҳои мураккабро дар схема ба тарзи зайл нишон додан мумкин аст:

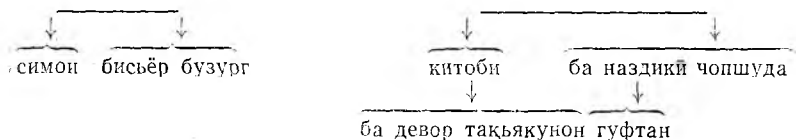

Дар мисолҳои мазкур дар натиҷаи бо калимаи дигар тафсил ёфтани иборан содда иборан нав — иборан мураккаб ба вуҷуд омадааст, ки мафҳуми нисбатан мураккабтареро ифода менамояд.

Хусусияти асосӣ ва фарқкунандаи ибораҳои мураккаби ғуруҳи якум аз инҳо иборат аст: а) Қалимаи тобеъ иборои содда шарҳ медиҳад, бинобар ин вай мазмунан на фақат ба қалимаи асосӣ, балки ба ҷузъи дуҷуми он низ дахл дорад; б) Қалимаи нави тобеъ аз рӯи имконияти тафсиلىёбии қалимаи асосӣ ба миён омада, бо ёрии яке аз воситаҳои грамматикӣ бо вай алоқаманд мегардад; в) Қалимаи нав ва қалимаи тобеи иборан содда берун аз ин ибора аз ҷиҳати грамматикӣ ва маъно бо ҳам алоқаманд нестанд. Масалан, *барҷастатарин меъмори* намегуянд. Барои ҳамин ҳам дар ибораҳои ғуруҳи мазкур вариантҳои ва ҷойивазкунии қалимаҳои ғуруҳи тобеъ имконпазир аст. Чунончи: *қосаи чинии қадима — қосаи қадимаи чинӣ, бисёртар ба шараф ноил шудан — ба шараф бисёртар ноил шудан, барҷастатарин осори меъмори — осори меъмории барҷастатарин.*

2. Сохти ибораҳои мураккаби ғуруҳи дуҷум чунин аст: қалимаи асосӣ + иборан тобеи содда: *симои бисёр бузург, рӯи доим ҳашмолуд, шафи пур аз китоб, пайраҳаҳоро пур карда рафтуӣ намудан, китоби ба наздикӣ ҷопшуда, ба девор таъбақунон гуфтан.*

Муносибати ҷузъҳои иборани мураккаби ғуруҳи мазкурро дар схема ин тавр тасвир кардан мумкин аст:

Ибораҳои мураккаби ғуруҳи дуҷум дар навбати худ ба ду ғуруҳ ҷудо мешаванд:

а) Иборатҳое, ки ҳамеша сеқалимагинанд. Сабаби ин дар он аст, ки қалимаҳои тобеъкунандан таркиби ибораҳои содда бидуни қалимаи эзоҳдиҳанда аз ҷиҳати маъно ноқис мемонанд: *то рӯзи ҷашн омадан, аз моҳи май шурӯъ намудан, дар ҳафтаи оянда барпо намудан* ва монанди инҳо; б) иборатҳое, ки дар шакли содда, дуқалимагӣ низ метавонанд истеъмол ёбанд: *сахари барвақт омадан — сахари омадан, обҳои булӯрвор шаффоф — обҳои шаффоф.*

Ба ибораҳои мураккаби ғуруҳи дуҷум ибораҳои аз қабилҳои *марди шамшер ба даст, зани фаранҷӣ бар сар* низ дохил мешаванд, ки баъзе аз онҳо хусусияти устувор гирифта, ба ибораҳои фразеологӣ табдил ёфтаанд. Чунончи, *ғуломи ҳалқа бар ғӯш* ва монанди ин.

Хусусияти фарқкунандаи ибораҳои мураккаби ғуруҳи дуҷум чунин аст: а) Дар онҳо ба сифати ҷузъи тобеи қалимаи асосӣ на қалимаҳои алоҳида, балки иборани содда ба қор бурда мешавад. Ибораҳои содда дар ин маврид ягонагии маъно ва ҳу-

сусияти номинативии худро барҳам намениҳанд, балки яклухт хиссаи асосии ибораро тавзеҳ намуда, якҷоя бо он маънои мураккаби конкретиро ифода менамоянд.

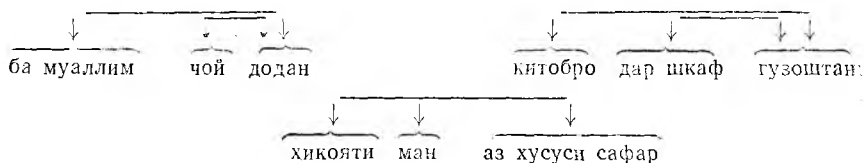
б) Дар ин ибораҳо калимаи тобеи таркиби иборои содда маҳз дар ҳамин маврид бо калимаи асосӣ аз ҷиҳати грамматикӣ тобеъ буда, маҳз дар ҳамин таркиб ва ба воситаи он ба калимаи асосии тамоми ибора алоқаманд мегардад. Аз рӯи ин хусусият фарқи ибораҳои гуруҳи дуюм аз якум хеле равшан намоён мегардад: дар ибораҳои гуруҳи дуюм, бар акси ибораҳои гуруҳи якум, на ҳар кадом калимаи алоҳида, балки тамоми калимаҳо якҷоя калимаи асосиро шарҳу эзоҳ медиҳанд.

в) Дар ибораҳои гуруҳи дуюм, бар акси ибораҳои гуруҳи якум, вариантнокӣ ва ҷойивазкунии хиссаҳо аз имкон берун аст. Масалан, *симоҳои бузург бисъёр, китоби ҷоп шуда ба наздикӣ намегуянд*.

г) Ин ибораҳо низ дар қолаби ибораҳои содда, ибораҳои дукалимагӣ бунёд шудаанд, бинобар ин онҳо низ моҳиятан ҷуфтанд: *китобҳои ба наздикӣ ҷопшуда — китобҳои ҷопшуда, симои бисъёр бузург — симои бузург*.

3. Гуруҳи сеюми ибораҳои мураккаб ин тавр сохта мешаванд: калимаи асосӣ + ду-се калимаи тобеъ, ки баъди худ алоқа доранд: *ба муаллим ҷой додан, китобро дар шкаф гузоштан, ҳикоятҳои ман аз хусуси сафар, шиносони ман бо Горький, хизмати содиқона ба Ватан*.

Дар схема тасвири ин ибораҳои мураккаб чунин аст:

Ин ибораҳо аслан дар қолаби ибораҳои дукалимагӣ ташақкул ёфтаанд: *ба муаллим ҷой додан — ҷой додан, ба муаллим додан; ҳикоятҳои ман аз хусуси сафар — ҳикоятҳои ман, ҳикоятҳо аз хусуси сафар*.

Дар боло танҳо он ибораҳои мураккаб аз назар гузаронида шудаанд, ки аз се калимаи мустақилмаъно сохта шудаанд. Аммо сохт ва ҳаҷми ибораҳои мураккаб фақат бо ҳамин анҷом намеёбад. Миқдори калимаҳои ибора аз се зиёд шуда метавонад, ки як намунааш иборои дар зерин хат кашидашудаи ҷумлаи поён аст: *Устои бузурги адабиёти пролетарӣ, асқунандаи ҳамаи хислатҳои пурқимати халқи қабири рус дар худ ва дар қори худ — Алексей Максимович Горький симои бузурги фаромӯшнашудан аст* (С. Айний, Қуллӣёт).

Иборои мазкур ва амсоли он, сарфи назар аз сараъзогии худ, аз қолаби ибораҳои содда, ибораҳои дукалимагӣ берун на-

меравад: дар асоси ташкили онҳо низ қолаби ибораҳои дука-
лимагӣ меистад. Фақат фарқ дар он ҷост, ки дар онҳо бинобар
сераъзогии таркибашон ду ё се қондаи ташкили ибораҳои му-
раккаб ба тарзи омехта зоҳир мешавад. Аз ин нуқтаи назар,
ибораи мураккаби сертаркиби мазкур дар шакли ибораҳои
содда ва мураккаби секалимагӣ ин тавр ба ҳиссаҳо тақсим ме-
шавад: *аксқунандаи хислатҳо, аксқунандаи ҳамаи хислатҳо,*
хислатҳои халқ, хислатҳои пурқимат, халқи рус, халқи қабири
рус, дар қори ҳуд ақс қардан ва монанди инҳо. Тафсил ёфта
ҳаҷман бузург шудани ибораҳои мураккаби сертаркиб беохир
нест. Азбаски ибора аз ҷумлаи воситаи номинативии забон ба
шумор меравад, ҳудуди вай бо он муайян қарда мешавад, ки
дар қадом шакле, ки ифода ёбад, предмет, сифат ва амалро
танҳо номбар менамояду бас. Ин хусусият ҳам барои ибораҳои
содда ва ҳам барои ибораҳои мураккаб умумӣ буда, муҳимта-
рин аломати таъинқунандаи ҳудуди ибораҳои мураккаб ба шу-
мор меравад.

Дар ташкили ибораҳои мураккаб ҷунин воситаи алоқа низ
ба қор бурда мешавад, ки дар ибораҳои содда ба назар наме-
расад. Ҷунончи, ба тарзи ҷида омадани ҷузъҳои тобеъ: *духтар-*
чаи зирак ва маҳмаддоно, байтҳои гуногунвазни маснавишак-
ли дostonмазмун, ба болои дарахту бому деворҳо баромадан
ва монанди инҳо.

ҶУМЛАИ СОДДА

МАЪЛУМОТИ УМУМИ

Ҷумлаи содда категорияи махсуси синтаксисӣ буда, ало-
матҳои ҳоси грамматикӣ дорад, ки тафовути онро аз дигар ка-
тегорияҳои синтаксисӣ нишон медиҳанд. Вазифаи асосии ҷум-
ла хусусияти коммуникативӣ ба шумор меравад, маҳз ҷумла
вазифаи хабардиҳӣ, маълумотдиҳиро адо менамояд. Предика-
тивӣ ва интонацияи хабарӣ аломатҳои ҳоси ҷумла мебошанд.

Ҷумлаи содда фикри томо ифода мекунад, вале ҳамаи
ҷумлаҳои содда аз ҷиҳати мустақилияти ифодаи фикр як хел
нестанд. Масалан, ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мурак-
каб аз ҷумлаҳои соддаи алоҳида фарқ мекунад. Инҳо интона-
цияи махсус дошта, мустақил нестанд, мавҷудият ва истифодаи
онҳо ба робитаи дутарафа ё ки чандтарафа вобаста мебошад.
Воситаҳои грамматикӣ ва лексикӣ дохили ҷумлаҳои соддаи
таркиби ҷумлаҳои мураккаб номустақилӣ ва ба туфайли ҳам-
дигар воқеъ гардидани ин гуна ҷумлаҳои соддаро равшан ни-
шон медиҳанд.

Ҳамаи ҷумлаҳои соддае ҳам, ки алоҳида, берун аз таркиби
ҷумлаҳои мураккаб омадаанд, аз ҷиҳати мустақилият дар як
пора намеистанд. Як гурӯҳ ҷумлаҳои содда дар алоҳидагӣ, бе-

рун аз матн маънии матлубро ифода мекунанд, вале гуруҳи дигар маънии заруриро танҳо дар матн, дар нутқи алоқаманд мефаҳмонанд.

Чумлаҳои соддае низ ҳастанд, ки на танҳо аз ҷиҳати ифодаи маъно, балки аз ҷиҳати таркиб ҳам берун аз матн, мустақилона истифода намешаванд, маъно ва сохти грамматикӣ онҳо ба воситаи матн, ба тӯфайли ҷумлаҳои дигар муайян карда мешавад. Мисол:

I. 1) *Хизмати қўрбоширо ба ту кӣ мондааст?* 2) *Асадулло-бек писари Мулло Хизир-Тўқсабо аст, ки давлаташ дар ҳафт қишлоқ намеғунҷад.* 3) *Вай барои давлати падараш меҷангад.* 4) *Ту, ятимча, барои чӣ милтиқи ўро бардошта, кўҳ ба кўҳу дашт ба дашт гаштай?* 5) *Ту бо кӣ меҷангӣ?* 6) *А?* 7) *Бо ман?* 8) *Бо Низомиддин?* 9) *Ё бо командир Караваяев?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

II. 10) *Хў-ў болотар аз кўчаи Дўстии халқҳо наҳрае меғузарад.* 11) *Ба ҳамон ҷо бурда, нағзакак мешўям.* 12) *Собун катӣ* (Ҳамон ҷо).

III. 13) *Пешопеши гуруҳ ба номи кўчаҳо ва рақами хонаҳо нигоҳ карда, Сафо мерафт.* 14) *Аз паси ў Яъқуб ва ҷаҳор мутриби ҷавон.* 15) *Вафо аз қафо меомад, ҳамчунон ошӯфтаву парешон буд.* 16) *Сумкаи чармин дар дасташ* (Ҳамон ҷо).

IV. 17) *Баъди он Нодир аз бэгалкислаш гиреҳакеро бароварда, аз як тарафаш бо дандон газид, яла кард.* 18) *Дар латтапора ним каф ҷои кабуд баста шуда буд.* 19) *Ҷои кабуди асил* (Ҳамон ҷо).

Аз 19 ҷумлаи ин чор порча 18-тоаш ҷумлаҳои содда мебошад. Аммо маъно ва таркиби ҷумлаҳои 6, 7, 8, 9, 12, 14, 16 ва 19-ро бе матн муайян намудан ва матлаби нависандаро фаҳмидан имконнопазир аст. Ин хусусият ба ҷумлаҳои соддаи диалогӣ бештар хос аст. Аммо ҳамаи ҷумлаҳои соддаро хусусияти умумӣ ва асосии ҷумла — категорияи предикативӣ муттаҳид менамояд. Категорияи предикативӣ ва интонацияи хабарии ҷумла ифодаи фикр ва маънои модалияти ҷумларо дар яке аз замонҳои имконнопазир мегардонад. Маъно ва тарзи ифодаи замони синтаксисӣ аз маъно ва тарзи морфологӣ замон фарқ дорад, аз он хеле васеъ мебошад. Категорияи замони синтаксисӣ ба воситаи 1) сохти ҳуди ҷумлаи содда, 2) феълҳои мустақил, ки хабари ҷумла шуда меоянд, 3) феълҳои ёридиҳанда (дар ҷумлаҳои ғайрифеълӣ) ва 4) бандакҳои хабарӣ ифода мешавад:

1) *Фарзанд — меваи ширин* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Ман — як духтари оддӣ* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

2) *Дар майдони лаби санғоб устои мўсафед назди устохонаи пасти худ ҷувозкунда метарошид* (С. Улуғзода, Восеъ). *Саидалӣ бо як гуруҳ одамонаш дар сари ҳавзи калон нишаста буд* (С. Улуғзода, Восеъ). *Шамоли саҳт мевазид* (Р. Ҷалил,

Маъвои дил). *Автобус омад* (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна).

3) *Вай то синни чиҳилсолагиаш полвон будааст* (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо). *Номи ӯ Абӯ буд* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Ализода ҳамкасби мост* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

4) *Вай ҳам одами мустақил аст* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

Таснифоти чумлаҳои содда

Чумлаҳои содда аз ду ҷиҳат тасниф карда мешаванд: аз ҷиҳати таркиб ва аз ҷиҳати мақсаду интонация. Ҳангоми таснифи таркибӣ иштироки аъзоҳои чумла, вале дар вақти таснифи чумлаҳои содда аз ҷиҳати мақсаду интонация матлаб, тарзи ифода ва интонацияи чумла ба ҳисоб гирифта мешавад.

Чумлаҳои содда вобаста ба иштироки сараъзоҳои чумла *дутаркиба* ва *яктаркиба* мешаванд.

1. Чумлаҳои соддае, ки дар ташкили онҳо сараъзоҳои чумла — мубтадо ва хабар иштирок менамоянд, *дутаркиба* ном доранд. Ин гуна чумлаҳо аз ҷиҳати интонация ба ду тақсим мешаванд:

Офтоби оламоро саховатмандона нурпоиш мекард («Садон Шарқ»). *Модар писарро гуселонд* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

2. Чумлаҳои соддае, ки дар таркибашон танҳо яке аз сараъзоҳои чумла мавҷуд аст, *яктаркиба* ном доранд. Дар чумлаҳои яктаркиба ҳамаи калимаҳо дар атрофи ҳамон як сараъзо муттаҳид мешаванд. *Шутурро бо кафлес об намедиханд* (Зарб.). *Илоҷи воқеа неш аз вуқӯъ бояд кард* (Зарб.). *Ба ҳеч кучо намеравӣ* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

Чумлаҳои содда мувофиқи иштирок кардан ва ё иштирок накардани аъзоҳои пайрав низ ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд — *хуллас* ва *тафсилӣ*.

1. Чумлаи соддае, ки танҳо аз сараъзоҳои чумла иборат аст, *хуллас* ном дорад. Чумлаҳои хуллас низ *дутаркиба* ва *яктаркиба* мешаванд:

Баҳор. Ҳаво соф (П. Толис, Повесть ва ҳикоятҳо). *Дилбар омад. Падарам хурсанд шуданд* («Садон Шарқ»).

2. Чумлаи соддае, ки дар таркиби он ғайр аз сараъзоҳои аъзоҳои пайрав низ мавҷуданд, *тафсилӣ* ном дорад. Чумлаҳои соддаи тафсилӣ низ *дутаркиба* ва *яктаркиба* мешаванд. Аъзоҳои пайрав бар аъзои яке аз сараъзоҳо ва ё ҳар дуи онҳо омада метавонанд:

Шамолӣ саҳт вазид (П. Толис, Повесть ва ҳикоятҳо).

Чумлаҳои содда аз ҷиҳати иштироки аъзоҳо *пурра* ва *но-пурра* мешаванд.

Чумлаи соддае, ки дар таркиби он ҳамаи аъзоҳои зарурӣ

мавҷуданд, *пурра* ном дорад. Ҷумлаҳои соддаи *пурра* ҳулласу тафсиلى ва дутаркибаву яктаркиба мешаванд:

Падарам касал шуд (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Баҳори имсола сернозунуз омад. Мо киштро дертар сар кардем* («Садон Шарк»). *Роҳи маҳаллаи акаи Баракаро аз нав сохта, васеътар мекарданд* (Ф. Муҳаммадиев, Шоҳии япон).

Ҷумлаи соддае, ки дар он яке аз аъзоҳо ва ё якчанд аъзоҳои он зикр нашудааст, *нопурра* ном дорад. Аъзон зикрнашудаи ҷумлаи соддаи *нопурра* аз матн ва вазъияти суҳан тасаввур карда мешавад. Ҷумлаҳои *нопурра* бештар дар гуфтугӯ истифода мешавад.

Дар ҷумлаҳои соддаи *нопурра* зикр нашудани ҳама гуна аъзон ҷумла, ҳамчунин омадани танҳо яке аз аъзоҳои ҷумла мумкин аст:

- Ба он ҷо кӣ рафт?
- Падарам...
- Ту худро чӣ тавр ҳис мекуни?
- Бад не...
- Вай бояд дар ин ҷо монад.
- Ман медонам...
- Шумо, домолло, палавро бо қошук меҳӯред ё бо даст?
- Албатта, бо қошук (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

ҶУМЛАҲОИ СОДДА АЗ ЧИҲАТИ МАЪНОВУ МАҚСАД ВА ИНТОНАЦИЯ

Ҷумла воҳиди асосии нутқ ба шумор меравад. Мубодилаи афкор танҳо ба воситаи ҷумла ба амал меояд. Ҳангоми мубодилаи фикр гӯянда дар назди худ метавонад ҳар гуна мақсад гузорад: доир ба ягон чиз маълумот диҳад, ягон ҳодисаро нақл кунад, фикреро тасдиқ ё рад намояд, ё ки баръакс, ягон чизро пурсад, шубҳаашро бартараф кунад, хурсандиашро изҳор намояд, амру фармон диҳад, тарсонад, ба ҳушёрӣ даъват намояд, изҳори миннатдорӣ кунад, ҳамду сано гӯяд, ҳиссиёташро ифода кунад ва ғайра. Аз чиҳати мақсаду ният ва интонация ҷумлаҳои содда ҳикоягӣ, саволӣ, амрӣ ва хитобӣ мешаванд.

ҶУМЛАИ ҲИКОЯГӢ

Ҷумлаҳои ҳикоягӣ дар боран ягон чиз маълумот медиҳанд, гӯянда ба воситаи онҳо ягон ҳодисаю воқеаро нақл мекунад, муҳокима, ҳулоса ва андешаҳои худро пешниҳод менамояд, фикрро тасдиқ ва ё рад менамояд:

Қалам устоди дostonи ман аст, — Қалам озода тарҷумони ман аст (П. Сулаймонӣ, Қалам). *Яке аз рӯзҳои якишанбеи ба-*

ҳори соли 1960 буд. Тақрибан соати 10 нагоҳӣ барои гирифта-ни кадом як қоғазе ба идораи журнал омадам. Шоир Мӯъмин Қаноат, мунаққид Масъуд Муллоҷонов ва ман одатан дар хонаи калони редакция менишастем. Толис муҳаррир буд ва дар хонаи тангари дигар менишаст (Ф. Муҳаммадиев, Дар сӯҳбати Толис). Боз каланд гирифта азми кучо доред? — Ба тоқ камтар об кушоям (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Чумлаҳои ҳикоягӣ ба таври мӯътадил ва оҳанги на баланду на паст талаффуз карда мешаванд. Чумлаҳои ҳикоягӣ интонацияи махсус доранд: чумла бо оҳанги оромона сар шуда, дар яке аз аъзоҳои он овоз баландтар мешавад ва дар охири чумла интонация хеле паст мефарояд. Оҳанги аз ҳама баланд ба калимае меафтад, ки задаи мантиқӣ қабул кардааст. Дар чумлаҳои хуллас задаи мантиқиро бештар хабар қабул мекунад. Аъзон пайраве, ки задаи мантиқӣ қабул намудааст, бештар пеш аз хабар ҷой мегирад ва кашидатар талаффуз меёбад. Калимаи дорои задаи мантиқӣ бо воситаҳои дигари лексикиву грамматикӣ низ ҷудо карда мешавад.

Чумлаҳои ҳикоягӣ аз ҳамдигар бо паузаи кӯтоҳакак ҷудо мешаванд, дар нутқи экспрессивӣ ҷи фосила дарозтар меғардад:

Дар кӯҳистони Кӯлобу Балҷувон водиҳои хурд-хурди Хингоб, Сурхоб, Оби мазор аҷаб ҷоҳои хушбоду ҳавое мебошанд. Бештари нашон тағоб, яъне обшор ва сердолу дарахтанд.

Кӯҳистон фақат аз замин камбағал аст. Қитъаҳои калони замини қорам аҳён-аҳён вомерӯранд. Пора-пора киштзорони сабзгун монанди дарбехҳои ҷомии камбағали кӯҳистонӣ дар адирҳо паҳну парешонанд. Гандум, ҷав, арзан, ҷувориро аксари деҳқонон дар тоқиҳо баркашида меқоранд. Фалонӣ имсол даҳ тоқи ғалла коштааст, бисмадонӣ понздаҳ тоқӣ... (С. Улуғзода, Восеъ). Шахсе одати газидан дошт. Сиву ду дандонаширо зада ба ҳалқаш равонданд. Дандонҳои оҳанӣ шинонду газандатар шуд (С. Сафар, Пьесаҳо).

Категорияи модалият ба ҳама гуна чумлаи сода мансуб буда, бо категорияи замон зич алоқаманд аст. Модалияти чумла хусусияти объективӣ ва субъективӣ дорад. Хусусияти объективии модалият дар он ифода мешавад, ки ба воситаи чумла дар бораи предмет ва ҳодисаҳои олами ҳастӣ, ки ба таври реалӣ дар яке аз замонҳо мавҷуд мебошад, хабар дода мешавад. Категорияи модалияти объективӣ асосан хоси чумлаҳои ҳикоягӣ буда, хабари онҳо одатан бо сифати хабарии феъл ва ҳиссаҳои номии нутқ бевосита ва ё бавосита ифода мешавад:

Одина ба синни дувоздаҳсолагӣ аз падар ва модар ҷудо шуда, ятим ва бекас монда буд. Падари Одина камбағал ва бечиз буд. Бибиюши Одинаро муддати се сол парвариш карда, ба синни понздаҳсолагаш ба хизмати Арбоб Қамол Камол супурд (С. Айнӣ, Қуллӣёт). Мо — ҳамсояи девордармӣён (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

Модалияти субъективӣ муносибати гӯяндаро ба фикр нишон медиҳад. Маъно ва ҷилоҳои маъноии зарурат, имконпазирӣ, хоҳиш, орзуву ният, шубҳаву гумон, тахмин, боварию нобоварӣ, баҳодихӣ, ҳаяҷон, афсӯс, дарег, аҳсану офарин ба категорияи модалияти субъективӣ дохил мешаванд. Тарз ва воcитаҳои ифодаи маъноии модалияти субъективӣ гуногун мебошад.

Интонация воситаи умумии ифодаи маъноҳои мухталифи модалияти субъективӣ ба шумор меравад. Ба воситаи интонация ҳама гуна ҷумла тобишҳои гуногуни модалӣ пайдо карда метавонад. Масалан, ба воситаи интонация муносибати экспрессивӣ, таъкид, шубҳа, боварию нобоварӣ, киноя, розигию норозигӣ ва ғайра баён карда мешавад. Ҳама гуна ҷумла ба воситаи интонацияи хитобӣ маъноии қатъият ва экспрессивӣ гирифта метавонад.

Воситаҳои маъмули дигари ифодаи модалияти субъективӣ сифаҳои феълӣ, таркиби ҷумла, ҳиссаҷа, нидо, калимаҳои модалӣ, воҳидҳои туфайлӣ мебошанд.

Ифодаи модалияти субъективӣ дар ҷумлаҳое, ки хабарашон бо сифаи хабарӣ ифода шудааст, ба омилҳои зиёди луғавию грамматикӣ вобаста мебошад. Ин ҳодиса пеш аз ҳама ба сохт ва таркиби ҷумла алоқаманд мебошад.

Феълҳои модалии **хостан**, **тавонистан**, **ёрастан**, **бояд**, **шояд** ҷи дар шакли тасдиқ ва ҷи дар шакли инкор дар таркиби хабарӣ ҷумлаҳои хикоягӣ меоянд. Албатта, дар ҳамин маврид ҳам онҳо маъноҳои модалии худро нигоҳ медоранд ва ҷумла ба туфайли онҳо тобиши маъноӣ пайдо мекунад:

Эътироз кардан мехоҳед (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна). *Воқеан, аз сӯҳбати мо ба ҳуди шумо низ сӯде хоҳад расид* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Лекин банди низ акнун мисли пешина бепарво нахоҳад буд* (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна). *Рӯзи дигар ба кор баромада натавонистам* (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна). *Чекистро сари баҳушу дили гарму дасти пок мебояд* (Саодӣ Шарқ).

Касеро ёроӣ наздик рафтан набуд (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Лекин ба одамизод, бигузор он шахси маҳбубат бошад, фақат аз нафосати гулу ҳаловати навои танбӯр лаққидан нашоёд* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

Ҷумлаи хикоягӣ, ки хабараш бо шакли махсуси сифаи хабарӣ — **хоҳам рафт** ифода мешавад, низ ба ҳамин гурӯҳ дохил мешавад.

Дар ҷумлаҳои зерин феълҳои ёридиҳандаи **намудан** ва **намондан** ба ҷумла тобиши гумону тахмин ва хоҳиш бахшидаанд:

Ба назарам ӯҳдабаро менамоям (Р. Ҷалил, Маъвои дил). *Аз духтурхона баромада рафта нам намеомид* (Р. Ҷалил, Маъвои дил).

Ҳабари ҷумлаҳои содда инчунин бо феълҳои таркибие ифо-

да мешавад, ки чузъи номии онҳо маънои модалӣ дорад. Калимаҳои **орзу кардан, умед доштан, тахмин кардан** ва ғайра ба ҳамин гурӯҳ дохил мешавад. Дар таркиби ин гуна ҷумлаҳои содда объектӣ амал бештар дар шакли масдар меояд:

Аз ҷанг сарбаландона баргаштани туро орзу дорам (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Ҳамин тавр шуданаширо умед доштам* (Р. Ҷалил, Хикояҳо). *Ман ҳам имшаб омадани ӯро тахмин карда будам* (Р. Ҷалил, Маъвои дил).

Ҷумлаҳои соддае, ки хабарашон бо сифати феълии замони оянда (бо суффикси **-и**) ифода шудааст, хоҳиш ва орзуву ниятро ифода мекунанд:

Пагоҳи дигар корвон ба роҳ баромаданӣ буд (С. Улуғзода, Восеъ). *Маълумоти ғушударо вай дар фабрика ба кор бурданист* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ману бародарам бо корҳои худамон ба Туркистон, яъне Қошғар рафтани* (Р. Ҷалил, Маъвои дил).

Сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ба вазифаи хабари ҷумлаҳои содда бевосита қамтар, вале бо калимаҳои модалӣ ва дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ басо фаровон меояд. Ҷумлаҳои ки хабарашон бо ин сиға ифода шудааст, маъноҳои шарт, ҳилоф, мақсад, гумон, шубҳа, имконпазирӣ ва амсоли инхоро мефаҳмонанд:

Наход Шумо ҳам маънии гапи вайро нафаҳмида бошед (Р. Ҷалил, Маъвои дил). *Падараш омада бошад, масъала ҳал мешавад* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

Сиғаи эҳтимоли ба ҷумла маънои гумону шубҳа ва тахмин мебахшал:

Дар ин ҷо ҳам сарвати эшони ҳоҷӣ, мааттаассуф, ба тороҷ рафтагист (Р. Ҷалил, Маъвои дил). *Ба одам кори хайр ҳам даркор будагист* (Р. Ҷалил, Маъвои дил). *Шумо, албатта, китоби бисёр доштагистед* (Р. Ҷалил, Маъвои дил). *Ҳоло барф кӯрпа шуда хобидагист* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Охир дар муддати ин сеюним сол вай кӯҳ барин калон шудагист* (Р. Ҷалил, Маъвои дил).

Дар ифодаи модалияти субъективӣ структураи ҷумла роли калон мебозад. Ин маънӣ на танҳо дар ҷумлаҳои соддаи феълӣ, балки дар ҷумлаҳои соддаи ғайрифеълӣ низ мушоҳида мешавад. Дар ифодаи модалияти субъективии ҷумлаҳои соддаи ғайрифеълӣ маънои луғавии калимаҳои, ки ба вазифаи хабар омадаанд, аҳамияти калон дорад.

1. Ҷумлаҳои соддае, ки зарурат ва ногузириро ифода менамоянд. Дар ин гуна ҷумлаҳо ба вазифаи хабар калимаҳои **ҳатмӣ, зарур, лозим, даркор, ногузир, матлуб, шарт, чоиз, фарз** ва ғайра ҳам дар шакли ҳолис ва ҳам бо бандакҳои хабариву феълҳои ёридиҳанда меоянд:

Аввало, барои исботи сӯст будани савияи назари мақолаҳо далелҳои бозғатимод заруранд (Садои Шарқ). *Хеле вақт боз шуморо надидаам. Лекин як диданам даркор буд* (Р. Ҷа-

лил, Маъвои дил). Ба назари ман, масъалаи халқ ва назро ҳамеша дар мадди назар доштан матлуб аст («Садои Шарқ»). Ба ғайри нуқсони мақолаҳо тарафҳои мусбати онҳоро низ дастгирӣ кардан ва нишон додан ҷоиш аст («Садои Шарқ»). Ба Зӯҳраҷон тӯҳфа тайёр карданам шарт буд (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Ризои модар ҳам фарзу ҳам суннат (Р. Чалил, Маъвои дил).

2. Чумлаҳои соддае, ки маънои эътимоду боварӣ доранд. Ба вазифаи хабарии ин гуна чумлаҳо калимаҳои бешубҳа, яқин, аниқ, бебаҳс, бегумон ва амсоли инҳо меоянд.

Ғалабаи Помир аниқ аст (Тоҷикистони советӣ).

3. Чумлаҳои соддае, ки шубҳа, гумон ва тахминро мефаҳмонанд. Ба вазифаи хабарии ин гуна чумлаҳо калимаҳои мумкин, аҷаб нест, эҳтимол, гумон, шубҳа, тахмин ва таркибҳои гуногун бавосита ё бевосита истифода мешаванд:

Ин тавр ҷавоб додани ӯ гумон аст (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ба дурӯғ гуфтани мардони мансабдор то андозае тоқат овардан мумкин* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Аз ин суҳанони ширини пирамардаш шарм доштани ӯ аз эҳтимол дур набуд* (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Калимаи мумкин дар шакли инкор маънии тахмину гумонро не, балки имконпазирӣ, зарурат ва ҳукмро ифода мекунад:

Бо эҳроми юбкашакл дигар хел нишастан мумкин ҳам набуд (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна). Дар сахни телевизион сар хоридан, пашша киш гуфтан ва дигар ҳаракатҳои ба ин монанд мумкин нест (Ф. Муҳаммадиев).

4. Муносибатҳои гуногуни маъноӣ, аз чумла хурсандӣ, болидаҳотирӣ, норозигӣ, ё розигӣ, баҳо додан, хафагӣ, ҳайрат ва ғайра бо ёрии воситаҳои зиёди луғавӣ, ки ба вазифаи хабарӣ омадаанд, ифода мешавад:

Мудири шӯъба будани ӯ барои беморон хуб аст (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ба хонаи каси ноозмуда, боз калоншаванда, дар ин аҳвол рафтан хуб нест* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Бе мардина ҳӯронида пӯшонидан қори ҳазл нест, албатта* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ростӣ ҳам, бо чунин қаду қомати расо, чеҳраи сафеди зебо мавзӯи ғайбати мардҳои густох нашудан аҷаб аст* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

Дар ифодаи маъноӣ модалияти субъективӣ мавқеи ҳиссаҷаҳо, калимаҳои модалӣ ва воҳидҳои туфайлӣ калон аст. Албатта, мақоми онҳо дар ҳамаи чумлаҳо як хел нест. Масалан, роли калимаҳои модалӣ дар чумлаҳои соддае, ки бо сифатӣ шартӣ — хоҳишмандӣ ифода шудаанд, ин аст, ки маъно ва тобишҳои модалии онҳоро қувват медиҳад ва барои мустиқлони истифода гардидани чумлаҳои содда имконияти грамматикӣ фароҳам меорад:

Бигуздор, даруни салон аз мусофирон молотом бошад (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Мо бояд ҳар чизро ба*

дил нагирем (Ф. Мухаммадиев, Одамони кӯҳна). *Шояд аз рағзи нагашта бошад* (Р. Чалил, Маъвои дил). *Духтарчаи кенчаи онҳоро Иброҳимҷон мебоист ба мактаб месупорид* (Ф. Мухаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

Дар ҷумлаҳое, ки хабарашон бо сифаи хабарӣ ё ки ҳиссаҳои номии нутқ ифода шудааст, ифодаи маънои модалияти субъективӣ танҳо ба зиммаи ҳиссачаҳо, нидо, воҳидҳои модалӣ ва туфайлӣ меафтад. Ба туфайли калимаҳои модалӣ ин гуна ҷумлаҳои содда зарурат, ногузирӣ, хоҳиш, орзу, ният, таҳмин, боварӣ, афсӯс, таачҷуб, хурсандӣ ва ғайраро ифода менамоянд:

Шояд сабаб ҳам дар ҳамин ҳайси ашъорашон буд. (Ф. Мухаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Пагоҳ ин айвон, ин хонаҳо, тамоми ҳавлию боғ ва шояд ҳавлии Сайёра низ аз меҳмон пур мешавад* (Ф. Мухаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Аз афташ, пирамард нафақахӯр аст* (Ф. Мухаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Хайрият, дар ин ҳангом аз кӯча сигнали мошине баланд шуд* (Р. Чалил, Маъвои дил). *Лутфу марҳамати ту дар ҳақиқат поён надоштааст* (Ф. Мухаммадиев, Одамони кӯҳна). *Тали Заргарро, албатта, медонед* (Ф. Мухаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

ҶУМЛАИ САВОЛИ

Дар ҷумлаҳои саволӣ фикр ва мақсади ғӯянда ба тарикӣ пурсиш ифода мешавад. Ҷумлаи саволӣ аз дигар хели ҷумлаҳои содда бо он фарқ мекунад, ки шунавандаро ба додани маълумот водор менамояд. Дар ин гуна ҷумлаҳо ғӯянда аз ҳамсӯхбати худ ягон чизро фаҳмидан мецоҳад:

— *Чаро ин қадар ҳаял кардед? Аз Пётр-акаам ягон хабар ҳаст? Акбарро дидед ё не? Оё хонаи моро кофтуков накарданд? Одамони подшоҳ аз Шӯроб рафтанд ё не? Шумо сабр кунед, сабр кун, духтари Александр, ман аз як сар ҷавоб медиҳам* (Р. Чалил, Шӯроб). *Чормағз? Қадом чормағз? Қанӣ чормағз?* (Ф. Мухаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Боз чӣ хел таклиф лозим?* (Ф. Мухаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ба ҷоҳои мо аз ин пеш омада будед, ё ин сафари аввалинатон?* (Ф. Мухаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Додо, вай ангиштиро чӣ хел меҳӯрад? Дандонаш дар кучояш?* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ҷумлаҳои саволӣ аз рӯи маънову мазмунӣ умуман ба ҷумлаҳои саволини ҳосса, саволини риторикӣ ва саволини водорӣ тақсим мешаванд.

Гуруҳи асосӣ ва сермаҳсули ҷумлаҳои саволиро *ҷумлаҳои саволини ҳосса* таъкил менамоянд. Саволи ҷумлаҳои саволини ҳосса хатмаи ҷавоб талаб мекунад:

— *Ту аз ман хафа нести?* (Н. Толсис, Повесть ва хикояҳо).

Оё шуморо боре аз минбар фурувардаанд? (Ф. Мухаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Чаро ин бача аз ту шарм карда рӯяшро мепӯшад? (С. Улуғзода, Восеъ). Дар кучо истиқомат карданӣ ҳастӣ? (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ту магар Ҷамолхоҷа наӣ? (Р. Ҷалил, Маъвон дил).

Чумлаҳои саволии хосса ғайр аз савол тобишҳои модалии таъҷҷуб, ҳайрат, шубҳа, таҳмин, нобоварӣ, гумон, катъият, боварӣ, муҳокима ва ғайра дошта метавонад:

Чаро аз онҳо хабар нест? Чаро ягон ҷопар нафиристоданд? Чӣ шуд? Магар ба дастӣ қизилбош афтода шаҳид шуданд (С. Айнӣ, Куллиёт). Чӣ бояд кард? (Ф. Мухаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Мард маъно ҳам ин хел сернозунуз мешавад? (Ф. Мухаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Наход ки вай дар ҳақиқат ҷосуси бек бошад? (С. Улуғзода, Восеъ).

Чумлаҳои саволии риторикӣ. Саволи ин навъ чумлаҳо рамзӣ, рӯйпӯш буда, ҷавоб талаб намекунад, дар ин гуна чумлаҳо тасдику инкори фикр ва ҳукм дар шакли савол ифода мешавад. Саволи риторикӣ ҳамчун воситаи услубии ифодаи образноки нутқи бадеӣ истифода мегардад:

Дех кучову дарахтон кучо? (Зарб.). Кӣ канад ҷон, кӣ хӯрад нон (Зарб.). Нокардакор, туро ба ин кор чӣ кор? (Зарб.). То кай мо ҷафо мекашем? (С. Улуғзода, Восеъ). То кай бағали моро бо чормағзи пуч пур карда мегардад? (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Саволҳои риторикӣ гуногунанд. Як навъи онҳо маънии инкор дорад. Дар ин гуна чумлаҳои саволи инкор ба таври рамзу киноя ифода мешавад:

— Барои ояндагон пешкаш тайёр карда мондагянӣ?

— Кӣ медонад (С. Айнӣ, Куллиёт). — Ту кай боз духтур шудӣ? Мо туро нағз медонем! (Р. Ҷалил, Шӯроб). Дар ҳақиқат, чӣ лозим модагов (Ф. Мухаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

Саволҳои риторикӣ ҳамчун ҷавоби инқории савол низ истифода мешаванд. Ба ин вазифа чумлаҳои «Кӣ медонад?», «Чӣ медонам!» хеле серистеъмоланд:

— Шумо вайро медонед? — ғўён ӯ ба бойбобояш рӯй овард.

— Кӣ медонд, монанди ана ин пойлуҷҳо ягон худобехабар будагист-дия, — ҷавоб дод ӯ ва бо ҳамин гази саволу ҷавобро кӯтоҳ кард (Р. Ҷалил, Шӯроб).

— Рӯз бевақт шуд, аз Некқадам ва Гулфом ҳанӯз дарак нест. Некқадам-ку ҳоло бача, аммо ба ин Гулфом чӣ шуд?

— Ман чӣ донам?

— Ёй, одам! Аз ту мепурсам, ба онҳо чӣ шуда бошад меғўям?

— Ман намедонам, ман чӣ донам, гуфтам-ку (С. Айнӣ, Куллиёт).

Агар хабари чумлаҳои саволии риторикӣ дар шакли инкор омада бошад, маънии тасдиқ медиҳад:

— Ман дигар ба рӯи вай нигоҳ намекунам, ки гунаҳгор на-
шавам, — ҷавоб дод оҳиста модар.

— Айб аст. Чӣ хел нигоҳ намекунӣ? Инҳо хафа шаванд,
домодат, духтарат хафа мешаванд (Р. Чалил, Шӯроб).

Чумлаҳои саволие ҳастанд, ки ҷавоб талаб намекунанд,
фикрро тасдику инкор намекунанд, балки шунавандаро ба
амале, иҷрои коре водор менамоянд. Ин гуна чумлаҳои содда
чумлаҳои саволии водорӣ ном доранд.

Холо ҳам нарафтаӣ? Магар то нагоҳ хоб мекунӣ (Р. Ча-
лил, Маъвои дил).

Тарзу воситаҳои ифодаи чумлаҳои саволӣ гуногун аст. Во-
ситаи асосии ифодаи чумлаҳои саволӣ интонация ба шумор
меравад. Интонация унсурҳои ногузири ташаккули ҳамаи навъ-
ҳои чумлаи саволӣ мебошад. Интонацияи саволӣ аз интона-
цияи хабарӣ ба кулӣ фарқ мекунад. Дар чумлаҳои саволӣ
калимае, ки савол ба вай мансуб аст, пурқувваттар талаффуз
карда мешавад. Дар чумлаи ҷои калимаҳое, ки задаи мантиқӣ
гирифтанд, нисбатан озод аст. Бинобар ин интонацияи чумлаи
саволӣ дар забони тоҷикӣ як хел нест. Агар калимаи заданок
дар охири чумла ояд, интонацияи саволӣ ором оғоз ёфта, дар
охир қувват мегирад ва баландтар мегардад:

Маро ба ғалабонӣ намегирфта бошад? (С. Улуғзода, Во-
сеъ). Қўрбошиҳо ин панҷ сол боз ба ғайр аз ғорату бедодгарӣ
ба халқ чӣ оварданд? Гани дар Самарқанд гуфтагиатонро ба
ёд доред? (С. Улуғзода, Восеъ). Шумо одами каппа-калон шу-
да истода ба ҳамин сафсата бовар мекунад? (С. Улуғзода,
Субҳи ҷавонии мо). Акнун ба шумо ҳам пандёи шудагист?
(Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Синни ӯ дар пеши ум-
ри одамони рӯзгордида чист? (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кун-
ҷакӣ).

Агар калимаи заданок дар аввали чумлаи саволӣ воқеъ
шуда бошад, чумла бо оҳанги баланд оғоз ёфта, тадриҷан паст
мешавад. Ҳамаи аъзоҳои чумла дар аввали чумлаҳои саволӣ
омада метавонанд, вале ин ҷо барои хабар муқаррарӣ нест.
Агар хабар дар аввали чумла ояд, ҳатман задаи мантиқӣ қа-
бул мекунад:

— Чӣ лозим вай ба шумо? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мун-
тахаб). Кистанд онҳо? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).
Кист он ҷо? Кист вай? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

Агар калимаи заданок дар мобайни чумлаи саволӣ ҷой ги-
рифта бошад, чумла бо оҳанги паст оғоз ёфта, дар мобайни
чумла баландтар мешавад ва дар қисми дуҷумла боз тад-
риҷан паст мефарояд:

Ба меҳмонон кӣ хизмат мекунад? (Ф. Муҳаммадиев, Асар-
ҳои мунтахаб). Ту магар ҳаминро ҳам нафаҳмидӣ? (Р. Чалил,
Шӯроб).

Дар ташаккули чумлаҳои саволӣ ба зами интонация во-
ситаҳои зиёди дигар низ истифода мешаванд. Дар ифодаи чум-

лахон саволӣ калима, таркиб ва ҳиссаҷаҳои саволӣ мақоми хосса доранд. Истифодаи онҳо ба мақсади саволдихандаи ҷумла вобаста аст. Дар ҷумлаҳои саволӣ ҷонишинҳои саволӣ ва зарфҳои ҷонишинӣ фаровонтар истифода мешаванд. Ин воҳидҳои саволӣ мувофиқи аъзоҳои ҷумла сурат мегиранд.

Ҷонишинҳои саволи **кӣ?**, **чӣ?**, **киҳо?**, **чиҳо?** барои муайян намудани субъекти грамматикӣ истифода мешаванд ва худ дар ҷумла ба вазифаи мубтадо меоянд:

Дарвоқеъ, ҳамон кори шуморо ба амлоқдор кӣ хабар дода буд? (С. Айнӣ, Куллийет). Ба ту кӣ иҷозат дод, ки обро бандӣ? (С. Улуғзода, Восеъ). Кӣ менавозад? — пурсид Саид Амон аз соҳиби хона (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Ба онҳо чӣ лозим будааст? (Р. Чалил, Маъвои дил). Ба хонаат имрӯз киҳо омада буданд? (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Ҷонишинҳои саволи **кист?**, **чист?**, **кӣ буд?**, **чӣ буд?**, **кӣ?**, **чӣ?**, ва калимаҳои **чӣ шудааст?**, **чӣ кор мекунад?** ва монанди инҳо барои муайян намудани амали субъект истифода шуда, дар ҷумла ба вазифаи хабар меоянд:

Шумо кистед? (Р. Чалил, Шӯроб). Пас, ин кас кист? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Бародарҳо! Асли мақсади мо чист? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Ба шумо чӣ шудааст? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). ...ту ин ҷо чӣ кор мекуни? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Ин кӣ буд, Даша? (Р. Чалил, Шӯроб). Худи ту кӣ? (Р. Чалил, Шӯроб). Он корҳо чӣ будаанд? (С. Айнӣ, Куллийет).

Калима ва таркибҳои саволи **киро?**, **чиро?**, **аз кӣ?**, **бо кӣ?**, **бо чӣ?**, **ба кӣ?**, **ба чӣ?** ва амсоли инҳо барои муайян намудани объекти ҷумла истифода мешавад ва худашон дар ҷумла вазифаи пурқунандаро адо менамоянд:

Киро кофта гаштед, писар? (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна). Вай чиро дар назар дорад? (С. Улуғзода, Восеъ). Ман аз кӣ забонкӯтоҳ? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

Калимаву таркибҳои саволи **кадом?**, **чӣ хел?**, **чӣ гуна?**, **чӣ** ва ғайра барои муайян кардани аломати предмет истифода мешаванд ва худ ба вазифаи муайянқунандаи калимае меоянд, ки задаи мантиқӣ қабул намудааст:

Кадом кори большевикон ба шумо форида? (С. Айнӣ, Куллийет). Сардори ин хел хоҷагӣ бояд чӣ гуна одам бошад? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Боз чӣ хел шарт? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Барои дуруст кардани инҳо шумо чӣ маслиҳат медиҳед? (С. Айнӣ, Куллийет).

Як гурӯҳ калимаву таркибҳои зарфии саволӣ барои муайян намудани детерминатҳои ҷумлаи саволӣ истифода мешаванд ва мутаносибан ба вазифаи хабар ва ҳолҳои гуногун: замон, макон, тарз, миқдору дараҷа, сабабу мақсад меоянд.

Даҳаи якуми адабиёти тоҷик дар Қирғизистон кай буд? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Дар қучост худи раисатон? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Кай ман даркор

будаам? (Р. Чалил, Маъвои дил). Дод гуфта куҷо ҳам мераф-
тӣ? (С. Улуғзода, Восеъ). Корхотон чӣ тавр рафта истодааст?
(С. Айнӣ, Куллиёт). Инро ба олимони арҷманди тиб чӣ навъ
фаҳмонам? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Пас, барои
чӣ модагов нигоҳ дорад? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунта-
хаб).

Дар як ҷумла ду воҳиди ифодакунандаи савол омада, дар
як вақт ду саволро пеш гузоштанишон мумкин аст:

Аз кӣ ва чӣ гуна сирро фаҳмидӣ (С. Айнӣ, Куллиёт). Ин
оини савоби дар сари қабри шаҳидон машъала афрӯхтан кай
ва аз куҷо расм шудааст? (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунча-
кӣ). Киҳо ба муқобили кӣ ошӯб тайёр мекунанд? Киҳо ба му-
қобили кӣ мешӯранд? (Р. Чалил, Шӯроб). Аз шумо чӣ гуна
андоз ва чӣ қадар мегиранд? (Ч. Чалил, Шӯроб). Худи шумо
кӣ ва дар ин ҷо чӣ кор мекунед? (Р. Чалил, Шӯроб).

Дар ташаккули ҷумлаҳои саволӣ ҳиссаҳои саволӣ низ
фаъолона иштирок менамоянд. Ҳиссаҳои саволӣ ҳам аз чи-
хати ифодаи маъно ва ҳам аз чиҳати вазифаашон дар ҷумла
аз ҷонишинҳои саволӣ фарқ мекунанд. Аксарияти ҳиссаҳо
ба замми маънои саволӣ тобишҳои гуногуни модалиро ифода
мекунанд. Ҳиссаҳо аз ҷонишинҳои саволӣ инчунин бо он ху-
сусияти худ фарқ мекунанд, ки дар ҷумла ба вазифаи аъзои
ҷумла намеоянд.

Ҳиссаҳои саволии **оё**, **магар**, **наход**, **на** ин ки хоси забони
адабӣ буда, ҳиссаҳои **-чӣ**, **-а** дар гуфтугӯ ва ҳиссаҳои **-мӣ**
дар шева истифода мешавад.

Ҳиссаҳои саволии **оё** маънои саволро бо тобиши модали
шубҳа ифода мекунад. Вай бештар дар аввали ҷумла ва гоҳо
дар мобайни аъзоҳои ҷумла, пеш аз калимае меояд, ки задаи
мантӣ гирифтааст:

Оё сангрезакашониатонро дар хотир доред? (Ф. Муҳамма-
диев, Асарҳои мунтахаб). **Оё ба ӯ ҳамин нуктаро гуфтан ҷоиш
бошад?** (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). **Оё аз ин бад-
бахтӣ ва мусибатҳо ягон роҳи халосӣ ҳаст ё не?** (С. Улуғзода,
Восеъ). **Шумо оҳу нолаи кирмаки гуруснаро оё шунидает?**
(Р. Чалил, Маъвои дил).

Ҳиссаҳои **магар** саволро бо тобиши тахмин ва шубҳаву гу-
мон ифода мекунад. Ин ҳисса бештар дар аввали ҷумла во-
қеъ мегардад, ҳодисаи дар байни аъзоҳо ва дар охири ҷумла
омадани вай низ мушоҳида мешавад:

Магар ту ашӯлаи граммафонро нашонидӣ (С. Улуғзода,
Субҳи ҷавонии мо). **Онҳо магар бисёранд?** (Р. Чалил, Шӯ-
роб). **Охир, дар он мусофирати душвори пур аз хорию зори
магар Ниёз мӯниси ӯ набуд?** (С. Улуғзода, Восеъ). **Мо ҳазл-
бозӣ карда истодаем магар?** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ҳиссаҳои **наход** (наход ки) саволро бо тобиши таъҷҷуб, но-
боварӣ ва норозигӣ ифода мекунад. Ин ҳисса асосан дар ав-
вали ҷумла меояд.

Наход ки мо минбаъд дар ҳамин ҷо зиндагӣ кунем? (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Наход ки хондан ва маълумот гирифтан ба ман насиб нашуда бошад? (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Наход ки аз шӯриш пушаймон шуда бошанд? (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Наход ҳамин хел саҳт гап зананд? (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунчаки).

Хиссачаи **на ин ки** дар ифодаи савол ва тобиши маъно ҳамчун синоними хиссачаи **наход** истифода мешавад:

На ин ки шумо ҳам ба ҳамин гапҳои вай бовар карда бошед! (Р. Чалил, Маъвои дил).

Хиссачаи саволи **чӣ** ду мавриди истифода дорад: 1) ҳамчун калимаи иловагӣ пеш аз ҷумлаи саволи омада, маънои саволро пешакӣ огоҳу таъкид мекунад. Дар ин маврид ҷумлаи саволӣ бо дигар воситаҳои саволӣ меоянд:

Чӣ, магар аз омадани мо хабар надоштааст? (Р. Чалил, Маъвои дил);

2) баъд аз ҷумла ва ё калимаи алоқаманд омада пурсишро ифода мекунад. Ин савол маънои муҳокима ва таклифро низ дорад. Дар ин гуна мавридҳо ҷумлаи саволӣ аксар вақт аз як калимаву хиссачаи саволӣ иборат мешавад:

— *Сеялқаро вайрон карда пахтаи чанд гектар заминро холибех кардӣ, лекин дар сояи меҳнати пай дар пай ин корро безарар карда гузарониданд.*

— *Пунбадонаҳои сараро дуздида ба ҷои онҳо пунбадонаи пучак ҳамроҳ карданам-чӣ?*

— *Илоҷи онро ҳам ёфтанд...*

— *Культиватор-чӣ?*

— *Вай ҳам безарар гизашт...*

— *Чӯй-чӣ?*

— *Дар ин ҷо ҳам ғайр аз меҳнати имумии якҷояи колхозчиён зарари дигаре нешуд.*

— *Қорҳои бар болои порӯи маъданӣ кардагиам-чӣ?*

— *Аз ин ҷиҳат қадре зарар расид...*

— *Хуб, фалокатҳои ба сари Ҳасан бархезондаам-чӣ? (С. Айний, Қуллӣёт). Шумо хонед-чӣ? Айнаки ман дар хона мондааст (С. Айний, Қуллӣёт).*

Хиссачаи саволи **-а** саволи иловагиро бо тобишҳои муҳокима ва гумон мефаҳмонад. Бинобар ин ҳамчун воситаи дуоимӣ ифодаи маънои савол воқеъ мегардад:

Ба ин таклифи ман розӣ шудӣ-а? (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). Наход ягон тир ҳолӣ накарда таслим шуданд-а? (Р. Чалил, Шоҳӣ).

Хиссачаи **-мӣ** пурсишро ба таври муҳокимаю таклиф мефаҳмонад:

Ҳой, Собир, ту ба мактаб намераӣ-мӣ? (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Акнун ту мулло шудам, доно шудам гуфта,

аз хӯроки мо ҳазар мекунӣ-мӣ (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Як маслиҳат диҳам-чӣ? (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Модарҷон, ман ҳам олу чинам-мӣ? (С. Айни, Куллиёт).

ЧУМЛАИ АМРӢ

Чумлаҳои амрӣ фармон ва супоришро мефаҳмонанд, ҳамчунин маънои даъват, хоҳиш, илтимос ва маслиҳатро ифода мекунанд. Ба кадоме аз ин маъноҳо омадани чумлаҳои амрӣро вазъияти нутқ ва матн нишон медиҳад. Хабарҳои чумлаи амрӣ бо феъли фармоиш ифода мешавад, ки он бо сифати амр ба-робар аст.

1) Чумлаҳои амрӣ фармон, амр ва супориш доранд, гуруҳи асосии чумлаҳои амрӣро ташкил медиҳанд:

Ҳозир ба он ҷо баргард (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Дастҳои якдигарро бандед, овозхотонро набароред (С. Айни, Куллиёт). Ҳатман ба дасти муаллима Аҳмадова супоред (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Шумоён ҳам бароред, ба молҳо хӯрок диҳед. Қулф задани дарвозаро аз хотир набароред (С. Айни, Куллиёт). Ту, Давлат, дар ҳамин ҷо мон, ту, уқо, ба дами дари берун баромада ист ва ба ҳеҷ кас гирифта бурдани ягон ҳасро ҳам намон (Р. Ҷалил, Шӯроб).

Дар чумлаҳои зерин амр бо лутфу марҳамат, хеле нарма ифода шудааст:

Рав, баррачаи оҷа, кордро оварда харбузаашро куш. Биё, оҷаат гардад, даррав биё, маро оғӯш кун (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Сифати амр гоҳо бо префикси **би-** меояд. Ин префикс ба амр оҳанги катъият мебахшад. Ин шакли амр асосан дар назм истифода мешавад. Дар забони насри бадеӣ камтар, вале дар нутқи намоёндагонӣ лаҳҷаи ҷанубӣ бештар ба назар мерасад:

Агар нахобида бошед, бихобед (С. Айни, Куллиёт). Табару теши бигир. Теғ ба даст бигир. Аз золим қасос бигир (С. Улуғзода, Восеъ).

2) Чумлаҳои амрӣ, ки таъкиди матлабро ифода мекунанд:

Бойҳо чизи нағзашонро ҳаёб нахоҳанд кард. Инро дониш-та мон, ҳазрат (С. Айни, Куллиёт). Дидед, начаконида бурда расондаанд (Р. Ҷалил, Шӯроб).

3) Чумлаҳои амрӣ, ки даъватро ифода мекунанд:

Мардум, ҷамъ шавед, ғазот кунед (С. Улуғзода, Восеъ). Ба даст дароред, ба даст наафтед; паҳш кунед; паҳш наша-вед! — гӯён халифа дастони худро бар рӯи кашид (С. Айни, Куллиёт). Маро кушед, ё зиндаву зор ба мазорам гӯронед, аммо ба дасти ин одам насупоред (С. Айни, Куллиёт). Эй қалон шав, пири бадавлат шав, чароғам (Р. Ҷалил, Шӯроб).

4) Чумлаҳои амрӣ, ки маънои маслиҳату насиҳат доранд:

Ака "Ўрун, ин тавр накунад, ба мо ҳамроҳ шавед (С. Айни,

Куллиёт). Ягон духтари бечораро ёфта, хонадор шав. Чуфти говро кор фармуда деҳқонӣ кун (С. Айнӣ, Куллиёт). Духтари Александр, дилатро танг накун ва ба ҳар чиз хафа нашав (Р. Ҷалил, Шӯроб). Эҳтиёт шав, Давлат, ба шахта оҳиста-оҳиста фуру, аз бағалпанҷара дастатро асло накан. Дар вақти сутунмонӣ ҳушёр шав, ки вай кори хатарнок аст (Р. Ҷалил, Шӯроб).

5) Ҷумлаҳои амрӣ, ки илтимосро ифода мекунанд:

Дар намонда биёед (Р. Ҷалил, Шӯроб). Бигиред, Дашаҷон дасти маро барнагардонед (Р. Ҷалил, Шӯроб). Хайр, аз ман ба оилаатон салом расонед (Р. Ҷалил, Шӯроб). Хуб, ҳуш равед, Арслоналӣ, саломат бошед, боз биёед. Салому миннатдори ману Давлатро ба она расонед (Р. Ҷалил, Шӯроб). Ҳаял накун, дада (Р. Ҷалил, Шӯроб).

6) Ҷумлаҳои амрӣ, ки маънои таскину тасалло доранд:

Парво накунад, тӯрам. Эб мекунам (Р. Ҷалил, Шӯроб). Ором шав, духтарҷон, осуда бош (Р. Ҷалил, Шӯроб). Не, Дашаҷон, хавотир нашавед (Р. Ҷалил, Шӯроб). Ҳеҷ натарс дигар, — дилдорӣ дод Холи ворухӣ (Р. Ҷалил, Шӯроб). Хафа нашав, ҷӯра (Р. Ҷалил, Шӯроб). Ором шав, Даша, — таскин дод Пётр (Р. Ҷалил, Шӯроб).

7) Ҷумлаҳои амрӣ, ки навозишро ифода мекунанд:

Гирья накун, додарҷон (Р. Ҷалил, Шӯроб). Хоҳарҷон, гирья накунад (Р. Ҷалил, Шӯроб).

8) Ҷумлаҳои амрӣ, ки маънои узр доранд:

Ҷаноби оӣ, аз гуноҳи ман гузаред (Р. Ҷалил, Шӯроб). Маро мебахшетон (Р. Ҷалил, Шӯроб). Аввалан, маро, олиҷоҳ авф мефармоед, дар наздатон беодобӣ ва густоҳӣ кардам (Р. Ҷалил, Шӯроб).

9) Ҷумлаҳои амрӣ, ки маънои таклиф доранд:

Марҳамат карда нишинед (Р. Ҷалил, Шӯроб). Канӣ, аз боло гузаранд ҷаноби волостной, шумо ҳам ҷаноб (Р. Ҷалил, Шӯроб). Омадӣ, Давлатҷон, канӣ, ин ҷо биё, азвал як шустушӯ карда гир (Р. Ҷалил, Шӯроб).

10) Ҷумлаҳои амрӣ, ки маънои зорӣ ва илтиҷо доранд: Ҷон бобо, ман ҳамроҳи ӯ равам (Р. Ҷалил, Шӯроб). Аминҷон, ақаллан як пиёла чой нӯшед (Р. Ҷалил, Шӯроб). Моро сар диҳед, илоҳӣ умри дароз бинед (Р. Ҷалил, Шӯроб).

Хабари ҷумлаҳои амрӣ ҳамчун қоида бо сифаи амрии феъл ифода мешавад. Дар ин гуна ҷумлаҳо сухан ба шахси дуюм нигаронида мешавад, ки он асосан иҷроқунандаи супориш ва амру фармон аст. Ба ин вазифа ҳар ду шакли сифаи амр — ҳам танҳову ҳам чамъ баробар кор фармуда мешаванд. Дар назм бо префикси **ме-** омадани сифаи амр мумкин аст:

*Мебош табиби исавиҳуш,
Аммо на табиби одамикуш.*

(Н. Ганҷавӣ)

Дар забони адабии тоҷик гоҳо мурочиат ба шахси дуом тааллуқ дошта бошад ҳам, иҷрои супориш ҳам ба шахси якум ва ҳам ба шахси дуом мансуб аст. Дар ин гуна мавридҳо хабари ҷумлаи бо шахси якуми ҷамъи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода мешавад, ки ба феъли фармониш ҳаммаъност:

...биё, ба сари дастархон бо ҳам нишинем (С. Айнӣ, Куллиёт). Марҳамат кунанд, ҷову гандумҳоро аз назар гузаронем (С. Айнӣ, Куллиёт): Фикри мутаваллиро ҳам шунавем (С. Айнӣ, Куллиёт). Кайи гузаред, дӯстам, ба назди меҳмонхоятон дароем (Р. Чалил, Шӯроб). Гардед, рафтем (Р. Чалил, Шӯроб).

Маънои амру даъват бо шакли шухудии замони гузаштаи сиғаи хабарӣ низ ифода мешавад: Рафтем, дӯстон, хун ба хун, ҷон ба ҷон (С. Улугзода, Восеъ). Хуб шудааст, ман рафтам (Р. Чалил, Шӯроб).

Ба вазифаи амр омадани шакли шумораи танҳои шахси якуми сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ низ мумкин аст:

Ман ҳам ба сари кӯра рафта бихобам, — гуфт, — вақти омадани гурӯҳи наздик расидааст (С. Айнӣ, Куллиёт). Ин тавр бошад, ин хизматро ман кунам, — гуфта арбоб аз ҷояш хест, ҷомаашро кашида ба як сӯ партофт, ғалберро гирифта ба сари ҷош рафта нишаст (С. Айнӣ, Куллиёт). Сабр кун, — гуфт, — ту зудтар ягон хӯрок тайёр кун, ман коҳдонро кушода ба хару гов хӯрок диҳам (С. Айнӣ, Куллиёт).

Дар грамматикаҳои забони тоҷикӣ ду шакли сиғаи амр — шахси дуёми танҳову ҷамъ (**рав, равед, раветон**) зикр шудааст. Маънои модалии ин ду шакл — шаклҳои ҷамъу танҳои сиғаи амр ба ҳам қомилан баробар нест. Шахси дуёми ҷамъи ин сиға аз ҷиҳати шакл ба сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ як аст. Барои ба маънои амр, ё шарт ва ё дигар маъноҳои омадани ин шакли феъли сохти ҷумла ёрӣ мерасонад. Масалан, дар ҷумлаи «Аз ин ҷо тезтар равед» маънои амру илтимос, вале дар ҷумлаи «*Равед, ҷомаашро мебинед*» маънои шарт ифода шудааст.

Ин ҳолат моро водор менамояд, ки шакли шахси сеюми танҳову ҷамъро ҳам, ки маънои амр дораду аз ҷиҳати шакл аз сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ фарқ надорад, ба ҳамин гурӯҳ дохил намоем. Тафовути ин шакл низ дар мавриди истифодаи ифодаи маънои модалӣ мушоҳида мешавад. Ин шакл ҳам мисли шахси дуёми ҷамъи сиғаи амр, ҳам ҷун сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ меояд ва тобишҳои зиёди маъноиро ифода мекунад. Аммо ба маънои амру илтимос дар таркиби ҷумлаҳои содда низ бе ягон воситаи луғавӣ меояд:

Ба мазор падару модарат равад, душманҳои синфӣ раванд (С. Айнӣ, Куллиёт). Ҷомаашон ба пахтачинӣ раванд. Ҳеҷ кас дар идора наистад (Ю. Ақобиров, Замини падарон). Рафиқон, биёетон, ғаллаҳотонро гиретон, дар навбати аввал зарбдорон

қатор шаванд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Падару акаҳои маро гардонда биёранд* (Р. Чалил, Шӯроб).

Ин шакли феълӣ мисли шахси дуюм гоҳо бо префикси **би-**меояд:

Майлаш, Зайнаб биравад (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ба ошпаз биғӯ, барои инҳо ҳам таом бипазад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Шаклҳои феълӣи шахси дуюми ҷамъ ва шахсҳои сеюми танҳову ҷамъ як хел бошанд ҳам, супориш дар онҳо ба тарзи гуногун воқеъ мегардад. Фармону супориш ба шахси дуюм бевосита, вале ба шахси сеюм бавосита ба амал меояд, воситаи байни шахси якуму сеюм шахси дуюм ба шумор меравад. Ин восита гоҳо номбар шуда, гоҳо номтаълум менамояд. Ба вазифаи воситаи супориш гоҳо калимаҳои ҷудогона ва гоҳо сарҷумлаҳои ҷумлаи пайрав омада, супориши дараҷанокро мефаҳмонанд. Ба ин вазифа феълӣи **гуфтан** хеле серистеъмол аст.

Ба Бобоғулом гӯй, акнун барои худ ҷои дигар ёбад (С. Айнӣ, Куллиёт). *Рафта ба онҳо гӯй, дароянд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Зуд рав, Ҳасан Эргаш, ба падарат хабар деҳ, бо Сафар амакат ва дигарон зуд оянд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ба Эрназари Танбал гӯед, ки ӯ ба тарафи ман ном қадам намонад* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Пошобибӣ ба сухани ӯ бовар накарда, фармуд, ки Истадро ба назди ӯ биёранд* (Ч. Иқромӣ, Духтари оташ).

Ҷумлаҳои амрӣ интонацияи махсус доранд. Агар ҷумлаҳои амрӣ фармону супориши қатъӣ, таъкиди матлаб ва даъватро ифода кунанд, шиддатноктар гуфта шуда, оҳанги хитобӣ мегиранд. Агар ҷумлаҳои амрӣ маънои нияту орзу, маслиҳату навозиш, узр, таклиф ва зориву илтиҷо дошта бошанд, одатан бо оҳанги пасттар талаффуз мешаванд.

ҶУМЛАИ ХИТОБӢ

Дар ҷумлаҳои хитобӣ фикр бо ҳиссиёти баланд ва ҳаяҷон ифода мешавад. Аз ҳамин ҷиҳат ҷумлаҳои амрӣ, ҳикоятӣ ва саволӣ хангоми бо ҳиссиёти баланд ва оҳанги нидову хитоб талаффуз шуданашон ба ҷумлаи хитобӣ табдил меёбанд:

Наравед, гузашта наметавонад, об гирифта мебарад! (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Бачагонатонро ба мактаб фиристонед! Дар таги қалъа мактаб кушода шуд!* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Минбаъд дар ин ҷоҳо ба ҷашми ман нанамой!* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Чӣ қадар роҳро яқоя тай карданд!* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Ҳой гарданшикастаҳо! Ба як ваҷаб қадатон аллакай тамокукаш ҳам шудед?!* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Барои бо оҳанги махсус ва пуршиддат ифода кардани ҷумлаҳои содда ва ифодаи тобишҳои гуногуни маъноӣ воситаҳои гуногуни луғавию грамматикӣ истифода мешаванд. Мухотаб, ҳиссаҳои қувватдиҳанда, калимаҳои модалӣ аз муҳимтарини ин воситаҳо ба шумор мераванд:

*Эй ситамдидагон, эй асирон,
Вақти озодии мо расид!
Муждагонӣ диҳед, эй фақирон,
Дар ҷаҳон субҳи шодӣ дамид!*

(С. Айни)

*Восеъ! Аз тарафи Кангурт сарбози бисъёре омада истода-
аст! (С. Улуғзода, Восеъ). Фуқаро, бихез, ғазот бикун!
(С. Улуғзода, Восеъ). Алвидоъ, қабри мубораки модарам!
(С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Вой, мурдам! (С. Айни, Кул-
лиёт). Вой садқаатон, шавам, духтарҷон, ба хона дароед!
(Р. Чалил, Шӯроб). Хайр, шаҳри азиз! (С. Улуғзода, Субҳи
ҷавонии мо). О, ин қисса дафъаи гузашта сар шуда буд-ку!
(Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Охир, дар дохили ҳар
як фасл аломатҳои фасли дигар ҳаст! (Ф. Муҳаммадиев, Па-
латаи кунҷакӣ). Ёрӣ диҳед, илоҳӣ барака ёбед! (Ф. Муҳам-
мадиев, Палатаи кунҷакӣ). Ту ҳам бояд бимири! (С. Улуғзода,
Восеъ).*

Яке аз воситаҳои ифодаи хиссиёту ҳаяҷон ва шиддат ги-
рифтани оҳанги гуфтор инверсия мебошад:

*Чои мунозира нест ин чо! (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кун-
ҷакӣ). Э, ба инсофатон қоил ман! (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи
кунҷакӣ). То чӣ андоза ба сирати аҷдодони худ қариб аст ти-
нати баъзе нусхаҳои бани-башар! (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи
кунҷакӣ).*

Дар забони адабии тоҷик ҷумлаҳои хоси хитобӣ низ мавҷу-
данд, ки онҳо дар шакли шиору даъват ифода мешаванд:

*Зинда бод Революцияи Кабири Социалистии Октябр!
Ҷамду сано бод ба зан! — Пионер, барои кори Ленин бош
тайёр! — Доимо тайёр! (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ба
ҳукумати коргару деҳқони мо урра! (С. Улуғзода, Субҳи ҷа-
вонии мо).*

*Ёдгори Айниву ин кӯҳсорон зинда бод!
Шеъри Турсунзодаву ин обшорон зинда бод!*

(Лоиқ)

Ҷумлаҳои нидой, ки дар онҳо хиссиёту ҳаяҷон ба тарзи
махсус ифода мешавад, низ ба гурӯҳи ҷумлаҳои хитобӣ дохил
мешаванд:

Вой, падарҷонам, падари меҳнатрӯзиам! (Р. Чалил, Шӯроб).

*Охир задӣ ба ҳастии ман пушти пой, вой!
Вой аз сиёҳбахтизм, эй бахт, вой-вой!*

(Р. Чалил)

Вой, вой миёнакам!

(С. Айни)

ИНКОР ВА ТАРЗИ ИФОДАИ ОН

Чумлаҳои инкорӣ аз ҷиҳати ифодаи маъно, мақсаду муносибат ва интонация аз чумлаҳои тасдиқӣ тафовут надоранд ва мисли онҳо ҳикоягӣ, саволӣ, амрӣ ва хитобӣ мешаванд. Албатта, дар ин ҷо ҳам доираи истифодаи чумлаҳои ҳикоягӣ васеъ аст, чунки инкор ба маънои аслиаш асосан ҳоси ҳамин гуруҳи чумлаҳои содда мебошад. Дар чумлаҳои саволӣ, амрӣ ва хитобӣ тарзҳои махсуси инкор низ ба назар мерасад. Шаклҳои инкор дар чумлаҳои амрӣ ва хитобӣ барои ифодаи боздоштани амали субъект, илтимосу хоҳиш, нияту орзу ва ҳиссу ҳаяҷон истифода мешаванд:

Ваъда дода наметавонам (Толис, Повесть ва ҳикояҳо). *Вай ба ин аҳамият надод* (Толис, Повесть ва ҳикояҳо). *Асло рӯзи нек набинӣ!* (С. Улуғзода, Восеъ). *Ба хонааш надаро* (Раҳим Ҷалил, Маъвои дил). *Гапа дароз накун, бефаҳм* (Улуғзода, Восеъ). *Магар падараш ҳоло ҳам наомадааст* (Раҳим Ҷалил, Ҳикояҳо).

Тасдиқ ва инкор ҳодисаҳои ба ҳам алоқаманд мебошанд. Аз ҷиҳати маъно ҳар гуна инкор тасдиқи акс аст. Чунончи, инкори мавҷудияти ягон предмет тасдиқи набудани он аст. Тасдиқи он, ки касе хоб рафтааст, ба инкори он, ки вай бедар нест, баробар мебошад. Аз ҳамин ҷиҳат инкори инкор ҳам тасдиқ аст.

Маълум аст, ки хабар маркази ташкилкунандаи чумла, воҳиди предикативии он, воситаи асосии ахбор ба шумор меравад. Ин аст, ки инкори инкор бештар дар хабарҳои мустақил ва чумлаҳои мураккаб, ки ду маркази предикативӣ доранд, мушоҳида мешавад:

Ин воқеаро батаъфсил нагӯям, намешавад (Раҳим Ҷалил, Маъвои дил). *Навог, мақоме нест, ки бо танбӯр навохта нашавад* (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожгун). *Онҳо ҳеҷ дашноме намонд, ки надода бошанд* («Садои Шарқ»). *То нагирӣ ҷӯби тар, фармон нагирад гову ҳар* (Зарб.).

Маълум аст, ки дар чумлаҳои саволӣ инкор дар шакли тасдиқ низ ифода мешавад, ки онҳоро инкори саволӣ, пушида, рамзӣ ва ғайримуқаррарӣ меноманд. Дар забони тоҷикӣ ҳар ду тарзи инкор — ҳам инкори муқаррарӣ ва ҳам инкори ғайримуқаррарӣ, яъне саволӣ ҳамчун инкори инкор истифода мешаванд. Дар забони адабии тоҷик аксар инкори саволӣ инкори муқаррариро инкор мекунад:

Сурататро чӣ кунам, бо ту набошад сират? То нагирьяд духтари ҳалвофурӯш, баҳри бахшоиш кай ояд ба ҷӯш? То ҷон наканӣ, руҳи ҷонона кучост? Он, ки ҳоли худ надонад, чӣ дондад ҳоли кас? Гар ба дил завқе надорӣ, синаҷунбонӣ чӣ суд?

Инкори инкор дар хабарҳои таркибии чумлаҳои содда низ мушоҳида мешавад. Дар ин гуна чумлаҳо ҳам калимаи асосӣ ва ҳам калимаи ёридиҳандаи хабар дар шакли инкор меоянд:

Вале гаштугузори нобарор ӯро ноумед накард (Раҳим Чалил, Маъвои дил). ...вақтамон беҳуда наравад (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Аммо одам бояд ноумед нашавад? (Раҳим Чалил, Шӯроб). ...ҳеҷ кас маро нотинҷ карда наметавонад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Рӯи мӯйсафед пахтаи кӯҳнаро мемонд, ҳеҷ вақт мисли имрӯза бенур набуд (Саттор Турсун, Аз субҳ то шом). Аздусар-ку ягон хонавода беоб намемонад, ҳама об меҳӯранд (Саттор Турсун, Аз субҳ то шом). ...ба онҳо кӣ буданашонро нишон надода намемонанд (Саттор Турсун, Аз субҳ то шом). Ба шодии Сайфиддин шарик нашудан мумкин набуд (Саттор Турсун, Аз субҳ то шом). Ва ҳол он ки ин гап беҳуда набудааст (Саттор Турсун, Аз субҳ то шом).

Инкори умумӣ ва ҷузъӣ мешавад. Инкори умумӣ ба тамоми ҷумла мансуб буда, хабари ин гуна ҷумлаҳо бештар дар шакли инкори воқеъ мешавад:

Ба ҳеҷ бало гирифтор намешавад (Раҳим Чалил, Шӯроб). Падарам имрӯз намераванд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ба ин замин пахта коридан мумкин нест (Ю. Ақобиров, Водии муҳаббат). Дар он ҷо касе нест (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам).

Носир Аббос чизе нагуфт (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Чӣ гуфтанаширо намедонист (Сорбон, Ҷўғӣ).

*Надонам дар қучои синаи ман дарди ширине
Аёну ноаён месӯхт ҳамчун ёри дерине...*

(М. Қаноат)

*Дарёест пуробу масту беҳуд,
Дар соҳили хештан нағунҷад.
Чони мани беқарору бедил
Дар маҳкамаи бадан нағунҷад.*

(Лоик)

*Бад мабар, дигар наёзорам ту ро,
Рӯи хоки хорӣ нағзорам ту ро.*

(Лоик)

Дар услуби мутантани адабӣ, алалхусус дар назм, префикси инкории **ма-** низ истифода мешавад:

Шоиро, аз сӯхтан ҳаргиз манол (М. Турсунзода, Чони ширин). Чашмро, эй чони ман, аз сӯи ман ҳаргиз макан (М. Турсунзода, Куллийёт).

Бо сиғаи амр ва калимаи **бод** (**бодо**) омадани **ма-** маъмул аст:

*Бе рӯи ту хуршеди ҷаҳонсӯз мабод,
Ҳам бе ту ҷароғи оламафрӯз мабод,*

*Бо васли ту кас чу ман бадомӯз мабод,
Рӯзе, ки туро набинам, он рӯз мабод.*

(Рӯдакӣ)

Дар хабарҳое, ки бо феълҳои таркибии номӣ ифода шудаанд, префикси инкории **на-** бо феъли ёридиҳанда меояд:

Ман шуморо як умр фаромуш намекунам (Р. Чалил, Маъвои дил). *Онҳо ба ҳам ваъдаи мулоқот надода буданд* (С. Улуғзода, Восеъ). *Овозаш ҳоло шираи худро гум накарда буд* (С. Турсунзода, Модар).

Агар дар таркиби ҷумла феълҳои модалӣ омада бошанд, аффикси инкориро асосан онҳо қабул мекунанд:

Дар сари роҳи соҳибистеъдодон набояд монеге бошад (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Одамони хуб набояд бимиранд* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Ту набояд дар пеши дигарон ин гапро такрор кунӣ* (Ҷ. Иқромӣ, Тори анкабут). *Ману ту набояд аз дигарон қафо монем* (Ю. Ақобиров, Норак).

Ҳолати бо феъли модалӣ наомада, бо феъли асосӣ омадани префикси инкорӣ низ мушоҳида мешавад:

Ман дигар дар ин ҷо монда наметавонам (Раҳим Чалил, Шӯроб). *Ту наметонӣ* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Вай на мӯҳтоҷи сабру тоқат аст* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Инкори ҷузъӣ ба яке аз аъзоҳо ва ё ба яке аз аъзоҳои ҷидаи ҷумла тааллуқ дорад:

*Бипазад з-оташ ишқаш на ҳама ошиқи хом,
На ҳама марди харидор сазозори зан аст.*

(Лоиқ)

Аҳмад-махдум ба нучум дар аввали кораиш на ба сифати астроном, балки ба сифати астролог машғул шуда будааст (С. Айний, Қуллӣёт). — *Марҳамат, як пиёла не, як коса об нӯшед* (Ю. Ақобиров, Водии муҳаббат). ...*ба нигоҳи баҳаё ва бисёр ғамноки ӯ на ҳар кас метавонад тоб орад* (Саттор Турсун, Аз субҳ то шом).

Дар ҷумлаҳое, ки дорони инкори ҷузъӣ мобошанд, мутақобилаи тасдику инкор барҷаста зоҳир мешавад. Ҷунончи, ҷумлаи инкории «Ба пахтачинӣ танҳо Мунаввара наомадааст» моҳиятан ба ҷумлаи тасдиқии «Ба пахтачинӣ ба ғайр аз Мунаввара ҳама омадаанд» ва ҷои задаи мантиқӣ аз якдигар фарқ мекунанд.

Барои таъкиди маҳдудияти инкор дар забони тоҷикӣ воситаҳои зиёди луғавию грамматикӣ истифода мешаванд, ки ҳиссаҳои маҳдудии **танҳо**, **фақат** аз маъмулу мушхуртарини онҳост. Аммо агар пеш аз ҳиссаҳои маҳдудӣ ҳиссаҳои инкории **на** ва ё пас аз он **не** ояд, инкор бо аъзои таъкидшуда маҳдуд намешазад. Ҷунончи, муқоиса кунед:

Ба он ҷо танҳо наомадед (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Модарҷон, гап на танҳо дар омадан ё наомадани вай аст (Раҳим Ҷалил, Ҳикояҳо).

Дар забон аксар барои тафсили воқеа пас аз ҳиссаҷаҳои инкориву маҳдудӣ аъзоҳои ҷида ва ё ҷумлаҳои дигар истифода мешаванд, ки аз ҷиҳати маъно ва муносибаташон бо воқиди маҳдудӣ як хел нестанд. Хабарии ин гуна ҷумлаҳо дар ду шакл: тасдиқ ва инкор омада метавонад:

Тарбияи фарзандон қарзи на фақат падару модар, балки тамоми ҷамъият аст (Раҳим Ҷалил, Шӯроб). Ин қадар ангишт на фақат ҷамъи шуда мондааст, балки худ аз худ оташ гирифта сӯхта ҳам истодааст (Раҳим Ҷалил, Шӯроб). Ба висоли маъшуқа на танҳо шумо, балки бисёр ошиқони шайдо ҳам нарасидаанд («Садон Шарқ»). Фақат ҳосилро не, балки худӣ заминро ҳам рӯфтаву лесида бурд (Раҳим Ҷалил, Шӯроб).

Ҷумлаҳои инкорӣ ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешаванд: 1) ҷумлаҳои инкории ҳоса; 2) ҷумлаҳои инкории ғайриҳоса.

Ба гурӯҳи якум ҷумлаҳои дохил мешаванд, ки табиатан маъноии инкор доранд. Микдори ин гуна ҷумлаҳо зиёд нест. Ба вазифаи хабарии ин гуна ҷумлаҳо асосан калимаҳои **не**, **не**, **на** меоянд, инчунин чанд калимаи дигар ҳаст, ки маъноии лугавиашон инкор буда, ҳамчун ҷумлаҳои нопурраи инкорӣ истифода мешаванд: **ҳаргиз**, **асло**, **ҳеҷ**.

У дар хона нест (Р. Ҷалил, Маъвои дил).

— *Ин аспатон магар хоназод аст?*

— *Не!* (С. Айнӣ, Осори баргузида).

— *Ман бекасам? На!* (С. Улуғзода, Қалтакдорони сурх). *Магар колхоз ба ин розӣ шуда метавонад? Ҳаргиз!* (С. Улуғзода, Навобод).

— *Ҳа, чӣ воқеа? — пурсид Исрофил, ки маро дар он тарафи куча мунтазир буд.*

— *Ҳеҷ (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё).*

Ба гурӯҳи ҷумлаҳои инкории ҳоса ҷумлаҳои зерин дохил кардан, мумкин аст, ки дар таркибашон ҳиссаҷаҳои инкории **ҳеҷ** **не** **ки** доранд. Ҳиссаҷаҳои инкории **ҳеҷ** **не** **ки** хусусияти гуфтугӯӣ дорад ва дар ҷумлаҳои, ки бо ин ҳиссаҷа омадаанд, хабар дар шакли ғайриинкор, бо сиғаи шартӣ-ҳоҳишмандӣ ифода шуда, нияту ҳоҳишро ифода мекунад:

...ҳеҷ не ки он қарз тамои шавад (Ҷ. Иқромӣ, Тори анкабут). Ҷомии сабили садъямоқ ҳеҷ не ки бо дӯхтан буд шавад (Ҷ. Иқромӣ, Тирмор). Мӯйсафед ҳеҷ не ки сари асо шавад («Садон Шарқ»).

Дар таркиби ҷумлаҳои содда калимаҳои инкории **ҳеҷ**, **ҳаргиз**, **дигар**, **ба ҷуз**, **бе** низ меоянд. Хабарии ин гуна ҷумлаҳо, ки ба воситаи морфемаҳо аз шакли тасдиқии он сохта шудааст, дар шакли инкор меояд, бинобар ин онҳоро ба гурӯҳи ҷумлаҳои инкории ҳоса дохил кардан ҷои нест. Дар ин қабил ҷумлаҳо калимаҳои инкорин зикршуда вазифаи услубиро адо кар-

да, тобишҳои модалии онро қувват медиҳанд, инкорро таъкид намуда, маънои иловагӣ мебахшанд ва матлабро конкреттар менамоянд, вале ба сохти ҷумла таъсир намерасонанд. Бинобар ин аз истисноии онҳо сохти ҷумлаи инкорӣ тағйир намеёбад. Муқоиса кунед...

Ба гапҳои вай ҳеҷ бовар намекардам (Ҳаким Қарим, Ҳикояҳо). *Овози падарҷонамро дигар нашунидам* (Ҳаким Қарим, Ҳикояҳо). *Ман инро ҳаргиз фаромӯш намекунам* (Ю. Ақобиров, Водии муҳаббат).

Ба гурӯҳи дуҷумлаҳои инкорӣ ҷумлаҳои дохил мешаванд, ки бо воситаҳои гуногуни грамматикӣ аз ҷумлаҳои тасдиқӣ сохта шудаанд.

Чунон ки зикр шуд, хабар маркази предикативии ҷумла ба шумор меравад. Тасдиқи инкорро ифода намудани ҷумла асосан ба хабар вобаста аст. Хабарҳои ҷумлаҳои, ки дар бораи набудани чизҳо, ҳодисаву воқеаҳо ва инқори фикр маълумот медиҳанд, дар шакли инкор меояд, ки аз шакли ғайринқори он сохта шудааст.

Хабарҳои соддаи феълӣ инкорӣ аз хабарҳои тасдиқӣ ба воситаи префикси шаклсозии **на-** сохта мешаванд:

Ту бояд одамони обрӯнокро наранҷонӣ (Ҳ. Назаров, Дар ҷустуҷӯи Қарим-Девона). *Патруле сояи моро бояд набинад* (Р. Чалил, Шӯроб).

Бо хабарҳои таркибии феълӣ ду тарзи истифодаи префикси **на-** ба назар мерасад:

1) Префикси инкорӣ ҳамчун қоида бо феълӣ ёридиҳанда меояд:

У мактубро хонда надод (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо). *Ҳуруфоти печ дар печи арабиро то ҳанӯз дуруст хондаву навишта наметавонист* (Р. Чалил, Шӯроб).

2) Ҳангоми ба вазифаи ёридиҳандаи феълҳои таркибии феълӣ омадани феълҳои **истодан**, **будан** ва **мондан** префикси **на-** бо феълӣ асосӣ, яъне бо шакли ғайритасрифӣ меояд:

Он вақт ба маънии гапҳои вай нарафта будем (Р. Чалил, Маъвои дил). *Одамон ҳоло нарафта истодаанд* (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна). *Ҳеҷ кадоме дар умраш қалам ба даст нагирифта буд* (С. Улуғзода, Восеъ).

Ҳангоми бо сифати хоҳишмандӣ (бо суффикси **-ӣ**) ифода шудани хабар ду ҳолат мушоҳида мешавад: префикси инкорӣ ҳам бо феълӣ асосӣ ва ҳам бо феълӣ ёридиҳанда омада метавонад, аммо бо феълӣ ёридиҳанда омадани он серистеъмол аст:

Аммо Коля ҳаргиз бас карданӣ набуд (Ю. Ақобиров, Норақ). *Лекин Зулфия ҳам асло сушт омаданӣ набуд* (Ю. Ақобиров, Норақ). *Муҳаррам пулро нагирифтани буд* (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ).

Тарзи дигари ифодаи инкор дар ҷумлаҳои содда ба усули калимасозӣ алоқаманд аст. Дар забони тоҷикӣ якҷанд префикси-

хое ҳастанд, ки аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ сифати манфӣ ме-
созанд. Ба ин гурӯҳ префиксҳои **но**, **бе**-, **ғайри** дохил меша-
ванд. Префикси **но**- бо сифати феълӣ низ меояд. Ҳангоми ба
вазифаи хабар омадани ин гуна калимаҳо ҷумла маънои инко-
рӣ мегирад:

Ин ғапат нодуруст! (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо). *Муло-
қот душвор ва ҳатто номумкин буд* (С. Улуғзода, Мунтаха-
бот). — *...сари он кӯҳ дар даруни туман нопайдо буд* (С. Улуғ-
зода, Навобод). *...табассум аз рӯяш нопадид ғашт* (П. Толис,
Повесть ва ҳикояҳо). *Дарди вай ҳамеша бедавою бедармон
аст* (Ю. Ақобиров, Норақ). *Шиносоии ин ду марди наҷиб ба-
рои ҳарду... ғайриҷашмдошт буд* (Ю. Ақобиров, Водии му-
ҳаббат).

Як гурӯҳ ҷумлаҳои соддаи инкорӣ ба воситаи ҳиссаҳои ин-
кории **на**, **не** сохта мешаванд. Ҳиссаҳои инкории **на** дар шакли
алоҳида хеле кам истифода мешавад. Ин ҳиссаҳо одатан пеш
аз калимае меояд, ки инкор ва заъи мантиқӣ ба вай мансуб
аст. Дар ин гуна мавридҳо на танҳо маънои инкору таъкид,
инчунин ҳосияти маҳдудкунӣ ва муқобилгузори ин ҳиссаҳо
равшан мегардад. Хабарҳои ин гуна ҷумлаҳои инкорӣ дар шак-
ли тасдиқ, яъне ғайрининкор меояд:

— *Дуруст гуфтед, дар ҳазинаи китоби мо баробари дурру
ғавҳар сангу сафол ҳам ҳаст. Лекин ҳозир на ҳама фарқ ме-
кунад* (Р. Чалил, Маъвои дил). *Лекин онро на дар ҳама ҷо ба
ҳисоб мегирӣфт* (Р. Чалил, Маъвои дил). *Охир тарбия наму-
дани одамон кори ҳазл нест ва на ҳар кас ба ин қор қобилият
дорад* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

Ҳангоми муқобилгузори ҳиссаҳои **на** бо аъзои ҷидаи аввал
не, балки бо аъзои ҷидаи дуюм меояд. Дар ин гуна ҷумлаҳои
ҷидааъзо хабар дар шакли тасдиқ пеш аз аъзои муқобилисто-
да ҷой мегирад, ки ба ҳар ду аъзои ҷида баробар мансуб аст:

*Тавонгарӣ ба ҳунар аст, на ба мол,
Бузургӣ ба ақл аст, на ба сол.*

(зарб).

*Дастони кушташавандагонро ба пеш мебанданд, на ба пушт
(С. Айний, Еддоштҳо). Дӯсти ҷонӣ бош, на дӯсти номӣ!* («Садои
Шарк»). *Онҳоро вай дар аввал фақат барои обшӯй кардани
замини навоарда буд, на барои пахтакорӣ* (Ю. Ақобиров, Во-
дӣи муҳаббат).

Ҳиссаҳои **на** (**не**) дар таркиби хабар ҳамчун катибаи ҷри-
диҳанда низ истифода шуда, бо ҷридиҳандаи нест муродиф
ва ҳамвазифа мегардад.

*Баҳор, боз омадӣ? Биё! Марҳабо! Биё, ман акнун душмани
ту наям* (Ҳ. Карим, Ҳикояҳо).

*Ман шоири навҷавону маддоҳ наям,
Монанди рақиб зишту бадҳоҳ наям!
Чонона, қасам бар ту, нахоҳӣ дарёфт,
Ҷуз дар раҳи рост, дар дигар роҳ наям.*

(Х. Юсуфӣ).

*На шӯрӣ, бенамак ҳам нестӣ ту,
На раҳҷӯӣ, наӣ ҳам марди гухроҳ.*

(Лоик)

...одами дӯстдоратро фаромӯш кардан хуб не (Х. Назаров, Мирзо Ризо).

Агар хабарҳои номӣ замони ҳозираро фаҳмонанд, шакли инкории онҳо ба воситаи ҳиссаҷаи инкории **не** ва феъли ёридиҳандаи **не**ст сураат мегирад:

Дар Панҷу Қумсангиру Ёвон ҳам замин кам не («Садои Шарк»). *Води Ваҳш калон, аммо беҳудуд не* («Садои Шарк»). *Қай рафтаниш маълум не*ст (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна). *Дили ман ҳам санг не*ст (С. Улуғзода, Восеъ).

Ҳангоми ба вазифаи хабар омадани шаклҳои ғайритасрифии феъл низ шакли инкории онҳо ба воситаи **не**ст ва ё **не** сураат мегирад:

*Мӯйсафед аз қасди худ даст кашидани не*ст (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна). *Он кас ба он тараф рафтагӣ не* (Р. Чалил, Маъвои дил).

Дар ҷумлаҳои чидааъзо як қолиби маъмул аст, ки аъзои чидаи якум одатан дар шакли инкор омада, ногузирии пайвандаки **балки** ва дар шакли тасдиқ омадани хабари дуумро тақозо мекунад. Дар ин гуна ҷумлаҳо ҳиссаҷаҳои инкорӣ фақат аз рӯи тартиби ҷой гирифтанишон тафовут доранд. Шакли маъмули ин гуна ҷумлаҳо чунин аст: ҳиссаҷаи инкории **на** пеш ва **не** пас аз аъзои чидаи якум воқеъ мегардад ва пайвандаки **балки** дар байни аъзоҳои чида омада, онҳоро ба ҳам муқобил мегузорад:

...лекин на ба тарзи ҳазлу шӯхӣ, балки ба тарзи ҷиддӣ ва қатъӣ тақлид кардааст (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Аҳмад-махдум ба нучум дар ааввали кораи на ба сифати астроном, балки ба сифати астролог машғул шуда будааст* (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *...дар паси ин бозии ҷашмону дастон дилсӯзӣ, не, балки ҳасад ниҳон аст...* (Ҷ. Қўҳзод, Қини Хумор). *Ва дар он вақт шумо каналро танҳо не, балки бо ҳамроҳии колхозҳои дигар мекобед, бо даст не, балки бо экскаватор* (С. Улуғзода, Навобод).

Дар ин қолиб бе пайвандак омадани аъзоҳои чидаи ҳилофӣ низ мушоҳида мешавад:

Ман на нури хираи тиреза, бештар ба ҳамин сояи наҳифи гули айвон ҷашм дӯхта будам (Р. Ходизода, Сапедадам). *тӯйдорон тиро барои ман на, барои бефаровезии даҳонат ба тӯяшон хабар надоданд* (Ҷ. Қўҳзод, Қини Хумор). *...ӯ дилдори*

худо беандоза пазмон шуда буд. Ончунон пазмон шуда буд, ки як рӯз не, як соат қафо мондан ҳам гаронӣ мекард (Ю. Ақобиров, Баъде ки осие бозмонд). Айб ба ту не, ба домуллот, ба халифаат аст (С. Айни, Осори баргузида).

Баъзан дар байни аъзоҳои чиди хилофӣ калимаҳои дигар омада, мохияти асосии онҳоро қувват медиҳанд:

... ҳунарнамоиш футболбозон бадтар шуда истодааст, ки беҳтар не (Тоҷикистони советӣ). Аслан аз даст доданам беақлӣ не, баръакс рафтори олицаноб буд... («Сади Шарк»).

Ҳиссаҳои инқории на бештар ба тарзи такрор меояд. Такрори ин ҳиссаҳо бо аъзоҳои чиди ҷумла воқеъ мегардад. Ҳангоми чиди шудани аъзоҳои ҷумла бо ҳиссаҳои на хабари ҷумлаи содда дар ду шакл: тасдиқ ва инкор меояд. Агар хабари ҷумла чиди шавад, ҳиссаҳои инқорӣ пеш аз хабарҳо (агар хабар тафсилӣ бошад, пеш аз аъзоҳои тобеи хабар) омада, маънои инқорро қомилан ифода мекунад ва хабарҳо морфемаи инқорӣ қабул намекунанд:

Ин на достон аст, на очерк аст, на муболиға (С. Айни, Куллиёт). Манзараҳои ҳузновари он на дар дида бино менишаст, на дар ақли солиме ҷой мегирифт (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Ман, ростӣ, на розӣ шуданамро медонистам, на барои раҳ кардани таклиф далели мантиқдори эътимодноке оварда тавонистам (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Касе на талаб мекунад, на маслиҳат медиҳад (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

Дар ин гуна ҷумлаҳо аз хабарҳои якхела ва ё феълҳои ёридиҳанда гоҳо дуҷумӣ ихтисор мешавад ва ҳиссаҳои инқорӣ бо аъзон тобеи он хабар меояд:

Дар ин ҷо ғайр аз ҷор-панҷ ҷанори кӯҳансол на хиебоне диданд ва на ягон майдони обод (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша гумон мабар, ки холист). Онҳо на зар доштанд, на зӯр (Ҷ. Кӯҳзод, Як рӯзи дароз). Дареғо, ки на фикр дорем, на ҳаё, на орзу дорем, на омор (Ҷ. Кӯҳзод, Як рӯзи дароз). Не дар дег меистад, не дар кафлез (зарб.).

Ҳангоми бо дигар аъзоҳои чиди ҷумла такрор омадани ҳиссаҳои инқории на хабар дар шакли инқор меояд, ки таъкиди инқор пурқувваттар мегардад:

... ба фаҳмидани ин гуна ҳисобиҳо на ақли ман ва на ақли ту намерасид (С. Айни, Куллиёт). Гӯё на таклиф, на савол ба гӯиши надаромада буд (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). На вай, на янғаам як тин харҷ кардани намонанд (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). На қомбат ва на комиссар аз хатти пеш як қадам қафо намеағштанд (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша...). Аммо Ҳўҷаназарбой... на дар вақти кишту қор, на дар вақти хишова ва на дар вақти чинак ба роиш пахта қадам намондааст (С. Айни, Куллиёт).

Дар таркиби як ҷумлаи содда аъзоҳои гуногуни ҷумла ҷуфт-ҷуфт ё гурӯҳ гурӯҳ ба тарзи чиди омада метавонанд, ки

бо ҳамаи онҳо такрор омадани ҳиссаҷаи инкории **на** мумкин аст:

Ягон нафар духтар ё зан на дар ФЗУ ва на дар сари даст-гоҳ, на аз муаллим ва на аз устоён рӯ пинҳон намекунад (Р. Чалил, Маъвои дил).

Агар ҳиссаҷаи инкории **на** бо аъзоҳои гуногуни ҷумла такрор ояд, хабар дар шакли мусбат воқеъ мегардад ва ин ҳолат ҳангоми бо ҳоли макону замон омадани вай бештар ба назар мерасад:

Тағофул на дар ҳама ҷо ва на ҳамеша судманд аст (Р. Чалил, Маъвои дил).

Азбаски ҳиссаҷаҳои инкории **на** ва **не** муродифи ҳамдигар буда, дар бисёр мавридҳо якдигарро иваз карда метавонанд, дар як ҷумлаи содда ба таври мувозӣ омадани онҳо низ мумкин аст. Ин ҳолат асосан дар назм мушохида мешавад, ки албатта ба талаби вазну қофияи он вобаста мебошад:

*Диламро ин қадар мафшор, охир,
На сурбин асту не рӯин дили ман.*

(А. Лоҳитӣ)

Не шиква зи чарху на зи бедоди ту дорам...

(Неъматхони Олӣ)

*Не ҳуриву не малак, на одам, на парӣ,
Худ гу, ки чӣ ҷинсию чӣ ном аст туро?*

(Шоҳин)

*На аз меҳнат, на аз кулфат нақоҳад,
Натарсад не зи гармо, не зи сармо.*

(Ҳабиб Юсуфӣ)

Ифодаи инкор дар ҷумлаҳои саволӣ бо як махсусияти худ фарқ мекунад: маълум аст, ки ҷумлаҳои саволӣ хоҳ дар шакли тасдиқ оянд ва хоҳ дар шакли инкор, ҷавоб талаб менамоянд. Аммо ҷумлаҳои саволие ҳастанд, ки ҷавоб талаб намекунад, саволи онҳо бо интонацияи махсус, ба таври риторикӣ ифода мешавад. Ин гуна ҷумлаҳо шаклан ғайриинкорӣ намоянд ҳам, моҳиятан инкорӣ мебошанд. Барои ифодаи маънои инкории ҷумлаҳои саволи риторикӣ интонация, воҳидҳои луғавие, ки бо онҳо хабар ифода шудааст, муносибати аъзоҳои ҷумла, вазъияти нутқ ва матн ёри мерасонанд. Ҷумлаҳои саволи риторикӣ одатан бо калимаҳои саволӣ меоянд ва вобаста ба маънои луғавии онҳо тобишҳои дигари модалиро ҳам ифода мекунад. Дар ҷумлаҳои саволи риторикӣ инкор ба таври махсуси ҳиссиву эмоционалӣ ифода мешавад:

Шунидан кай бувад монанди дндан (Зарб.). Касе аз некӣ осебе надидаст, Қадомин бори қач ҷое расидаст? (А. Шукӯ-

ҳй, Чормағз). *Макун бовар суҳанҳои шунида, Шунида қай бувад монанди дида!* (Зарб.). *Аз ман мепурсед, ки ман Анварро дӯст медорам ё не. Ман ба ғайр аз шумо қаси дигареро надидам бошам, чӣ тавр дӯст медорам?!* (Ч. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам).

Саволи ин навъ ҷумлаҳо рамзӣ, рӯйпӯш буда, ҷавоб талаб намекунад, дар онҳо инкори фикр ва ҳукм дар шакли савол ифода мешавад. Саволи риториқӣ ҳамчун воситаи услубии ифодаи образноки нутқи бадеӣ истифода мегардад. Саволҳои риториқӣ гуногунанд. Дар ҷумлаҳои саволӣ инкор ба таври киноя, таъҷубу хайрат, норозигӣ, нописандӣ, таънаву маломат, истехзо, шубҳа, таассуф ва ғайра ифода мешавад:

Маро дар республика ҳама медонад. Туро кӣ мешиносад? (М. Наҷмиддинов, Даръё маҷрои нав меҷӯяд). *Ту меҳаҳӣ ҳаёти маро аз ман бигирӣ? Дер мондӣ! Ҳаёти ман қайҳо ба ашӯрам, ба китобҳоям гузаштааст, ту аз ман чӣ мегирӣ?!* (С. Улуғзода, Қисмати шоир).

Саволҳои риториқӣ ҳамчун ҷавоби инкории савол низ истифода мешаванд. Ба ин вазифа ҷумлаҳои «Кӣ медонад?», «Чӣ медонам!» сериестемол ва маъмул мебошанд:

— *Шумо вайро медонед?* — *гӯён ӯ ба бойбобояш рӯй овард.*

— *Кӣ медонад, монанди ана ин пойлӯҷҳо ягон ҳудобеҳабар будагист-дия,* — *ҷавоб дод ӯ...* (Р. Ҷалил, Шӯроб).

— *Рӯз бевақт шуд, аз Некқадам ва Ғулфом ҳанӯз дарак нест. Некқадам-ку ҳоло бача, аммо ба ин Гулфом чӣ шуд?*

— *Ман чӣ донам?*

— *Ӯй одам! Аз ту мепурсам, ба онҳо чӣ шуда бошад ме-гӯям?*

— *Ман намедонам, ман чӣ донам, гуфтам-ку* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Дар забони тоҷикӣ ҷумлаҳои соддае низ ҳастанд, ки ҳабарашон дар шакли инкор омада бошад ҳам, маъноии инкор надоранд. Ин гуна ҷумлаҳои содда одатан тафсиلى мешаванд ва дар таркиби онҳо ҷонишини саволи **чӣ** ба маънии ғайрисаволӣ, ҳамчун муайянкунандаи исми ҷамъ воқеъ мегардад:

Чӣ зарарҳое ки ба мардум намерасанд, чӣ офатҳое ки намеоваранд (С. Улуғзода, Ривояти суғдӣ). *Қас чӣ воқеаҳо, чӣ одат ва анъанаҳое ро намедидаст* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). *Ман ҳам дар синни ту дар сарам чӣ воқеаҳое, дар дилам чӣ ҳавою ҳавасҳое ки надоштам* (С. Улуғзода, Ривояти суғдӣ).

АЪЗОҲОИ ҶУМЛА

Мубтадо ва ҳабар аъзоҳои муҳимтарин ва асосии ҷумла ба шумор мераванд. Ба воситаи онҳо ҷумлаи соддаи ҳулласи дутаркиба ва ҳелҳои дигари ҷумлаҳои содда ба вучуд меояд ва

моҳияти ҳар гуна ҷумлаи содда ба ҳамин ду аъзо вобаста аст. Аз ин ҷост, ки мубтадо ва хабар сараъзоҳои ҷумла номида мешаванд.

Мубтадо сараъзои мустакили ҷумла мебошад. Хабар тобеи мубтадо буда, онро аз ягон ҷихат шарҳ медиҳад.

Мубтадо ва хабар ба якдигар алокаи зич доранд. Ҳамаи аъзоҳои пайрави ҷумла ба ҳамин ду сараъзо тобеъ ва вобаста шуда меоянд.

МУБТАДО

Мубтадо сараъзои ҷумла буда, предметеро, ки дар ҷумла сухан дар бораи он меравад, ифода мекунад.

Мубтадо ба воситаи исм, ҷонишин, мафҳумҳои предметонидашуда (сифат, шумора, сифати феълӣ, масдар, ҳиссаҳои дигарӣ нутқ) ва ибораҳои ифода меёбад.

Ифодаи мубтадо ба воситаи исм. Ҳамаи ҳелҳои исм дар ҷумла ба вазифаи мубтадо омада метавонанд.

а) И с м и х о с: **Қодиров Назаровро саҳт ба оғӯш гирифта бӯсид** (Р. Ҷалил, Шӯроб). **Ҳоҷиумар нӯги ришаиро ба миёни ангиштониш гирифта, ба Юнусбой нигоҳ кард** (С. Улуғзода, Навобод). **Акбар ба муроди худ расид** (Р. Ҷалил, Шӯроб). **Абӯалӣ аз ёд меҳонад** С. Улуғзода, Ибни Сино).

б) И с м и ҷ и н с: **Ҳаммомӣ аз паси вай давида рафтани мешавад** (С. Улуғзода, Ибни Сино). **Ҳавлӣ се хонаю як ошхона ва саҳни хурде дошт** (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). **Телефон дуру дароз ҷирингос зад** (Р. Ҷалил, Шӯроб). **Маҷлис қариб ду-се соат давом кард** (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). **Варақа бо ҳамин китоб сар мешуд** (С. Улуғзода, Дирри Навобод). **Модар як бӯсаро аз рӯи духтар ва дигарашро аз рӯи писар мегирифт** (Р. Ҷалил, Шикати тилисмот).

в) И с м и ҷ о м еъ: **Мардум рост хеста ба боғ даромаданд** (С. Айни, Куллийет).

Даста ба тарафи дигар нигоҳ карда ба роҳ даромад (С. Айни, Куллийет). **Тӯда аз ҷунбиш бозистод** (С. Айни, Куллийет). **Омадагонро дида мардум хомӯш монданд** (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Сифатҳои мафҳуми предметӣ пайдо карда, ба вазифаи мубтадо меоянд: **Оқил ҷоҳилро мешиносад, лекин ҷоҳил оқилро намешиносад** (Фольклор). **Бадгуҳар ба кас вафо накунад** (Фольклор). **Мӯйсафед ҳайрон шуду аз ҷояш сар бардошт** (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Пир завқиду во намуда лаб:

— Духтарам,— гуфт,— дил — дили Зайнаб.

(М. Тирсунзода)

Бемор дасту по мезад, гоҳ-гоҳ чашми худро кушода, ба ка-

сонн дар он ҷо буда теғ кашида нигоҳ мекард (С. Айни, Куллиёт). *Нодон айб мекунад, доно худаш мефаҳмад* (С. Улуғзода, Навобод).

Шумораҳо низ махфуми предметӣ пайдо карда, бо нумеративҳо ва баъзан бе нумератив дар ҷумла ба вазифаи мубтадо омада метавонанд.

а) Шумораи микдорӣ: *Ду понздаҳ* — як сӣ (Фольклор). *Чил* — камоли ҷавонӣ (Фольклор). *Шаст* — камоли мардист (Фольклор).

б) Шумораи микдорӣ бо ҷонишини таъинии «ҳар», ба вазифаи мубтадо меояд: *Ҳар ду одамдӯст, меҳмоннавоз* (Р. Чалил, Ҳикояҳо). *Ҳар ду бо хурсандӣ, беихтиёр ба якдигар нигоҳ карданд* (П. Толис, Ҳикояҳо). *Ҳар ду хомӯш мерафтанд* (С. Айни, Ёддоштҳо).

Баъзан ба шумора бандаки соҳибии шахси сеюми ҷамъ васл шуда меояд:

Ҳар сеяшон ба роҳ даромаданд (С. Улуғзода, Навобод). *Ҳар дуяшон дар таги бед ба рӯи алаф нишастанд* (С. Улуғзода, Навобод).

Ҳоҳ шумораи як суффикси -е гирифта, мафҳуми предметӣ пайдо мекунад ва ба вазифаи мубтадо меояд:

*Яке гапгир, ногапгир — дигар,
Яке пурзӯр, дигар нотавонтар.*

(Ғ. Мирзо)

Яке аз Ашад, дигаре аз Маиҳад (Фольклор). *Яке аз боғ, дигаре аз роғ* (Фольклор). *Яке курсӣ оварда ба мобайни дукон гузошта ва ба нишастан таклиф намуд* (Ғ. Муҳаммадиев, Дар он дунё).

Агар шумора тартиби предметро далолат кунад, мубтадо шуда метавонад:

Сеюм Мирзо Иброҳим ном ҷавоне буд, ки падараш мактабдор буда, ҳавлиаш танг, бинобар ин ӯ яке аз ҳуҷраҳоро таъмир карда, дар вай зиндагонӣ менамуд...

Чорум Қорӣ Шариф ном дошт, ки падараш коргарӣ мекард...

Панҷум Ашрафҷон ном сандуқсоз буд, ки ӯро Мирзо Ашраф ҳам меғуфтанд (С. Айни, Ёддоштҳо).

Шумораи тартибӣ баъзан суффикси исмсози -ӣ қабул карда, ба вазифаи мубтадо меояд:

Дуюмӣ: — Имрӯз фардо ҳам дорад. Агар ягон кор шавад, фардо ба хешу таборҳои Аҳмад ҷӣ ҷавоб меғӯем, — гуфт (С. Айни, Аҳмади Девбанд).

Сеюмӣ: — Агар пул бошад, халосӣ оппа-осон, ҳама гап ба сари пул, — гуфт.

Чорумӣ: *Пас аз қоҳ-қоҳ хандидан гуфт:— Хуб илоҷи осон ёфти* (С. Айни, Ёддоштҳо).

Ифодаи мубтадо ба воситаи ҷонишин. Ҷонишинҳое, ки ба ҷои исмҳо қор фармуда мешаванд, дар ҷумла мубтадо шуда меоянд:

а) Ҷонишинҳои шахсӣ: **Вай** ба Нурали салом дода, нишаст (С. Улуғзода, Навобод). *У ду писар дошт* (С. Айни, Ёддоштҳо). **Ман** ҳам дар рӯ ба рӯи ӯ ба суфаи як дӯкони дарбаства нишастам (С. Айни, Марғи судхӯр). **Онҳо** соатҳои дувоздаҳи шаб ба даромадгоҳи қишлоқ наздик шуда, дар он ҷо қарор гирифтанд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). **Ту** ҳавлаширо медонӣ? (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). **Мо** ҳам ба онҳо наздиктар рафтем (С. Айни, Ёддоштҳо). **Ману шумо** ин рӯзи фирӯзро мебинем (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). **Моён** дар коза то даре чақ-чақ карда нишастем (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **Шумоён** то ҷамъ омадани талабагон ва сар шудани таҳсил ана дар ҳамин ҷо истиқомат мекунед (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

б) Ҷонишинҳои номуайяни: **Ким-кӣ** омада, аз Нурали пурсид (С. Улуғзода, Навобод). **Қадеме** моро кофта омадааст (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

в) Дар ҷумла ҷонишинҳои ишоратии **ин**, **ҳамин**, **он**, **ҳамон** ба ҷои исм омада бошанд, мубтадо шуда метавонанд: **Ин** ҳеҷ боке надорад,— тасалли дод Пӯлод,— *ду-се моҳ ҳеҷ ғай нест* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). **Он** коргаре буд (С. Айни, Дохунда). Духтари парипайкари моҳсимоеро дид, ки ба лаби чашмае нишаста, қадуи обкашии худро аз оби чашма пур мекунад: **Ин** — на хоб аст ва на ҳаёл. *Ин ҳақиқатест, ки ба пеши чашми худ дар рӯзи равшан мебинед* (С. Айни, Дохунда). **Ин** ҳам хато мекард. Сангинов ба ин гуна «мароқоваркунӣ»-ро эҳтиёс надошт (П. Толис, Ҳикояҳо).

г) Ҷонишини **ҳама** ва ҷонишини нафсии худ ҳам дар ҷумла ба вазифаи мубтадо омада метавонанд: **Ҳама** қоҳ-қоҳ хандиданд (С. Улуғзода, Навобод). **Ҳама** аз ҷо бархоста, дуру дароз чапак заданд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **Худам** мебарам, *Ҳоҷиҷамак, шумо рафта гиред,— ҷамадонро надода гуфт Нурали* (С. Улуғзода, Навобод). **Не, худам** мебардорам,— тибассум кард (П. Толис, Ҳикояҳо).

д) Ҷонишинҳои саволии **кӣ** ва **чӣ** низ дар ҷумла ба вазифаи мубтадо меоянд:— **Кӣ** аз дастамон инро гирифта мебарад? (С. Айни, Куллиёт).

— Дар воқеъ, ҳамон қори шуморо ба амлоқдор **кӣ** хабар дода буд?

— **Кӣ** хабар медод? Ҳамин оқсаққоли хонасӯхта медиҳад-дия (С. Айни, Ғуломон).

Таркибҳои инкории ҳеҷ қас ва ҳеҷ чиз ҳам ба вазифаи мубтадо меоянд: *Соат ёздаҳ шуд, ҳанӯз ҳеҷ қас наомад* (С. Айни, Ятим). *Дар деҳаҳо ҳам ҳеҷ қас наменамуд* (С. Айни, Ятим).

Гуё аз деҳқонон ҳеҷ кас ҷурғати пеш аз ҳама баромада чизе гуфтанро надошт (Р. Чалил, Хикояҳо). Дар миёнаҳафта аз ин ҷо ҳеҷ кас ба шаҳр намеравад,— гуфт Салимбой (Р. Чалил, Хикояҳо). Дар рӯи ҳавлӣ *Ҳеҷ кас набуд* (Р. Чалил, Хикояҳо). *Ҳеҷ кас аз ҷой намеҷунбид* (Р. Чалил, Хикояҳо). *Аз дур ба назарам ҳеҷ чиз наменамуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ифодаи мубтадо ба воситаи сифатҳои феълӣ. Баъзе шаклҳои сифати феълӣ, махсусан сифати феълӣи замони ҳозира, мафҳуми предметӣ пайдо карда, ба вазифаи мубтадо меояд: *Равандагон барои аз ташнагӣ ҳалос кардани аспҳосон боз ба роҳ даромаданд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Раванда дар панҷ дақиқа ба пеши аспи худ расид* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Ояндагон торафт зиёд мешуданд* (С. Айнӣ, Одина). *Ҷўянда ёбанда аст* (Фольклор).

Ифодаи мубтадо ба воситаи масдар. Масдар дар ҷумла ба вазифаи мубтадо омада метавонад. Мубтадо шудани масдар бештар дар зарбулмасал ва мақолҳо характернок мебошад: *Омадан бо иродат, рафтан бо иҷозат. Шунидан кай бувад монанди дидан* (Фольклор). *Хобидан ҳоло барвақт буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ТАРКИБИ МУБТАДО

Мубтадоҳо содда, таркибӣ ва ҷида мешаванд:

1. Мубтадои содда. Мубтадои содда, одатан, ба воситаи як калимаи мустақилмаъно ифода меёбад. *Пирак дар асл сдами хурдҷусса, бориқбадан ва қоқ буд* (С. Айнӣ, Еддоштҳо). *Вай зани ҷавони хушрӯй ва нозукандом буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Овозҳо Маҳмудхўҷаро саҳт тарсонданд* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). *Масорҳо якзайл ғурӯс мезаданд* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). *Бобо зери лаб табассуми базӯр намоёне кард* (П. Толис, Хикояҳои даҳ сол). *Барақа ҳам хомӯш монд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Машинаҳо дар ин ҷо аз тарафи чапи кўча мегаштанд* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). *Онҳо ҳамдигарро дар оғӯш гирифтанд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Духтарон хандиданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Дар хона модарам ўро дида ҳайрон монд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Одамҳо баромада ўро таъриф мекарданд* (Ҷ. Икромӣ, Хикоя ва очеркҳо).

2. Мубтадоҳои таркибӣ. Мубтадоҳои таркибӣ ба воситаи ибораҳои гуногун ифода меёбанд. а) Ибораҳои изофии устувор: *Революцияи Кабири Социалстии Октябрь ғалаба кард. Комитети Марказии Партияи Коммунистии Иттифоқи Советӣ қарор қабул намуд*.

б) Ибораҳои, ки аз масдар ва калимаҳои дигар ташкил ёфтаанд: *Хонда шудани нақш аз тарафи як тоҷик тантанавӣ ин ҷашни зафарро ду боло кард* (С. Айнӣ, Ҷашни таърихӣ). *Кўфта шудани дари хона гапи Павелро бурид* (Р. Чалил, Одамо-

ни ҷовид). *Расидани ҷунин зарба ба падарам бисъёр гарон омад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Нобуд шудани китоб барои ман аз ғорат шудани ҳамаи чизҳои дигарамон аламноктар буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дидани аҳволи Зебӣ дили ҳар касро ҳам реш мекард* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

в) Ибораҳо ба вазифаи мубтадо ҳам дар шакли изофӣ ва ҳам беизофа меоянд: *Ду муосир бо ҳам ба сафар мерафтанд* (Р. Ҷалил, Хикояҳо). *Чор нафар бачаҳои майда* дар атрофи пиразани ҳамидақомат мисли парвона давр мезаданд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Дар поён ду сағи ҳалқадуми дарозгӯи буд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Чор кас ба пеши ҷойхонаи сурх омада, аз асп фуромаданд* (С. Айнӣ, Ғуломон).

г) Ибораҳои, ки қисм ё ҷузъи миқдори муайяни предметҳои умумиро ифода меkunанд, низ дар ҷумла мубтадо шуда меоянд: *Яке аз колхозчиён аз ҷой хеста дасташиро боло кард* (С. Улуғзода, Навобод). *Яке аз шогирдпешагони бухорои амлоқдори сари ҷӯй аз ин фикри Бозор воқиф шуда, Ёдгорро соли бист танга ба хидмат гирифтани шуд* (С. Айнӣ, Дохунда). *Гурӯҳе аз аҳолии марду зани Сангдара аз дур саворони ношиносро дида, ба майдончаи пеши деҳа баромаданд* (С. Улуғзода, Навобод). *Яке аз онҳо ҳамон ҷавони шинельпӯш буд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

д) Шумораҳои тахминӣ бо исмҳо (дар шакли ибора) ба вазифаи мубтадо меоянд: *Ду-се нафар моҳигирон ба об тӯр андохта истода буданд* (. Деҳотӣ, Хикояҳо ва шеърҳо). *10—12 нафар мардон хобиданд* (С. Айнӣ, Ғуломон).

е) Ибораҳои, ки аз зарфи миқдорӣ ва исм ташкил ёфтаанд, дар ҷумла ба вазифаи мубтадо меоянд: *Чанд нафар муллобачагон хеста ба ӯ ҳамроҳӣ карданд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Чанд кас ҳар хел талаб ва орзуҳои худро гуфтанд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Чанд дақиқа аз муддат гузашт* (Р. Ҷалил, Хикояҳо). *Дар меҳмонхонаи бомаш насти ин ҳавлӣ чанд нафар касони аз ҳар ҷо ҷамъомада нишаста, оҳиста-оҳиста сӯҳбат мекарданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

3. **Мубтадоҳои чида.** Дар ҷумла ду ва ё зиёда мубтадоҳо бо як хабар омада бошанд, мубтадоҳои чида ба шумор мераванд. Ҷунончи: *Рӯ ва ҷашмони Ҳоҷиумар сурх гашта буданд* (С. Улуғзода, Навобод). *Саркардагон, шоҳбачагон, амалдорон ва элнавкорон дар Кӯргони Бойсун ба сари дастархон ҷамъ шуда, ба ошхӯрӣ машғуланд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Гӯсфандон, бузон баррагон ба хобгоҳи худ даромада, осуда хобида буданд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Ғуломон, ятимон, батракон ва безаминони пештара, ки аз канори Ҷилвон замин гирифта, дар ин ҷо киштукор карда буданд* (С. Айнӣ, Ғуломон).

ЧОИ МУБТАДО ДАР ЧУМЛА

I. Мубтадо дар забони адабии ҳозираи тоҷик асосан дар аввали ҷумла меояд: *Корвонбошӣ дар зери шипанг сар ҳам қарда, хомӯш менишаст* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Кампир дар сари Зебӣ бедор нишаста, ба Нуралӣ интизорӣ мекашид* (С. Улуғзода, Навобод). *Нормурод аз рост истодан ба ҷон омада, ба ҷояш нишаста, бо Содиқ пичиррос зада истода буд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Абӯалӣ хомӯш истода ғӯш мекунад* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *Акаам ба ин савол ҷавоб ёфта натавониста сун-сурх шуд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Муқим ҳайрон-ҳайрон нигоҳ мекард* (Ч. Икромӣ, Шодӣ).

II. Мубтадо дар ҷои дуҷум ва ё сеҷум низ омада метавонад: *Дар ошхона Ризвон ош мекашид* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Дар ҳамаин вақт Шодигул баромада омад* (С. Улуғзода, Навобод). *Аз пушти девор овози гирьяолудӣ модарон баланд шуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дере нагузашта ман саҳт касал шудам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

III. Дар назм ва нутқи гуфтугӯи мубтадо баъзан баъд аз хабар меояд:

Фарёд бардошт
Он шеро ғуррон:
— Ин хонаи кист?

(М. Миршакар)

Кӯфт ногоҳ қасе дари моро,
Аз паси он майор шуд пайдо.

(М. Турсунзода)

ХАБАР

Хабар амал, аломат ва ҳолати мубтадоро мефаҳмонад. Бинобар ин вай аз ҷиҳати маъно ва шакл ба мубтадо вобаста аст. Тобеин хабар ба мубтадо бо ёрии воситаҳои гуногун: шаклҳои калима, калимаҳои ёридиҳанда, тартиби калима ва интонация ифода меёбад. Хабар бо вучуди вобаста будан ба мубтадо дар ҷумла хизмати асосиро адо мекунад; ҳосияти хабарӣ, ки моҳияти асосии ҷумла ба шумор меравад, аз ҷиҳат ва замонҳои хабар ташкил меёбад. Маънои синтаксисии хабар дар алоқаи ногустиҳии он бо мубтадо таъин мешавад, зеро мубтадо предмет — соҳиби амалро фаҳмонад, хабар аломатро ифода менамояд, ки вобастаи ин предмет — мубтадо аст.

Хабар аз ҷиҳати ифодаи маъно ба ду гурӯҳ: а) хабари феълӣ ва б) хабари номӣ тақсим мешавад.

Хабарҳои феълӣ. Хабарҳои феълӣ амалро мефаҳмонад, ки мубтадо содир мекунад. Маънои синтаксисии хабари феълӣ ва

воситаҳое, ки барои ин хизмат мекунанд, як хел нест. Барои ҳамин ҳам хабарҳои феълӣ содда ва таркибӣ мешаванд.

1) **Хабарҳои феълӣ содда.** Заминаи морфологии ифодаи чунин хабарҳои феълӣ содда мебошанд. Хабарҳои феълӣ содда ба воситаи шаклҳои сифаи феълӣ ифода меёбанд.

а) Ба воситаи шаклҳои соддаи сифаи хабарӣ:

*Пои пиёда меравам,
Роҳ кушода меравам,
Даст набода меравам,
Дохунда қаҳрамон мешам.*

(С. Айнӣ)

Вай пичирросзанон аз ҳамнишиниаш меपुरсад (С. Улуғзода, Навобод). Онҳо ба ҳавличаи даруни манзили Абӯалӣ **медароянд** (С. Улуғзода, Ибни Сино). Вай боз китоби дигареро ба даст **мегирад** (С. Улуғзода, Ибни Сино). Мо ба сайргоҳ **рафтем** (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

б) Ба воситаи шаклҳои соддаи сифаи амрӣ: *Ту минбаъд ба пеши Султонпоишо нарав...* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).— *Шумоён ба дӯконатон раветон* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Бубин, шўълаҳои алав дар санҷо бозӣ мекунад* (П. Толис, Ҳикояҳо).

в) Ба воситаи шаклҳои соддаи сифаи эҳтимолий:

Корашон нашудагист ё *ягон кори дигар бармадагист* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). Ҳозир баъд аз як-ду дақиқа **меодагист** (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

г) Ба воситаи шаклҳои соддаи сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ:

*Гар биравӣ ту ба тамошои боғ,
Мекуӣ аз бӯй муаттар димоғ.*

(М. Турсунзода)

Охир, хона равет, мӯйсафед хеле таъин карда буд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Гӯед, ба рафиқ, капитан ҳам хӯрок биғранд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

2) **Хабарҳои феълӣ таркибӣ.** Хабарҳои феълӣ таркибӣ бо ду калимаи феълӣ ифода меёбанд. Ҷузъҳои ёридиҳандаи онҳо маънои ибтидоии худро қисман маҳфуз дошта, ба ҷузъи асосӣ тобишҳои иловагии маъноӣ зам мекунанд.

Хабарҳои феълӣ таркибӣ маъноҳои гуногунро ифода мекунанд. Муҳимтарини ин маъноҳоро ба тарзи зер тасвир кардан мумкин аст:

1) Имкониятро мефаҳмонанд. Ҷузъи асосии чунин хабарҳо аз масдар (чи шакли пурра ва чи шакли нопурраи он), ҷузъи ёридиҳандашон аз феълӣ модалии **тавониш** иборат мешавад: *Ман ёро шинохта натвонистам* (С. Айнӣ, Куллийет):

*Дарёи азимем, ки бастан натавонӣ!
Аз сарҳади хуришед гузаштан натавонӣ!*

(М. Раҳимӣ)

2) Хоҳиш ва ниятро ифода мекунанд. Ҳиссаи тобей ин гуна хабархоро калимаи **хостан**, ҳиссаи асосиашонро масдар ташкил мекунад: *Як чизеро аз Максим Горький нақл кардан мехоҳам* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Аммо султон Маҳмуд халифаро бедин эълон кард, на танҳо ӯро, балки тамоми хонаводаи аббосиро...* аз хилофат **махрум кардан хост** (С. Айнӣ, Куллиёт).

Таркибхое ҳастанд, ки дар онҳо феъли тавоништан дар шакли тасрифӣ (метавон гуфт, метавонӣ баст) воқеъ мешавад. Феъли асосии чунин таркибҳо низ бо масдарҳои мухтасар (баъзан пурра) меояд ва онҳо якҷоя хабари бешахсро ташкил менамоянд. Хабарҳои мазкур одатан дар ҷумлаҳои яктаркибӣ бешахс истифода мешаванд: *Ҳатто онро сароғози дафтари умраиш метавон донист* (Ф. Муҳаммадиев, Варта). *Ишқ мушк аст, пинҳон натавон кард* (С. Улуғзода, Восеъ).

3) Манъу рад ва муқобил буданро ба чизе, ҳодисае баён мекунанд. Дар вазифаи ҷузъии тобей чунин хабарҳо феълҳои **нахостан**, **намондан**, **нагузоштан** ва мисли инҳо истифода мешаванд: *Бидон, ки ман ғуноҷинамонро ғуруҳтан намонем* (С. Улуғзода, Восеъ).

ХАБАР ШУДА ОМАДАНИ СИФАТҲОИ ФЕЪЛИ

Шаклҳои гуногуни сифати феълӣ бо феълҳои ёридиҳанда ё бандакҳои хабарӣ ва ё бе онҳо хабар шуда меоянд. Ин гуна хабарҳо одатан ҳолати предмети шарҳбандаро ифода мекунанд.

Сифати феълӣ замони гузашта: *Заминҳо шудгор кардагӣ, поруҳои маъданӣ ва маҳаллӣ андохтагӣ, пунбадона кашондагӣ ва тоза кардагӣ, молаю сихмслаҳо дар сари замин ба кор ҳозир, фармалин дар зарфҳо андохта мондагӣ, сеялкаҳо ҳама тахт* (С. Улуғзода, Навобод). *Чаро қавоқҳоятон гирифтагӣ?* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дар як-ду соат анборхона ранги хонаи истиқоматӣ гирифт, намаду гилем, андохтагӣ, сандуқ ва кӯрпаю болиштҳо дар кунҷак ҷо кардагӣ, сӯзани тиллоранг дар девор ва ҷаҳману ҷомаи нави падарам дар меҳро овехтагӣ, ҳама чиз тахт ва ҷо ба ҷо, хона озода ва гарм* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ҳели дигари сифати феълӣ замони гузашта ҳам дар ҷумла ба вазифаи хабар омада метавонад. Ин ҳол асосан махсуси назм аст:

— Дар кӯҳу дар дашт
Лола расида
Дар боғу дар кишт
Сабза дамида.

(С. Айнӣ)

Камоли тоҷикистонӣ расида,
Ба боғаш лолаҳои нав дамида,
Бадахшонӣ рубобаш ҷӯр карда,
Ғами дерина аз дил дур карда...

(М. Турсунзода)

Сифати феълии замони ҳозира:

То даме ки башар бувад зинда,
Ту намирандай, намиранда.

(М. Турсунзода)

Сифатҳои феълии замони оянда. Хабар бо ин шакл хоҳиш ва азму иродаро ифода менамояд: *Посбонҳо пеши роҳи «ҳезум-каши саҳархез»-ро доштани мешаванд*, вай аз болои ҳезум як халтачаро гирифта *гурехтани мешавад* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Духтари шумо хаппак *гаштани* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). Вақте ки Норбой Каркӣ *рафтани шуд*, инро *тагин кард* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Амир бо муллоҳои калон маслиҳат карда, мардумро *шӯрондани шуд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Масдар. Масдар бо гирифтани пешоянди дар ба вазифаи хабар омада, нишон медиҳад, ки амали субъект дар чараён аст: *Борон дар боридаи буд*, аммо *колхозчиён аз пахтачини сар намебардоштанд* (С. Айнӣ, Ҷашни таърихӣ). *Ҷӯнбачагон дар давидан*, *оҳубаррагон дар рамидан* (С. Айнӣ, Ғулмон).

ХАБАРҲОИ НОМӢ

Хабарҳои номӣ ба воситаи ҳиссаҳои номии нутқ ва ёридиҳандаҳои феълӣ ифода меёбанд. Онҳо ба ин вазифа ба ёрии бандакҳои хабарӣ ё ёридиҳандаҳои феълӣ (аксаран) ва ё бе ин воситаҳои ёридиҳанда истифода мешаванд.

1. Бо бандакҳо хабар шуда омадани исмҳо дар забони адабии ҳозира хеле бисёр дучор мешавад: *Онҳо студентонеганд*, *ки ҳар сол ба ғунучини пахта ёри медиҳанд* («Тоҷикистони советӣ»).

Исмҳои хос ва чинс дар якҷоягӣ бо ёридиҳандаҳои феълӣ гурӯҳи калони хабарҳои номӣро ташкил медиҳанд.

а) Ба воситаи феъли ёридиҳандаи «будан» ва исми хабари номӣ ташкил меёбад: *Дасташ даст набуд*, *оҳан буд* (С. Улӯғ-

зода, Навобод). Оянда *Қорӣ-ишкамба буд* (С. Айнӣ, Марги суд-хӯр). *Ин саройбони сарои «Кавказ» буд* (С. Айнӣ, Марги суд-хӯр). *Салим аъзои комсомол мебошад. Ин мард Амонов буд* (С. Улуғзода, Навобод).

б) Бо феъли ёридиҳандаи «шудан» хабар шуда омадани исмҳо:

*Ду-се рӯзе шудам меҳмони Дарвоз,
Намудам, сайри ҳар бӯстони Дарвоз.*

(А. Деҳотӣ)

Бисёр колхозҳо миллионер шуданд.

в) Бо феъли «ҳаст» хабар шуда омадани исмҳо ва дигар ҳиссаҳои нутқ:

Ман муаллими мактаби миёна ҳастам (Ҳ. Карим, Ҳикояҳо).

*Шумо, эй навҷавонони зафарманд,
Ба мулки худ чу ҷон ҳастед пайванд.*

(Р. Озод)

Исмҳо ба вазифаи хабар дар шакли ибораҳои номӣ низ воқеъ мешаванд. Чунин хабархоро ба ду гурӯҳи калон тақсим кардан мумкин аст.

1. Хабарҳое, ки ҷузъи таркиби онҳо ҷудоинопазиранд. Дар ин гуна хабарҳо исми ибора бо вучуди сустии маъноӣ луғавӣ бо роҳи ифодаи мафҳуми кулл нисбат ба мубтадо бо муайянкунандаи худ ягонагии синтаксисӣ ташкил намуда, дар шакли яклухт бо мубтадо алоқа мебандад. Исми ин гуна хабархоро калимаҳои *одам, шахс, ҷавон, мард, зан, ҳайвон* ва мисли инҳо ташкил менамоянд: *Шарифҷон-махдум одами баландқома, сафедрӯй мешчашм, хурмоириш буд* (С. Айнӣ, Куллийёт). *Шокирҷон ҷавони хушрӯй ва хушқаду баст буд* (Ҳ. Карим, Ҳикояҳо). *У ҷавони кӯтоҳқади ғалча буд* (С. Айнӣ, Куллийёт).

2. Хабарҳое, ки ҷузъи тобеи исмашон имконияти ҷудошавӣ дошта, тарки он асоси хабарии ҷумларо ҳалалдор намекунад: *Вазифаи ӯ нигоҳубини аспон буд* (С. Айнӣ, Куллийёт). *Муҳаммадмурод... ба ҳар сӯ нигоҳҳои довталабона мекард* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

II. Хабар шуда омадани сифат. Сифатҳо ба вазифаи хабар ҳам ба сурати ҳолис ва ҳам бо бандак ё феълҳои ёридиҳанда меоянд.

Шакли бе бандак ҳодиса ё аломатеро мефаҳмонад, ки ба замони ҳозира тааллуқ дорад: *Ҳаво соф* (С. Айнӣ, Дохунда). *Ҳавлӣ калон ва иморатхояш зебо* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Қишлоқ хурдак* (С. Улуғзода, Навобод).

Ин хели хабарҳои номӣ дар услуби бадеӣ бештар истифода мешаванд. Баъзан чанд ҷумла пай дар пай дар ҳамин шакл воқеъ мегардад, ки дар натиҷа тарзи баён як навъ хусусияти

муассир касб менамояд: *Хаво тару тоза ва бисъёр фораи, сада-ҳо, бедҳои қадӣ ҷӯйбор сабз, дарахтони бодому зардолу сап-сафед гулпӯш* (С. Улуғзода, Навобод). *Офтоб ба қиём, ҳаёо гарм, хоку реғи роҳ ва санғо тафсон* (С. Улуғзода, Восеъ).

Шакли бандакдор ба се замон: ҳозира, гузашта ва оянда далолат мекунад: *Хаво гарм буд; Хаво гарм аст; Хаво гарм мешавад. Чашмонаш калони ғўсфандӣ, пешонааш кушоди бз очинг буд* (С. Улуғзода, Навобод).

III. **Хабар шуда омадани шумора.** Шумораҳои микдорӣ ва тахминӣ дар якҷоягӣ бо нумеративҳо, ёридиҳандаҳои феълӣ ва бандакҳо хабар шуда меоянд. Аммо доираи ба вазифаи хабар омадани шумора нисбат ба дигар ҳиссаҳои нутқ тангтар аст: *Ҳозир онҳо шаш нафаранд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Аспакиҳои туркман тахминан даҳ-дувоздаҳ нафар буданд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Ду понздаҳ — як сӣ* (Зарбулмасал). *Соат ёздаҳ шуд...* (С. Айнӣ, Ятим).

IV. **Хабар шуда омадани ҷонишин.** Ҷонишинҳои шахсӣ дар ҷумла гоҳо бе бандак ва гоҳо бо бандак хабар шуда меоянд: *Сардори бригадаи чорум — ман* («Газетаи муаллимон»).

*Эй лолаи боғу сарви озоди ҷаман,
Ширини ҳунари туи Фарҳоди ту — ман.
Маҳбубаи шӯхи ман, Ҳабиби ту манам,
Дилдодаи ҷеҳраи базеби ту манам!*

(Ҳ. Юсуфӣ)

Он гунаҳкоре, ки ман ба талаби вай омадам, тӯӣ (С. Айнӣ, Дохунда).

Дар ҷумла ҷонишинҳои саволии **кӣ** ва **чӣ** низ ба вазифаи хабар меоянд: *Ин қиёфаи табассумомези Латифро дида, ас-паширо андак сӯст кард ва бо чӣ гуна ҳаёле наздик шуд.*

— *Ту кистӣ?*

— *Одам* (Ҳ. Карим, Ҳикояҳо).

— *Маълум мешавад, ки шумо ҳам монанди мо канизаки бекас шудаед? — гуфт соҳиби хона ва боз пурсид:*

— *Номатон чист, холаҷон?* (С. Айнӣ, Ғуломон).

ТАРКИБИ ХАБАРҲОИ НОМӢ

Хабарҳои номӣ аз бобати таркиб ба ду гурӯҳ — содда ва таркибӣ чудо мешаванд.

1. **Хабарҳои номии содда.** Хабарҳои содда бо як калима ифода меёбанд: *Ризо ин тӯӣ. Ёбой уст* (С. Улуғзода, Восеъ). *Онҳо студентанд* (Тоҷикистони советӣ). Мо аз қадим **ошноем**.

2. **Хабарҳои номии таркибӣ.** Хабарҳои таркибӣ бо феълҳои ёридиҳанда, ки маънои луғавии худро ё қисман ва ё тамоман гум карда, ба вазифаи бандакҳои хабарӣ меоянд, ташкил меё-

банд. Фарқи бандаки ин хели хабарҳои номӣ аз бандаки хабарҳои содда ин аст, ки онҳо чудо талаффуз шуда, алоҳида навишта мешаванд. Феълҳои ёридиҳанда баробари ифодаи маъноҳои модалию замонӣ дар шарҳи гуногуни муносибати аломат ва соҳиби он — муқтадо низ хизмат мекунанд: *Вай юрист буд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Чӯбдорҳо ба ӯ наздик мешаванд* (С. Улуғзода, Қалтақдорони сурх). *Салим аъзои комсомол мебошад* (С. Улуғзода, Навобод).

ХАБАРҲОИ ЧИДА

Дар ҷумла ду ва ё зиёда хабарҳо ба муқтадо тобеъ шуда бошанд, хабарҳои чида номида мешаванд. Хабарҳои чида аз рӯи тарзӣ ифода ба ду гурӯҳи калон чудо мешаванд: хабарҳои чидани феълӣ ва хабарҳои чидани номӣ.

1. **Хабарҳои чидани феълӣ.** Агар дар ҷумла хабарҳо ба воқитаи шаклҳои гуногуни феъл чида шуда бошанд, хабарҳои чидани феълӣ номида мешаванд:

*Аз ду сӯ абрҳои пурдаҳшат
Омаданду заданд саҳт ба ҳам.*

(А. Қаҳқорӣ)

Дар ин ҷо одам чизи надидагашро *дид* ва *омӯхт* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Мавлон аз ҷояш *давида хест* ва ба пойгаҳ *фаромад* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Дар теппаҳои бекас танҳо *мерафт* ва *менолид* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Баъзан хабарҳои чида ба воқитаи феъли ҳол ифода меёбанд: *Ҳалим аз хоб бедор шуда, ба берун баромада, ба тарбияи ҷисмонӣ машғул шуд*.

2. **Хабарҳои чидани номӣ:** *Мусобиқа васеъ, оммавӣ* (С. Улуғзода, Навобод). *Мунира ҳайрон, оқиз ва парешонҳол* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ҳаво тару тоза ва бисёр ғорам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

*Ба ҷунбии мавҷи дарёӣ, ба лағжиш реғи саҳроӣ,
Хунарманду хунарпеша зи сар то ноҳуни пой.*

(М. Турсунзода)

Хабарҳои номии чида бо ёридиҳандаҳои будан (буд), шудан (шуд) ва ғайра низ меоянд. Ёридиҳандаи феълӣ «будан» баъзан бо хабарҳои номии чида такроран зикр меёбад ва баъзан такрор наёфта, бо хабари чидани охири якҷоя меояд, ки дар ҷунин маврид вай ба ҳамаи хабарҳои номии чида мансуб мебошад:

Осмон *кабуд ва соф буд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Ин ҳам талх ва ҳам бадмаза буд* (С. Айнӣ, Одина). *У сурхчарӯй, мешчашм, хурмоириш, бадабрӯй ва дарозмижгон буд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Об хунук ва соф буд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Баъзан ҳам мубтадо ва ҳам хабар баробар чида шуда меоянд:

Занон, духтарон, канизон, ғуломон гӯсфанд медӯшиданд, гулӣ мезаданд, маска ҷудо мекарданд ва равған мегудохтанд (С. Айнӣ, Ғуломон).

ҶОИ ХАБАР ДАР ҶУМЛА

1. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик хабар одатан дар охири ҷумла меояд: *Падари вай юрист буд* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). *Собир аспро ба саисхона дароварда баст* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Хаво боронӣ ва дим буд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

2. Дар аввали ҷумла омадани хабарҳо асосан барои асарҳои манзум характернок мебошад. Баъзан дар нутқи мазмунан нақлшудаю диалогҳо ҳам дар ҷои яқум омадани онҳо мушоҳида мешавад:

*Шуд баланд оҳанги шӯхи дойра,
Ҷӯр шуд қарсақзании мо ба он.*

(А. Баҳорӣ)

*Омаданд одамон гурӯҳ-гурӯҳ
Чун сипоҳи азими пур зи шукӯҳ.*

(М. Тирсунзода)

3. Дар байни ҷумла омадани хабарҳо низ бештар ба асарҳои манзум хос аст:

*Аспи оҳантан равон шуд боз дар раҳ барқвор,
Он чу сарбозу қўшунаш ин вагонҳои қатор.*

(А. Деҳотӣ)

*Халқи тоҷик, бишнава аз шоир
Қиссаи Тешабои боғайрат.*

(М. Миршакар)

МУВОФИКАТИ ХАБАР БО МУБТАДО

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик хабар бо мубтадо, одатан, аз рӯи шахс ва шумора мувофиқат мекунад.

Мувофиқати хабар бо мубтадо ба таври гуногун ифода меёбад.

Чонишинҳои шахси якум, дуюм ва сеюми чамъ мубтадо шуда омада бошанд, хабарҳо ба онҳо мувофиқат мекунанд: *Мо бо Ерматов нигоҳ карда нишастем* (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо). *Онҳо ба лаби лойдони кушишгоҳ расиданд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Шумоён ба дӯконатон раветон, ман ҳозир расида меравам* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Баъзан ба ҷои чонишини шахси дуоми танҳои ту барои эҳтиром шакли чамъи он — **шумо** ҳамчун мубтадо кор фармуда мешавад, ки дар ин ҳолат хабар низ дар шакли чамъ меояд: — *Шумо ба киштзорҳо як назар андозед, хеле нағз мешуд*, — *ба саволи Юнусбой ҷавоб нигаронда суханаширо давом дод* (С. Улуғзода, Навобод). *Шумо ба ин нону об, коғазу қалам оварда диҳед* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

Агар дар ҷумла чонишини **ҳама** ба вазифаи мубтадо омада бошад, хабар ҳам дар шакли чамъ меояд:

Ҳама аз оқиби Пӯлод рафтанд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Ҳама қоҳ-қоҳзанон хандиданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Ҳама холиҷи монданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

2. Дар ҷумла мубтадо шахсро далолат карда, дар шакли чамъ омада бошад, хабар ҳам дар шакли чамъ омада, ба мубтадо мувофиқат мекунад:

Пахтакорони мутахассис ниҳолҳои навхези пахтаро, ки акнун себарга ва чорбарга шуда буданд, дугона ва ягона мекарданд. Деҳқонон, ки он анбори пурборро دیدанд, ҳарчанд сухани Сафар Ғуломро бовар накарда бошанд ҳам, як дараҷа тасаллӣ ёфта, ғур-ғурқунон баромада рафтанд (С. Айнӣ, Ғуломон). *Калонсолон оҳиста-оҳиста, бачаҳо давон ба тарафи ҷӯйбори калон рафтанд* (С. Улуғзода, Навобод). *Сиёсатдонҳои Бухоро ҳам ҳамин фикри охириро қувват меоданд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

3. Агар дар ҷумла исми ҷомеи **мардум** мубтадори ифода намояд, хабар ҳам дар шакли чамъ ва ҳам дар шакли танҳо меояд:

Мардум ба пахтакорӣ одат карда, роҳҳои ҳосилёбиро нағз омӯхта буданд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Мардум, ки аз охи вои Эргаш ба раҳм омаданд, давида рафта, аз ҷилави аспи Ёрмон-Полвон гирифта хостанд, ки аз сари Эргаш ёро дуртар кашанд* (С. Айнӣ, Ғуломон).

Мардуми водии Ҳисор онро
Ҳасани асптоз мегуфтанд.

(М. Турсунзода)

Мардум мегурехт ва фаръед мекашид (С. Айнӣ, Ғуломон).
Қалимаҳои халқ, отряд, гурӯҳ, даста, тӯда, бригада ва ғайра низ ба гурӯҳи исмҳои ҷомеъ дохил мешаванд ва дар сурати

мубтадо шуда омадани онҳо хабарҳо баъзан дар шакли чамъ ва баъзан дар шакли танҳо ифода меёбанд:

Тӯдаи коргарон ҳанӯз ба дари идора нарасида буд (С. Айни, Одина). *Кисса кӯтоҳ, гурӯҳе ба хоки Фарғона расид* (С. Айни, Одина). *Даста ба ҳаракат даромад* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Даста ба тартибе, ки мардуми мо домодеро ба хонаи арӯс ё арӯсера ба хонаи домод мебурданд, аз сарой баромада рафтанд* (С. Айни, Ғуломон). *Гурӯҳе дар ҷое ки Азимшоҳ истода буд, расида омаданд* (С. Айни, Одина). *Халқи қишлоқ ид мекард* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

4. Ибораҳо аз исм ва шумораи микдорӣ ташкил ёфта, дар ҷумла ба вазифаи мубтадо омада бошанд, хабарҳои онҳо дар ду шакл — ҳам чамъ ва ҳам танҳо воқеъ мешавад:

Ду бача ғазанон ба сӯи ҳавли Муқим равон шуданд (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Шаш бародари падарам аз модари дигар, аз зани якуми бобоям буда, ҳамаашон солхӯрда буданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Се ҳазор аҳолии деҳаи мо оби чашма менӯшанд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дар ду тарафи гурӯҳи мардум ду ҷавони барҷастақомате буд* (С. Айни, Қуллӣёт). *Ба назди Иван-амак дириӯз ду нафар зан омади буд* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

5. Агар шумораҳои тахминӣ бо исму нумератив ҳамчун ибора ифода ёфта, мубтадо шуда оянд, хабар ҳамеша дар шакли чамъ омада, бо мубтадои худ аз рӯи шахс ва шумора мувофиқат мекунад:

Чор-панҷ нафар бачаҳои майда дар атрофи пиразани ҳамидақомат мисли парвона давр мезаданд (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Ду-се нафар моҳигирон ба об тӯр андохта истода буданд* (А. Дехотӣ, Шеър ва ҳикояҳо). *10—12 нафар мардон хобиданд* (С. Айни, Ғуломон).

6. Дар ҷумла мубтадоҳои мансуб ба шахс чида шуда бошанд, хабар дар шакли чамъ ифода гардида, бо мубтадоҳои чидаи худ аз ҷиҳати шакл ва мазмун мувофиқат мекунад: *Падару писар — Шодӣ ва Бобосафар аз аввали рӯз қарор доданд...* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Темур ва Каробой ба якдигар нигоҳ карданд* (С. Улуғзода, Навобод). *Ману Азизхон бошем, бисёр шод шудем* (С. Улуғзода, Навобод). *Азизхон, Зебӣ ва ман бо шавқу ҳавас гӯш меандохтем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

7. Исмҳои ҷондор ғайриинсон (номҳои ҳайвонот, паррандагон, ҳашаротҳо) дар шакли чамъ ва чида мубтадо шуда омада бошанд, хабар дар шакли чамъ бо мубтадоҳои чида мувофиқат мекунад: *Ғўсфандон, бузон, баррагон ва бузғолагон ба хобгоҳи худ даромада осуда хобида буданд* (С. Айни, Ғуломон). *Буз ва ғўсфандони сершуда ба «кавш» кардан машғул буданд* (С. Айни, Одина). *Хорпуштҳо, морҳо ва калдӯмҳо ҷонварҳои аз паи ҳаёт давандаи ин саҳро ҳисоб меёфтанд*

(С. Айнӣ, Фуломон). *Аспҳо дам гирифта фарбеҳ шуданд* (С. Айнӣ, Фуломон). *Харҳои ҳезумкашон чунон лоғар ва заиф буданд, ки аз пӯдагон пеш гузашта наметавонистанд* (С. Айнӣ, Фуломон).

8. Агар дар ҷумла мубтадо ба воситаи исмҳои ифодакунандаи предметҳои бечон дар шакли ҷамъ омада бошад, хабари ҷумла дар бисёр мавридҳо дар шакли ҷамъ ва баъзан дар шакли танҳо меояд: *Суханҳои мӯйсафед ҳаёлҳои Шодиро зеру забар карданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Шабҳо ҳоло хунук шуда буданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Яроқҳо дар ҷояшоч, дар ғӯшаи хона истода буданд* (Х. Карим, Хикояҳо). *Сахтиҳои рӯзгор Одинаи хурдсолро хеле соҳибтадбир ва таҷрибакор карда буд* (С. Айнӣ, Одина).

9. Дар ҷумла мубтадо ба воситаи номҳои узвҳои инсон дар шакли ҷамъ ифода шуда бошад, хабари ҷумла бештар ҷамъ ва баъзан танҳо меояд: *Ҷашмони калони вай аз таъсири беҳобӣ андаке хурд шуда буданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Мӯйҳои дарози сиёҳи маҳин бофтагии вай дар вақти ғунпизанӣ ба пеш меафтаданд* (С. Айнӣ, Дохунда). *Мӯйҳо, ришҳо ва нохунҳои ин бандиён хеле баланд шуда рафта буд* (С. Айнӣ, Фуломон). *Ҷашмони аҳли сӯҳбат бо тааҷҷуб ба тарафи Алихон дӯхта шуд* (С. Айнӣ, Фуломон).

МУЙЯНКУНАНДА

Муайянкунанда яке аз аъзоҳои пайрави ҷумла буда, ҳосият ва аломати предметро мефаҳмонад. Аз рӯи ин вазифа муайянкунанда ҳамеша вобастаи исм — предмети шарҳёбанда мебошад. Азбаски ифодаи аломат ва ҳосият махсуси сифат аст, муайянкунанда бештар аз ҳама бо ҳамин ҳиссаи нутқи ифода меёбад: ҳавои *соф*, хонаи *баланд*, бачаи *зирак*. Дар баробари ин муайянкунанда бо исм, ҷонишин, шумора ва сифати феълӣ низ ба тарзи фаровон ифода меёбад: қулфи *дар*, дарахти *себ*, ҳавлии *мактаб*, хонаи *мо*, он қишлоқ, *ду* китоб, дарси *якум*, аспид *даванда*, ҷашми *ғирён*, бачаи *омадагӣ* ва ғайра. Ба вазифаи муайянкунанда масдар низ истифода мешавад: майли *рақсидан*, орзуи *дидан*, хоҳиши *хондан* ва мисли инҳо.

Алокаи грамматикӣ муайянкунанда бо муайяншаванда ду хел сураат мегирад: 1) бо роҳи алокаи вобастагӣ ва 2) бо роҳи алокаи ҳамроҳӣ. Алокаи вобастагӣ ба воситаи се навъ воситаи грамматикӣ ба амал меояд: а) бо бандакӣ изофӣ: гули *сурх*, хонаи *Саид*, ашки *резон*; б) ба воситаи пешоянд: *мисли* Гулизор духтар, *воҳӯрӣ дар Эльба*, *тайёри ба сафар*; в) бо пасоянд: *Марзия барин* зан; г) якҷоя бо ду воситаи грамматикӣ — изофат ва пешоянд: дандони *чун садаф*, шикори *бо шоҳин*, сабзач *лаби ҷӯй*.

Ҷои муайянкунандаҳо дар забони тоҷикӣ устувор аст: муайянкунандаҳое, ки бо роҳи алоқаи вобастагӣ ташкил меёбанд, баъд аз муайяншаванда воқеъ мешаванд. Фақат баъзе аз ин муайянкунандаҳо, аз ҷумла муайянкунандаҳои киёсии бо пешоянди **монанди** ё пасоянди **барин** ташкил ёбанд (монанди Арбобкамол боён, Арбобкамол барин боён) аз ин қоида истисноанд, яъне онҳо баръакси муайянкунандаҳои дигари ин гурӯҳ пеш аз муайяншаванда воқеъ мегарданд. Муайянкунандаҳое, ки дар заминаи алоқаи ҳамроҳӣ ба амал меоянд, ҳамеша пеш аз муайяншаванда ҷой мегиранд.

Пеш аз муайяншаванда омадани муайянкунандаҳое, ки қолиби асосиашон алоқаи вобастагист, ҳамчун ҳодисаи услубии инверсия — ҷойивазкунии аъзоҳои ҷумла ба ҳисоб гирифта мешавад: *Гапҳои соддаи меҳрангези Аноргул барои Восеъ ҳамеша хуш асаре доштанд* (С. Улуғзода, Восеъ). *Бечора* *Одина* *бо ин ҳама саҳтиҳо аз хўҷаи ягон бор забони хуше ва рӯи кушодеро надид* (С. Айнӣ, Куллийет).

*Мебарад шири модарони туро,
Ризқи бечора кўдакони туро.*

(М. Турсунзода)

Ҳам муайянкунандаҳои алоқаи вобастагӣ ва ҳам ҳамроҳӣ бо як калима (суруди форам, ин китоб), ҳам бо таркиб ва ибораҳои тақсимнопазир (туркмени риш мошубирин, бачаи чашмаш снёх) ифода мешаванд.

Муайянкунандаҳо пай ҳам низ воқеъ мешаванд. Вобаста ба ин хусусият ин гуна муайянкунандаҳо муайянкунандаҳои пай дар пай ном гирифтаанд: *Биёбони васеи бедолу дарахтро тепачаҳои реги сурх фаро гирифта буданд. Дар майдони бозори ғўсфанди Ғиждувон каси бисёр ҷамъ шуда буд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Сардори дастаи мусаллаҳ даридаҷомагонро амр фармуд* (С. Айнӣ, Куллийет). Муайянкунанда, чунон ки гуфта шуд, аломати предметро мефаҳмонад. Аз рӯи ин хусусият вай ода-тан ба исм ва калимаҳои дигар, ки ба вазифаи исм меоянд, вобаста мешавад. Азбаски исм дар ҷумла ба вазифаи мубтадо, пуркунанда, ҳол ва ҳиссаи номии хабар воқеъ мегардад, муайянкунанда низ тобеи онҳо шуда меояд: *Зани Ҳасан дар рӯймоли худ як нон печонда... ба пеши ӯ ниҳод* (С. Айнӣ, Куллийет). *Муҳаммадмурод паҳлавон аст, паҳлавони хуб аст* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Мададгори оҳангарони мо ба ман як кордчаи қаламтарош бахшид* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Муайянкунанда вобаста ба воситаҳои грамматикӣ ва маъноӣ калимаҳое, ки дар ифодаи он меоянд, ғайр аз муносибати соф муайянкунандагӣ ҷилоҳои дигари маъноӣ (аз ҷумла замон, макон, таъинот ва амсоли инҳоро низ ифода менамояд. Аз ин

чихат, хелҳои асосӣ ва серистеъмоли муайянкунандаҳоро ба тарзи зер тасвир ва баён кардан мумкин аст

1. Муайянкунандаҳое, ки хосияти соф тавсифӣ дошта, предметро аз бобати ранг (гули сурх, чашми сиёҳ), таъм (нони ширин, оби шӯр), ҳаҷм (хонаи баланд, саҳрои васеъ), бўй (себи хушбӯ, чои бадбӯ), қувва (чавони бақувват, марди беқувват), синну сол (зани чавон, шавҳари пир), ҳую табиат (одами хирадманд, марди ҷохил) ва амсоли инҳо эзоҳ медиҳанд. Дар ифодаи ин маъниҳо дар қатори сифатҳои содда, сифатҳои мураккаб низ фаровон истифода мешаванд: *Дар таҳти ҷойҷӯш хасу хошокҳои тару нам бо дуди ғафсу тунд месӯхтанд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Дар қишлоқ ҳеҷ кас вай барин аруси зебо, ҳалиму доно надорад* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Дар наздикии ин оташдонҳо якҷанд тағораҳоро гузошта рангҳои зард, сурх, гулобӣ, бунафш, нилобӣ, кабуд, сабз ва сиёҳро тайёр карда буданд* (С. Айний, Куллийёт). *Виркан араби миёнсоли зеботалғат ва хушсавлатеро дар баробари худ дид* (С. Улуғзода, Ривояти суғдӣ).

2. Муайянкунандае, ки соҳибият ва мансубиятро ифода менамояд. Ин муайянкунанда бо исм ва ҷонишинҳои шахсӣ ифода ёфта, алоқамандона бо маънои луғавии калимаҳои муайяншаванда ва муайянкунанда маъноҳои гуногунро фаро мегирад:

а) шахс, муассиса, ҷамоат ва ҳайвонотеро мефаҳмонад, ки исми муайяншаванда ба он тааллуқ дорад: *Бачагон дар майдони мактаб бозӣ мекарданд* («Газетан муаллимон»). *Мактаби тоторҳо ҳам баста шуд* (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ). *Яке аз онҳо бархоста хари Рустамро гирифта ва худӣ вайро ба сари дастурхон таклиф кард* (С. Айний, Куллийёт);

б) предметро мефаҳмонад, ки муайяншаванда узв, ё қисми таркибии он ба шумор меравад: *Дар тарафи рости дарвозаи рабоб, дар девори он қатормехҳо кӯфта шуда буданд* (С. Айний, Куллийёт). *Китфи курта андак ҷокаш кандагӣ буд* (С. Улуғзода, Восеъ). *Писарак дар бағали модар фақат як-ду дақиқа ором хоҳад нишаст* (Ғ. Муҳаммадиев, Шохии япон);

в) маҳал, ташкилот, муассисаеро далолат мекунад, ки предмети муайяншаванда ба он мансуб аст: *Баъзан аз аввалин дақиқаи омаданаи дар ҷӯруқгоҳи Ромит ғоиб шуда меирафт* (Ғ. Муҳаммадиев, Шохии япон). *Чанд нафар аз кормандони институти мо барои лексияҳои ба деҳот сафар карданд* («Газетан муаллимон»);

г) агар муайянкунанда бо исмҳои маънии аз сифат сохташуда ояд, предмет ва ҳодисаҳоро мефаҳмонад, ки аломат ва сифати исми муайяншаванда ба он тааллуқ дорад: *Зебоии олам дар дасти одам аст. Меҳнат асоси рӯсурхии инсон мебошад. Нозукии дил ба назди шиша гарон аст* (П. Сулаймонӣ, Маҷ. осор).

3. Муайянкунанда хел, навъу ҷузъи предметро ва муайян-

шаванда кулли онро мефаҳмонад: *Нахустин касе, ки дар заводи цемент ба ӯ меҳрубонӣ кард...* ҳамин Пэт буд (Ф. Муҳаммадиев, Шохии япон). *Пеш аз шеърхонӣ гуфт, ки ҳафтае дар шаҳрҳои Франция саёҳат кардааст* (Ф. Муҳаммадиев, Шохии япон).

4. Муайянкунанда аз кадом чиз сохта шудани муайяншавандаро нишон медиҳад: дандони тилло, хонаи хиштин, бели оҳанин, чоман банорас, куртаи атлас: *Он одами ношинос... аз кисаи сарисинагии либоси зеринаш папиросдони нуқрагинро бо қутгии ғуғирд баровард* (С. Айнӣ, Куллийт).

5. Муайянкунандае, ки муайяншавандаро аз ҷиҳати муносибати ҷудой эзоҳ медиҳад. Исми муайяншавандаи ин қабил муайянкунандаҳо аксаран дар шакли ҷамъ омада, муайянкунанда бо сифати дараҷаи олий ифода меёбад. Ду ҳолати алоқамандшавии ҷунин муайянкунандаҳо бо муайяншаванда мушоҳида мешавад: а) бе изофат. Дар ин шакл муайянкунанда пеш аз муайяншаванда омада, бо роҳи алоқаи ҳамроҳӣ ба он тобеъ мегардад: *Аммо аз ҷобуктарин ҷонварони олам ҷобук бошедӯ аз зӯри миёну бозу... истифода бурда натавонед, боз ҳам ғалаба аз шумо ғузезон аст* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). б) бо изофат. Бандаки изофӣ дар ин ҳол ё ба муайяншаванда (агар муайянкунанда баъд аз он ояд) ва ё ба муайянкунанда (агар он пеш аз муайяншаванда воқеъ шавад) илова мегардад. *Ман меҳостам, ки ҷаҳида аз пешаш бароям, бо ҳар ду дастам дасташро фишорам ва суҳанони беҳтаринамро барояш гӯям* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Мовароуннаҳр, Хуросон ва Хоразм ободтарини мамлакатҳои шарқи исломӣ буданд* (С. Айнӣ, Куллийт). *Доруға ва амлоқдор дар назари мардум ситамғортарин ва ғаддортарини навкарони амиру бекҳо буданд* (С. Улуғзода, Восеъ).

Дар ин мисолҳо муайянкунандаҳои пешмавқеъ аз муайянкунандаҳои пасмавқеъ фарқи услубӣ доранд: онҳо соҳиби тобиши таъкидӣ буда, аломати предметро барҷаста ифода мекунанд. Ин маънӣ дар шакли изофӣ боз ҳам хубтар ба зухур меояд.

6. Муайянкунанда иҷрокунандаи амал ё соҳиби аломатро мефаҳмонад. Дар ин ҳол вай бо исми конкрет ифода шуда, исми амал ё масдарро эзоҳ медиҳад. *Ин фармоиши бой даррав иҷро шуд* (С. Айнӣ, Куллийт). *Ҷапакзани колхозчиён ба ҳавои мусиқӣ ҳамроҳ шуд* (С. Айнӣ, Куллийт).

7. Муайянкунанда муайяншавандаро аз бобати нисбати макон эзоҳ медиҳад. Ин навъи муайянкунандаҳо тобиши ҳолӣ дошта, бо ду роҳ ифода мешавад:

а) бо роҳи алоқаи изофӣ ба воситаи исмҳои макон, қисман исмҳои конкрет ва сифатҳои нисбӣ: *Моҳиро аз ҳавзи анбори дарун ба ҳавзаи магазин кашонда бурданд* (Ф. Муҳаммадиев, Шохии япон). *Саидбек кулӯхро ба мурдори найзор ғурронид* (Ф. Муҳаммадиев, Варта). *Дар ҳар сафари Самарқанд ин лу-*

гатчароо *васеъ кардан гирифта*м (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Вале андозчи қаротегинӣ доди онҳоро намешунид* (С. Улуғзода, Восеъ). *Тарафи шарқи рӯи ҳавли берун пушти ҳавли дарун буд* (С. Айнӣ, Куллиёт);

б) ба воситаи пешоянди аслии дар ва пешояндҳои номӣ, ки ҳам дар шакли содда (бештар) ва ҳам таркибӣ (камтар) воқеъ мешаванд: *гуфтугӯ дар бозор, мулоқот дар киштӣ, мерганҳои сари дӯнгӣ, сабзаи лаби ҷӯй, девори даруни хона, сиёҳии болои дар, ниҳоли канори кӯча, болини рӯи кат, суфай таги чинор, бошандагони қади роҳ, чанги таги ҷарӣ, тавораи пеши дар, шармандагӣ дар назди халқ* ва ғ. Пешояндҳои номӣ дар ин маврид ҳам, чунон ки дар таркибҳои ҳолӣ ва пуркунандагӣ мебинем, бо як дараҷа маҳфуз доштани маънои аслии барои аёнтар ифода ёфтани муносибати синтаксисии ду исм — исми тобеъкунанда ва тобеъшаванда кӯмак мерасонанд. Аз ин сабаб ибораҳои *лаби ҷӯй, болои дар* дар алоҳидагӣ мустақилӣ зоҳир намоянд ҳам, дар таркибҳои амсоли *сабзаи лаби ҷӯй, сиёҳии болои дар* яққол ба калимаи *сабза* ва *сиёҳӣ* тобеъ шуда, онро аз ҷиҳати мақом эзоҳ медиҳанд: *Даст боло карда бедонаи даруни остинашро нишон дод* (С. Улуғзода, Восеъ). *У ҳатто чорьяк ман ҷавро дар кадом як осиеи сари роҳ орд карда овард* (С. Улуғзода, Восеъ). *Акаи Барака... ба як тӯдаи баланди болинҳои нарми рӯи кат* такъя кард (Ф. Муҳаммадиев, Шохии япон).

8. Муайянкунандаи дорони тобиши замон буда, исмро аз бобати алоқамандии он ба замон эзоҳ медиҳад. Дар ифодаи ин маъно низ дар ду ҳолат воқеъ гаштани ин хели муайянкунанда мушоҳида мешавад:

а) дар алоқани изофӣ бо исмҳои замон: *Зилзилаи аёну ноаёни қариб ҳафтаинаи замин дар ҳамин ҷо ҳам ҳаст* (Ф. Муҳаммадиев, Варта). *Фақат корҳои имрӯзу дирӯзро дар ёд дораму халос* (Ф. Муҳаммадиев, Шохии япон). *Дар ҳавои нимторики шомгоҳон мурғи посӯхта барин медавӣ* (Ф. Муҳаммадиев, Шохии япон). *Ду-се сол инҷониб андешаи рӯзу шаби Мирзокаримбой ин буд, ки...* (С. Улуғзода, Восеъ);

б) дар алоқани изофию пешояндӣ. Аз пешояндҳои дар ин вазифа пешоянди соддаи то ва пешоянди таркибии баъд аз ва пеш аз нисбатан серистеъмоланд: *Як қатор шоирони олим ва адибони ҳакиму файласуф... дар ҳамин сад соли охири то ҳуҷуми Чингиз ба ҳамин сарзаминҳо расида, дар ҳамин ҷоҳо тарбия ва навиҷонам ёфтаанд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дар торикии баъд аз хуфтан саворонашро дар камингоҳҳо нишонд* (С. Улуғзода, Восеъ). *Ба нархи пеш аз хушксолӣ пули бисту панҷ-сӣ ман гандум...* (С. Улуғзода, Восеъ). *Забони адабии пас аз исломияти халқи тоҷику форс... дар Мовароуннаҳр ташкил ёфта ва ба воя расида, барои ҳамаи халқҳои форсиабон забони адабии умумӣ гардидааст* (С. Айнӣ, Куллиёт).

9. Муайянкунанда предметро аз рӯи доро будан ё набудани он ба аломате ё чизе шарҳ медиҳад. Масалан, Назар ба нақли падарам Саидмуродхӯҷа, падари ӯ одами **хату саводнок** буда, аз ҳунарҳои дастӣ ...дуредгариро хуб медонистааст (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Дар уфуқи биебон, ки бо нури барф чун шаби **махтобдор** рӯшноӣ пайдо карда буд, сиёҳиҳои хонаҳои сиёҳ равшан намоён гардид (С. Айнӣ, Қуллӣёт). Шумо оқсақоли **адолатманд** бошед, арзи фуқароро шумида ба ҳоким расонед (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Ин гуна як каси **баақлу баномус** бо яке аз одамони **беномуси** амир ҳамном шавад... (С. Айнӣ, Қуллӣёт).

10. Муайянкунанда предметро мефаҳмонад, ки барои муайяншаванда таъин шудааст. Чунончи: Аз тарафи рости раста пас аз ду-се дӯкони читфурӯшӣ ду дӯкони чойфурӯшӣ, баъд дар миёна як дӯкони **сартарошӣ**... воқеъ шуда буд (Р. Ходизода, Ситора дар тирашаб). Бар рӯи ду даста сабадҷӯби **пахта-созӣ** меҳобид (С. Айнӣ, Қуллӣёт). Аз паси тиреза... аппаратҳои алоқии махсуси милиция... намоён буд (Ф. Мухаммадиев, Шохии япон).

11. Муайянкунанда муайяншавандаро бо тобишҳои гуногуни пуркунандагӣ (бо ҷилоҳои маъноии сарчашма, таъинот, иловаву замшавӣ, ҳамроҳӣ, соҳа ва ғ.) шарҳу тавзеҳ менамояд. Ин хели муайянкунанда бо се роҳ ифода мешавад:

а) **бо роҳи алоқии изофӣ**: Мирзои қорӣ... аз аспдорони мӯҳтоҷи **пул** понздаҳ сар аспи лақаиро ба нархи арзон харида буд (С. Улуғзода, Восеъ). Бигузур Қосим бо ёрии Ризо дарави **гандуми** баҳории дар адир шарикона кошташударо сар кардан гирад (С. Улуғзода, Восеъ). Мусофирони мо ҳам ёди **ватан** карданд (С. Улуғзода, Восеъ). Амон дар таҳрир ва ҷопи **варақаҳо** ёрии калон дод (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ);

б) **бо роҳи алоқии пешояндӣ**: Ё ба умеди халосӣ аз марг... ҳамаи қувваи охирино ба як ҷо ғун карда... (С. Айнӣ, Қуллӣёт). Хандаю шӯҳии одатӣ набуд, ташвишу тайёри ба **сафари** дараи хушманзар набуд (Ф. Мухаммадиев, Шохии япон). Амри Сомонӣ уламои Мовароуннаҳрро ҷамъ карда, супориш дод, ки асаре **роҷеъ ба онку русумот** иншо кунанд (Б. Фафуров, Тоҷикон). Дуоҳои ӯ дар ҳаққи «**императори муаззам**» беасар рафтаанд (С. Айнӣ, Қуллӣёт). Аммо аз ҷанҷоли муллоён бо аробакаш **дар болои пули** киро лаб накушод (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Зиндон ва ҷоҳи торики бадбӯӣ, бандиҳои ниммурдаи **кунда ба по** ва занҷиру **завлона ба гардан**... ба Мирзокаримбой он қадар таъсире набахшиданд (С. Улуғзода, Восеъ). Аслан дар боргоҳ... ғайр аз ду намади калони нимдошт... ва як мизи паст **бо давоту қалам** чизи дигаре дида намешуд (С. Улуғзода, Восеъ). Бародарам бо **пули хар** ва даромади аз имоматӣ гирифтаи худаи биринҷ, мөш ва равшан **барои озуқа**, шамъи равшан

нини чойдорӣ... ангишти қазоқӣ ва ҳезум барои сӯхтан харида тайёр кард (С. Айнӣ, Куллиёт);

в) **бо изофат ва пешоянд**. Ин ҳодиса хеле камистеъмол буда, бо баъзе пешояндҳои содда ба амал меояд: *Оббози бо собун* дар ҳузури ҳуди тӯта Люба ба амал омад (С. Улуғзода, Восеъ). *Тазкиранависон меғӯянд*, ки Фирдавсӣ барои *додҳои аз залама...* аз Тӯс ба Ғазнин рафт (С. Айнӣ, Куллиёт). *Тӯраи валиаҳд ғайр аз кӯпкоритозӣ ва шикори бо шохин бедонабозиро ҳам медонист* (С. Улуғзода, Восеъ). *Мадади Тӯғай ба Восеъ дар ҳуҷуми ба Балҷувон даркор буд* (С. Улуғзода, Восеъ).

Алоқа бастанӣ муайянкунанда бо муайяншаванда ба воситаи пешоянд ва изофату пешоянд, яқин, натиҷа ва маҳсули майли забон ба кӯтоҳӣ буда, бештар аз ихтисори таркиботи сифати феълӣ ба амал омадааст. Шаклҳои мувозӣ доштани ҳаммаи қолибҳои мазкур бо ин конструкцияҳои синтаксисӣ гувоҳи ин ақида шуда метавонад. Ҳодисаи мазкур ҳоло беш аз пеш зиёд шуда истодааст.

12. Дар силсилаи хелҳои муайянкунанда гурӯҳи маҳсусро муайянкунандаҳои қиёсӣ ташкил менамоянд. Ин муайянкунандаҳо ҳислат ва аломати предметро дар заминаи қиёс ва муқобила таъин месозанд. Онҳо ҳам бо алоқаи изофӣ ва ҳам пешояндию пасояндӣ сурат мегиранд.

а) **бо роҳи алоқаи изофӣ**. Дар ин ҳол исм ва сифат (як қисми ин қабил сифатҳо ҳангоми тобеъ шудан ба феъл ба вазифаи зарф истифода мешаванд) барои ифодаи муайянкунанда меоянд. Сифатҳо ҳам дар шакли сохта (бо суффиксҳои -ӣ, -она, -сон, -вор, -осо ва ғ.) ва ҳам мураккаб воқеъ мешаванд: *Манғити гург ҳамаи моро гӯёсфанд кард* (С. Улуғзода, Восеъ). *Қозикалон дар даруни меҳмонхоначаи худ дар пеши дари боло менишаст. Ё рӯи борики мургӣ, риши тунук ва ками бузӣ, чашмони танги бемижғони милқсурхи маймунӣ, ...бинии дарози нӯкҳамаи қакликӣ дошт* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр). *Ин ҳама харобиҳои чингизона дар пеши Саидали бахтбаргашта ба амал пайваст* (С. Улуғзода, Восеъ). *Агар ӯ ҳамон бедонаи тезчанги ханҷарнӯро ба даст оварда ба тӯра пешкаш кунад, чӣ мешуд бошад?* (С. Улуғзода, Восеъ).

Як қисми ин муайянкунандаҳо ба сурати тафсилӣ меоянд: *Чашмони тухми харбузамонандаш аз хуни ғазаб сурх гашта*, як қамчини базарбае ба сари Восеъ фурувард (С. Улуғзода, Восеъ).

б) **бо роҳи алоқаи пешояндӣ**. Дар ин вазифа одатан пешояндҳои монанди, мисли, ба монанди, чун, ҳамчун, ба мисоли, ба қадри ва муродифҳои дигари онҳо истифода мешаванд. Муайянкунанда бо ин пешояндҳо ҳам пеш аз муайяншаванда ва ҳам пас аз он воқеъ шуда метавонад. Ҳангоми пеш омадани бандаки изофӣ ё худ аломати номуайянии -е илова мегардад,

ки ба нотаъинии предмет ишора намуда, муайян кардани онро тақозо менамояд: *Санъати дар нозукӣ нозуктаре — Духтаракони ба мисоли парӣ* (М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб). *Дар дилаш зиндагӣ кардани мисли Ризо ҷавони бегонаеро дар оилае, ки ҳамчун Гулизор духтари қадрасе дорад, нарасандид* (С. Улуғзода, Восеъ). *Лекин барои дуруст тафтиш карда баромадани монанди «Шоҳнома» як асари бузург бисёр вақти дароз лозим буд* (С. Айнӣ, Куллийёт). *Аз таги девори ҳуҷра ба тарафи беруни сарой сӯрохе ба қадри даҳони оташдон во шу-да буд* (С. Улуғзода, Восеъ).

в) **бо пасоянди барин**. Муайянкунанда бо ин пасоянд пеш аз муайяншаванда воқеъ мешавад. Ташкили алоқаи байни муайяншаванда бо муайянкунанда ба тӯфайли пасоянди мазкур хоси забони адабии имрӯза буда, ҳоло рӯ ба инкишоф дорад: *Гӯё вай дигар мушт барин дилаки майдаяки нарму гармаки худаш набуд* (Ф. Муҳаммадиев, Варта). *Аз таги кӯрпача... қафи даст барин қоғази осмонирангро бароварда ба шавҳараш дароз кард* (Ф. Муҳаммадиев, Шоҳин япон). *Аммо ӯ медонист, ки ба Марзия барин зани дӯзахӣ қасам хӯрдан ҳеҷ ғале нест* (С. Улуғзода, Восеъ).

13. Муайянкунандаҳое, ки аломати предметро бо тобиши амал ва ҷараён ифода менамоянд. Ба ин вазифа ҳама шаклҳои сифати феълӣ истифода мешаванд, ки дар асоси аломати ифодакунандаи онҳо маънои амал мавҷуд буда, аз тарафи предмет ба иҷро мерасад ва ӯ предмет дучори он мегардад. Шакли замони ҳозира (марди хонанда, арақи шорон) процесси аломатро дар мавриди сухан нишон диҳад, замони гузашта (китоби хонда ӯ хондагӣ) ба замони гузашта, аммо шаклҳои замони оянда (китоби хонданӣ ӯ мехондагӣ) минбаъд, баъди гуфтани сухан ба вуқӯъ пайвастапи онро муайян менамояд. Сифатҳои феълӣ ба вазифаи муайянкунанда дар шакли содда, мураккаб ва тафсилӣ омада метавонанд:

Наниманча ҳам акнун хандида, сурх шуда, як нигоҳи шармзадаи ғурезон ба рӯи Виркан афканд (С. Улуғзода, Ривояти суғдӣ). *Забони инҳо, фарзандонам, тақрор мекунад муаллим бо овози ларзони хашмолуд, забони немисӣ нест* (Ф. Муҳаммадиев, Шоҳин япон). *Баъд... ба сӯи падар, ба сӯи фармон ва дастаки суръатбаландкунандаи автомобиль наздиктар омад* (Ф. Муҳаммадиев, Шоҳин япон). *Муғулони зиндамондагӣ пас ғаштанд* (С. Айнӣ, Куллийёт)... *Марди бухороӣ ғамгинишаста чашм боло мекунад* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *...ҳаракатҳои дар муқобили амир шуданиро кӣ роҳбарӣ ва сардорӣ мекунад?* (С. Айнӣ, Куллийёт).

14. Муайянкунандае, ки микдор ва тартиби предметро ифода менамояд. Заминаи морфологии ин навъи муайянкунанда шумораҳои микдорӣ ва таркибӣ мебошанд. Шумораи микдорӣ, ки пеш аз муайяншаванда воқеъ мешавад, адад ва микдори

онро таъин месозад: **се** китоб, **даҳ** нафар хонанда, **бист** дарахт ва ғ. Шумораҳои тартибӣ одатан пас аз муайяншаванда омада, барои нишон додани саф ва тартиби предмет хизмат мекунанд: дарси **якум**, синфи **дуум**, катори **сеюм**. Шумораҳои микдорӣ дар вазифаи муайянкунанда бо нумеративҳо низ фаровон кор фармуда мешаванд. Масалан, **сад танга** пул, **дувоздаҳ нафар** талаба, **як мошин** пахта ва амсоли инҳо. *Ду нафар йигити аз офтоб сип-сиёҳ шудагӣ... бо гаронии тамом аз ҷой хестанд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Дар хона ду кампир дар истиқболи он аз по хеста буданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Одамони Арбоб-ҳамид як ҷувол харбузаро дар лаби ҳавз чида монда, як дастархон фатири рағанизардирро... ба пеши ноиб бурда кушода монданд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Адади предмет — муайяншаванда ба тарзи тахминӣ гумон низ ифода меёбад. Ба ин вазифа одатан шумораҳои тахминӣ истифода мешаванд. Ин муайянкунандаҳо пешмавқеъ буда, қабл аз муайяншаванда истеъмол меёбанд: *Ин гапҳоро шумо дар даруни меҳмонхона дар байни понздаҳ-бист нафар ёру ҷура зада метавонед* (С. Айнӣ, Аҳмади Девбанд). ...Ба мӯйҳояш якто-нимто сафедӣ афтода буд (Ҳ. Карим, Ҳикояҳо).

15. Муайянкунандае, ки предметро бо роҳи ишора шарҳ медиҳад. Мафҳуми ишора ба макон ва замон нисбат дошта, ҳам предмет ва ҳам замони наздику дурро метавонад ифода намояд. Чунончи, ин китоб, он китоб, ин сахар, он сахар: *Он муллобачча ошноӣ ту будааст* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ин ҷӯпон* як бачаи *дувоздаҳ-сездаҳсола* буд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Он вақтҳо ин диван* набуд (Ф. Муҳаммадиев, Шоҳии япон).

БАЁНИЯ

Баёния аъзои пайрави ҷумлаест, ки предметро аз ягон ҷиҳат муайян ва таъин менамояд. Баёния хусусияти муайянкунӣ дорад, вале аз муайянкунанда бо он фарқ мекунад, ки калимаи асосиро бо додани номи нав эзоҳ медиҳад, ҳамчунин алоқаи баёния бо калимаи асосӣ нисбатан суस्तтар аст. Баёнияҳо изофӣ ва ғайриизофӣ мешаванд.

БАЁНИЯИ ИЗОФӢ

Воситаи алоқаи баёнияҳои изофӣ бандаки изофӣ ба шумор меравад. Ин гурӯҳи баёнияҳо аз ҷиҳати мавқеашон нисбат ба калимаи баёншаванда ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд:

- 1) баёнияҳое, ки пас аз баёншаванда меоянд;
- 2) баёнияҳое, ки пеш аз баёншаванда меоянд.

Бандаки изофӣ дар ҳолати якум бо калимаи баёншаванда

ва дар ҳолати дуҷум бо ҳуди баёния меояд. Чунончи, дар ибораи *Ҳасани аробакаш* баёния *аробакаш* буда, дар ибораи *амаки Ҳасанам* баёния *амак* мебошад.

Баёнияҳои изофие, ки пас аз баёншаванда меоянд, аз ҷиҳати маъно ва муносибат гуногун мешаванд.

а) Баёнияҳое, ки вазифа, мансаб, ихтисос, касбу кори шахсро мефаҳмонанд. Ин гуна баёнияҳо бо исмҳои ҷинс ифода мешаванд:

У шеърӣ маро бе ҳеҷ танқид таърифи муболиғадор кард ва паси он таъриф ба ман фармуд, ки барои падари марҳумаш — домullo Абдушуқри қозикалон таърихи вафот навишта диҳам (С. Айний, Ёддоштҳо). *Бинобар ин қозӣ Қурбонхони шир гуфтааст* (С. Айний, Ёддоштҳо). *Бинои Совети қишлоқ, китобхонаи колхоз, ҳавлии Абдурахмон-акаш ҳосилоштиро, айвони ҳуди марҳум, ё дигар биноҳои сохтаи ӯро тамошо кунед, ҳангати меканад* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). *Нарзи осибон ҳам ҳалтаро ба даст мегираду ҳуди ҳамин замон меғӯяд, ки бораи фалон қадар* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). *Муҳаббатови лектор дар курсию ҳаракҳои дар пойгоҳи ҳона гузошташуда мунтазири навати худ менишастанд* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар).

б) Баёнияҳое, ки аҳволи иҷтимоӣ, мансубияти шахсро ба табаа, миллат, синф, гурӯҳ, ташкилот нишон медиҳад: марди деҳқон, ҷавони коргар.

Хирманҷой ҷӣ ҳосияте дорад, ки дили марди деҳқон аз ҳасрату алам лабрез бошад ҳам, соате нагузашта, ҳамааш пароканда ва фаромӯш мешавад (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). *Шумо шояд донед, мо, муаллимони коммунисти қишлоқ низ, дар ҳисоби ташкилоти партиявии колхоз будем* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). *Баъд мӯйсафеди тоҷик «Шафез, пирмисро даргирон» гуфта худ ҷойники тунукаро бардошта барои об овардан ба тарафи наҳр равон шуд* (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар).

Аз устодони расмӣ — домulloи кунҷакиаш Мулло — Абдукарими Балхӣ ва домulloи дарсхонагаш Мулло Ҳомиди араб буд (С. Айний, Ёддоштҳо).

в) Баёнияҳое, ки таҳаллус ва лақабро мефаҳмонанд. Ин гуна баёнияҳо бо исм ва сифатҳои исмшуда ифода мешаванд. Ба вазифаи калиман баёншаванда бештар исмҳои хос меоянд. *Зани Абдуллоҳочаи Таҳсин духтари шоири машҳур Абдулқодирҷаи Савдо буда, баёзи калони Савдо ҳам дар дасти ӯ буд* (С. Айний, Ёддоштҳо). Комиссия дар ҳаёти донишмандони буҳорӣ будани Аҳмад-маҳдуми Дониш, Қорӣ Абдулмачиди Зӯфунун ва домullo Икромҷаро, ки овози дониши онҳо ба ӯши олимони рус ҳам расида буд, лозим донист (С. Айний, Ёддоштҳо). Саиди Бисмил ҷомачаашро даруни эзор рағза карда, ба говкушӣ тайёр мешуд (Ҷ. Қӯҳзод, Кини Хумор). *Дар таърих*

Ивани муқаддас буд, Ивани Калита буд, Ивани сеюм, Ивани Бузург ё Ивани шаддод буд, Иван Андреевичи масалсаро буд, Иван Поддубний паҳлавон буд, лекин Ивани Кач набуд, ки ин ҳам пайдо шуд,— меғуфтанд ҷўраҳои ҳазлкашаш (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Дар ҳақиқат, ман Аловуддини Говчигарро мешинохтам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Яке Шариф ном мард буд, бисёре қаддароз, ки аз ҳамин сабаб уро Шарифи Навча меғуфтанд, дигаре қадпаст ва қачпо, номаш Ҳаит, Ҳаити Пакана (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Бояд ман дар ин ҷо мувофиқи ваъдае, ки дар порчаи боло додаам, дар бораи Шариф-маҳдум ва муносибати саргузашти ӯ бо Шукрбеки дузд маълумот диҳам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Медонист, ки Муяссара зани кист, Шарифаи Пучуқ духтари кист (Сорбон, Санги Сипар). ...он ба номи соҳиби аввалинаш — ҳавли Мирзон Хурд машҳур буд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Баъди як нафас сардори мо Ҷаббори яқчашма бачагонро зада-кўфта пароканда карду бандиро озод намуд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ба вазифаи исми баёншаванда исмҳои ҷинси ифодакунандаи унвон, мансаб, ихтисос ва исмҳои ғайришахс низ меоянд:

Рӯзи дафни раиси тасмапеч ҳам тобут дар ними роҳ ба замин монда буд (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). Худи раис ҳам раис, ҳам котиби техникӣ, ҳам мирзои мактабу қарорнавис, ҳам ронандаи автомобил, ҳам челонгари таъмирғари он (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Гови Ало мисли модарони шўрбахт саҳл монд, ки сари фарзанд равад. Гусолааш чапна омад. Ало дар лаби об фаръед мезад, дод мезад (Сорбон, Санги Сипар).

г) Баёнӣҳое, ки мавзёҳои географӣ, ташкилоту муассиса, колхозу совхоз, заводу фабрика, кўчау хиёбон, газетау журнал, китобу асар, ордену медал ва ғайраро далолат мекунад: *шаҳри Душанбе, кўҳи Боботоғ, даръёи Зарафшон, Иттифоқи касаба, комитети партиявӣ, Институти забон ва адабиёт, Институти санъат, совхози «Марғедаар», колхози «Дўстӣ» заводи қанд, фабрикаи «Ширин», кўчаи Ленин, хиёбони Ҳофиз, газетаи «Тоҷикистони советӣ», журнали «Машғал», китоби «Алифбо», романи «Дохунда», ордени Ленин, медали «Барои меҳнати шуҷоатнок».*

Баёнӣҳои изофие, ки пеш аз баёншаванда меоянд, низ гуногун мешаванд.

а) Баёнӣҳои ифодакунандаи ҳурмату эҳтиром:

Рӯзи дигар меҳмонони мо дар колхози машҳури акаи Миралӣ буданд (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). Амаки Равшани бодгар ва хирманбон Амонullo ба кўзаҳо об гирифта омаданд (Сорбон, Санги Сипар). Ҳолаи Зубайда даст ба чашм соябон карда ба роҳ нигарист (Сорбон, Санги Сипар). Баъд аз он шайх гуфт: — Баъд ба он рӯҳонияти ҳазрати имом Қутайба

илтичо бурдам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). — Салому алайкум **ҷано-би Қосимака** (Ф. Мухаммадиев, Сози Мунаввар).

Баёншавандаи ин гурӯҳи баёнӣҳо бештар бо исми хоси шахс ифода мешавад, дар ин маврид исмҳои чинси шахс, ки вазифа, унвон, касб, ихтисосро ифода мекунам, низ меоянд:

Акаи бригадир ҳама чоро дида баромад («Садои Шарк»). **Амаки духтур** дурӯғ гуфт, додо? (Сорбон, Санги Сипар). — **Ҳазрати эшон**, ...магар худро фиреб додан мехоҳед? (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). **Рафиқи раиси суд**, ман эътироз баён мекунам (Ф. Мухаммадиев, Сози Мунаввар).

б) Баёнӣҳои ифодакунандаи муносибати хешу ақрабо: **тағои Баракаам**, **акаи Зафарат**, **амаки Қаримат**, **холаи Нозукаш**. Ин гурӯҳи баёнӣҳо аз гурӯҳи яқум бо он фарқ мекунам, ки калимаи баёншаванда, ки бо исми хос ифода мешавад, асосан бо бандакҷонишинҳои шахси меояд.

в) Баёнӣҳое, ки лақабро ифода мекунам. Ин гурӯҳи баёнӣҳо хоси гуфтугӯ мебошанд ва дар забони адабиёти бадеӣ дучор мешаванд: **Кали Курбон**, **Қури Тилло**, **Дузди Акрам**.

г) Баёнӣҳое, ки ба қадом табаа ва гурӯҳи мансуб будани шахсро мефахмонанд: **Дар сари мурдаи эшони Ҳоҷитӯра муддате истод** (Ф. Мухаммадиев, Сози Мунаввар). **Рӯзе аз рӯзҳо, вақте ки маҳдуми Муҳаммадӣ ба сари зинаи ҳавзи Ҷозиён ништа будааст, бобои қашидӯзон, ки вай ҳам аз гузари Ҷозиён буд, омада ба паҳлӯи ӯ менишинад** (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). **Эшонқул дар рӯзи аввалини таътили ҳамаи ҳафта маҳдуми Ҳайратро пеши ман гирифта овард** (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). **Ҳамаи он таърифҳо, ки дар тӯйҳо шунид, имрӯз дар назарам баробари як таънаи сариҷӯии беваи Соро вазн надишт** (Ҷ. Қўҳзод, Кини Хумор).

БАЁНИҲОИ БЕИЗОФӢ

Тарзи алоқои баёнӣҳои беизофӣ ҳамроҳи буда, воситаи грамматикӣ он интонация мебошад. Баёнӣҳои беизофӣ ҳам пеш аз баёншаванда ва ҳам пас аз он меоянд. Баёнӣҳое, ки пеш аз баёншаванда меоянд, аз ҷиҳати маъно ва муносибат ғунгун мешаванд.

1. Баёнӣҳое, ки вазифа, мансаб, ихтисос, касбу кор ва мавқеи иҷтимоиро мефахмонанд.

Аммо **амир Абдулаҳад** ин ғуна зиндагонии озодонаро ба ӯ раво надида, чунон ки ба **Шоҳин** ва ба **Қорӣ Қаромати Дилкаш** раво надида буд, ба сифати надимӣ ба дарбори худ кашид (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). **Азиз аз шогирдони қозӣ Абдулвоҳиди Садрӣ Сарир буд** (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). **Муфти Зокир** ба сараш қулоҳ монда, аз хоб хестагӣ барин ба истиқболи омадагон тохт (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). **Аз Мирзо Бедил, Ҳоҷа Ҳофиз, Навоӣ пурсӣ, чашмонашонро пӯшида, варақ-варақ аз ёд мехонданд** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **Шоир Мўъмин Қаноат**, **мунаққид Масъуд Муллоҷонов** ва ман одатан дар хонаи ка-

лони редакция менишастем (Ф. Мухаммадиев, Дар сӯҳбати Толис). Муаллима Ашӯра ҳам дастархон карда овард (Сорбон, Санги Сипар). Машғулияти фикрии мо аз шунидани қироати газеташ «Фарғона» ва сӯҳбати студент Шамсуллоев иборат буд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Бо ин суҳанон **духтур** Муҳиб қадаҳи майдаи шаробро ба хоними нависанда тақдим кард (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Ба вазифаи калимаи баёншаванда на танҳо исмҳои хос, балки гоҳо исмҳои ҷинси шахс низ меоянд:

Бечора як **домулло** **имом** хабари онҳоро ба ман расонид (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Номашон чӣ буд — **муфтий** **бовом** ҳастандуку... (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

2. Баёнӣяхое, ки дараҷаи илмӣ, унвонҳои фахрӣ, рутбаро далолат мекунанд:

Профессор М. С. Андреев боз чандин дафъа ба дорулмуаллиминӣ мо омад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Дар мизи мудаввар **доктори** **илми филология** Мухаммадҷон Шукуров, **номзади** **илми филология** Ҳамроқул Шодиқулов баромад карданд («Садон Шарқ»). Дар сӯҳбат **Қаҳрамони Меҳнати Социалистӣ**, **депутати Совети Олӣ** Миралӣ Маҳмадалиев ҷунин гуфт («Тоҷикистони Советӣ»). Дар як сӯ **адмирал** Колчак худро ҳокими мутлақи Уралу Сибири Шарқи Дур сохта дар сари роҳаш **шаҳру деҳотро** сӯхта, хароб ва ғорат карда, ҳазоронҳазор одамонро аз дами тег гузаронида, ба сӯи Маскав қадал мекард (Ф. Мухаммадиев, Сози Мунаввар). Аммо ин вақт дар ҷануби Россия **генерал** Деникин сар бардошта буд (Ф. Мухаммадиев, Сози Мунаввар).

3. Баёнӣяхое, ки ҳурмату эҳтиром ва муносибатро ифода мекунанд. Дар ин қолиб калимаҳои ифодакунандаи муносибат, мартаба, ихтисос, пеша бештар истифода мешаванд:

Хукми бозэътиמוד **фазилат аст**, **рафиқ** Олимӣ (Ф. Мухаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Мардум барои пешвоз гирифтани **рафиқ** Калинин ба вокзал шитоб мекарданд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **Муаллим** Мирзо Турсунзода дар муҳокимаи **повест** хеле хуб гуфта буданд, ки Толис дар ҳазинаи суҳан **чун** заргар бо ҷавохирот ҳунарнамоиҳо кардааст (Ф. Мухаммадиев, Дар сӯҳбати Толис). **Устод** Боқӣ ба тариқи ҳазл гуфта буданд. («Садон Шарқ»). **Дӯстам** Баҳром, аз ҳоли онҳо хабар гирифта ист («Машғал»).

Аз калимаҳои ифодакунандаи ҳешу акрабо дар ин қолиби синтаксисӣ ва ба ин вазифа асосан калимаи **ака** истифода мешавад, ки хоси забони гуфтугӯ ва шева мебошад: **Ака** Муқим туро шинохта намешавад, **фасон** шудӣ (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

4. Баёнӣяхое, ки муносибати ҳешу акрабо ва ёру дӯстиро мефаҳмонанд. Калимаҳо ба ин вазифа одатан бо бандакҷонишинҳои соҳибӣ меоянд: **Бародарам** Азизхон аз муҳаббати падару модар суиштифода менамуд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии

мо). *Ба падарам* Ҳамроҳи Қодир ва модарам Ёдгора мебахшам (Сорбон, Санги Сипар). *Амакам* Исоҳон дар Тошканд тағзоӣ ғашта, ҷаҳор писар ва як духтараш дар ҳамин ҷо калон шуда буданд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). — *Холаам* Зебо босо меҳрубон буд («Садои Шарқ»).

Агар баёния тафсил ёбад, бандқонишин бо калимаи тобеъ Ҳарчанд *ҷўраи ҳамдеҳааш* Салим аввал дар омӯзишгоҳ хонда муаллим шуд, сонӣ боз чанд сол ғоибона таҳсил карда, ба мартабаи директори мактаб ва баъдтар раиси Совети қишлоқ расид, бо Аҳмадбек ҳамон ҷўрагии айёми бачагии худро давом медод (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). *Лекин ман аз янаам* Каромат намеранҷидам: вай ба ҳамаи мо бо як ҷашм нигоҳ мекард ва меҳрубон буд ва ҳол он ки мо ҳамагӣ, ғайр аз *духтарчаи худаш* Ҳалима, ба вай бегона будем (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Баёнияҳои беизофӣ пас аз баёншаванда хеле кам меоянд. Ин тарзи истифодаи баёнияҳо ҳоси гуфтугӯ мебошад. Аз ин гурӯҳи баёнияҳо калимаҳое, ки таҳаллус ва лақабро ифода мекунанд, ба забони адабӣ низ роҳ ёфтаанд. Абӯабдулло **Рӯдакӣ**, Садриддин **Айнӣ**, Ҳотам **Луччак**, Ҳусейн-пахлавон, Салим-партизан, Азиз-мерған, Ҷўра-батрак:

Аминҷон *Шукӯҳӣ* шоири лирик мебошад («Садои Шарқ»). Масалан, *Муҳаммадҷон-ака*, Қосимҷон *Олуфта* ва дигарҳо чӣ хел рафтор карда ғаштиянд? (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Мурод **Луччак** одамест, ки ягон чизро орзуи хушк карда намонанд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Пахтаю чуворимаккаи Мирабдулло **Буқоқ** (ҷоғар) ҳоло аз об сер нашуда будаанд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Дар он хона Раҳимбой ном кас истикомат мекунад, ки ўро Раҳимбой **Хурӯс** мегӯянд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Мулоқот бо Наврӯз-пахлавон* ба хотираш омад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ҷўра-батрак аз ҳама поён нишаста, ба боло нишастагон бо шубҳа нигоҳ мекард (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Баёнияҳои дигар, алаҳхусус баёнияҳои ифодакунандаи ҳешу ақрабо, эҳтиром ва одоби муошират дар асарҳои бадеӣ бо ниятҳои услубӣ, бештар аз забони персонажҳо истифода мешаванд, ин тарзи истифодаи ғайриқондавист.

Ҳавли *Зебӣ-хола* дар канортари қишлоқ, дар охири кӯчаи калон воқеъ ғашта буд (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Дадабой-амакатор* аз ёдат баровардӣ? (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ана бинед, *Ашраф-амакам* чӣ хел одами нағз буданду баногоҳ ин хел йўрға бароварда, ба сари Сайёра-апаат чӣ рӯзеро оварданд (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). *Бунафша*, муаллима-*халатонро* дидам (Сорбон, Санги Сипар). Писари ман ҳафт сол боз дар мактаби Наҷмиддин-домулло меҳонад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ман оҳиста ба назди Мирзо-муаллим рафта, гуфтам, ки арзе дорам (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар).

ПУРКУНАНДА

Аъзoi пайраве, ки бо хабари чумла муносибатҳои гуногун дорад, пуркунанда номида мешавад. Дар чумла пуркунандаҳо асосан бо исм ва ҷонишинҳои шахси ифода меёбанд. Алокаи пуркунандаҳо бо хабари чумла бо ду роҳ ба амал меояд:

1. Ба воситаи калимаҳои ёридиҳанда (пешояндҳо, пасояндҳо).
2. Бо роҳи ба хабари феълӣ тобеъ шудани исмҳо.

Пуркунанда дар забони адабии тоҷик мувофиқи аломатҳои грамматикӣ, маъно ва муносибати ба хабари феълӣ доштан худ бевосита ва бавосита мешавад.

ПУРКУНАНДАИ БЕВОСИТА

ПУРКУНАНДАИ БЕВОСИТА ВА РОҲҲОИ ИФОДАИ ОН

Пуркунандаи бевосита предметро нишон медиҳад, ки таъсири ҳаракати хабари бо феъли гузаранда ифодаёфтаи чумла ба он мегузарад: *Дар ин сурат бояд ӯ саргарошро зиёдтар кор мефармуд* (С. Айни, Марги судхӯр). *Инҳо канал сохта истодаанд* (С. Улуғзода, Навобод).

Пуркунандаи бевосита моҳияти луғавӣ ва маъноӣ феъли гузарандаро пурра ва равшан менамояд. Аз ин ҷиҳат, дар таркиби чумлаи хабараш аз феъли гузаранда сохташуда мавҷуд будани пуркунандаи бевосита як ҳодисаи ҳатмии грамматикӣ ба шумор меравад.

Пуркунандаи бевосита ҳамчун аъзои пайрави чумла ба мафҳуми муайян ва ё умумӣ соҳиб аст. Аз ин рӯ, бо ёрии воситаҳои грамматикӣ сурат ёфтани наёфтани он на танҳо ба феъли гузаранда, балки ба маъноӣ предмети пуркунандашуда низ дахл дорад. Бинобар ин пуркунандаи бевосита аз ҷиҳати ташаккулебӣ бо воситаҳои грамматикӣ ду хел мешавад:

- а) Пуркунандаи бевоситаи суратёфта.
- б) Пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта.

1. Пуркунандаи бевоситаи суратёфта бо пасоянди «-ро» сурат ёфта, предмети муайяно нишон дода, ба саволҳои **киро?** **чиро?** ҷавоб мешавад: *Шофёр цементро ба анбори колхоз рехт* (С. Улуғзода, Навобод). *Офтоби тобистон заминро оташвор метафсонд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Саройбон лампаро бардошт* (С. Айни, Марги судхӯр). *Вай дарҳол модари худро ба хотир овард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Дар забони мо калимаҳои муайяне мавҷуданд, ки дар сурати ба вазифаи пуркунандаи бевосита омадан ҳамеша бо пасоянди «ро» сурат меёбанд. Ба ин гурӯҳ калимаҳои зерин дохил мешаванд:

а) Исмҳои хос: *Гулрӯро* аз ҳафтсолагӣ ба мактаб доданд (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Шодӣ Каримабонуро* нағз мешинохт (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Ин сухани модар Сафарро* боз ба фикру андешаҳои дигар роҳӣ кард (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

б) Исмиҳои ҷинс, ки шахсро ифода мекунанд: *Писару модар боборо* то берун гусел карданд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Колхозчиён бригадирро* ба депутатӣ пешниҳод карданд (газ. «Тоҷикистони Советӣ»).

в) Ҷонишинҳои шахсӣ: *Мо дар пеши чароғ ӯро* дидем (С. Айни, Марғи судхӯр). *Вай ба раиси ӯро* ном гирифт (С. Улуғзода, Навобод).

Агар дар таркиби пуркунандаи бевосита бандаки соҳибӣ бошад, пуркунанда ҳамеша бо пасоянди «-ро» сурат меёбад. *Бояд акнун ҳикматашро* фаҳмида бошед (С. Айни, Марғи судхӯр). *Соддиқзон каландашро* ба вай дод (С. Улуғзода, Навобод). *Шайпурнавоз шайпурашро* навохт (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Дигарашро* дар поёнтар ҳикоя хоҳем кард (С. Айни, Марғи судхӯр).

Пуркунандаи бевосита дар таркиби худ муайянкунандаи беизофӣ (бо ҷонишинҳои ишоратӣ ифодаёфта) дошта бошад, ҳатман бо пасоянди «-ро» сурат меёбад: *Маҷлис ин масъаларо* ҳам ҳал кард (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Гулрӯ ин имову ишораро* фаҳмид (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Писарам* бошад, *он дилу гурдари* надорад (С. Айни, Марғи судхӯр).

Дар ҷумла пуркунандаи бевоситаи суратёфта ба хабарҳои аз феъли ҳол сохтани низ тобеъ шуда метавонад: *Самоворчи сандалиро* ба ҷояш гузошта, ба рӯйи кӯрпаро паҳн кард (С. Айни, Марғи судхӯр). *Одами кулчарӯи пальтояшро* кашада, ба дастӣ ҷавон дод (Р. Чалил, Ҳикояҳо). *Қалам ва давог-ро* гирифта, ба тоқча гузошт (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Дил бар дастархонро* гирифта, ба пеши модараш кушод (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

II. Пуркунандаи бевоситаи предмети номуайяно нишон диҳад, бе ягон воситаи грамматикӣ ба хабари ҷумла тобеъ мешавад. Ин гуна пуркунандаро пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта меноманд: *Дар сари зина аз ӯ ӯғурд пурсид* (С. Айни, Марғи судхӯр). *Дилбар дуруст ош хӯрда* натавонист (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Ширкат барои онҳо трактор* харид овард (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Файзи пагоҳӣ ба даштрӯя зебӣ мебахшид* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

Пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта ҳамеша бо хабари феълӣ ҷумла ҳампахлу меояд. Гоҳо ин пуркунандаҳо аз қисми номии феълҳои таркибӣ фарқ кардан мушкул мешавад. Дар ин сурат исми назди феълро аз паҳлуи он дур кардан лозим аст. Агар феъл маънои худро гум накунад ва он исм бо пасоянди «-ро» сурат ёбад, пуркунандаи бевосита будани исм собит ме-

гардад: *Барои магазини қишлоқ мол ҷудо кунонд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). **Молро барои магазини қишлоқ ҷудо кунонд.**

Пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта ҳам мисли пуркунандаи суратёфта дар назди хабарҳои бо феълӣ ҳол ифодашуда омада метавонад: *Ин ошхонадорҳо дар як ҷой ооташидон кофта, дег шинонда, ҳезум тайёр карда менишастанд* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр).

Феълҳои таркибии номӣ ва ибораҳои маҷозии феълӣ дар забони мо хеле зиёд қор фармуда мешаванд. Бинобар ин дар вақти таҳлили пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта ба маънои илгуна феълҳо эътибор додан зарур аст: *Ман аз паси дар гӯш додам* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр). Дар ҷумлаи мазкур таркиби «*гӯш додан*» маънои маҷозиро ифода карда, ба ҷои феълӣ «*шунидан*» истифода шудааст.

Ба ҳамин тариқ, ҳамин исмҳои дар назди хабарҳои феълӣ омада пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта шуда наметавонанд. Як қисми ин калимаҳо (чи исми маъно ва чи исми конкрет) бо ҳамроҳии феълҳои ёридиханда омада, феълӣ таркибии номиро ташкил мекунад. Феълҳои **хоб кардан, тараққӣ додан, истифода кардан, ваъда додан, ҷанг кардан, гап задан, фишор додан, дӯст доштан** ва ғайра аз ҳамин қабиланд.

БО ҲИССАҲОИ ГУНОГУНИ НУТҚ ИФОДА ШУДАНИ ПУРКУНАНДАИ БЕВОСИТА

Пуркунандаи бевосита ғайр аз исм ва ҷонишинҳои шахсӣ бо ҳамин ҳиссаҳои нутқ, ки дар ҷумла ба ҷои исм омада метавонанд, низ ифода мегардад.

Пуркунандаи бевоситаи суратёфта ва суратнаёфта аз ҷиҳати бо ҳиссаҳои нутқ ифода шудани худ каме фарқ доранд. Пуркунандаи бевоситаи суратёфта бо исм, ҷонишинҳои шахсӣ ва дигар ҳиссаҳои нутқи мафҳуми предметӣ пайдокарда ифода шуда метавонад. **Аммо пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта танҳо бо исмҳои ҷинс ва пурсишҷонишини ҷӣ ифода мегардад.** Онҳо аз ҷиҳати бо ибораҳо ифода ёфтани худ низ аз ҳамдигар то андозае тафовут доранд.

Мо дар боло бо исмҳои шахс ва ҷонишинҳои шахсӣ ифода ёфтани пуркунандаи бевоситаи суратёфтаро дида будем. Акнун бо исмҳои ҷинси гуногун ифода ёфтани пуркунандаи бевоситаи суратёфтаро нишон медиҳем: *Модар оҳиста ба хона даромаду лампаро хомӯш кард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Самоворчӣ бедор шуда дарро кушод* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр). *Хӯроқворихоро дар хӯрҷин андохта... ба роҳ мебаромадем* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр). *...Аз дасти ман аспро гирифта, ба сарой даровард* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр).

Пуркунандаи бевоситаи суратёфта метавонад бо исмҳои

маънӣ (абстракт) низ ифода ёбад: *Каримабону бо меҳмонҳо пурсуҷӯро сар кард* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Пуркунандаи бевоситаи суратёфта ба ғайр аз чонишинҳои шахсӣ ва нафсӣ бо дигар хелҳои чонишинӣ низ ифода меёбад:

а) пурсишчонишинҳо: *Шумо киро ба худ муовин карданӣ?* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Маҷлиси машваратии Москва чиро нишон дод?* (газ. «Тоҷикистони Советӣ»).

б) чонишини таъинӣ: *Юнус-бобо зуд аз матлаби Зебӣ пай бурда, ҳамаро ба кор даъват кард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо)..

в) чонишини манфӣ: *Лекин ин ҳама оворагии онҳо ҳеҷ касро дилгир намекард* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

г) чонишини номуайянӣ: *Ба ҳамин қишлоқ зада пеш карда омада, чандтоашро дастгиру чандтоашро қир карданд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Яке аз воситаҳои ифодаи пуркунанда бандакҳои соҳибӣ мебошад, ки онҳо аксар ба хабари феълӣ чумла ҳамроҳ шуда меоянд:

*Наёвардам на дому донаи ҷодугарони ту,
На зулфони сиёҳи ту, на холи абрувони ту.*

(М. Турсунзода)

...ва бардошта ба рӯи суфа хобондандаш (С. Айнӣ, Дохунда).

Дар ин мисолҳо бандакҳои ам ва аш ба ҷои пуркунандаҳои маро ва ўро омадаанд.

Бандакҳои соҳибӣ, ки ба вазифаи пуркунандаи бевосита меоянд, ба қисми номии хабари феълӣ таркибӣ низ васл шуда метавонанд:

*Имрӯз, ки инқилоб озодаг кард,
Шуд рӯи ту чун фасли баҳорон хуррам.*

(М. Аминзода)

...на танҳо аз пеши Мирзо, ҳатто аз дари сарой ҳам берунаш мекунад (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

Пуркунандаи бевоситаи суратёфта бо шумора ва хелҳои он, ки дар чумла мафҳуми предметӣ пайдо кардаанд, ифода меёбад:

а) Шумораи ададӣ: *Шодигул нав ҳаждаҳро пур кард* (С. Улуғзода, Навобод). *Шонздаҳро пур кард, ба ҳабдаҳ қаддам монд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

б) Шумораи тартибӣ: *...дигарашро пешин ва сеюминашро шаб ба бемор менӯшонӣ* (С. Айнӣ, Одина).

Ифодаи пуркунандаи бевоситаи суратёфта бо масдар:

...хонданро соли гузашта тамом карда будам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Марди қаддароз на рафтагро медонист ва на нишастагро* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Дар забони тоҷикӣ зарфҳо ҳам мисли дигар ҳиссаҳои нутқ дар ҷумла мафҳуми предметӣ пайдо карда, ба вазифаи пурку- нандаи бевоситаи суратефта омада метавонанд: ... *дар атрофаш аз сангҳои нотарошида деворҳо сохта, болаяшро бо хасу хо- шок пӯшида буданд* (С. Айни, Одина).

Пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта мувофиқи хусусияти худ факат бо исм ифода мегардад:

...*ва шумо ба он ҷо ҳеҷ поку намеронед* (С. Айни, Марги судхӯр). *Сар медиҳаду сир намениҳад* (Зарбулмасал). *Аҳмад дарс хонд ва дарс гуфт* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Меҳрмоҳ чароғ ги- ронд* (С. Айни, Дохунда). *Инҳо ҳам ба ҳар тараф асп медаво- нанд* (С. Айни, Марги судхӯр).

Пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта бо пурсишҷонишини «чӣ» низ ифода ёфта метавонад: *Кӣ чӣ мегӯяд, фаҳмидан муш- кил буд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

*Нигори нозанин, дар ман чӣ дидӣ,
Ки дил додӣю дил аз ман харидӣ?*

(М. Турсунзода)

БО ИБОРАҶОИ ГУНОГУН ИФОДА ШУДАНИ ПУРКУНАНДАИ БЕВОСИТАИ СУРАТЕФТА

Яке аз хусусиятҳои забони адабии тоҷик алоқаи зичи кали- маҳо дар дохили ибораҳои гуногун аст, ки одатан ин ибораҳо монанди як калима ҳамчун аъзои ҷумла бо ёрии воситаҳои грамматикӣ сурат ёфта, дар ҷумла ба вазифаи аъзои тафсилии он меоянд. Аз ин рӯ, пуркунандаи бевоситаи тафсиلى ба воси- таи ибораҳои изофӣ, беизофӣ, масдарӣ, сифати феълӣ ва баъзе ибораҳои махсус ифода мегардад. Ҳамаи ин ибораҳо қатъи на- зар аз таркиби худ бо пасоянди «-ро» сурат ёфта, як гурӯҳи синтаксисиро ташкил медиҳанд.

а) Дар забони адабии тоҷик иборати изофӣ шакли тараққи- кардаи ибораҳо ба шумор меравад. Ин ибораҳо аз муайянша- вандаю муайянкунанда иборат буда, ба вазифаи пуркунандаи бевосита оянд, бо пасоянди -ро сурат меёбанд: ... *ҳеҷ набоишад пули масолеҳашро диҳед* (С. Айни, Марги судхӯр). ... *дар бай- ни бригада ва звеноҳо кори мусобиқаро ба роҳ монда истода- ам* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). ... *гулҷашиҳои маҳтобро зуд-зуд ба шаклҳои гуногун табдил медод* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Давоми ахборотро хонд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Кори имрӯзаро ба фардо магузор* (Зарбулмасал). *Одамони миршаб дар бом нақ- ши пой се касро ёфтанд* (С. Айни, Марги судхӯр). ... *пули қанду конфету оби дандонро дода равед* (С. Айни, Марги судхӯр). ... *насим шохҳои пур аз гули марворидмонанди дарахтонро оҳиста-оҳиста мечунбонд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

б) Ибораҳои беизофӣ низ ба вазифаи пуркунандаи бевоситаи суратёфта меоянд. Ин гуна ибораҳо бештар аз исму ҷонишинҳои гуногун ва шумораҳо таркиб меёбанд: *Даррав ин фикрро ба амал овардам* (С. Айни, Марги судхӯр). *Аммо ҳамин гапро ба ҳеҷ кас маъқул карда натавонистам* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *У ин гуна номро аз ин пеш намунида буд* (С. Айни, Марги судхӯр). *Як-ду қағир ошро барои ошхонадор дар дег мондам* (С. Айни, Марги судхӯр). *Бо трактор дар як рӯз ҳафт-ҳашт таноб заминро чаппаву роста кардан мумкин буд* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Ғанӣ як тӯда бачагонро ҳамроҳи худ овард* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Ман ду-се нафар рафиқонамро ном бурдам...* (С. Айни, Марги судхӯр).

Баъзан дар таркиби ибораҳо муайяншаванда ҳам ба воситаи бандаки изофӣ ва ҳам бе ёрии он ба худ муайянкунанда қабул карда, иборани омехтаро ташкил мекунад. Ин гуна ибораҳо низ ба вазифаи пуркунандаи бевоситаи суратёфта меоянд.

Сафар ин саҳифаҳои ҳаёти худро дар фикраш як-як варақ мезад (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Тамони рота ҳеҷ як амалиёти душманро аз диққати худ берун намегузоштанд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Аммо қачиш чашмаш ин ҳама ҳусни қиёфаи ӯро барбод меод* (С. Айни, Марги судхӯр). *Ба Раҳими қанд ду танга музди хизматашро супурданд* (С. Айни, Марги судхӯр).

в) Иборани масдарӣ ҳам дар ҷумла чун аъзои тафсилии ҷумла ба вазифаи пуркунандаи бевоситаи суратёфта омада метавонад. Масдар, чунон ки маълум аст, ҳам хусусияти исмӣ ва ҳам хусусияти феълӣ дорад. Аз ин сабаб, вай метавонад ҳамчун исми пуркунанда шуда ояд ва ҳамчун феъл ба худ калимаҳои гуногунро тобеъ гардонад. Бинобар ин дар дохили иборани масдарӣ ҳол ва пуркунандаҳои гуногун низ меоянд:

Ҳар ду ғалзанон ба назди ҳазили Зобӣ омадани худро надониста монданд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Акнун зуд-зуд дида ни ҷавонро меҳост* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Юнус-ако ба якшавӣ ошкоро муқобил баромаданро муносиб надида, бештарини вақт дам менишаст* (С. Улуғзода, Навобод). *Акнун бояд ҳикмати оташро дар сандалӣ бо хокандоз ниҳоданамро фаҳмида бошед* (С. Айни, Марги судхӯр).

Пуркунандаҳои бевоситаи суратёфта чиди шуда меоянд. *Гӯшту сабзӣ ва пиёзро ҳам аз бозор худаш харида меод* (С. Айни, Марги судхӯр). *Монанди музикачиёни он замон ҳазлу шӯхӣ, ширинкорӣ ва хушомадгӯиро намедонист* (С. Айни, Марги судхӯр). *Нуралӣ чакману теллакашро ба меҳ овехта, ба сандалӣ гузашта нишаст* (С. Улуғзода, Навобод). *Дигар ҳеҷ як одами советӣ анархияи истеҳсолот, даҳшати бекорӣ ва бенавоиро намедонад* (журн. «Шарки Сурх»). *Ба болои ин иҷораи дӯкон, налог, ҳаққи оқсаққоли бозорро аз вай меситонданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Аз пуркунандаҳои бевоситаи чиди метавонанд яке ва ё ҳар

яке бо пасоянди **-ро** алоҳида сурат ёфта, бо ёрии пайвандакҳо ва ё бе ёрии онҳо ба якдигар алоқаманд шаванд:

У ва ҳамроҳонашро бо соли нав муборакбод намуданд (С. Улуғзода, Навобод). *Вай баҳорро, офтобро дӯст медошт* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Гоҳо пурқунандаҳои бевоситаи суратёфтаи чида бо ҳиссаҳои ҳам алоҳида таъкид карда мешаванд:

Хуб, шумо чаро ҳам худатонро, ҳам Қорӣ-ишқамбаро, ҳам маро ташвиш дода, пули ӯро шабона бурда медиҳед... (С. Айнӣ, Марғи судхӯр).

ИФОДАЁБИИ ПУРҚУНАНДАИ БЕВОСИТАИ СУРАТНАЁФТА

Бо исми ифода ёфтани пурқунандаи бевоситаи суратнаёфта-ро дар боло дида будем. Пурқунандаҳои бевоситаи суратнаёфта ба воситаи ибораҳои изофӣ низ ифода мегардад: ... *нолаҳои фалакпеч баровардан гирифт*. (С. Айнӣ, Марғи судхӯр). *Баротов ба ҷанговарон ҳунари мерғанӣ ёд меод* (С. Улуғзода, Навобод). *Қолхоз барои аъзоёнаш хонаҳои нав андохт* (С. Улуғзода, Навобод). *Марҳамат кунед, як пиёла* чой хӯред (С. Айнӣ, Марғи судхӯр).

Пурқунандаи бевоситаи суратнаёфта бо ибораҳои омехта, ки дар таркиби худ ду хели муайянқунанда: ҳам изофӣ ва ҳам безофӣ доранд, низ ифода мешаванд: *Қолхоз якҷанд аспҳои нағзи зоти дастпарвар дорад* («Тоҷикистони советӣ»). *Қаримабону... ба дугонааш як пиёла чои гарм дароз кард* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Мо имсол дар райони худ чор станцияи электрикии қолхозӣ месозем* (С. Улуғзода, Навобод).

Пурқунандаҳои бевоситаи суратнаёфта ба таври чида низ меоянд: *Хизматгоришро ҷеғ зада, ба вай дастархон са чой фармуд* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр). *Модари ӯ — Саодатбибӣ... сабзӣ ва шалғам нахӯтӣ мекард* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Онҳо ба аспҳо коҳу беда тайёр мекарданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Як қисми онро фурухта, барзагову асп хариданд* (С. Улуғзода, Навобод). *Нависанда ва шоиронамон романҳо, повестьҳо, пьесаҳо, дoston ва шеърҳо навишта истодаанд* («Шарқи Сурх»).

Пурқунандаи бевоситаи суратнаёфтаи чида бо ибораҳои изофӣ ва омехта низ ифода меёбанд. *Вай ...ҷомаи нави беқасаб ва мӯзаи хиромпӯшида буд* (С. Улуғзода, Навобод). *Вай ҳар сол ба давлат аз маҳсули худӣ совхоз садҳо тонна пахтаи тоза ва даҳҳо тонна чигити тухмӣ медиҳад* (А. Дехотӣ).

ПУРҚУНАНДАИ БЕВОСИТА ВА РОҶҲОИ ИФОДАИ ОН

Ҷои пурқунандаи бевосита ба алоқии маъноии он бо хабарии феълӣи ҷумла, ба мафҳуми муайян ва ё умумиро ифода кардани предмети пурқунандашаванда вобаста аст.

1. Пуркунандаи бевоситаи суратёфта дар ҷумла ҷои устувор надорад. Вай дар аввал, мобайн ва гоҳо дар шафати хабари ҷумла меояд.

а) Агар ҷумлаи соддаи тафсилӣ аз аъзоҳои пайрав танҳо як пуркунандаи бевоситаи суратёфта дошта бошад, пуркунандаи бевосита дар байни сараъзоҳо омада, задаи мантикӣ мегирад:

Вай дарро кӯфт (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Ман хатро гирифта хондам* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Халқҳо амниятро ме-хоҳанд* («Шарки сурх»). *Насими баҳор байракро ҷилва медод* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Ман он ҷомаро овардам* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Сартарош сари Қорӣ-Ишкамбаро тарошида шид* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

б) Пуркунандаи бевоситаи суратёфта дар ҷумла пеш аз пуркунандаи бавосита меояд: *Шодӣ ҷомаашро аз барф тоза карда, дарун даромад* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Шамолӣ саҳт барфрезакхоро ба рӯю чашии ӯ оварда мезад* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Рафиқ Воронин моро бо кори завод ошно кард...* (А. Дехотӣ). *Мо ошро бе турб намехӯрем* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Шӯмо ӯро ба ман шиносонед* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

в) Пуркунандаи бевоситаи суратёфта дар ҷумла баъд аз пуркунандаи бавосита меояд: *Мария бо дастаи оҳанин моторро ҷарх занонд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). ... *ва аз хизматгор Арбобро пурсидам* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Бо як дастам узангуро маҳкам доштам* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). ... *дар бобати ин масъала фикри онҳоро фаҳмад* (С. Улуғзода, Навобод).

г) Пуркунандаи бевоситаи суратёфта дар ҷумла баъд аз ҳолҳои гуногун меояд: *Мо дар пеши ҷароғ ӯро дидем* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Бояд акнун ҳикматашро фаҳмида бошед...* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Шодигул хандону шукуфон дарро кушод* (С. Улуғзода, Навобод).

д) Пуркунандаи бевоситаи суратёфта дар ҷумла пеш аз ҳолҳои гуногун меояд: *Генерал конвертро ба столи хатнависӣ гузошт* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). ... *ман чақ-чақҳои ӯро завқ карда мешунидам* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Ғанӣ карнайҷаро ба кӯча бурд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

е) Дар ҷумлаҳои ки мубтадояшон зикр нашудааст, баъзан пуркунандаи бевоситаи суратёфта дар аввали ҷумла омада, задаи мантикӣ мегирад: *Дигарашро пешин ба бемор менӯшонӣ* (С. Айнӣ, Одина). *Гулрӯро аз ҳафтсолагии ба мактаб додан* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Бақияи ҷои пиёларо аз болои нон шитобкорона нӯшид* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Ин китобчаро чанд пул харидед* (С. Айнӣ, Еддоштҳо).

ж) Баъзан дар ҷумла пуркунандаи бевоситаи суратёфта пеш аз мубтадо меояд. Ин ба задаи мантикӣ қабул кардани мубтадо вобаста аст: *Сабабашро ман намедонам* (С. Айнӣ, Еддоштҳо). *Забони мурғонро мурғон медонанд* (Зарбулмасал).

Салимбойро насими пагоҳии дашт аз хоб бедор кард (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Гунҷишкро кӣ кушад?* — Қассоб (Зарбулмасал). *Сафар ва ҳамроҳони ӯро мардум миёнгир карда, аз клуб бароварданд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Гӯшту сабзӣ ва пиёзро худаи харида меод* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

з) Баъзан пуркунандаи бевоситаи суратефта дар охири ҷумла меояд: *Ба вай кӣ мондааст даҳанкалониро* (С. Айнӣ, Аҳмади Девбанд).

и) Пуркунандаи бевоситаи суратефта дар назм баъзан дар байни хабари таркибии феълӣ меояд.

*Қабул он ҳадяро чун ёдгори пурбаҳо кардам,
Чу ёди дӯстони қаҳрамон дар сина ҷо кардам.*

(М. Турсунзода)

II. Пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта дар ҷумла ҷои муайян дошта, ҳамеша дар паҳлуи хабари феълӣ ҷумла омада, бо он бо як оханг талаффуз меёбад: *Котиб ҷой овард...* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Зан дастархон андохта, нонҳои гарм ниҳод* (С. Улуғзода, Навобод). *Гулрӯ... ҷуворӣ мекуфт* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Вай аз таҳти дил ба ӯ кор меомӯхт* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Дар боғи маданият ва истироҳати районӣ... ҷойхона ва ошхона сохта буданд* (С. Улуғзода, Навобод). Аксар дар охири мақол ва зарбулмасалҳо хабари феълӣ якхела такрор намешавад ва аз ҳамин сабаб пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта дар охири ҷумла омада менамояд: *Мо обро дида, мӯза мекашем, ҳаворо дида, ғӯза* (Зарбулмасал). *Гул хор дорад, асал оро* (Зарбулмасал). *Девор муш дорад, муш ғӯш* (Зарбулмасал). *Беномус ор надорад, дурӯғгӯй қавл* (Зарбулмасал).

ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТА

ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТА ВА РОҲҲОИ ИФОДАИ ОН

Пуркунандаи бавосита предметеро ифода мекунад, ки таъсиру ҳаракати хабари ҷумла ба воситаҳои гуногун ба он мегузарад. Фарқи пуркунандаи бавосита аз бевосита он аст, ки пуркунандаи бавосита ҳамеша бо пешоянд таркиб меёбад. Бинобар ин пешояндҳо (инчунин пасоянд)-ро воситаи грамматикӣ пуркунандаи бавосита меноманд.

Шодӣ бо Рашидов маслиҳат карда, масъаларо ба овоз монданӣ шуд (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Баъд аз он ман чандин вақт ба аэроплан дилбохта шуда гаштам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Мо ҳам ба бачагони калонсолтар тақлид карда ғӯштин мегирифтем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ба ман сурӯд-*

хони *маддоҳбачагон хеле хуш омада буд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Дар бораи ту мо як қарор қабул кардем* (С. Улуғзода, Навобод). *Вай дар бораи ақибмондагии Муҳаббат, дар бораи камбудии ӯ гап намезад* (Ҷ. Иқромӣ, Муҳаббат).

Пуркунандаи бавосита бо исмҳо, ҷонишинҳои шахсӣ, масдари ва ҳиссаҳои дигари исмгардидаи нутқ дар якҷоягӣ бо пешояндҳо ё пасоянд ифода меёбад. Дар ин бобат нисбат ба пасоянд роль ва мавқеи пешояндҳо ниҳоят калон аст.

I. Ба вазифи пуркунандаи бавосита ҳама гуна исмҳо (хос, ҷинс, конкрет, абстракт ва ғайра) омада метавонанд:

а) Исмҳои хос ва ҷинс: *Макаров бо Шодӣ дар бораи чизе бо овози паст ба гап задан сар кард* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Ҳошим-Қорвон аввалин бор бо Нуралӣ ҳамфикр нашуд* (С. Улуғзода, Навобод). *Ту бо Ҳоҷиумар дар бораи духтараш чӣ қавлу қарор карда будӣ?* (С. Улуғзода, Навобод). *Макаров бо ҳамроҳии Шодӣ хеста берун баромад* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Ду нафар ҷӯбдори саллакабуд бо ҷӯбдастҳои дарозашон дарвозаро саҳт-саҳт мезаданд* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *Ман бо одамони худ рафта, аз он гузар мегузарам* (С. Айни, Ғуломон). *Аз модарам пурсидам, ки руҳат диҳад, то ки ман обе нӯшида ва ноне хӯрда осуда шавам* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Гапҳои Пӯлод ба падару амакаш маъқул шуданд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Ёдгори ҳаштсола ҳам ба корҳои резу рави хонадастиёрӣ мекард, ба асп ва ба молҳои сиёҳ нигоҳубин менамуд* (С. Айни, Дохунда). *Ҳанӯз фикри ман ба шоҳидҳо ва маънии хати Арбобхотам банд буд* (С. Айни, Марғи судхӯр).

б) Исмҳои конкрет ва абстракт: *Худат хӯрдан гир, ман шикамамо аз лӯбиёшӯрак сер мекунам* (С. Айни, Ғуломон). *Эргаш бо нӯги дос, чунон ки дар деворҳои чоҳ кананд, ба ҷои зинапоя чуқурчаҳо канд* (С. Айни, Ғуломон). *Агар он китоб мебуд, ман суратҳояшро ба рафиҷонам нишон медодам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Аз борон ва ҳавои номусоид истифода бурда, Соро корҳои тайёри ба иди Якуми Майро дар клуб авҷ меод* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Бибиониша вақте Арбобро дид, оби чашмони худро бо остинаш пок карда, аз налаву зорӣ хомӯш гардид* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Зайнаб дар ошпазӣ ҳунарманд буд* (С. Улуғзода, Ёрони боҳиммат). *Мақсади ҳукумати коргару деҳқони мо ин аст, ки халқи меҳнаткаш зудтар аз торикиву нодонӣ халос шавад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Баҷагҳои вай ба баҷагҳои Дилбар монанд нест* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Шумо беҳуда дар ҳасисӣ худатонро яқо шумурда гаштаед* (Латифаҳои тоҷикӣ). *Пӯлод ба ин таклифи Гулрӯ розӣ шуд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

II. Ифодаи пуркунандаи бавосита бо сифат. Сифат дар нутқ ҳам бевосита ва ҳам ба воситаи қабул кардани суффиксҳои ҷамъбандӣ мафҳуми предмети пайдо карда, дар якҷоягӣ бо

пешояндҳо пуркунандаи бавоситаро ташкил медиҳад: **Ба бемор дар ин вақт аз ин беҳтар даво ҳам нест ва аз ин хубтар хӯрок ҳам нест** (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Бобо дар қўча **ба хурду калон** салом дода, **ба саломи онҳо илек гирифта, тез-тез қадам мегузошт** (Р. Ҷалил, Умри дубора). **«Бо некон нек бошӯ бо бадон бад» гуфтаанд азизон, ки ин гапи маъқул ва дуруст** (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). **Барои пирон ва барҷомондагон дар сарҳад хобгоҳ кушода, онҳоро дар он ҷо хӯронда пӯшонданд** (С. Айнӣ, Ятим). Дар ин зиёфат аз омаду рафткунандагони пештараи ин ҳавлӣ танҳо Қорӣ-Ишқамба, Мирзохўҷаи Ноиб ва одамони ӯ буда, **аз калонтарони деҳа ягон кас ҳам иштирок надишт** (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

III. Пуркунандаи бавосита бо шумора низ ифода мегардад: Нигоҳ кардам, ки **аз нўҳ** понздаҳ дақиқа гузаштааст (Ҷ. Иқромӣ, Муҳаббат). Бо ҳамаи инҳо **планомон аз ҳафтад** нагузашт (С. Айнӣ, Ғуломон). Солам **ба бисту панҷ расид**, аммо аз **хонадорӣ дарак нашуд** (С. Айнӣ, Ғуломон). **У ба чил наздик расида бошад**, ин ҳам **ба панҷоҳ** наздик расидааст (С. Айнӣ, Ғуломон).

IV. Пуркунандаи бавосита бо ҷонишин ва ҳелҳои он ифода мегардад: Магар **ту дар хонаатон набудӣ** ва аз ҷои дигар меояӣ, ки нишони **Одинаро аз ман меурсӣ** (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). Зеро босмачиён **аз онҳо** ҳам мол мебурданду ҳам ҷон (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). **Пас аз он ба ту** хонда медиҳам, шояд **чизҳои ба ту дарқорӣ** ва **ба ту манфиатдор** ҳам дошта бошад, — **гуфт Шоқир** (С. Айнӣ, Ғуломон). Агар **ту дар бораи онҳо** чизе шунида бошӣ, **бигӯ** (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). Уқобон дар фазои кўҳсорон — **Барои худ** ҷаҳон доранду мо не (М. Турсунзода). Соати ман аз Берлин бо пули худам **аз барои худам** харида шудааст (С. Айнӣ, Ғуломон). Онҳо дар байни худашон ва бо тракторчиён **гуфтугӯ** мекарданд (С. Улуғзода, Навобод). Ин гапҳоро баъд дар байни худамон гап мезанем, мефаҳмем, ки **ба кӣ** бад менамояд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Мансурбой ва Қудрат **ба ҳамдигар** нигоҳ карданд (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Ин **гуфтаҳои Юнусбобо** ҳам **ба ҳама** аз таҳти дил маъқул шуд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Онҳо **бо ҳам** дар ватани Амон — дар Шоён **гӯштин** гирифтаанд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

V. Пуркунандаи бавосита бо масдар ва ибораи масдарӣ ифода меёбад: Вай **аллакай тўшаи роҳ** ва дигар лавозимоти сафарро дар хўрчин андохта, **ба рафтани тайёр** шуда буд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ин бодҳои регомез **чашми онҳоро** ҳам **ба кушода шудан** роҳ намедоданд (С. Айнӣ, Ғуломон). Аммо баъд аз дидани устухонҳо ва иқроркунандагони ин кор **ба бовар кардан** маъбур шудем (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). Касе, ки **ба кўҳҳои** баланди душворроҳ баромадааст, медонад, ки **аз баромадан** дида фаромадан хатарнок аст

(Р. Чалил, Хикояҳо). *Оре, Бибиюша имрӯз фарзанди худро гум кардааст, боз як ранг гум кардан, ки ба ин наздикиҳо ба ёфт шуданаш умед надорад* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

ХЕЛҲОИ ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТА АЗ РӯИ ТОБИШИ МАЪНО

Пуркунандаи бавосита мувофиқи маъною вазифа ва востҳои ифодааш гуногун мешавад.

1. ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТАЕ, КИ БО ПЕШОЯНДИ «АЗ» МЕОЯД ТОБИШҲОИ МАЪНОИИ ЗЕРИНРО ДОРАД:

а) Сарчашмаи амал ё фикрро ифода менамояд: *Мо дар чойхона аз одамҳо фаҳмидем, ки дар он деҳа шиӯбаи махсус меистодааст* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Як мактуб аз модар, дигараш аз Зебӣ, мактуби сеюм, ки Сафар дер боз мунтазири он буд, аз лейтенант Осмуҳин буд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Боре рафта аз яке онҳо пурсидам, ки чаро бекор истодааст* (Толис, Хикояҳо).

*Кард пурсиш зи яке, к-ин чӣ фиғон асту хурӯш
У чунин посух дод,
Бо тааҷҷуб: хабарат нест, ки мурдаст Ленин?*

(А. Лоҳутӣ)

Ҳарчанд ӯ чизе надошта бошад ҳам, аз сӯхтани пулаш натарсида қарз додан мегирифт (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Дар ҳақиқат, Қорӣ-Ишкамба аз созише, ки бо Арбобрӯзӣ кард, шод буд* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр).

б) Муносибати муқоисавиро нишон медиҳад. Дар ин гурӯҳи пуркунандаҳо шахсо, предметҳо ва ҳодисаҳо ба ҳамдигар муқоиса карда шуда бартарӣ ё афзалияти яке аз онҳо қайд карда мешавад: *Азбаски обрӯи хӯҷаиини он Мирзо ба пеши Ҳукумати амир аз обрӯи Қорӣ-Ишкамба зиёдтар буд, илтимоси ӯро рад карданд* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр). *Ҳосил аз ҳосилоте, ки то он вақт аз он гуна киштҳо мегирифтанд, зиёд баромад* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Аз ҳикояти шумо ҳам хармурди шумо тамошои худ дорад гӯён боз ҷавонон ӯро мезаданд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

*Чашм аз абрӯ базеб, абрӯ зи чашмон дилфиреб,
Он як аз ин дилработар, ин як аз он хубтар.*

(М. Аминзода)

Дар ин пуркунандаҳо баъзан ба ҷои пешоянди аз пешоянд-

хон таркибӣ-номии **нисбат ба ва назар ба** низ кор фармуда мешаванд, ки аз ҷиҳати мазмуни ифода мекардагашон ба пешоянди «аз» мувофиқ буда, муносибати муқоисавиро ифода мекунад: *Меҳмонхона назар ба тарзи зиндагонии деҳот хеле хуб орошта буд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Мактаби нав бартариш худро нисбат ба мактаби кӯҳна исбот кард* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ин сағ нест, ин одам! — гуфт Некқадам. — Ин назар ба писари Абдурахимбой зиёдтар ба одамгарӣ соҳиб аст* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Онҳо дар вақти тақсими қардани ҷалпаку нон ба мани ҳаштсола раҳмашон омада, назар ба калонсолон ҳиссаи маро калонтар мекарданд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Аз ҳаҷми умумии маблағгузориҳои хоҷагии халқ барои сохтмони корхонаҳои саноатӣ бештар аз 600 миллиард сӯм, ё ки нисбат ба плани панҷсолаи панҷум 70 процент зиёд пул дода мешавад* (газ. «Тоҷикистони советӣ»).

в) *Аз бутун ҷудо шудани қисмеро ифода мекунад! Аз шумоён ҳар кас бачаеро, ки хоҳад, ба тахта бароварда имтиҳон кунад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Аз дастаи Рӯзимуроҷ танҳо ду нафар сабук маҷрӯҳ шуда буд* (С. Айнӣ, Ятим). *Аз ҳамроҳони Сафар боз якчанд кас савори асп буданд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Дар ҳақиқат ин ошӣ паллв ҳамон ош будааст, ки хоҷагон аз вай нимдонагӣ хӯрданд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Аз ҳашт аспи қорӣ фақат ду ҷуфт модӣён ва аспҳои пири хароб боқӣ монданд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Аз пули ғӯсфандон панҷ танга (75 тин) зиёдатӣ, ки вайро барои эҳтиёт дар миёни худ маҳкам бастам* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

г) *Объекти муҳокима ва фикрро ифода мекунад: Мирзоҳамдам дар пеши додариш нишаста гирифта, аз қору бори рӯзгор сӯҳбат мекард* (С. Улуғзода, Навобод).

*Ба пеши раҳбари худ аз зану мард,
Зи ҳар мавзӯ ҳар кас сӯҳбат кард.*

(А. Лоҳутӣ)

Вай аз қору бори тракторчиён воқеаро гарму ҷӯшон ҳикоя мекард (С. Улуғзода, Навобод). *Акнун мо ҳам меҳохем, ки хола аз саёҳати худ гуфта диҳад* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *У аз қорҳои мехост муфасссал ҳисобот диҳад* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Рӯзе Пӯлод аз бедаромадии қасбу қораи ба Ҷӯра шикоят кард* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Асосан пурқунандаҳои ифодакунандаи объекти муҳокима дар забони тоҷикӣ ба воситаи пешоянди изофии таркибии **дар бораи** ифода мешаванд. Пешоянди **аз** танҳо бо ҳамин як функцияи худаш муродифи пешоянди **дар бораи** шуда, дар ташкил додани ин типии пурқунандаҳо роль мебозад. Аммо пешоянди **дар бораи** асосан як вазифаи дорад, ки он ифодаи муносибати объекти мебошад.

Баъд Муҳаммадҷон-ака хеста, дар бораи ҳосили баланд гап зад (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Серёжа аввал дар бораи ҳар су-
рат донишҳои худро ба ман гуфта тямом мекарду баъд варақи
дигари китобро меҳонд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ҳи-
сobot на фақат дар бораи пахта, балки дар бораи ҳамаи чиз-
ҳои дидагӣ ва шундагӣ то дода мешавад (С. Улуғзода, Нав-
обод). Баъзан дар бораи ким-кадом касоне, ки падарамро ба
кор гирифта нахостанд, гап мезад (С. Улуғзода, Субҳи ҷаво-
нии мо).

Пешояндҳои дар хусуси, дар бобати бо пешоянди дар бо-
ран аз ҷиҳати вазифа наздиканд. Онҳо бе ҳеҷ гуна тафовути
маъноӣ ба ҷои пешоянди дар бораи кор фармуда мешаванд:
«Ту минбаъд ба пеши Султонпошии нарав ва ба ҳикояҳои ӯ
гӯи наандоз ва агар дар хусуси деви парӣ гап занад, гапи ӯро
бовар нақун (С. Айни, Ёддоштҳо). Аъзоёни колхоз ҳам дар бо-
бати орду ғалла душворӣ мекашиданд (С. Улуғзода, Наз-
обод). Дар хусуси молҳои корӣ ва замин ҳам чораҳо андешида
шудагӣ (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Падарам дар хусуси онҳо ба са-
волҳои ман пурра ва фаҳмонда ҷавоб медод (С. Айни, Ёд-
доштҳо).

Пешояндҳои дигаре, ки барои сохтани пуркунандаҳои обь-
екти муҳокима ва фикр хизмат мекунанд, инҳоянд: оид ба,
доир ба, ба болои, бар болои, аз болои, дар ҳаққи, бахшида
ба, дар роҳи, дар кори, аз вачҳи, дар атрофи, аз рӯи, дар шаъ-
ни, ба шаъни, дар васфи, ба васфи, аз ҷиҳати, ба муносибати,
ба шарафи ва дигарҳо.

Пӯлод ба ӯ оид ба материалҳои съезди XIV партия чандин
савол дода, аз ӯ ҷавобҳои саҳеҳ, мухтасар гирифт ва беандоза
шод шуд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Бори дигар амакам доир
ба ҳукумати нав овозаҳои дар деҳа пахншударо нақл кард
(С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Гулсум, ки ба болои худаш
рафта истодани суханро шунид, ба ҷое, ки омада буд, нишаст
(С. Айни, Ғуломон). Дар ҳаққи писари вай ин суханҳо тўҳмат
буд (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Муҳимтари ҷиҳати Иттифоқи Нави-
сандагони Советии Тоҷикистон дар кори тайёри ба юбилеи Рӯ-
дакӣ иборат аз он аст, ки бахшида ба ин шоири бузург асар-
ҳои бадеии хушсифат ба вуҷуд овард (газ. «Тоҷикистони Со-
ветӣ»). Ҳамаи тадбирҳои агротехника дар кори парвариш кар-
да расондани ҳосили фаровони пахта роль ва аҳамияти худро
доранд (газ. «Тоҷикистони Советӣ»).

Бояд қайд кард, ки ин пешояндҳо дар ҷумла на ҳама вақт
пуркунанда месозанд. Як гурӯҳе аз онҳо монанди дар хусуси,
дар бобати, доир ба, оид ба, дар ҳаққи ва дигарҳо дар ташкил
намудани пуркунанда устувор бошанд ҳам, гурӯҳи дигарашон
мисли дар болон, дар соҳан, ба муносибати, аз рӯи ва монанди
инҳо аз вазифаи пуркунандагӣ дида, ба вазифаи ҳолшарҳку-
нандагӣ зиёдтар далолат мекунанд.

д) Аз материалҳои сохта шудани предметро

нфода мекунад: *Дуртар аз онҳо тӯдаи писарону духтарон аз коғаз самолёт сохта буду онро аз болои суфа истода, ба ҳаво мепаронд* (Р. Чалил, Ҳикояҳо).

*Иморатҳои зебо андар сн ҷо
Бино гардидаанд аз хишти тилло.*

(М. Миршакар)

*Зи қасди душманони худ наметарсад, чаро тарсад,
Ватан аз санг бозу дорад, аз пӯлод тан дорад.*

(Х. Юсуфӣ)

Сахтии зарбаро аз ҳамин қиёс кардан мумкин аст, ки дудкаи *аз хишти пухта* бо гаҷ сохташуда бо зарбаи ба худаш бархӯрдани бадани ӯ аз миёнаш шикаста парида рафтааст (С. Айнӣ, Еддоштҳо). Мо аз ҷӯи он тарафи кӯча лой гирифта оварда, аз гил ба кӯзасозӣ сар кардем (С. Улуғзода, «Субҳи ҷавонии мо»).

е) Вазъияту ҳолати предмети дигарро мефаҳмонад: *Осмон пур аз ситора буд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Шаҳр пур аз одам буд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Даруни мактаб пур аз ҷангу хоку хас шуд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Чойхонаи Сурх, ки бо лампаҳои ҷилум равшан карда шуда буд, аз одам пур буд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Анбори колхоз пур аз мол мешавад* (Ч. Икромӣ, Шодӣ). *Баъд аз он қишлоқро ки аз одам ва мол ҳолӣ монда буд, отаи заданд* (С. Айнӣ, Еддоштҳо). *Ҷанговарони далери советӣ то нисфи рӯз, тамоми хонаҳои қишлоқро аз душман тоза карданд* (Р. Чалил, Умри дубора). *Ҳамин тавр шуда, аз Дарвез то Помир аз босмачиён пок шуд* (С. Айнӣ, Дохунда).

ж) Асоси амалро мефаҳмонанд: *Аз шаклу шамолашон маълум мешавад, ки баъзеашон лақай, баъзе тоҷик ва баъзе афғонанд* (С. Айнӣ, Дохунда). *Аз гуфтаҳои сарбоз маълум шуд, ки ин ҳамаи Тӯрамурод будааст* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Аз қиёфа ва ҳаракатҳои ӯ бухорӣ будани ӯро муайян карда бошам ҳам, кӣ будани ӯро шинохта натавонистам* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Аз ҷашмонат маълум аст, ки ягон андешаи пурзӯре дар дил дорӣ* (С. Айнӣ, Дохунда).

II. ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТАЕ, КИ БО ПЕШОЯНДҲОИ

«БА», «БАР» ВА «БАРОИ» МЕОЯД,

ТОБИШҲОИ МАЪНОИИ ЗЕРИН ДОРАД:

а) Ба касе ё чизе нигаронида шудани амалро мефаҳмонад: *Ҳозир сабр кун, ба падару модар ва ба дигарон худро ҷунон нишон деҳ, ки ту ба ин тӯй ғӯё розӣ ва хурсанд мебошӣ* (С. Айнӣ, Еддоштҳо).

**Ба ӯ меҳонд дарси навҷавонӣ,
Саросар достони қаҳрамонӣ.**

(М. Тирсунзода)

Хизматгори бой Ашӯр, ки... барои Холбӯта кабоби танӯрӣ тайёр мекард дасидг берун баромада ба бой арз кард (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

**Қонуни ту бар мо ҳамаи илму ҳунар дод,
Озодиву ободиву иқболу самар дод.**

(Б. Раҳимзода)

Акнун забони одами мусулмон ба гап ва лабаш ба ханда чӣ гуна меравад, — гуфт Абдураҳимбой (С. Айний, Ғуломон). Ҷавонон ба аҳволи ин шахс хандиданд (С. Айний, Асарҳои мунтахаб). Хайдарча ба ҳикояти худ давом намуд (С. Айний, Асарҳои мунтахаб).

Ин пуркунандаҳо ба воситаи пешояндҳои дар, баҳри, аз баҳри ва нисбат ба низ ифода меёбанд: Аммо арбобу оқсақолҳо дар миёна даромада, ба шартӣ даҳ соли дигар дар бой хизмат кардан ҳамон духтарро ба ман кикоҳ карда доданд (С. Айний, Ғуломон). Ҳозир дар дилам нисбат ба он зан заррае андешии дигар надорам (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Дар он ҷо на деҳ буд, на девор буд — на аз баҳри ҳайвон алафзор буд (С. Айний).

**Аз барои ранҷбарҳо меҳнати бисёр кард,
Ёри худро ба онҳо дар амал изҳор кард.**

(М. Раҳимӣ)

б) Ба фондаи касе ё чизе равона шудани амал: **Ба меҳнаткашоне, ки дар рӯдковӣ кор карданд меҳонд, рӯзона панҷ сӯм пул ва ба қадри кифоякунанда нон ва таъми гарм дода мешавад** (С. Айний, Ғуломон). Ҳар камӣ ва камбудӣ, ки дошта бошӣ, мо ба ёрӣ додан ҳозирем (С. Айний, Дохунда). Комиссияи ёрӣ ба деҳқонони камбағали кишлоқ дар байни ду-се рӯз гандум мефиристонанд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). **Ба Ҳайрат аз падару модар як ҳавличаи бебегуни якхонанок ва як ҳуҷра аз мадрасаи Сўзангарон мерос монд** (С. Айний, Ёддоштҳо).

**Бароят дастагул овардам имрӯз,
Ба ин бечора зебӣ биёмӯз.**

(А. Лоҳутӣ)

в) Машғулиятро мефаҳмонад: **Писари калони амаам ба қошуктарошӣ ва писари ғуломаш ба қулфсозӣ машғулӣ мекарданд** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **У ин дафта**

як шеъри Машрабро аз насту болояш гирифта ба хондан шу-
руъ намуд (Р. Чалил, Одамони ҷовид). **Шукур дар корҳои**
деҳқонӣ ва нигоҳубини чорпоҳои бой машғул шуда духтараш
дар ҳавли даруни бой дастгирӣ мекардааст (С. Айний, Ёд-
доштҳо). **Азбаски Аҳмад Маҳдум дар ситорашиносӣ** ном ба-
роварда буд, баъзе касон дар хусуси масъалаҳои маъруз ба
вай мувоҷиат мекарданд (С. Айний, Ёддоштҳо). **Пирамард ҳа-**
маро ба нонхӯрӣ таклиф кард (С. Айний, Ғуломон). **Худи ӯ ҳо-**
ло ба хатнависӣ машғул буд (С. Айний, Асарҳои мунтахаб).
Саидов мақоларо як бор тез хонда баромаду гӯё нағз нафаҳ-
мид, ки дори дуҷум **ба хондани он** шуруъ намуд (Р. Чалил,
Одамони ҷовид). **Ҷафилатхола ҷорӣбро** надод ва **ба кори худ**
машғул шудан гирифт (Ғ. Ниёзӣ, Ҳикояҳо). **Зебиҳола ба хо-**
мӯшӣ ҳалал дода, **боз ба гап сар** кард (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

г) **Монанд** будан ва монанд набуданро ме-
фаҳмонад: **Дар ин вақт ин ду дӯст ба ду барзағови ҳамроҳ**
ва ҳамкор монандӣ пайдо карданд (С. Айний, Марғи судхӯр).
Манзараи вой ба манзараи дилфиребе, ки **Шарифҷон дор** хоб
дида буд, мутлақо монандӣ надошт (Р. Чалил, Ҳикояҳо). **Ин**
мӯйлаби навдаида буд, ки ҷавон онро **ба ҳеҷ чиз** монанд карда
наметавонист (С. Айний, Дохунда). **Қишторҳои атрофи Чилвон**
ҳам ба биёбон монандӣ дошт (С. Айний, Ғуломон). **Дар ҳақи-**
қат ҳам ин мардикорон **ба рамаи** гӯсфандон монандӣ дош-
таанд (С. Айний, Асарҳои мунтахаб). **Вақте** ки дар роҳ ба ман-
сагон ҳуҷум карданд, ман онҳоро **ба одамони амир** монанд
карда будам (С. Айний, Ғуломон).

III. ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТАЕ, КИ БО ПЕШОЯНДҲОИ «БО» ВА «БО ҲАМРОҲИИ» ИФОДА ЕФТААСТ, ЧУНИН ТОБИШҲОИ МАЪНОИ ДОРАД:

а) **Ҳамроҳиро**, мефаҳмонад: **Чораи** охирина,
ки **Гулнор** дар ин кор меандешид, **бо Ёдгор** ба як та-
раф гурехта рафта буд (С. Айний, Дохунда). **Як шаб амир**
бо мулозимонаш ногуфт ба хонаи Мушфиқӣ даромада омад
(Латифаҳои тоҷикӣ). **Акнун** масъала ранги дигар гирифт, бояд
ман Арбобкамолро ҳам ҳамроҳи **Одина** ба қозихона барам
(С. Айний, Одина). **Умриҳола, Юсуфбобо бо Сафар** самимона
хушбошӣ карданд (Ғ. Ниёзӣ, Вафо). **Агар** ман ба касе хат на-
висам, бояд ҳамроҳи хат худам рафта хонда диҳам, зеро каси
дигар хати маро хонда наметавонад (Латифаҳои тоҷикӣ). **Гул-**
рӯ бо ҳамроҳии Ҳанифа ба маҷлиси раисони комитетҳои гузар-
омада дид, ки **Сабор** дар он ҷо серкор шуда гаштааст (Р. Ча-
лил, Одамони ҷовид). **Бале, ман барин ҷавонҳои зебо-катӣ** ана
дар ҳамин хел ҳавоҳо сайр накунам дигар дар ҳавои кушод
намешавад, мӯйсафед мегӯянд, албатта (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).
Дар ин чанд моҳи охирӣ хеле сарбозҳо **бо яроқи худ** гурехта

ба Тошканд ва Самарқанд рафтанд ва большевик шуданд (С. Айнӣ, Дохунда). Аввал як миқдор ордро дар дег бо равағи бирён карда гирифт (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

б) Воситаи иҷрои амалро мефаҳмонад: Абӯ-алӣ боз бо танбӯр наъмаи шӯхеро менавозад (С. Улуғзода, Ибни Сино). Пӯлод дар пеши вай дузону нишаста, бо бодбездарӣ бод мекард (Р. Чалил, Одамони ҷовид). Сафар бо дасти чапаш аз пояки пулемёт маҳкам дошта, боз кулангро зер кард (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Садо нафар пиру ҷавонон бо каланд, белу занбар ба қор баромада, тозакунии умумӣ гузарониданд (Р. Чалил, Одамони ҷовид). Дасти ин одамҳо ба пушт бореҷмонҳо бастагӣ буда, гарданҳои онҳо ба занҷир ба меҳ бастагӣ буданд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Мария бо дасти оҳанин моторро ҷарх дод (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Мухтасар бо қалам баён созам
Қиссае аз ҳаёти тоҷикон.

(М. Турсунзода)

Бо тег занӣ ту фарқи душман
Бо досу калинд мезанам ман.

(А. Деҳотӣ)

в) Воситаи амалу ҳолатро мефаҳмонад: Гулхан бо шоҳҳои зардолу, себ, тут ва дигар дархтони мевадорфурӯзон буд (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). Вай на фақат зоҳири одамро бо либосҳои абрешиминаш оро медиҳад, балки бо мазмуни социалистии ҳудуд ботини онҳоро зинат хоҳад дод (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

IV. ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТАЕ, КИ БО ПЕШОЯНДИ

«БЕ» МЕОЯД,

ДОРОҶ ЧУНИН ТОБИШҲОИ МАЪНОИ МЕБОШАД:

а) Дар иҷрои амал иштирок надоштани касе ё чизро мефаҳмонад: Аммо баъд аз интизори бисёр боз Акбархоҷа наёмадааст ва зиёфат бе ӯ гузаштааст (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Сахтӣро, ки мо дар ин ҷо бе шумо касидам, ба машаққатҳои шумоён дар ҷанг гузаронидагӣ нӯғи оетин намешаванд, — гуфт Ҳалима (Р. Чалил, Умри дубора). Агар ман бо дасти босмаҷиён қушти шавам, мардум бе маҳмаддоно мегуянд (С. Айнӣ, Ғуломон). Бе ту мо тӯй кардем (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

б) Предметро ишони медиҳад, ки барои иҷрои амал мавҷудият ва иштироки он шарт зарурӣ аст: Вай дар он хонавода бе ман зиндагӣ карда намешааст (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонӣ мо).

*Бе ту кай медод бахти ҷовидон моро салом?
Бе ту меомад магар субҳи сафо аз пушти шом?*

(М. Турсунзода)

Революция **бе қурбонӣ** ба даст наомад (Р. Чалил, Одамони ҷовид). Девонабачагоне, ки ба як устохона рафта кор кунанд, **бе бунак** кор намекунанд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Аммо қарзҳо **бе васиқаи** қозихонагӣ ин корро қабул накардааст (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). **Бе далел ва шохид** як одамро дузд гуфтани бояд он қадир хуб набошад (С. Айнӣ, Ғуломон).

в) Дар иҷрои амал истисно кардани предметҳо ва шахсҳо мефаҳмонад: **Бе шумо** ҳам ҳамин хокро мекашонем, ҳамин ниҳолҳоро мешинонем (Р. Чалил, Одамони ҷовид). Мо онҳоро бисёр риса мекунем, **бе кафил, бе гарав, бе хати** қозӣ пул додан мегирем (С. Айнӣ, Дохунда). Агар бадғумон шуда бошӣ, **боз монанди соли** гузашта ҳозирам, ки **бе хат** шиками туро сер кунам (С. Айнӣ, Дохунда).

ИФОДАИ ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТА БО ЁРИИ ПЕШОЯНДҲОИ ТАРКИБИИ НОМӢ

Пуркунандаи бавосита ғайр аз пешояндҳои аслии бо ёрии пешояндҳои таркибии номӣ ҳам ифода меёбад.

І. Пуркунандаи бавоситае, ки бо пешояндҳои ғайр аз, ба ғайр аз, ғайри, ба ғайри, ҷуз, ба ҷуз меоянд, аз муҳокимаи умумӣ истисно карда шудан танҳоӣ ва ягонагии шахсе ё предметро ифода менамояд: **Холо ҳам бой чизе намегуфт ва дар ҳавли дарунаш ғайр аз худаш** каси дигаре ҳам набуд (С. Айнӣ, Марги судхӯр). **Дар ин боғ ғайр аз як айвони** дароз иморати дигаре набуд (С. Айнӣ, Ғуломон).

*Тамоми умри худ, эй хоҷа, ҷуз роҳат надидастӣ,
Ту қадри заҳмати муздуру деҳқонро чӣ медонӣ?*

(А. Лоҳутӣ)

Агар хабари ҷумла ба шакли мусбат ояд, ин пуркунандаҳо инчунин шахсо ва предметҳоеро мефаҳмонанд, ки онҳо бар ифодаи субъекти ҷумла меоянд: **Дар ин ҷо ғайр аз ман боз се нафар хизматгори мардина** буд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). **Ғайр аз меҳмонони ба мо маълум** ду каси дигар дар он зиёфат иштирок доштанд (С. Айнӣ, Марги судхӯр). **Ту ғайр аз Ҳайдарча** боз номи якчанд нафар гумонбардашудагонро ба рӯйхат деҳ (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). **Дар он ҷо ғайр аз пои мору шири мурғу ҷони одам** ҳама чиз ёфт мешавад (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

II. Пуркунандаи бавоситае, ки бо пешояндҳои дар пеши, ба пеши, дар назди меоянд: *Дар пеши ман масъалаи дар тобистон таъин кардани машиати худам ва додарам истода буд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Барои ба ин ҷо баромада фаромадан дастгоҳе сохтан магар дар назди техникаи ҳозираи мо душвор аст* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Ин талаби ман ба пеши падар ошкоро шуда буд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Масъалаи колхозонидани ин қишлоқ дар назди ташкilotҳои партия ва советии район дар дафъаи аввал истода буд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Дар пеши Одина ду мушкил омада буд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

III. Пуркунандаи бавоситае, ки бо пешояндҳои миёнаи, дар миёни (дар миёнаи) меоянд, муносибати байни шахсҳо ва предметҳо инчунин муқосисаро мефаҳмонад: *Дар деҳот ҳар вақт дар миёни падарам ва имомҳо ҷанҷол меҳест* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ба сабаби ин алоқа ва муносибатҳо рафтуомад дар миёнаи аҳли ин ду хонавода бисёр буд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Дар миёни онҳо ҳеҷ сир ва асрори пинҳон нест, ки ман ёро ба ту гуям* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Дар миёнаи шумоён ва бой ҳеҷ нест* (С. Айнӣ, Ғуломон).

Нигоҳи ту ё ин ки доништанист,
Миёни ману ту — ду кас фарқ чист?

(М. Турсунзода)

IV. Пуркунандаи бавоситае, ки бо пешояндҳои дар қатори, ба қатори, дар байни, аз байни меояд, предмету шахсҳоеро ифода мекунад, ки дар иҷрои амалу ҳолат бо субъект дар як шароити вазъият мебошанд, инчунин аз гурӯҳе ҷудо шудани якеро мефаҳмонад: *Дар қатори онҳо чанд гоҳ дар он ҷо Бибидаҳбошӣ ном як занакӣ девона пайдо шуд* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр). *Як вақт дар қатори меҳмонон ин одам ҳам ба хона даромад* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр). *Агар ту ва ту барин танбалҳои дигар ҳам дар қатори мо ба кор мебаромадетон, кайҳо чинакरो тамом мекардем* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Баъзан дар байни ҳарифон ҷанҷолу занозанӣ барпо шуд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Дар деҳа дар байни ҷавонони калонсол гаштак ме-рафт* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Дар байни закон гап ба болои қозиҳо рафт* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Аз байни бачаҳо як фақат Шодӣ бо вай баробар шуда метавонисту халос* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

V. Пуркунандаи бавоситае, ки бо пешоянди аз тарафи меояд, предметро мефаҳмонад, ки вай соҳиби амали ҷумла аст: *Аммо дар вақтҳои охир бар тумани пешкӯҳ дар вақти кушта истодаиаш як одамро Муллобозор ба даст афтода, аз тарафи мардум шахид карда шуд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Як қиғғосест, ки ки аз тарафи бачагон баромад!* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Ба онҳо ҳам, чунон ки аз тарафи асп ба ин*

сағҳо дода шуд, зарбаи сахте додан даркор аст (С. Айнӣ, Ғуломон).

VI. Пуркунандан бавоситае, ки бо пешояндҳои аз ҷониби, аз номи сохта мешавад, сарчашма ва аз тарафи кӣ сар задани амали предметро нишон медиҳад: *Ӯ аз ҷониби кӯҳистониён ва шаҳрисабзӣён ба муқобили лашқари амир ҷангида, хеле қажрамонӣро нишон дода будааст* (С. Айнӣ, Ёлдоштҳо). *Ман аз номи шариконам ва аз номи худам сағда медиҳам, ки имсол ҳам ғайрат мекунем, албатта, ҳосили мӯл ба даст мебарорем* (Ҷ. Икромӣ, Муҳаббат). *Аввалан, бародарон, руҳсат диҳед, ки аз номи аҳли маҳалла ба рафиқ Пӯлодов барои лекцияи нағзашон раҳмат гуям* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

VII. Пуркунандан бавоситае, ки бо пешояндҳои ба ҷои, дар ҷои сохта мешавад, иваз шудани предметҳои объектшударо нишон медиҳад: *Хуб, майлаш, минбаъд ба ҷои ҷӯби тут ҷуби анор тайёр мекунем* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Ғарази ман аз зиёфати шумоён ин буд, ки мактабдорро бекор кунонам ва ба ҷои ӯ як мактабдори хубтар ёбем* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Ӯ ба ҷои кор кунҷи сандалии гармро иҷора гирифта менишастааст* (Хорпуштак). *Агар дар ҷои ту каси дигар мебуд, ин пулро азони худ мекард* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

VIII. Пуркунандан бавоситае, ки бо пешояндҳои зидди, бар зидди, ба зидди, бар ҳилофӣ, ба муқобили ифода меёбад, мефаҳмонад, ки амалиёти як предмет бар зидди предмети дигар равона шудааст: *Аз он ҷанги хонумонсӯзи дириҷа, ки дар он мо, бар зидди душманон якка ба якка ҷангидем, ...панҷ сол гузашт* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

*Агар душман кунун паймоншикан шуд,
Бубояд зидди ӯ дандоншикан шуд.*

(М. Ғирсунзода)

Бибидаҳбошӣ ҳам ба муқобили ин гуна ҳуҷуми бачагонӣ ором наменишаст (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Ҳама барои торумор кардани душмани халқ, бар муқобили офату бало камар баста буданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

IX. Пуркунандан бавосита бо пешояндҳои номии дар бадали, ба бадали низ ифода меёбад: *Хӯҷаи дар бадали ин хивмат ба ӯ ҳар моҳ 20 танга музди хизмат меод* (С. Айнӣ, Ёлдоштҳо). *Ӯ ба бадали ин кор ҳеҷ хизмате накарда бемор шуда рафт* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Мактабдор ба бадали пула, ки барои бӯрбӯи мактаб гирифт, дар ҳаққи ман дуо ҳам кард* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Ба бадали ин молҳои ман, ки барои инҳо қариб думоҳа меҳнатам сарф шудааст, ҳеҷ набошад, пули кути лоямути дириҷаро меод* (С. Айнӣ, Ғуломон).

Пешояндҳои номӣ ҳам ба монанди пешояндҳои аслий бо исм-хо, ҷонишинҳои шахсӣ ва ҳиссаҳои дигари исмгардидаи нутқ пуркунандаи бавоситаро ташкил медиҳанд.

БО БАНДАҚҶОНИШИНҲОИ СОҲИБӢ ИФОДА ЕФТАНИ ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТА

Пуркунандаи бавосита ғайр аз ҳиссаҳои мустақили нутқ ва пешояндҳо бо бандакҷонишинҳои соҳибӣ низ ифода меёбад. Ин ҳодиса асосан дар назм дида мешавад.

а) Бандакҷонишинҳои соҳибӣ барои ифодаи пуркунандаи бавосита бештар бо феъл инчунин бо ҳиссаҳои дигари нутқ ҳам омада метавонанд ва предметро ифода менамоянд, ки амали ҷумла ба он, ба фондаи он рағна шудааст:

*Гуфтамаш, эй ҷони ширин, ғам махӯр!
Садқаи сар ғўю биншин, ғам махӯр!*

(М. Турсунзода)

*Ё касе гуфтанат, ки дар Ҳиндустон
Ризқи инсон аст чун оби равон.*

(М. Турсунзода)

*Иброҳим аз он ҷо ғурехта ба Беш-Ариғ ва аз он ҷо ба Сар-
чашма рафта, аз мардуми он ҷо ғунҷар талаб кард, надодан-
даш* (С. Айнӣ, Дохунда).

*Падар меғўядат, ки нек фарзанд,
Ман аз ту сад ҳазорон бор хурсанд.*

(М. Турсунзода)

*Ҳавлии калонеро, ки дарвозаи шутур ва аробадаро дошт,
нишонам доданд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

б) Барои ифодаи пуркунандаи бавосита бандакҷонишинҳои соҳибӣ бо исм ва муайянкунандаи он ҳам меоянд:

*Аз наргиси масти худ шаробам додӣ,
З-он лаъли хушоб шаҳди нобам додӣ.*

(Х. Юсуфӣ)

*Ҳар гаҳ, ки замон маҳоратам дод,
Шоён асаре намоям эҷод.*

(Ф. Ансорӣ)

*Октябрь туро дидаи бино додаст,
Ҷонуни нават забони ғўё додаст.*

(А. Лоҳутӣ)

в) Барои ифодаи пурқунандаи бавосита бандакчонишинҳои соҳибӣ бо қонишинҳо низ меоянд:

*Қовидон зинда ба олам монад,
Ҳар киаш ҳурмату раҳмат хонад.*

(М. Фарҳат)

г) Барои ифодаи пурқунандаи бавосита бандакчонишинҳои соҳибӣ бо пешояндҳо ҳам васл шуда меоянд:

*Аз ӯ дунё бароям пурумед аст,
Шаби тори маро поён сафед аст.*

(М. Тирсунзода)

*Зафар кардан шудааст одат бароят,
Зи нав карди зафар, раҳмат бароят.*

(М. Мишакар)

*Ҳамеша ҳамраҳат чун соя бошам,
Наҳоҳам дурию якҷоя бошам.*

(М. Тирсунзода)

Сабр кун, ман ҳам ҳамроҳат ба правленияи колхоз меравам (Р. Чалил, Хикояҳо). *Дохунда ва Гулнор ҳам аз дунболош гӯё ки медаванд* (С. Айнӣ, Дохунда).

БО ПАСОЯНДИ-РО ИФОДА ЕҒТАНИ ПУРҚУНАНДАИ БАВОСИТА

Пурқунандаи бавосита ғайр аз пешояндҳо инчунин бо папоянди **-ро** ҳам ифода меёбад. Пурқунандаи бавоситаро ифода намудани пасоянди **-ро** аз мазмуни феъл муайян карда мешавад.

Пурқунандаи бавоситае, ки бо ёрии пасоянди **-ро** ифода меёбад, чунин тобишҳои маъноӣ дорад:

1. Ба тарафи касе ё чизе равона шудани **амалро** мефаҳмонад: *Қамбарбобо бо дастгӯри 12-сола аз ҷоҳ об мекашанд, ҳайвонотро об медиҳанд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

*Ў гуфт маро, ки эй бародар!
Бо гуфтаи ман бикун гу бовар.*

(Б. Раҳимзода)

*Шуморо, пахтакорони баҳодур,
Бигӯем аз дилу ҷон сад ташаккур!*

(М. Мишакар)

II. Ба ғоидаи касе ё чизе нигаронида шудан ва ё нигаронида нашудани амал: *Дар он ҷо ӯро либосҳои тоза пӯшонида, ба хоначае дароварданд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Чаҳ-чаҳҳои булбулон ва нағмасароиҳои дигар мурғон шуморо ғазсире мебахшад, ки дастаҳои муסיқии олами маданиятро тамоман фаромӯш мекунед* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

*Ҳеҷ касро нагашта буд ӯ ром,
Мешавад ром большевиконро.*

(М. Миришакар)

III. Доро будан ё набудан ба чизе ё ҳолате: *Агар моро ё падарони моро чор пули пуччак мебуд, ба ин ҳол афтода дар ин ҷо намемондем* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Босмачиёнро маҷоли он намонд, ки рӯйрост ба майдон бароянд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Шарифро ғайр аз гуфтани чизҳои ногуфтани чорае намонда буд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

Пасоянди -ро дар ифодаи пуркунандаи бавосита бо исмҳо, ҷонишинҳои шахсӣ ва хиссаҳои дигари предметонидашудан нутқ васл мегардад: *Ҳасан Эргашро кӯчаҳои хурд ва қачу килеби деҳа тангӣ мекард* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Одинаро чора ҷуз ин набуд, ки дубора сари худро гирифта ба Фарғона биравад* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

*Гарчи номиданд як кӯҳи туро кафтаргузар,
Кӯҳи саркаш кафтаронро ҳам гузаргоҳе надод.*

(М. Тирсунзода)

Дар баҳорони соли якуми истиқоматам дар мадрасаи Мири Араб маро дидани ҳавли Аҳмад Махдуми Дониш муяссар шуд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Бинобар ин маро лозим аст, ки ҳар ҷабб баъд аз хуфтан пеши ӯ рафта, дарс тайёр кунам* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

*Хушкаломанд, шӯҳ густоханд,
Ҳамдигарро дугонаҳои Садаф.*

(М. Тирсунзода)

Баъд аз он маро курта ва шими нав пӯшонда, ба Сталин-обод бурда, дар интернат ҷой кард (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Аз тӯйхона овози одамон, садои қӯшдоираи тафсон, ки шунавандаро фараҳ мебахшид, ба ғӯши ӯ мерасиданд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

*Номи ту, гуфтори ту дар саҳнаи ин корзор,
Беумедонро умеду бемадоронро мадор.*

(Х. Юсуфӣ)

Пуркунандан бавосита бо ёрии пасоянди **катӣ** (қатӣ) низ ифода шуда, ҳамроҳӣ ва воситаи иҷрои амалро мефаҳмонад: *Як бригадаи калонро саришта мекунад, одамҳо катӣ кор мекунад, ҳазор фикру андеша доред* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Барфҳои бомро бел катӣ тоза карда, сонӣ ҷойрӯб катӣ рӯфтам* (Ҳ. Қарим, Ҳикояҳо). *Ба фикрашон нарасидааст, ки ман катӣ як даҳан маслиҳат кунанд* (Латифаҳои тоҷикӣ). *Аҷаб ҷавони зебо катӣ сайру гашт мекуни!* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Тракторчиҳо катӣ маслиҳатро як ҷо монед!* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

СОХТ ВА ТАРКИБИ ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТА

Пуркунандан бавосита бо як ва ё якчанд калима ифода меёбад. Бинобар ин вай аз ҷиҳати сохт таркибӣ ва тафсилӣ мешавад. Дар навбати худ ин пуркунандаҳо дар ҷумла чида шуда меоянд.

1. Пуркунандаи бавоситаи таркибӣ аз як калимаи мустақилмаъно ва пешоянд ё пасоянд иборат аст:

Акнун суҳанро ба муаллим диҳем, ки вай вакили мӯғтамади мо мебошад (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Алоқаи советҳоро бо интиҳобкунандагон мустаҳкам кардан зарур* (газ. «Тоҷикистони Советӣ»). *Ҷавон ба ҳамроҳонаш, ки аз дунболи вай хомӯшона меомаданд, рӯй овард* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Аз баҳори дигар ғами зимистонро хӯрда, колхоз ба худаш хӯроки молҳоро захира мекунад* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Падарам дар дами дарвоза, бо мӯйсафедон хайрухуш карда, ба ҳавлӣ даромад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ба он ҳавлӣ даромада, аз хизматгор Арбобро пурсидам, ӯ маро бурда, ба меҳмонхона даровард* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Вақте ки вай бо Рашидов ба қишлоқ мерафт, мӯйсафедон ҳам ӯро дида, бо меҳру илтифот салом медоданд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

*Кунун ман худ бигӯям бачагонро
Ҳикоятҳои ғамноки ҷаҳонро.*

(М. Турсунзода)

Бо каландча он заминро се бор каландгардон кардам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

II. Пуркунандаи бавоситаи тафсилӣ бо ибораҳо ифода мегардад:

а) Бо иборати изофӣ: *Мӯғмин босавод буд ва аз бачагони деҳа танҳо бо ман ҷӯрагӣ мекард* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Шумо гумон накунад, ки Бибиюши ба суҳанони умедбахшонаи Одина ҳақиқатан таскин ва тасалли ёфта буд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Дар саҳни майдонча зан ҳамроҳи ҷавони қаддарози малламӯй ва сурхинарӯй истода буд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Бинои мадрасаҳои Олимҷон ба би-*

ноҳои анъанавии мадрасаҳои Бухоро ҳеҷ монандӣ надошт (С. Айни, Ёддоштҳо). **Кӯчаҳои танги шаҳр аз барфи ҷавлиҳо** чунон пур шуда буданд, ки қариб ба бомҳо мерасиданд (С. Айни, Марғи судхӯр). **Метарсам, ки ин сизҳо ҳанӯз аз сулҳа умумии ҳайвонот беҳабаранд**, — **гуфт ӯшғол** (Латифаҳои тоҷикӣ). **Пас аз ғурсате Дадабой амак аз пурсупосҳои одатӣ ба масъалаи дигар гузашт** (Толис, Ҳикояҳо).

б) Бо ибораи беизофӣ: **Ба ин гуна одамон ҳамеша тариқаи корбариро нишон дода, таъкид мекунад**, ки аз кор наноланд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). **Ба ин саволҳоятон комиссияи меомадагӣ дуруст ҷавоб медиҳанд** (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). **Ман ҳам гоҳо ба суфачаи дигари он сарой нишаста, бо он қандфурӯш гап-гап мекардам** (С. Айнинӣ, Марғи судхӯр). **Танҳо Ёдгор ба ин давраҳо ҳамроҳ набуд** (С. Айнинӣ, Дохунда). **То ҳафтаи оянда аз ҳамин молҳо ягон дарак ёбед, вагарна худи шумо дар шубҳа мемонед** (С. Айнинӣ, Асарҳои мунтахаб).

в) Бо ибораи омехта (изофӣ ва безоифӣ): **Ман ба ин фикри шумо ҳамроҳ шуда наметавонам** (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). **Аммо ҳамон рӯз донишам, ки домӯллоам ҳам аз ҳамон муллоҳои ҷоҳили бесавод кам фарқ кардааст** (С. Айнинӣ, Ёддоштҳо). **Қутбия ба ин суҳанони Фотима тоб оварда натавонист** (С. Айнинӣ, Ёддоштҳо). **Навободиён Ҳочишмарро бо як гурӯҳ колхозчиёни «Ситораи Сурх» дар он ҷо ҳозир диданд** (С. Улуғзода, Навобод). **Ҷазираи ин шоир аз ду шоири аввалӣ ҳам насттар буд** (С. Айнинӣ, Ёддоштҳо). **Ҳамин тариқа, Тағи Чинор барои ёздаҳ колхозӣ ҷамоаи Сари Камиш маркази маъмури ва маданӣ шуда монд** (С. Улуғзода, Навобод). **Домод бо се-чор нафар ёру ҷўраҳои худ аспасвор аз Тус омад**.

г) Бо ибораи масдарӣ: **Оқибат вай худро аз баргараф кардани он душвориҳо оғиз ҳис карда**, «нависандагӣ»-ро партофт (С. Улуғзода, Ёрони боҳиммат). **Агар дар вақти талаби Арбоб иҷораи замин ё ин ки тани пулро надиҳам ё дода натавонам, ба сунгӯрдани ҳамин заминҳо ба Арбоб маҷбурам** (С. Айнинӣ, Марғи судхӯр). **Ясаул ба ҳамин мулоҳизаҳо ҳозир аз гирифта бурдани Гулнор даст кашид** (С. Айнинӣ, Дохунда). **Акнун як қисми бачаҳо ҳам омада буданд ва мактабдор ба ҷамъ кардани пули бӯрьё машғул буд** (С. Айнинӣ, Асарҳои мунтахаб).

Чунон ки мебинем, ин ибораҳо таркибан гуногун буда, дар дохили худ ҳолҳо ва пуркунандаҳои ҳархеларо қабул карда метавонанд.

Чи пуркунандаи бавоситаи таркибӣ ва чи тафсилӣ дар навбати худ, дар ҷумла чида шуда меоянд. Ҳангоми чидашавии пуркунандаи бавосита мавқеи истеъмоли пешояндҳо гуногун аст. Пешоянд ҳангоми чидашавии пуркунандаи бавосита одатан бо пуркунандаи якум меояд, вале ба ҳамаи онҳо мансуб аст. Аммо дар баробари ин бо ҳар кадоме аз пуркунандаҳои чида такрор ёфтани пешоянд низ мушоҳида мешавад, ки он

барон таъкид ва пуркувват намудани аъзои чида хизмат мекунад.

Мисол: *Дехқонони деҳаи Маҳаллаи Боло ба заминронӣ, ҷўйковӣ ва тоққушӣ машғулӣ мекарданд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Вай ба ҷавонҳо дар бораи пахтакорӣ, боғдорӣ, ҳайвонотпарварӣ маслиҳатҳои пухта ва боматънӣ меод* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Дар ҳамон вақт ҳам он заминҳоро касе ба ҷое бардошта намебарад, балки онҳо ба یتимҳо, ғуломҳо, чоряккорҳо ва дигарҳо, ки дар даруни он заминҳо гушнаву ташна кор карда гаштанд, тақсим карда мешаванд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Дар бозгашт муаллим ба мо мегуфт, ки ин хел ҷоҳилон ба ҳудашон, ба фарзандашон ва ба ҷамъият зарари калон мерасонанд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ҶОИ ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТА ДАР ҶУМЛА

Пуркунандаи бавосита дар ҷумла асосан баъд аз мубтадо ва пеш аз хабар ҷой мегирад. Агар ҷумла пуркунандаи бевосита ва ҳам бавосита дошта бошад, пуркунандаи бевосита (маҳсусан суратнаёфта) ба хабари ҷумла наздиктар меояд. Дар ин маврид ҷои пуркунандаи бавосита озодтар аст, вай аз хабари ҷумла дуртар рафта метавонад: *Шариф аз Шодӣ номи якчанд касро навишта гирифт* ба дафтариаш баъзе қайдҳо кард (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Ин баҳор фардо ба халқи меҳнатдӯсти мо бештар аз ҳозираш меваҳои лазиз хоҳад дод* (А. Дехотӣ, Асарҳои мунтахаб). *Янғам аз онҳо ба ҳар кадоми мо, бачагон, яктой кулча дод* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Бюро ба муҳокимаи ин масъала соати даҳи шаб сар кард* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Боровиков ба аӣ ҳеҷ вақте монанди ҳозира одами нағз, оқил ва доно нанамуда буд* (С. Улуғзода, Навобод). *Ман аз Шумо инро умед надоштам* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Падарам ба амакам ва писарони ӯ воқеаро ҳикоя кард* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Аловуддин ба оянда як пиёла ҷой дода гап сар кард* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Ғайр аз ин, дар бисёр мавридҳо дигаршавии ин гуна қоидаи умумӣ ҳам рӯй медиҳад, ки дар он сурат пуркунандаи бавоситаро дар аввали ҷумла, пеш аз мубтадо ва ҳатто баъд аз хабар ҳам дучор менамоем. Ин ҳодиса ба ҷиҳатҳои услубӣ, ба задаи мантиқӣ вобаста аст:

а) Пеш аз мубтадо: *Ба бобоям тақлиф маъқул афтодааст* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Аз падар як деғчаи мадрасагӣ ва як хумчаи равған монда буд, ки ӯ инҳоро дар вақти дар мадраса буданиаш харида кор фармуда будааст* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Бо ҳамроҳии ӯ се писараш, се қаҳрамонаш, се дилвараш мераванд* (Ҷ. Иқромӣ, Мухаббат). *Имрӯз ба сабақи ман худӣ мактабдор мутасаддӣ шуда, маро ба рӯ ба рӯи худ шинонид* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Акнун аз босмачиён ҳеҷ кас*

чуръат намекард, ки наздиктар ояд (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

б) Баъд аз пуркунандаи бевосита ва пеш аз хабар: *Ман аэроплан диданамро ба Паша ҳикоя кардам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Падарам маро ҳам ҳамроҳи худ гирифт* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Маъруф тамоми диққати худро ба газетаҳои дода буд* (Толис, Ҳикояҳо). *Ҳамида ҷашмони гирьяолудаширо бо остинаш пок карда, лангон-лангон ба ҷояш рафта нишаст* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Ҳамаи ҳозиронро аз ин таклифи раиси колхоз огоҳонид* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

в) Баъд аз хабар: *Вазифаи ҳаллоҷиҳо ҷудо кардани пахта аст аз пунбадона* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Вазифаи асосии оқсаққоли машқобон мудоғиба кардани ҳуқуқи машқобон буд нисбат ба обхӯрон* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Ҳар ду тарафи кӯчаи калон пур аз одам* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Рӯи ҳавлӣ пур аз мардон, хонаҳо пур аз закон ва духтарон, бомҳо пур аз бачагон* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Гирду пеши тарозу пур аз марду занҳои колхозӣ* (С. Улуғзода, Навобод).

Баъд аз хабар ҷой гирифтани пуркунандаи бавосита дар гуфтугӯ бештар воমেҳурар: *Як кас пуштак истад, аз ҳама пеш ман бароям, зеро ман ҳама ҷои ин ҳавлиро медонам — гуфт Сафар Ғулом ба командир* (С. Айни, Ғуломон). — *Магар Ғулом Хайдар аз ғуломон аст?* — *гуфта пурсид як муллои дигар аз он шахси номаълум* (С. Айни, Ғуломон). *Акнун раветон, нағзакак дам гиретон, — гуфт Ҳошим Корвон ба тракторчиён* (С. Улуғзода, Навобод). *Қисми ин корхоро ҳуди ҳамин сол кардан даркор аст, — эътироз намуд Пӯлод ба гуфтаҳои Раҷаб* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

г) Дар мобайни ҷузъҳои хабар: *Хона аз пешгоҳ то пойгаҳ пур аз зан буд* (С. Айни, Дохунда). *Кӯча ва тангкӯчаҳо пур аз одам буданд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Роҳ пур аз аспу хару ароба, фойтун ва пиёда буд* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Чойхона пур аз чойхӯрон буд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

Дар назм ҷои пуркунандаи бавосита мисли аъзоҳои дигари ҷумла, озод аст. Вай мувофиқи қонуниятҳои шеър дар ҳар ҷои ҷумла омада метавонад:

*Аз ҳамон Раҳиш паҳлавон Рустам
Охири нусхаву нишона бувад.*

(М. Турсунзода)

*Аз омадаг падарҷон
Ба мо хабар меғӯяд.*

(М. Аминзода)

*Шуда колхозу ободем акнун
Зи дарду ғусса озодем акнун.*

(М. Миршакар)

*Шунидам аз падар ин дostonро,
Падар бишнида аз бобош онро.*

(М. Миршакар)

*Шуд душманат зеру забар,
Озод ғаштӣ аз хатар.*

(М. Турсунзода)

*Бинвис хате барои моён,
Аз боду ҳавои Тоҷикистон.*

(Б. Раҳимзода)

*Даме ки беҳабар аз ҳастиву замон будам,
Ҳавои тифлӣ ба сар фориғ аз ҷаҳон будам.*

(Б. Раҳимзода)

ҲОЛ

Он аъзои пайрави ҷумла, ки тарзи иҷрои амал, замон, мажон, сабаб, шарту ҳилофи қору ҳаракат, ҳолат ва ё аломатро ифода мекунад, ҳол номида мешавад.

Дар ҷумла зарф, исм, ҷонишин, феъли ҳол, масдар, калимаҳои тасвирий ва ибораҳои гуногун ба вазифаи ҳол омада менамоянд.

Вазифаи синтаксисии зарф дар ҷумла ҳол менамояд. Мисолҳо: *Ҳозир мо аз шумоён ҳарфҳои зинда сохта номи Ленинро менависем...* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Лекин танк яқбора ба қафо ғашту аз дами тир худро кашид* (Ҷ. Иқромӣ, Достони марди танкишкан). *Тирандозӣ якзайл беист давом мекард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *...Ҳалим онро кай ва дар кучо аз ман талаб хоҳад кард* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

*Дари ҳикмат кушода сатдиёна,
Сухан мегуфт ҳар кас шоирона.*

(М. Турсунзода)

Феъли ҳол низ дар ҷумла ба вазифаи ҳол менамояд. Мисолҳо: *Ман тарсидаву ларзида пой мегуонам* (Саиди Шарқ). *Генерал рост истода ба ғап давом кард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Мо ба рафиқамон қоиладан аз қори ӯ мот шуда нигоҳ карда меистодем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Хамон ганҷинаҳои санъаташиро,
Дуру дурдонаҳои меҳнаташиро
Ба дил ҷо карда, бо дандон газида,
Нигоҳбон шуд ба мисли нури дида.

(М. Турсунзода)

Исм ба вазифаи ҳол асосан бо пешоянд **у** пасоянд меояд. Чунончи: **Дар қаровулхона зиндагони** Иван ба **хубӣ** мегузашт... (С. Айнӣ, Куллиёт). Аспи **саманд арӯс барин** оро дода шуда буд (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Чун депутат, чун вакили халқи худ
Ман ба Маскав шоду хандон меравам,
Бо умеду орзуҳои бузург
Аз диёри Тоҷикистон меравам.

(М. Турсунзода)

Ба вазифаи ҳол дар ҷумла масдар ва ибораҳои масдарӣ низ меоянд: **Давчаҳои зардолу, олуболу, себ ва шафтолу барин дарахтони мевадор ҳам бо баромадан аз гул** беморак шудан гирифтанд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Ибораҳои устувор низ ҳол шуда меоянд: — **Мо аз ҳамин қадар роҳ хароҷот ва ташвиш кашида омада магар ду даст дар бинӣ** ҳолӣ бармегардем (С. Айнӣ, Куллиёт). — **Не, — гуфт Сафар ба дарди яра дандон ба дандон монда** тоқаткунон, — аз банди по камтар гӯшташиро чок кардааст (Ф. Ниёзӣ, Вафо). **Нархи сабзиву пийро напурсида** буди шумо чигирро тар карда монед, ман чӣ кор кунам? (А. Сидқӣ, Ҷӯран деринаи ман). **Аксари онҳо сиву ду рағу паяшонро як карда**, ба мисли паррандаи посӯхта ба чор сӯ метозанд, ба одамон дӯғу пӯписа мекунанд, айби маро меҷӯянд, аммо масти-ла ки ба муҳокимаи халқ расид, тирашон хок хӯрда, тарбузашон аз бағалашон меафтад (А. Сидқӣ, Ҷӯран деринаи ман). **Вазифаи худро дилу бедилон**, гӯё ки маҷбуран анҷом меод (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ТАСНИФОТИ ҲОЛ

Ҳол чӣ тарз, дар кучо, кай ва дар кадом шароити вазъият, бо кадом далелу асос ба вучуд омадани амал, аломат ва ҳолатро ифода менамояд.

Ҳол аз рӯи маъно ва тарзу воситаҳои ба амалу аломат ва ҳолат чунин тасниф карда мешавад: ҳоли тарз, монандӣ, миқдор, дараҷа, замон, макон, сабаб, мақсад, шарт ва ҳилоф.

ҲОЛИ ТАРЗ

Ҳоли тарз аломати амал ва тарзи иҷрои амалу ҳолатро мефаҳмонад. Ҳоли тарз ба калимаи эзоҳшаванда ба тарзи ҳамроҳӣ ва ба воситаи пешоянду пасоянд алоқаманд мешавад. Ҳоли тарз бо зарф, феъли ҳол, исм (таркибҳои исмӣ, пешоянду исм, ибораҳои исмӣ) ва воҳидҳои фразеологӣ ифода мешавад. Аз инҳо зарф танҳо бо алоқани ҳамроҳӣ пайваст мегардад.

Ҳоли тарз ба ду гурӯҳ ҷудо мешавад: тарзи амал ва аломати амал. Ҳоли тарзи гурӯҳи якумро ба ҳелҳои зерин тақсим кардан мумкин аст.

1))Ҳоли тарзи амали хосса, ки чӣ тарз иҷро шудани амалро мефаҳмонад:

Ҳар ду ...беҳаёлона дар ҳаққи вай дуо карда дастҳоро бар рӯ кашиданд (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Маҳбуба аввал чашми чап, баъд чашми ростро кушода, ҳоболудона ба модараш нигарист* (П. Толис, Қуллӣёт). *Фирӯза бо овози наст, бо ҳаяҷон, вале аз дилу ҷон суҳан мегуфт* (Ҷ. Иқромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро).

2. Ҳоли тарзи ҳолат, ки дар чӣ ҳолат, дар чӣ гуна вазъият будани субъекти ҷумларо нишон медиҳад:

Қорӣ ба дарахте така карда саридупо нишаст (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *...ба зери девори ҷомеи Поянда пушт ба девор ва рӯ ба шимол менишастанд* (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Онҳо каланд дар китф оғуста-оғуста меомаданд* (С. Улуғзода, Навобод). *Қорӣ-шикамба, вақте ки ба Галаосиё расида ба нәибхона даромад, ноибро дар рӯи ҳавлӣ савори асп дид* (С. Айнӣ, Марги судхур).

3. Ҳоли тарзи воситаи иҷро, ки дар иҷрон амали онҳо предметҳои гуногун иштирок мекунад:

Ӯ ҳар пагоҳ аз он ҷо аспсавор ба шаҳр омада, беғоҳ ба деҳааш бармегашт (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Вай гаватаро бо лабҷунбониҳои беовоз меҳонд* (П. Толис, Қуллӣёт). *...Ҳамин вақт аз ошхона Шарофат-хола баромада омад ва нӯки дастонширо ба лаби остини дарози куртааш печонда, дудааста бо Аскарров вохӯрдӣ кард* (С. Турсун, Қамони Рустам). *Мо ҳамроҳи Саркор аспакӣ аз қафоятон расида меравем* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Баъзеи ин ҳолҳо дорони тобиши макон ва пурқунанда мебошанд: *Полвонкачал ба гапи ӯ эътиборе надода, тӯрро кушод ва бедонаи ҷеғиеро, ки ба назараш оби кӯҳна хӯрда бетоб шуда буд, гирифта аз даҳони ҳудааш об дод* (П. Толис, Қуллӣёт).

Ҳоли тарзи гурӯҳи дуюм аломати амалро мефаҳмонад. Ин гуна ҳолҳо сифати амалро шарҳ медиҳанд:

— *Ҳа, магар ҳоки ҳукумати бобот буд, — гӯён яке аз ҳамроҳонаш хандида ғустохона ҷавоб медиҳад* (А. Дехотӣ, Қуллӣёт). *...баъд аз як сонияи дигар тамоми масҷид ва мадрасаҳои Бухоро баробар ба фаръёд омаданд* (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Дар ин мактаб ба дасти ӯ қалам дода шуд, ки ... ӯ то охири умраш*

дар ин роҳ босадоқат ва қонсипорона хизмат кард (Р. Ҳошим, Сухан...) Ба ман ҳам, ки як бачаи хурдсол будам, ба назари ҷиддӣ нигоҳ мекард (С. Айни, Ёддоштҳо).

Ҳоли тарз дар ҷумла асосан барои шарҳи хабари ҷумла, ки онро аз мисолҳои боло дидем, инчунин барои шарҳи масдар ва феъли ҳол (дар шакли карда) меояд:

Даруи хона аз пасу пеш, рӯ ба рӯ, пушт ба пушт, зону ба зону, кифт ба кифт нишастани занон мағракаи маддоҳии замони пеш ё дарсхонаҳои кӯхонаи Бухороро ба ёд меовард (С. Айни, Қуллиёт).

Ба вазифаи ҳоли тарз бо алоқани ҳамроҳӣ зарф, таркибҳои зарфӣ, феъли ҳол, исм ва воҳидҳои фразеологии зарфӣ меоянд.

1. Зарф ва таркибҳои зарфӣ дар вазифаи ҳоли тарз. Ин гуна ҳолҳо серистеъмол буда, чунин маъноҳоро мефаҳмонанд:

а) такрори амалро:

Синаи пурқуввати писар якзаӣ ва оромона нафас мегирифт (П. Толис, Қуллиёт). Аз ин гурӯҳ пай дар пай садои қоҳ-қоҳи хандаи шундаи шуд (Ҳ. Қарим, Оқшуда). Гоҳ аз шундаи суҳанони ӯ завқ карда бо тамоми баданиаш пасу пеш меҷунбид (С. Айни, Ёддоштҳо). Дар ҳомӯшии саҳти хона занги соати деворӣ баланд-баланд садо дод (П. Толис, Қуллиёт). Вакили мухтор... одамони худро ду-ду, чор-чор ба ҳавлиҳои мардум тақсим карда худ бо Алиризо дар хонае ҷойгир шуд (С. Айни, Қуллиёт).

б) давомнокии амалро:

Атрофро оҳиста-оҳиста пардаи тунуки торикӣ фаро мегирифт (С. Турсун, Қамони Рустам). ...нури мулоим ва ширмонанди худро ба болои шаҳр бедареғ мепошад (Ҷ. Иқромӣ, Зоғҳои бадмур). Бедонаҳо аз саҳари барвақт то нисфи шаб беист меҳонданд (Б. Ортиқов, Гули садбарг).

в) ногоҳ ва якбора иҷро шудани амалро:

Ҳар вақт ногоҳон ба ёдаш меояду дилашро панҷаи ноаёне фишор дода, табъаш хира мегардад (С. Турсун, Қамони Рустам). Аммо якуякбора, нохост Рӯхсораро ба кадом як муллои қаришгӣ фотеҳа кардаанд (Р. Ҳодизода, Ситорае дар тирашаб). Рӯзе як кабутар (кафтар)-и ёбон нохост парвоз карда омада ба ҳуҷраи даромада мондааст (С. Айни, Ёддоштҳо).

2. Бо феъли ҳол ифода ёфтани ҳоли тарз. Феъли ҳол дар ин вазифа тариқи иҷро ва ҳолати амалро нишон медиҳад, вай дар ду шакл: сода ва таркибӣ воқеъ мегардад:

а) дар шакли сода:

Суханҳои мӯйсифедро шунда, кампир тоқат наоварду пешии оби дидаро раҳо кард ва ҳунгосзанон гирифт (Ҷ. Иқромӣ, Зоғҳои бадмур). Абӯалӣ ва Ҷузҷонӣ харро етаккунон бо ин роҳ равонад (С. Улуғзода, Қуллиёт). Онҳо ба ҳамин тарз гуфтугӯкунон ба истоғи автобус расиданд (П. Толис, Қуллиёт).

Ҳамъёзакашон ҷомаамро ба кифтам гирифтаму ба кӯча баромадам (Ҳ. Қарим, Оқшуда).

б) дар шакли таркибӣ:

Ҳар се гарданҳоро хорон-хорон бо алам аз бозор баромада рафтем (А. Деҳотӣ, Қуллиёт).

3. Бо ибораи исмӣ ифода ёфтани ҳоли тарз. Исм дар алоҳидагӣ ба вазифаи ҳоли тарз намеояд, вале ба ин вазифа иборан исмӣ истифода мешавад:

Дигарон паси ҳамдигар ба ақибнишинӣ шурӯъ карданд (Ҳ. Қарим, Оқшуда). **Ситорагон паи ҳамдигар** пинҳон мешуданд (Ҳ. Қарим, Оқшуда). ...дар охиртари базм ӯ ғоиб шуда мерафт ва дар вақти тамомияти базм **як кӯзача дар даст** боз ҳозир мешуд (С. Айни, Ёддоштҳо). Собиров дари машинаро кушода, **як пояш дар даруни машина, пои дигараш дар замин дасти росташро мушт карда боло бардошту хитоб намуд** Ф. Ниёзӣ, Вафо).

4. Бо воҳидҳои фразеологӣ ифода шудани ҳоли тарз. Воҳидҳои фразеологӣ на танҳо ҳолати амали хабар, балки ҳолати тамоми ҷумларо мефаҳмонанд:

Аз экран сари писараке намоён мешуд, ки **ҳама тан гӯшу ҳуш гардида** даҳонаш боз мондааст (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). **Лом насуфта** даҳани фарзандонашонро мепоиданд (Ҳ. Қарим, Оқшуда). Дар океани мусаффои осмон заврақчаи моҳ **дилу бедилон** шино мекард (С. Улуғзода, Навобод). Инобат ҳам дастонашро аз кафк тоза карду **чаши бар замин дӯхта, ба гӯш кардан** ҳозир шуд (П. Толис, Қуллиёт).

Исм ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли тарз ба воситаи пешоянду пасояндҳо меоянд. Дар ин маврид пешояндҳои **бо, ба, бе, дар, ба дараҷаи, ба воситаи, дар зери, дар ҳолати** истифода мешаванд.

Бо пешоянди **бо** ба вазифаи ҳоли тарз исмҳои амал, ҳолат, маънӣ, шахс ва конкрет меоянд:

Автомашинани чанголуд... **бо ғурриши** баланд аз кӯчаи хеле сербару ноҳамвор **дакка хӯрда-дакка хӯрда** гузашта рафт (П. Толис, Қуллиёт). Вай ба Саид, ки акнун ғайр аз салом ба ӯ чизе намегуяд, **бо табассуми** дустона нигоҳ мекард (П. Толис, Қуллиёт). Халқи мо, таърихи адабиёти советии мо, таърихи маданияти нави мо барои ин хизмати содиқона аз онҳо беҳад миннатдор аст, номи онҳоро ҳамеша **бо некӣ** ёд мекунанд (Р. Ҳошим, Сухан...).

Исмҳои конкрету амал ба воситаи пешоянди **бо** ва ибораҳои исмӣ тарзи воситаи иҷрои амалро мефаҳмонад:

Мардум **шабҳо** бо дили ором сар ба болин мемонданд **ва бо чеҳраи кушод** субҳи дилкушоро истиқбол менамуданд (Ҳ. Қарим, Оқшуда). ...агар вай аз ин диёр наравад, маҷбур буд, ки **бо лаби ташна ва шиками гушна** бо зану фарзанди худ бандавор ба Яъқуббой кор кунад (С. Айни, Қуллиёт). ...мушт барин

санги ба коғаз печонида, бо латта басташудаеро ба ӯ дод ва бо ҳамон вазъият ба ҷояш равон шуд (Х. Карим, Окшуда).

Ба воситаи пешоянди ба исми маъно, процесс, гоҳо исми узви инсон ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли тарз меояд:

Ба ҷилави ҳар кадоми инҳо ду пиёда медавид, ки қариб инҳо аз печидани ҷомаҳои дарозашон ба пои ҳудашон афтанд (С. Айнӣ, Куллиёт). Ҳамин мамлакатро падарони мо ҷонбозӣ ва ҷонсупорӣ карда ба баҳои хун, ба баҳои ҷони худ ҳимоят кардаанд (Х. Карим, Окшуда). Рӯзгори Нормурод ба саҳтию талхӣ мегузашт (А. Деҳотӣ, Куллиёт).

Чун рӯд ба сад ғулғула бигзашт ҷавонӣ,
Чун раъд ба сад валвала бигзашт ҷавонӣ.

(Лоик)

Ҳоли тарзе, ки аз исму пешоянди бе ташкил меёбад, камистиғода буда, ҳолати амалро мефаҳмонад:

Уқобе бе ҳаракат парвоз мекунад (П. Толис, Куллиёт). Агар сӯзани ба замин афтад, бе ҳеҷ душворӣ меёбад (А. Деҳотӣ, Куллиёт). Ман даръёи Зарафшони яхбастаро замини шудгоршуда гумон карда, ба рӯи вай бе ибто рондаам (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Исмҳо ба вазифаи ҳоли тарз бо пешояндҳои ҷуфти аз... то (то ба) дар шакли устувор омада, тобиши ибтидои интиҳоро мефаҳмонанд. Агар таркиб маънои маҷозӣ надошта бошад, айнан як калима такрор мешавад (аз асар то асар, аз як ҳикоя то ба ҳикояи дигар).

... аз донишҳои зарурӣ мусаллаҳанд, малака ва маҳорати худро аз асар то асар, аз китоб то китоб такмил медиҳанд («Маданияти Тоҷикистон»). Ман аз рӯбарӯи баромада, ӯро аз сар то по аз назар мегузаронам (Р. Амонов, Навбахори чашмасор). Саттор Турсун аз як ҳикоя то ба ҳикояи дигар пеш меравад («Комсомоли Тоҷикистон»).

Исм ва ибораҳои исмӣ, ки пешояндҳои таркибии изофии ба назари, ба сурати, ба воситаи, ба дараҷаи, дар зерин меоянд, тариқи иҷро, воситаи амал ва ҳолати хабарро шарҳ медиҳанд:

Ба Дохунда, ки ҳамаи ин корҳоро ба назари таҳсин тамошо карда истода буд, гуфт (С. Айнӣ, Куллиёт). ...монанди дуздони роҳзан ба сурати пинҳонӣ аз нӯги по то мӯи пешонӣ ва аз сари ноҳун то бунӣ дандон сар то по мусаллаҳ шуда гирифтаанд (С. Айнӣ, Аҳгари инқилоб).

Дар зерин чапакзаниҳои бисёр Дохунда, Гулнор, Бобо Собир ва Фотимабегим ба саҳна баромаданд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Воҳидҳои фразеологие, ки хусусияти зарфӣ пайдо кардаанд, дар ҷумла ба вазифаи ҳоли тарз меоянд:

Бо дили шод ва бо рӯзи фараҳманд аз сари қатори ин пар-

ник дур мешуд (Х. Карим, Окшуда). Давлат бо дили кабоб
ба автобус савор шуд (Кӯҳзод, Кини Хумор).

*Кор аз тахти дил бикун, ки меҳнат ин аст,
Азбаски сафед асту кушода ҳима ҷо.*

(А. Деҳотӣ)

*Бар ҳар республика, ин ҳам дуруст аст,
Ки ҳастед аз дилу ҷон ёру ҳамдаст.*

(М. Раҳимӣ)

ҲОЛИ МИҚДОР ВА ДАРАҶА

Ҳоли миқдор ва дараҷа аз ҷиҳати маъно ба ҳам хеле наздиканд, ҳатто, зарфҳое ҳастанд, ки вобаста ба маънон ҷумла ҳам миқдор ва ҳам дараҷаро мефаҳмонанд. Зарфҳои беҳад, хеле, бағоят, ниҳоят, андак, басе, қадаре, торафт, бештар, ҷунон, он қадар, ҷӣ қадар, ҷӣ андоза, дучанд ва ғайра ба ҳамин гурӯҳ медароянд. Масалан, зарфи кам дар ҷумлаи якум миқдор, вале дар ҷумлаи дуюм дараҷаро мефаҳмонад: ...*ин барин одами сахтдили мумсик дар дунё кам ёфт* мешавад (С. Айни, Куллийт). ...*ба мардум каме сабукиҳо бахшад* (Ч. Иқромӣ, Устоди ман). Аммо як гурӯҳ калимаву таркибҳое ҳастанд, ки дар ҷумла танҳо ба вазифаи ҳоли миқдор истифода мешаванд. Ин ҳолат имконият медиҳад, ки ҳоли миқдор ва дараҷаро алоҳида-алоҳида аз назар гузаронем.

ҲОЛИ МИҚДОР

Ҳоли миқдор андозаи мӯҳлати иҷро, бардавомӣ ва такрори амал, ҳамчун миқдори предмет ва масофаю замонро мефаҳмонад.

Ҳоли миқдор дар ҷумла ба феъл, зарф, исм ва сифат тобеъ шуда меояд. Заминаи морфологии ҳоли миқдор, пеш аз ҳама, зарфи миқдор аст. Ба ғайр аз ин ибораҳои исмӣ, ки шумораю исм (се бор, дувоздаҳ карат, ёздаҳ-дувоздаҳ рах, се сол, як моҳ), ҷонишину исм (чанд бор, якчанд маротиба) ташкил ёфтаанд, ҳам ба тарзи ҳамроҳӣ, ҳам бо алокаи пешояндӣ ба вазифаи ҳоли тарз меоянд. Ҳолҳое, ки тобеи исм мебошанд, тобиши муайянкунандагӣ доранд:

Айнӣ шеърро бисёр медонад (С. Улуғзода, Куллийт). ...*ғайрат мекунем, сад баробар зиёд* кор мекунем (Х. Карим, Окшуда). ...*ҷавони мусофир якчанд қadam дуртар* истод (С. Айни). *Ин марҳамате буд, ки ба бисёр кам одамон муяссар мегардид* (С. Айни).

Ҳоли миқдор вобаста ба калимаи тобеъкунанда маъноҳои

зеринро мефахмонад: бардавомӣ ва такрори амал, микдори предмет, микдори замон ва микдори масофа.

Ҳолҳое, ки бардавомӣ ва такрори амалро мефаҳмонанд, бо зарфу исм ифода шуда, асосан феълро шарҳ медиҳанд. Зарфҳои **кам**, **бисёр**, **хеле**, **бештар**, **қадре** бардавомӣ ва такрори амалро ба таври умумӣ нишон медиҳанд:

Чавон боз қадре хомӯш монд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ҳозирон аз ин ҳам як қаламӣ бардошта, бо эҳтиёт андаке хӯрда диданд* (А. Дехотӣ, Куллиёт). *Дар миёнаи харидорон дар қатори мардуми Бухоро, мардуми туманҳо ҳам хеле менамуданд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Бисёр механдиду ҳеҷ гоҳ ҷиддӣ суҳан кардани ӯро кас намедид* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Ба вазифаи ҳоли микдор, ки бардавомӣ ва такрори амалро мефаҳмонанд, як гурӯҳи махсуси ибораҳои исмӣ меоянд, ки калимаи асосии онҳо аз исмҳои **бор**, **маротиба**, **карат**, **мартаба**, **дафъа**, **раҳ** иборат мебошанд:

Қурбон давраи наи чилимро ба даҳон гирифта, онро қуррас занонда се-чор бор ҷарисона дам кашид (А. Дехотӣ, Куллиёт).

Дар ин гуна ҳолҳо микдори амал бештар ба тарзи номуайян ифода мешавад. Дар таркиби ин гуна ибораҳои исмӣ шумораҳои **сад** ва **ҳазор** ба маънои конкретии худ намеоянд ва микдорро ба таври умумӣ таъкид менамоянд: дар таркиби ибораҳои исмӣ ҷонишинҳои **чанд**, **якчанд** ва **ягон** оянд, номуайяний равшантар зоҳир мешавад:

Пас аз як лаҳзаи дигар ҳис мекард, ки на фақат сар, балки ҳамаи узвояш баногоҳ сад маротиба, ҳазор маротиба гаронтар гардидаанд (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Ҳозир аст, сад бори дигар иқрор кунад* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Мошинҳои мо рӯзе чанд бор абри чангро ба ҳаво бардошта, аз ин роҳ рафту омад мекарданд* (П. Толис, Куллиёт). *Ягон бор ягон планашро иҷро накарда буд* (Х. Қарим, Оқшуда).

Ин гурӯҳи ҳоли микдор бо исм ва бо ибораҳои исмӣ изофӣ низ ифода мешаванд, вале онҳо ба ин вазифа ба воситаи пешояндҳо меоянд:

Аммо ба ҳаёлаш, микдори онҳо ҳанӯз ба қадри кофӣ нест (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи Кунҷакӣ). *...авзал пули Қориисматро тамоан медоданд, баъд аз он шикасти худро эълон карда ба қарзхӯҳони дигар ба қадри расамашон медоданд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *...баъдтар табақҳои палав ҳам то нисфашон ҳолӣ шуданд* (А. Дехотӣ, Куллиёт).

Ҳоле, ки микдори предметро мефаҳмонад, бо а) зарф ва б) таркибу ибораҳои исмӣ ифода меёбад. Ин хели ҳоли микдор тобиши муайянкунандагӣ дорад:

а) *Дар ин ду соли охирӣ аз тарафи Нашириёти давлатии Тоҷикистон хеле китобҳои мактабӣ чоп шуда баромадааст* (С. Айнӣ, Куллиёт). *...басе одамони саркашу нофармонро ба иродати*

худ тобеъ сохта, ба роҳи неку савоб ҳидоят карда тавонистааст (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

б) **Як миқдор** оби ин сарзамин тобеи бойҳо буд (Ҳ. Карим, Окшуда). **Дар мобайни як дақиқа чӣ қадарҳо** одамон фаромада ва чӣ қадарҳо савор шуданд (А. Деҳотӣ).

Ҳоли миқдори тобиши замони дошта бо ибораҳои исмие, ки чузъояшон аз исмҳои ченаки вақт (дақиқа, соат, рӯз, ҳафта, моҳ, сол) ва шумора ташкил ёфтаанд, ифода меёбад.

Се-чор рӯзи аввал... тараққо-туруқи бардору зани вагонҳои боркаши мо касони аввалин бор ба ин гуна вагонҳо саворшударо чунон кӯфтаю шалпар кард... (Ф. Ниёзӣ).

Ҳоли миқдори масофа бо ибораҳои исмин андоза, ба монанди **як қад**и одам, **як қад**и найза, **қад**и арғамчин, **баробари қад**и одам ва бо ибораи исмие, ки аз шумораю исм ташкил ёфтааст, ифода меёбад:

Оғтоб ҳам қади найза баланд шуда, нури худро ба олам паҳн кардааст (С. Айни, Қуллӣ). **Дар таҳти гунбаз сағонаи ним қад**и одам баланд ва дарозе буд (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). **Се-чор қадам** дуртар аз паҳлуи ростӣ ҳавзача дар домани кӯҳ суфаи васеъ воқеъ буд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). **Якчанд метр** дуртар аз ҷои нишастӣ мо мошини раис омада истод («Садои Шарқ»).

Ба вазифаи ҳоли миқдор ибораҳои фразеологӣ ҳам меоянд:

— **Ана ҷиянам, — гуфт ӯ ба ман меҳрубонана нигоҳ карда, — дидӣ гиребонаш кам сесад сӯм пул кор кардаӣ** (П. Толис, Тобистон). ...аз ҳамон қадар оби беинтиҳои худ ба соҳилҳои намедихад ё диҳад ҳам, хеле кам қатрае аз дарё медиҳад (А. Деҳотӣ).

ҲОЛИ ДАРАЧА

Ҳоли дараҷа дараҷаи воқеъ шудани амалу ҳолат ва аломатро нишон медиҳад. Ҳоли дараҷа амалро эзоҳ медиҳад, ки бо феълҳои ифодакунандаи ҳиссиёт, ҳолати дохилӣ, ҳолати ботинӣ ва муносибат (тарсидан, шод шудан, ҳис кардан, орзу кардан, зик шудан, дар андӯх афтодан, ғамгин шудан, дӯст доштан, бемор шудан, нафрат кардан, дар ҷӯшу хуруш омадан, дилтанг шудан ва ғ.) ифода ёфтаанд:

Ин аст, ки ман аз шунидани ғазали «Натавон кард»-и Қамолӣ Хучандӣ бо нағмаи дутори Ҳоҷӣ Абдулазизи самарқандӣ бағоят дар ҷӯшу хуруш меоям (С. Айни, Аҳгари инкилоб). Соли сеюм аст, ки ин се ном дар байни тамоми халқҳои СССР ниҳоят шӯҳрат ёфтаанд (А. Деҳотӣ, Қуллӣ). — Хайр, китфаи аз чӣ каҷ шудааст? — тақрор пурсид Иброҳимҷон аз сарсухани Қаримҷон-ака қадаре дилтанг шуда (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). **Ҳўҷаи сахт** тарсид (С. Айни, Қуллӣ). ...аз раис интиҳоб шудани ҷўраю дўсти худ **чӣ андоза** шод гашта буд

(Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Ман хеле меҳостам, некӣ кунам, лекин на-шуда истодааст* (Сорбон, Санги Сипар).

Ҳоли дараҷа ҳамчунин бар эзоҳи аломат меояд:

Гуфтаҳои вай, ки хеле далерона ва худбоварона садо ме-доданд, ба модари амир хеле маъқул шуд (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ). *Ба ин нуқтаҳо ниҳоят кам эътибор медиҳанд* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *...хонишҳои бағоят латиф, фо-рам ва дилнавози Тӯҳфа Фозилова ...дилҳои шунавандагонро ба ҳаяҷон меоварданд* (А. Деҳотӣ, Куллиёт).

Ҳоли дараҷа бо зарф таркиб ва ибораҳои исмиву ҷониши-нӣ ва воҳидҳои фразеологӣ ифода меёбад. Ҳоли дараҷа ба эзоҳ-диҳандаи худ асосан бо алоқаи ҳамроҳӣ тобеъ мешавад, барои ифодаи ҳоли дараҷа пешояндҳо низ истифода мешаванд.

Ифодаи ҳоли дараҷа бо зарфҳои дараҷа. Зарфҳои хеле, бисёр, кам, тамоман, бағоят, басе (басо), беҳад, бениҳоят ва ғайра ба вазифаи ҳоли дараҷа ба тарзи ҳамроҳӣ меоянд:

Ин китобчаро ман бисёр-писандидам (С. Айни, Куллиёт). *Аз ҷиҳати дигар каму беш ба ғазаб меомад* (Ҳ. Қарим, Окшуд). *Маъруф қадре ҳайрон шуд* (П. Толис, Куллиёт). *Ҳоло ҳа-маи онҳо дар рӯи коғазӣ меъморгонанд ва басо дилкаш, тозаю озодаанд* («Тоҷикистони советӣ»).

Ҳоли дараҷае, ки дар шакли такрор ва ё бо ҳиссаҳои ҳам омадааст, тобиши таъкидӣ дорад:

Модом ки нон аз дастам рафтааст, бутун будани ду кулча барои ӯ бисёр-бисёр зарур аст (Р. Амонов, Навбаҳори чаш-масор). *Владимир ба рафтори ӯ зеҳн мемонд ва қорашро но-мъълум аз назар гузаронда, дарун-дарун хурсанд мешуд* (С. Турсун, Наз сӯбҳ то шом). *Ҳар замон ба латғаи машғалаҳои сиронида равған мерехтанд, ки бутун ҳам равшан мешуд* (А. Деҳотӣ, Куллиёт).

Ба вазифаи ҳоли дараҷа зарфҳои таркибӣ камтар меоянд:

Барои бандиёни нав ҷо ҳолӣ кардан як дараҷа сакта овард (С. Айни, Куллиёт). *Сафар ба ганҳои Воҳидов як қадар бовар карда, даме парешонҳол хомӯш монд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Ифодаи ҳоли дараҷа бо таркибҳои ибораҳои исмӣ. Исм дар вазифаи ҳоли дараҷа алоҳида намеояд, балки дар шакли таркибу ибора бо ҷонишинҳои ҷӣ, он, ин, ҳамин, ҳамон ва ҳар меояд:

Хусусан намуди зерӣ манаҳи пургӯшти овезон аз тағи ри-ши кам ва кӯтоҳ он қадар зебо наменамуд (С. Айни, Куллиёт). *Чашму абрӯ, лабу даҳан, рангу рӯи ин духтар ҷӣ қадар дил-рабо бошад, мӯи сиёҳи диловезаш, ки аз баногӯшаш гузашта ба дӯшаш афтода буд, ҳамон қадар зебо менамуд* (С. Айни, Куллиёт). *Ҳар қадар душворӣ кашӣ зарурати баргараф кар-дани он душворӣ ҳамон қадар зиёдтар мешавад* (Ф. Муҳам-мадиев, Палатаи кунҷакӣ).

Таркибҳои ҳазор дараҷа, ҳазор бор, сад карат, садҳо ма-

ротиба вобаста ба маънои умумии ҷумла ба вазифаи ҳоли дараҷа меоянд:

Маълум аст, ки ҷаҳонсӯӣ, одамкушӣ ва маданиятхаробкунии Гитлер бо ин асбоб нисбат ба Чингиз ҳазор дараҷа болотар са золимонатар аст (С. Айнӣ, Аҳгари инқилоб). Ин дарси панҷшаба дар соҳаи матбуот ҷуръати маро садҳо маротиба боло бардошт (Ҳ. Қарим, Окшуда). ...ҳақ аст он ҷавонзан, сад карат ҳақ аст, ки ба кори ходимони савдо ва саноати ғушту шир меҳандад (Ғ. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). ...мурдан аз ин гуна зиндагонӣ ҳазор бор беҳтар аст (С. Айнӣ, Қуллӣёт).

Таркибҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли дараҷа бо пешояндҳои ба ва то ба низ меоянд. Исмҳои дараҷа, қадр ва ҳад ба ин вазифа бо артикли -е, ғолибан дар таркиби сарҷумлаи ҷумлаи мураккаби тобеъ ҳамчун каллиман ҳамнисбат меоянд, дар дигар мавридҳо ин исмҳо муайянкунанда қабул мекунанд:

Муҳаббат дар вуҷуди кас то ба андозае манзил гузинад; ки аз сӯзи фироқ азоби руҳии вай тадриҷан ба азияти ҷисмонӣ табдил ёбад (Ғ. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). ...Дар назди ин қувваи солиму тавоно ошӯбгарони машиатнараст ба дараҷае ночиз, нотаъон ва беқурбӯ қудрат буданд (А. Баҳорӣ, Бозгашт). Табиати мамлакати мо ба ҳадде зебо шудааст, ки кас аз тамошои он ҷашм қанда наметавонад (А. Дехотӣ, Қуллӣёт). Адабиёт чизи озода, зебо ва нафис аст, бояд ки навиштаи ҳам ба қадри имкон озода бошад (С. Улуғзода, Қуллӣёт).

Ифодаи ҳоли дараҷа бо ҷонишин. Аз гурӯҳи ҷонишинҳои сифатӣ танҳо ҷонишини ҷунон, ҷӣ гуна ба вазифаи ҳоли дараҷа истифода мешаванд:

Ин духтар гуппиро ҷунон бошиддат ва тезӣ мезад, ки аз сару рӯяш арақ мерехт (С. Айнӣ, Дохунда). ...дилам ғӯё аз қин бармеҷаст ва ҷунон бошиддат метанид (Ғ. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). ...ӯ, аз афти қор, фаҳмидани буд, ки суҳанҳои ҷӣ гуна таъсир мегузоранд.

Ифодаи ҳоли дараҷа бо воҳидҳои фразеологӣ. Воҳидҳои фразеологӣ дар ҷумла ба вазифаи ҳоли дараҷа хеле серистеъмоланд. Ба воситаи воҳидҳои фразеологӣ фикр образнок ва маъно барҷастатар баён мешавад:

Аммо ба ивази ин дар редакцияи кори вай боз як парда боло шуд (А. Дехотӣ, Қуллӣёт). Охир, мантиқан касеро бояд муаррифӣ кард, ки ақаллан як сару гардан аз ӯ баландтар бошад (Ғ. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). ...ному лқабҳои ду-сеқабатро ҳам бо иловаи унвони «мулло» як лой зиёдтар мекарданд (А. Дехотӣ, Қуллӣёт). Дар ин асно вай бемалол паишаро шутур қарда нишон меод (Ҳ. Қарим, Окшуда).

ҲОЛИ МОНАНДИ

Ҳоли монандӣ амалу ҳолат ва аломатро ба тарзи киёс эзоҳ медиҳад. Ҳоли монандӣ бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ ҳам ба тар-

зи ҳамроҳӣ ва ҳам ба воситаи пешоянду пасояндҳо ифода мешавад. Ба вазифаи ҳоли монандӣ зарф, исм, ҷонишин, феъли ҳол ва воҳидҳои фразеологӣ меояд. Зарф ба вазифаи ҳоли монандӣ ба тарзи ҳамроҳӣ меояд:

Дар ҳамин лаҳза Аминов аз кмингоҳаш палангвор ҷаста шинели худро ба болои немис мепартояд (С. Улуғзода, Куллийёт). ...магар он дарёё... бо тобиши нуқрагини худ дар байни дарахтон мавҷосо зебо нест? (П. Толис, Куллийёт). Аз он сӯроҳӣ аз милаи як тӯпи танкзан ва ду пулемёти вазнин жола-сон тир меборид (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

*Шоирон дар ҳар забон таъсифи онҳо гуфтаанд,
Барфи рӯи қуллаҳошон нуқрасо гуфтаанд.*

(А. Деҳотӣ)

*Ҳеҷ шунидӣ, ки руҳи осмон,
Чилва кунад лаълифат дӯр ҷаҳон.*

(М. Турсунзода)

Исм ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли монандӣ бо пешоянд ва пасоянд меоянд. Ба ин вазифа пешояндҳои мисли, монанди, чун (чу), ҳамчун, мисоли, ба мисли, ба монанди истифода мешаванд:

Дасту пояш аз тарс чун шохчаи бед меларзид (А. Деҳотӣ, Куллийёт): ...ҷӯйро монанди даҳони худ фарох, монанди чаши худ чуқур, монанди риши худ ҳамвор, монанди бинии худ рост карда кофтааст (С. Айнӣ, Куллийёт). Овози шилдир-шилдири ҷӯйчаҳое, ки обаш ҳамчун шиша соф буд, бо ҳур-ҳури насими пагоҳӣ омезиш ёфта ба ғӯшҳо мерасид (А. Деҳотӣ, Куллийёт).

*Мисоли гул шукуфта беваю бечорзгон имрӯз,
Ҳама ояд навои булбулон аз бӯстон имрӯз.*

(А. Деҳотӣ)

Сифатҳои субстантивацияшудаи пештара, ҳарвақта, ҳарсола бештар бо пешояндҳои монанди, мисли ба вазифаи ҳоли монандӣ истифода мешаванд:

Онҳо баъд аз як чанд рӯзи дамگیرӣ монанди ҳарсола ба пеши хатиб дарс сар карданд (С. Айнӣ, Куллийёт). Онҳо мисли аввала саволу ҷавоб мекарданд (П. Толис, Куллийёт). Дид, ки Ёдгор монанди пештара ба тариқи худаш сарсарӣ намебинад, балки диққат мекунад (С. Айнӣ, Куллийёт). Ҳусейн мисли ҳарвақта ором менамуд (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Ӯ мисли пешина маст шудан, оламу одамро фаромӯш кардан меҳост (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

Исм ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли монандӣ бо пешо-

яндҳои таркибии изофии ба мисли, ба монанди, ба дараҷаи, ба сифати меоянд:

Рағҳои бозувон ва пушти дастони ӯ ... ба монанди симтӯри зангӯрда тира метофтанд (С. Турсун, Қамони Рустам). *...бинобар аҳднома ... ба сифати ғуломӣ харидуфурӯш кардан манъ карда шуда буд* (С. Айни, Қуллӣёт).

Исм ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли монандӣ бо пасоянди **барин** меоянд:

У холаи калониам барин фармон додан, дэр ҳар кор соҳиб-маслиҳат шуданро наменвисандад (Р. Амонов, Навбахори чашмасор). *... ман... сурати девор барин беҳаракат мондам* (А. Дехотӣ, Қуллӣёт). *Акнун бача калон ҳам шудааст, монанди як мард кор накунад ҳам, ним мард барин кор карда метавонад* (С. Айни, Қуллӣёт).

Воҳидҳои фразеологӣ ҳам ба воситаи пасоянди **барин** ба вазифаи ҳоли монандӣ меоянд:

Мирюсуф бетоқат шуда мурғи посӯхта барин ба чаҳор тараф медавид (А. Дехотӣ, Қуллӣёт). *...духтуриро нӯги нохун барин ҳам намедонад* (П. Толис, Хикояҳо). *... чашми касро ба аҷоиботи олами башар мош барин мекушоанд* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Бой дар ҷояш мусичаи ӯволак барин сараш ҳам, ба ҳеҷ куҷо нигоҳ накарда шишта буд* (Х. Қарим, Оқшуда).

ХОЛИ МАКОН

Ҳоли макон аъзои пайрави ҷумлаест, ки ҷо, макон, ибтидо-ву интиҳо, сӯи амалу ҳолат ва роҳи ҳаракатро ифода мекунад.

Мисол:

Дар пешгоҳи меҳмонхона болои ҳам 5 қабат кӯрпачаҳои серпахтаи бахмалӣ андохта, дар чор ҷои он се қабатӣ болиштҳои пар гузошта буданд (С. Айни, Қуллӣёт). *Нуралӣ аз афти кор духтаракро аз он ҳолати ногувор баровардани шуда, зуд аз он ҷо дуртар рафт... Наҷмиддин хоҳиш кард, ки ӯро то ҳавлиашон бурда монад, ӯ рад накард* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот).

Ҳоли макон аз ҷиҳати вазифа ва маъно ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мешавад:

I. Ҳоле, ки хусусияти хоси маконӣ дошта, танҳо ҷой ва макони воқеъ шудани амалу ҳолатро ифода мекунад:

Дар даруни молхона якчанд нафар... хобида буданд (С. Айни, Қуллӣёт). *Дар миёнаи майдон мӯйсифедон аспҳои худро бозӣ доронда мегаштанд* (Журн. «Садони Шарқ»). *Аммо дар қишлоқи Лолазор шароит дигар шуд* (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам).

Ҳоле, ки хусусияти хоси маконӣ дорад, бо ҳиссаҳои зерини

нутқ ифода меёбад: исм, чонишин, таркиб ва ибораҳои гуногун.

Бо исмҳо ифода ёфтани ҳоли макон. Ҳоли макон дар забони адабии ҳозираи тоҷик бештар бо исмҳо ва ибораҳои исмӣ ифода меёбад. Ба ин вазифа пеш аз ҳама исмҳои меоянд, ки мафҳуми маконӣ доранд. Мисол:

Дар Гулистон шиб мешуд (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Дар мактаб Анварро аз дур дида монд* (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам).

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли макон асосан ба воситаи пешоянди «дар» меоянд:

Дар ёбони Қоқо Ғуломхӯйдар пас аз даравида кӯфтани ҷави худ акнун онро бод қарда истода буд (С. Айни, Қуллӣёт). *Ману Хуррам то синфи ҳаштум дар як парта нишаста дарс хонда будем* (Журн. «Садон Шарқ»). *Дар хонаи дигар ҳисобчӣ ва мудирӣ хоҷагии колхоз ҷо гирифта буданд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Ба ин вазифа пешоянди «ба» вақте меояд, ки ба ҷои пешоянди «дар» истифода шуда бошад: *Тоҷикписари оташмизоҷ бо рафиқони худ ба ҷои паноҳ ҷойгир шуда ноист ба болои танкҳои душман тир мепошид* *Мурдаи садҳо фашистони мурдорро ба боғҳои шаҳрӣ гур қарда, аз қафо боз гӯдаи тирӣ тӯп ҷеғ зада мегирифтанд* (Ҷ. Иқромӣ, Достони марди танкшикан).

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли макон ба воситаи пешояндҳои таркибии изофӣ низ меоянд. Миқдори ин гуна пешояндҳо зиёд буда, асоситаринашон аз инҳо иборатанд:

1. Пешояндҳои дар беруни, дар даруни, дар миёнаҷои, дар байни: *«Шодӣ! — гуфта кампир дар беруни дар ғирьяолуд ба вай муроҷиат кард* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Дар даруни работ дар наздикии дарвоза ба тарафи дасти чапи он як чуқурии ҳавзамонанде, ки дар он ҳазор сар ғўсфанд меғунҷид, қанда, атрофи онро бо хокҳои аз он чуқури баромада ба қадри қадди одам баланд қарда буданд* (С. Айни, Қуллӣёт). *Дар байни девори насти рӯи ҳавли чорғӯша, дар пешгоҳи он ду хона бо миёнаӣ-вон ва дар як сӯи оғил ва коҳдон воқеъ гашта буд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Дар миёнаҷои як сарҳавзи соядор, ба тарафи сояравӣ ҳавз як шахсуфа, ба болои шахсуфа як ҷуфт гилем андохта ва ба тарафи пешгоҳи гилем як қабат кӯрпача паҳн қарда се болишт мондаанд* (С. Айни, Қуллӣёт).

2. Пешояндҳои дар рӯн, ба рӯн, бар болон, дар болон, дар сари, дар лаби. Ба воситаи ин пешояндҳо, ки баъзан ба якдигар муродиф шуда меоянд, аз исмҳои ифодакунандаи мафҳуми макон ва баъзан предмет ҳам маконе ифода меёбад, ки сатҳу масоҳаро ифода менамояд: *Дар рӯи столи муқаррарӣ, ки шояд аз идора оварда шуда бошад, сиёҳдон, қаламдон ва як дафта газета дар тарафе, дар тарафи дигар як шишаи холии коньяк ва як шиша коньяки нимаи хӯрдашуда, ҷойнаки ҷой ва пиёлаҳо меистоданд* (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам).

*Чун ниҳодам пои худро бар сари хоки Ватан,
Борҳо бўсидам аз рухсори поки Ватан.*

(М. Турсунзода)

*Нишастам дар лаби даръёи кӯҳӣ,
Ба худ ман ёфтам маъвои кӯҳӣ.*

(М. Турсунзода)

3. Пешояндҳои дар таги, дар зери, дар таҳти, дар паси. Мисол: ...аксарияташон занону панҷ-шаш одмони солхӯрда буда, дар таги бед ба дамгирии пешин баромада менишастанд (Ф. Ниёзӣ, Вафо):

Дар паси дарахт касе рост шуда истодааст (Ч. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам).

4. Пешояндҳои дар назди, дар пеши, дар қарибии, дар ҳузури, дар муқобили. дар рӯ ба рӯи, дар оқибӣ, дар қафои, дар гирдогирди. Бо ёрии ин пешояндҳо, ки ҳиссаи номияшон маконро далолат мекунад, на фақат бо исмҳои макон ва ифодакунандаи предмет, балки бо исмҳои ифодакунандаи шахс ҳам ҳоли макон ифода меёбад. Ин пешояндҳо ҳамчун ҳиссаи ногузири аъзои навири ҳоли макон воқеъ мешаванд. Мисол:

Тарозубонон, ки дар сари ғӯш қалам, дар даст дафтарчаи ҳисоб дар пеши тарозуҳои худ меистоданд, аз ҳарвақта дида имрӯз серкору сергашвиш менамуданд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Рус-там эътибор надода, дар назди дари мактаб рост меистод* (Журн. «Садон Шарқ»).

Сияҳчашмак, ту манро зинда кардӣ.

Маро, то зинда ҳастам, банда карои.

Ба ман дар пеши мардум ханда кардӣ,

Маро з-ин марҳамат шарманда кардӣ.

(А. Лоҳутӣ)

Қулмурад корсони дигарро оварда ба пеши Сафарғулом гузошт ва ҳудаш ҳам дар паҳлӯи ӯ нишаст (С. Айний, Қуллийет). *Фақат ман дар назди модарам бедор нишаста будам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар ифодаи ҳоли макон исмҳо баъзан бо пешояндҳои пешоянд, ки дар онҳо пешоянди асли ифода наёфта, воситаи асосии робитаи муносибат ҳамон ҳиссаи номӣ мебошад. Мисол:

Ҳама гирдогирди дастурхон давра гирифта нишастаанд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Шояд зери коса нимкоса бошад?* (Журн. «Занони Тоҷикистон»). *Он ҷо нозанини нозанинон ва маликаи кубот Меҳрӣ — духтари хурдии кампир, худро ба кӯрҳои кӯҳна печонда, рӯи намадпорае нишаста буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Бо таркибҳои ҷонишинӣ ифода ёфтани ҳоли макон. Ҳоли ма-

кон бо таркибҳои ифода меёбад, ки ҳиссаи асосии онҳо аз ҷонишинҳои шахсӣ, нафсӣ-таъкидӣ, ишоратӣ иборатанд. Ҷонишинҳо ба вазифаи ҳоли макон маҳз ба туфайли пешояндҳои таркибии изофие меоянд, ки маънои маконии ҳиссаи номии онҳо пурра ҳис карда мешавад ва ҷонишину пешоянд якҷоя ба вазифаи ҳоли макон меоянд: *Дар як тарафи табақи палав Бобо-муродбой ва дар рӯ ба рӯи ӯ ятимонаш Шодӣ ва Истад меистоданд (Айнӣ).*

Бандакҷонишинҳо баъзан ба ҳиссаи номии пешояндҳои таркибии изофӣ васл шуда якҷоя ба вазифаи ҳоли макон меоянд: *Дар рӯ ба рӯяш ҷӯраи деринаи ҳаммаҳаллаю ҳамсинфаш менишаст, ки номаш Хуррам буд («Журн. «Садои Шарқ»).*

*Ба наздам пирамарди шарқ дидам,
Ба нур онро саропо ғарқ дидам.*

(М. Турсунзода)

II. Ҳоли маконе, ки ба кадом сӯй, тараф нигаронидаи ва равона шудани амалро ифода мекунад: — *Овози вакилоне, ки шумо хостаед, аз туман онсӯтар нахоҳад гузашт (С. Айнӣ, Куллийт). Вай як сол пеш аз ин ба Хўҷанд рафта, дар курси тракторчигӣ хонда дар МТС кор карда, таҷриба гирифта, ҳоло ба совхоз барои кор кардан омадааст (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Муллотолиб зуд шинохт ва бо як сурфаи сохта ба даруни хона даромад (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот).*

Ин гуна ҳолҳо бо зарф ва таркибҳои зарфӣ, исм ва ибораҳои исмӣ, инчунин таркибҳои ҷонишинӣ ифода меёбанд.

Зарфҳо ва таркибҳои зарфӣ ба вазифаи ҳоли макони сӯй ҳам бевосита ва ҳам бавосита меоянд:

Мо камтар **поёнтар** фаромадем (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). Ҳамроҳи мо ба дарунтар даромада, нигоҳ кард (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ).

Ҳоли макони сӯй асосан бо исм ва ибораҳои исмӣ ифода меёбад: *Аз ҳар тараф «мақтаб рав» гуфта нига мекардагӣҳо бисёр шуданд (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). Дӯсти ман Шарафҷон ҳам ҳунари омӯхта, ба дараҷаи устод расида буд, ки ба корхонаи шайх кӯчид. Вай дарҳол пас аз маҷлис ба касалхонаи район, ба дидани писараш рафт. Аз пасаш ба хонааш рафтам, бинам, ки газета хонда нишастааст. Онҳо ҳамроҳ ба ҳавлӣ даромаданд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).*

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли макони сӯй ба воситаи пешояндҳои таркибии изофӣ низ меоянд. Ҳиссаи номии пешояндҳо барои нишон додани сатҳу масоҳа, рӯю дохили он хизмат мекунад ва барои ба вазифаи ҳоли макон омадани баъзе исмҳо, ки мафҳуми маконӣ надоранд, ёрӣ мерасонад. *Фақат як хурӯси олуфта ба болои боме баромада, аз ҷизе дар қаҳр шуда бо тамоми овозаш фаръед мекард... Бачагон пода ва*

рамаҳои худро ба тарафи деҳа ронданд (С. Айнӣ, Қуллӣёт). Онҳо ба сӯи заминҳои Муҳаммадҷон равон шуданд. Қаромат ғўсолаи худро ҳай карда ба сӯи қишлоқ рафт (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Тарафи шимолӣ раҳравро то ба деҳав, ки қариб дар як километр дурӣ намудор буд, тарафи ҷанубӣи вай аз роҳи машинагард гузашт ба даруни гандумзор морпеч шуда мерафт (Ғ. Ниёзӣ, Вафо). Ин ба ман бисёр алам мекард, ман ба назди модарам омада ғирья мебардоштам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонӣ мо). Аз ҳама охир Зебӣ омада, вай ҳам бо саросемагӣ ҷуволӣ охирини худро ба пеши тарозуби партофту ба назди лавҳа рафт (Ғ. Ниёзӣ, Вафо).

Бо таркибҳои ҷонишинӣ. Ҷонишинҳо ба вазифаи ҳоли макони сӯй танҳо бо пешояндҳои таркибии ӣзофӣ меоянд, ки ҳиссан номнашон мафҳуми маконӣ дорад:

Дар ҳамин вақт маҳмаддоно ба хогираш расида ба пеши ӯ давида рафта, аз вай маслиҳат пурсидааст. Ба пеши ту омаданам ҳам барои дар ин бора бо ту машварат кардан буд. — Ман хабар гирам, ки инҳо чӣ ҷанҷол доранд, — ғўён аз ҷоли ҳаста ба пеши онҳо омад... (С. Айнӣ, Қуллӣёт). Вақте ки аз президиум Одил Саркор Ҳодикӯсаро ба назди худ ҷеғ зад, Ҳодикӯса бо сумкаи хаткашонӣиш давон-давон ба назди саҳна рафта, як қоғазро, ки дар даст маҳкам нигоҳ медошт, ба ҳозирон нишон дода, саросема гуфт (Ғ. Ниёзӣ, Вафо).

Бандакҷонишинҳо ба ҳисси номии пешояндҳои таркибии ӣзофӣ васл шуда, ба вазифаи ҳоли макони сӯй омада метавонанд:

Ба ин ҷо ҳолдон Куйбишев омад,
Ба наздаш косибу деҳқон баромад.

(М. Турсунзода)

— Чӣ мегӯед! — гуфта ба ақибаш нигоҳ кард вай, — ғўсола маст шудагӣ, намеистад (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Ба ақибам нигариста як ҷавонро бо духтаре дидам (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). Асли газанда намегузашт, ки Ҳодибой ба пешаш равад (Ҷ. Иқромӣ, Достони марди танқшикан).

III. Ҳоли макон, ки ибтидо, сарчашма, ҷонсаршавӣ амалӣ ҳаракатро далолат мекунад:

Аз осмон фууромадааст ё аз замин баромадааст (Ҷ. Ҷалил, Шикасти тилисмот).

Медали тиллоӣ аз Маскав ба номат омадаст,
Аз тамоми мамлакат мадҳу саломат омадаст.

(М. Турсунзода)

Ҳоли макони ибтидо асосан бо зарфу таркибҳои зарфӣ ва исм ӣфода меёбад. Зарфҳо ва таркибҳои зарфӣ ба вазифаи ҳоли макони ибтидо ба воситаи пешоянди аслии аз меоянд: Қо-

мандирҳо аз **куҷо** пайдо шудани ситарҳоро надониста ҳайрон буданд (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). **Падарам** як бор аз **ким-куҷо** як ҷувол ангиштсанг ёфта овард (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **Аз дарун** як зани миёнсол баромада аз дасти Ашӯр ҷароғро гирифта бурд... (С. Айнӣ, Қуллиёт). **Ҳатто** дутои онҳо ба сӯи гап майл карда меҳостанд, ки позицияи Ҳодибойро аз **қафо** зер кунанд (Ҷ. Иқромӣ, Достони марди танкшикан). **Хабар** омад, ки аз **пеш** як тӯда танкҳои душман меоянд (Ҷ. Иқромӣ, Достони марди танкшикан). **Аз боло** Ҳадича ба дасташ кӯза мефироянд (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Бинӣ ба бодиринги тухмиш аз **поён** ду сӯроҳӣ доштае шабоҳат дорад (Р. Чалил, Шикасти тилисмот).

Исмҳо низ ба ин вазифа бо пешоянди аз меоянд: **Дигарон** ҳам аз даҳлез баромаданд (С. Айнӣ, Қуллиёт). Қозҳо хеле дур шуда буданд, ки аз **осмон** ҷақраҳои калон-калони борон боридан гирифт. Вай аз **Хуҷанд**, баъд аз чанд гоҳ ба модараш хат кард, ки барои ӯ аруси хубе ёфтааст. — Ба қишлоқи мо аз **шаҳр** комиссияҳо омада, колхоз сохта доданӣ шуданд (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Дар ифодаи ҳоли макони ибтидо бо исм пешояндҳои таркибии номӣ низ иштирок менамоянд. Дар таркиби ин гуна пешояндҳо одатан пешоянди аслии аз омада, барои ифодаи ибтидои амалу ҳолат ёрӣ мерасонад: **Ман рафта барзагавро аз сари замин** биёрам, шумоён ҷой андохта додарамро осуда хобонетон, — гуфта Бозор зуд баромада рафт (С. Айнӣ, Қуллиёт). **Занон** ва духтарони дигар ҳам аз **болои дарахтон** ва зери онон ба олу чидан ёрмаданд (С. Айнӣ, Қуллиёт). Баъд аз он аз **рӯи қолин** қамчинро гирифта ба миёнбанди халониду хандид (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). **Ҳадича аз лаби даръё** кӯзаи пуробро ба даст гирифт... (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). **Пас, аз даруни кабинаи** он касе баромаду ба сӯи дарвозаи партзави ҳавлиши Совети қишлоқ равои шуд (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам).

IV. Ҳоли маконе, ки интиҳои амалу ҳаракат, нуқтаи охири инро далолат мекунад: — **Аввал туро то хонаат бурда менамоям, пас аз он ба ҳавлиши худ бармегардам** (С. Айнӣ, Қуллиёт).

То фалак мерафт фарёди нафир
Аз дили сӯзони Саҳрои Қабир.

(М. Турсунзода)

Писару модар Боборо то беруни дар гусел карданд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). **Посбони ман шуморо то худи тангӣ** гусел мекунад (Журн. «Садои Шарк»).

Ҳоли макони интиҳо бо зарфу таркибҳои зарфӣ ва исму ибораҳои исмӣ бо ёрии пешоянди то ифода меёбад:

*Чавон аз кӯчаи қишлоқ мерафт,
Гуселонида ҷуфташ тоқ мерафт.*

(М. Турсунзода)

*...аробакаш моро аз кӯчаҳои качу килеби торик ва беодам
мебурд (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо).*

Дар ифодаи ҳоли макон, ки роҳи ҳаракатро мефаҳмонад, исмҳо бо ёрии пешояндҳои таркибии изофӣ низ меоянд:

*...аз ин ҷо ба воситаи раван берун омад. (Журн. «Садон
Шарк»). Роҳи калони санғарши навро ба воситаи қишлоқи Қа-
торбед кашида буданд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Аз деҳа болотар ко-
ни ангиштсанг ёфт шуда буд ва бинобар он ба воситаи деҳа ро-
ҳи калони санғарш ҳам кашида шуда буд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).
Ба ҳамаи ин овозҳо шавваси рӯди шӯхи аз мобайни қишлоқ гу-
заранда ҳамовоз мешуд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Ҳозир дар ҷӯй об
нест, аз даруни ҷӯй ғавак кашида рафтан мумкин (Журн. «Са-
дон Шарк»).*

Барои муайян намудан ва таъин кардани ҳолҳо на фақат ба пешояндҳо, балки ба калимаи эзоҳдиҳанда, асосан ба феълҳо эътибор додан лозим аст, вагарна дар таснифоти ҳоло ва ҳоли макони ибтидову роҳи ҳаракат ғалат шуданаш мумкин аст.

Масалан, ба бисёр феълҳо, аз ҷумла ба феъли «барома-дан» аз ҳоли макон фақат оне вобаста шуда меояд, ки ибтидо ва сарчашмаи амалу ҳаракатро мефаҳмонад, вале нисбат ба феъли «гузаштан» ин фикрро гуфтан мумкин нест, чунки ба ин феъл асосан ҳоли маконе вобаста шуда меояд, ки роҳи ҳаракатро мефаҳмонад. Чунончи:

Исм ва ибораҳои исмӣ бо пешоянди аслии аз: *Вай аз Полтава, Киев, Харьков ва Кременчуг гузашта рафт. Ҳодибой вақте ки аз дарьёи Дон мегузашт, ба ёдаш романи машҳури Шолохов «Дони Ором» расид (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан). Аз кӯчаи калон, аз пеши масҷид гузашта рафтан лозим меомад (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).*

Бо пешояндҳои таркибии изофӣ: *Ҳодибой аз байни сабзозоре гузашта ба канои дарьёчаи бе номе расид (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан).*

*Аз миёни ду ҷаҳон дарьёи Ому мегузашт,
Рег дар домони худ ин сӯву он ёб мегузашт.*

(М. Турсунзода)

Аз пеши масҷид гузашта дид, ки дари он баста ва касе нест (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Ин вақт аз қафои ҳавлиашон мошинаи боркаш гузашт, ки садои вай торикиро ларзонду хоби маро гу-резонд (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). Роҳи оҳани камбар дар Даҳанакии аз қарибии домани кӯҳ мегузарад... (С. Улуғзода, Диёри Навобод).

— Қошки мемонданду ман ҳам то он сӯтар шумоҳонро гу-

сел карда, чои исту манзилатонро бо чашми худам дида хотир-
чамъ шуда меомадам... (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Дар ин вақтҳо барои мо ин тараф то Машҳад ва он тараф то
Қавзин роҳ кушода буд... (С. Айни, Қуллиёт).

Дар фазои тира овози ҷавон
Рафт то авҷи сурайё барқсон.

(М. Турсунзода)

То пеши дари магазин хавотир буд, ки фурӯшанда ҳозир
аз қафо овоз мебарорад, ки «ҳой почо, ман ҳазл карда будам,
гардед» (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). Онҳо бо сардории Зебо
муаллими худро то беруни қишлоқ гусел карданд Ф. Ниёзӣ,
Вафо).

V. Ҳоли маконе, ки роҳи ҳаракатро мефаҳмо-
над: Ҳамдам-Фурма бо зерӣ дарахтони қатор, лаб-лаби ҷӯй
рафта ғоиб гардид (С. Айни, Қуллиёт). Вай қад-қадӣ ғӯза рост
ба тарафи ҷӯи Дӯлона равон буд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии
мо). Дилбар аз байни ду замини пахта мерафт (Ҷ. Иқромӣ,
Шодӣ). Баъд Норзода бо ҳамроҳи ӯ аз пайраҳае, ки дар гирдо-
гирди майдончаи клуби колхоз буд, роҳ рафта, дар шаҳр ҷиё
корҳо кард, ҷиё гапҳо шуд, аз вай пурсид (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Бо зарф ифода ёфтани ба ҳоли макони роҳи ҳаракат харак-
тернок нест, ин навъи ҳоли макон асосан бо исм ва ибораҳои
исмӣ ифода меёбад.

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли макон, ки роҳи
ҳаракатро нишон медиҳад, танҳо бо ёри воситаҳои грамматикӣ
меоянд. Ба ин вазифа бо исм пешояндҳои аслии **бо**, **ба** **аз**, ме-
оянд: Қорӣ-Ишқамба дар он рӯзҳо ба кӯча камтар мебаромад
ва дар вақти ба кӯча баромадан ҳам бо тангкӯчаҳо ва пасткӯ-
чаҳо роҳ мерафт (С. Айни, Марги судхӯр). Барои он ки чашми
одамҳо ба ман наафтад, ман ба деҳа на ба роҳи калон, балки
аз канортар, бо кӯчабоғи танг дохил шудам (С. Улуғзода,
Субҳи ҷавонии мо). Қадом як қувваи адонашавандае ӯро ба ба-
ғали кӯҳсор ба пайраҳаҳои танги пурхатар ва марғзорҳои но-
пайдоканор меандоخت (Журн. «Садои Шарқ»).

Ҷониби пойтахти тоҷикон
Бо ҳамин роҳ ман сафар кардам.

(М. Турсунзода)

Қадам мезад ба қишлоқе, ки онро
Чи модар дӯст медорад ба дунё.

(М. Турсунзода)

Баъзе феълҳо хусусияти гуногун ва маъноҳои зиёде доранд.
Ба онҳо на танҳо як хели ҳоли макон, балки якчандтои он
тобеш шуда метавонад. Дар ин гуна ҳолатҳо ба қадом маънӣ

омадани феълро муайян кардан барои таъин кардани ҳол имконият медиҳад. Чунончи, ба феъли «**паридан**» аксар вақт ҳоли макони ибтидо вобаста мешавад, аммо дар мисоли зерин вай ба маънои **гузаштан** омада, ҳолҳои маконе, ки вай ба тарзи чида тобеъ шудаанд, на ибтидори, балки роҳи ҳаракатро мефаҳмонанд:

*Мепаридам аз сари чандин диёр,
Аз сари Байт-ул-муқаддас шўълавор,
Аз сари хоки Фаластину Ироқ, —
Дашту саҳроҳои майдони нифоқ.*

(М. Турсунзода)

Ба туфайли пешояндҳои таркибии изофӣ, ки ҳиссаи номии онҳо (мобайн, миён, қафо, боло, пеш, назд ва монанди инҳо) мафҳуми маконӣ дорад, ба вазифаи ҳоли макони роҳи ҳаракат на танҳо исмҳои макон, балки дигар исмҳо ва иборҳо ҳам омада метавонанд:

*Мегузашт он аз миёни хел-хел инсони даҳр,
Аз миёни неқбахтону сияҳбахтони даҳр.
Мегузашт он аз миёни зиндагонию аҷал,
Аз миёни ростию банди занҷири ҳиял.*

(М. Турсунзода)

Воситаҳои грамматикӣ, ки дар боло дидем, аксар пешояндҳои муштараквазифа мебошанд, ёрии онҳо барои ҳамчун ҳоли макони роҳи ҳаракат сурат гирифтани исмҳо вазифаи туфайлиашон мебошад. Дар забони адабии тоҷик пешояндҳои ҳастанд, ки асосан барои бо исми ифода гардидани ҳоли макони роҳи ҳаракат истифода мешаванд.

Пешояндҳои, ки вазифаи асосиашон барқарор намудани муносибати ҳоли макони ҳаракат ва амали эзоҳшаванда мебошад, дар шакли такрори исм ва изофат меоянд. Аз ин рӯ, ба чунин пешояндҳои истилоҳи «пешояндҳои такрори изофӣ» муносиб доништа шуд. Пешояндҳои такрори изофӣ, ки барои ҳамчун ҳоли макони роҳи ҳаракат воқеъ шудани исмҳо ва ибораҳои исмӣ ёрӣ мерасонанд асосан аз инҳо иборатанд: **лаб-лаби, қад-қадӣ, рӯ-рӯи, сар-сари, тағ-тағи, дарун-даруни**:

*Бандиёро лаб-лаби, рӯди Пирмаст ба тарафи ғарб нигоҳ;
карда меронданд (С. Айни, Қуллӣ), Хосият лаб-лаби ҷӯй бо
як азоб қадам монда меомад (А. Сидқӣ, Ҷӯраи деринаи ман).
Ҳар ду ба лаби ҷӯй, ки қад-қадӣ роҳ ҷорӣ мешуд, баромада исто-
данд (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо). Ман рӯ-рӯи рельси чи-
лодор, давида гирифтам.*

*Аз дили дашт оби саҳро рафт,
Сар-сари регҳои саҳро рафт.*

(М. Турсунзода)

Об равад таг-таги яхҳои пир
Мисли ҷавоҳир зи дили ҷар адир.

(М. Турсунзода)

Дар он ҷо як сои хушк буд, мо дарун-даруни сой равон шудем (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Бо ёрии пасоянди «**қатӣ**||**қатӣ**» ба вазифан ҳоли макони роҳи ҳаракат омадани исмҳо ва ибораҳои исмӣ мумкин аст. Ин гуна таркиб ёфтани ҳоли макон ба забони зинда мансуб буда, дар асарҳои бадеӣ ба ниятҳои услубӣ истифода шудаанд: *Ин роҳ қатӣ рафта хавфнок аст...* (С. Айни, Куллийет). *...ағба қатӣ омадай?* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

ҲОЛИ МАКОНИ ЧИДА

Ду ва ё зиёда ҳоли макон ба як аъзои ҷумла вобаста шуда, онро эзоҳ медиҳанд: *Ҳоло ба тарафи Сталинобод, Тирмиз, Каркӣ рафта бозёфтҳои аз магазин кардагӣро ҷаллонда ғаштем* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Дар вақтҳои ки ман дар мадрасаи Бадалбек будам, дар паҳлуи масҷиди калон ба дар қанори роҳ чор дӯкони рехтагари буд...* (С. Айни, Куллийет). *Дар ҷануби шарқӣ, дар шарқ, шарқи шимолӣ ва дар ғарб, ба торикии шаб нигоҳ накарда, уфуқ сурху сафедча метофт* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Дар мактаб, пас аз он дар техникум ва институти муаллимон педагогҳои нағз ва ботаҷриба, муаллимҳои пурихтисос ба ӯ дарс дода буданд* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳкорам).

Воситаҳои грамматикӣ ифодаи ҳоли макон — пешояндҳо бо ҳолҳои макони чида як хел намеоянд. Пешоянд танҳо бо ҳоли чидан якум ояд ҳам, ба ҳаман чидаҳо тааллуқ дорад. Мисол: *Қасоне, ки ба Самарқанд ва Тошканд рафта, ба ҷавонон ҳамроҳ мешаванд, большевик мегарданд...* (С. Айни, Куллийет). *У, ки дастархон паҳн мекард, ин корсонро гирифта, ба пеши Шокир ва Рӯзӣ ниҳод, Шокир... дасту рӯи худро шуста, бо миёнбандаш пок карда, ба пеши Рӯзӣ ва Сафарғулом омад* (С. Айни, Куллийет).

Баъзан аъзоҳои чидан якуму дуюм бо пешоянд, вале сеюм бе пешоянд меояд: *Худчаинҳо дар хонаҳои сиёҳ, дар ҷодирҳо ва каппаҳои худ оромона меҳобиданд* (С. Айни, Куллийет). *Фашистон чун гургони гурусна ба сӯи колхозии Кавказ, ба сӯи анбори ғаллаи Кубань ва соҳилҳои Волга, — ба сӯи шаҳри Сталинград ҳаракат карданд* (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан).

Мисолҳо нишон медиҳанд, ки дар он ҷое, ки дар байни аъзоҳои чида пайвандакҳои пай ҳам омадаанд, бештар бо аъзои чидан пас аз пайвандак омадагӣ пешоянд намеояд. Ин аз он сабаб аст, ки дар як ҷо омадани ду воситаи грамматикӣ (пешоянд ва пайвандак) равшани тарзи талаффузро ҳалалдор мекунад ва бе пешоянд ҳам ифода ёфтани муносибати маконӣ имконпазир

аст. Инро дар ҳолҳои чуфт ва мисолҳои зерин равшан дидан мумкин аст: *Мардум дар зери айвони масҷид ва майдончаи пешии он ҷамъ омада буданд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Дар домана ва рӯи теппачаҳои сабзу хуррам, дар атрофи киштзорҳо, дар канорҳои дарёча ва ҷӯйҳо, дар сари бому деворҳои қишлоқ ҳама лола буд..* (Ҷ. Иқромӣ).

Баъзан бо ҳар як аъзон чиди такроран омадани пешояндҳо, ҳатто дар ҳолати омадани пайвандҳои пайҳам, дида мешавад. Ин ҳолати пеш аз ҳама барои равшантар ифода намудан ва таъкиди қардани маънои маконии он аъзон чиди ба амал меояд.

Мисол: *Дар район ва дар қишлоқ шумо барин одам до-ру мешавад, дору!* (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам).

Ғайр аз ин, дар ҳолатҳои зерин бо ҳар як аъзон чиди омадани пешояндҳо мушоҳида карда мешавад: 1) *Агар пеш аз аъзоҳои чиди ҳиссаҳои инкорӣ омада бошад: ...на дар осмон ва на дар замин ҳеҷ чиз ба назар наменамояд* (С. Айнӣ, Қуллӣ-ёт). *Ба ҳар ҳол Қалонишӯҳ чунон машҳур буд, ки на дар район, на дар марказ ҳеҷ кас дар таҳти ин ном дигареро ба ёд намеовард* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

2) Агар аъзоҳои чиди бо ҳиссаҳои «на танҳо» ва «на фақат» омада, бо пайвандҳои «балки» алоқаманд шуда бошанд: *Ин корро на танҳо дар ин ҷо, балки дар тамоми қаламрави ҷа-ноби олӣ, ки дар сари роҳи оҳан воқеъ шуда бошад, мекунад* (С. Айнӣ, Қуллӣ-ёт). *Барояшон на фақат аз ҳона, балки аз дида ҷой медиҳанд...* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Асарӣ насрнавиҷи ҷавони мо на танҳо дар Тоҷикистон, балки дар республикаҳои бародарӣ, дар Москва тарҷима шуда баромада истодааст* (Журн. «Садон Шарқ»). *Ҳафиза бошад, аз дунё беҳабар, бо овози баланд ав-ҷи ашӯлаширо мегирифт ва овози вай, албатта, на фақат дар меҳмонхона, балки дар кӯча ҳам шунида мешуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Баъзан ба ҷои пайвандҳои балки ҳиссаҳои ҳатто меояд, ки дар ин ҳолат ҳам пешоянд бо ҳар ду аъзон чиди такрор мешавад: *На танҳо ба Оренбург ва Троицкий, ҳатто ба Ирбит ҳам рафта омадам* (С. Айнӣ, Қуллӣ-ёт).

Алоқа ва муносибати байни ҳуди аъзоҳои чиди ҳоли макон мисли ҳамаи аъзоҳои чиди ҷумла гуногун аст. Чунончи:

1) Аксар вақт ҳоли макон чиди ба ҳам дар муносибати шумур ва пайҳам буда, онҳо ба якдигар ба воситаи интонация ва пайвандҳои пайҳам алоқаманд мешаванд: *Вале то ба ҳол ба мактаб, табобатхона, беморхона, боғчаи бачагон, китобхона ва мактаб-интернати колхоз нарафтаам* (А. Сидқӣ, Ҷӯраи дери-нан ман). *Пас аз он ба сари як тали баланд баромада то нури ҷашмаш мерасид, ба ҳар тараф ҷашм андохт, аз гӯшаҳои дури дашт ва аз бағали васеи биёбон ҳам ягон аломат намоён набуд* (С. Айнӣ, Қуллӣ-ёт).

2) Ҳоли макон чиди, ки ба ҳам дар муносибати хилофӣ бу-

да, ба воситаи интонация ва пайвандакҳои хилофӣ ба якдигар алоқаманд мешаванд:

— *На аз як тараф, балки аз ҳар тараф ва аз ҳама ҷо моро печонда гирифтаанд...* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дар райони Тус отрядҳои мусаллаҳи худмуҳофизакунӣ на дар ҳама ҷо, балки фақат дар ҳуди Тус ва дар деҳаи мо буданду бас* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ҷой буд, аммо на дар ҳавли мо, балки дар хонаи онҳое, ки ҳар кадоми моро ба ҳисоб гирифта, гӯш ба қимор меистоданд...* (А. Сидқӣ, Ҷӯраи деринаи ман).

3) Ҳоли макони чида, ки ба ҳам дар муносибати истисноӣ буда, бо ёрии пайвандакҳои ҷудой ба якдигар алоқаманд шудаанд:

Ҳар гоҳ ки ҳукми амир содир шавад, дар Регистон ё дар Хоҷа Нуробод — дар майдони бозори шаҳр ё дар беруни шаҳр дар майдони машқи сарбоз ёро сангсор мекунанд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Акнун дашту саҳро боз хомӯшӣ пайдо карда буд, акнун сагон ҳам... ба болои бомҳо баромада ҳар кадом ба болои ғарамии беда, ё тӯдаи явшон ҷойгир шуда оромона хобида буданд* (С. Айнӣ, Куллиёт). — *Агар ёбони Қарохониро мол карда шуда бошанд, ҳамин вақт бояд дар Қарақалпоқ бошанд, ё ин ки дар ёбони Қоқо...* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Пас аз он намози ашроқро хонда ба ҷомеи арк ё ба меҳмонхонаи раҳимхонӣ мебаромад ва дар он ҷо ба муллобачаҳо — талабаҳое, ки ҷамъ шудаанд, дарс меод* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Аз тарси хабардор шудани модаршӯи Қутбия, ки дар даҳлез ё ин ки дар хонаи дигар буданиаш эҳтимол буд, Ҳамдам-Фўрма сахттар кўфтани тирезаро муносиб надид, аз замин як кулӯхчаро гирифта дар тиреза навишт...* (С. Айнӣ, Куллиёт).

ҶОИ ҲОЛИ МАКОН

1. Ҳоли макон асосан ба хабарӣ ҷумла вобаста шуда меояд, ки вай дар наср аксар вақт пеш аз хабар меояд. Дар ин ҷо бештар ҳоли макони сўй воқеъ мегардад: *Лекин нигоҳ карда истам, Сурайёхон аз дасти писарчааш гирифта омаду ба мактаб даромад* (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам). *Пас ҷӣ тавр карда вай аз он ҷо дур равад* (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам). *Ҷонам қатӣ, — гуфт мўйсифед ва ба сад фикру ҳаёл ба бозор даромад* (Ҷ. Иқромӣ, Достони марди танкшикан). *Раҳимҷон бошад, баъд аз маҷлис ба шаҳр рафту бевақт ғашта омад* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

2. Дар аввали ҷумла қариб ҳамаи ҳелҳои ҳоли макон меояд, аммо ҳоли макони сўй дар ин ҷо нисбатан камтар воқеъ мегардад, ҳоли макони роҳӣ ҳаракат бошад, дар мисолҳои мо дар аввали ҷумла наомадааст: *Дар хона Зайнаб ва Ҳадиҷа ба абрўҳояшон ўсма мекашиданд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ) *Аз деҳа болотар кони ангиштсанг ёфт шуда буд...* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Ба Тошқанд ба хондан рафт* (Журн. «Садон Шарқ»).

3. Ҳамаи хелҳои ҳоли макон аз паҳлӯи хабар дур, дар байни дигар аъзоҳои ҷумла низ омада метавонанд: *Рӯзи дигар дар сари бозор ҳама ёру ошноҳо Кенҷабойро дида муборакбод кардан гирифтанд* (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танқшикан). *Ман аз район фаҳмидам, ки дар қарибӣ ба ин қишлоқ ҳам комиссия кулаккунӣ меодааст* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). — *Дар ҳамин қарибӣ аз район як ҳавличаи дуруст ба даст медаромадагӣ барин* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Дар ин дам аз кучое овози «қӣ-қӣ»-мурғони номаълуме шунида шуд.* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Баъзан ҳоли макон дар байни ҳиссаҳои хабари номӣ воқеъ мегардад:

*Бе хилофи мазҳабу мулку лисону дину одат,
Фаълаҳо ҳастанд дар ҳар ҷо бародар, эй деҳотӣ.*

(А. Лоҳутӣ)

Ҳоли макон на танҳо ба хабар, балки ба дигар аъзоҳои ҷумла низ вобаста шуда меояд, ки бо ибораҳои сифати феълӣ, феъли ҳол ва масдарӣ ифода ёфтаанд. Дар чунин мавридҳо ҳоли макон аз хабар дур, дар дар дохили ибора, ё ки пеш аз ҳамон аъзои ҷумла ва ё ҳиссаи он меояд, ки ба вай вобаста аст.

Мисол: *Вақте ки модар чорумин бор аз остонаи дар ба Сафари дар рӯи кат дарозкашида назар кард, вай рӯяшро бо китоб пӯшида ба хоб рафта буд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Баъд аз ин Ермак ба дастӣ Сафар мактуби аз диёраш омадари доду мувофиқи фармони командири батальон зуд ба подразделения ҳозир шудани ӯро хабардор кард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). — *Худашон ҳам хишти аз хумдон баромада барин пухта шуданд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Чашмони ҳаросидани ӯ ба он шахс дӯхта шуда бошанд ҳам, кӣ будан ва аз кучо пайдо шудани онро надониста монд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Ба мактаб рафтан, ба сӯи илму озодӣ қадам мондани Оиша ба кори онҳо ҳалал меод ва онҳо онро дида наметавонистанд (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам).

Баъзан ҳоли макон баъд аз аъзои эзоҳшаванда ҳам меояд:

Аз рафтани бародарам ба Тошканд се-чор моҳ гузашта бошад ҳам, аз вай ҳеҷ хабар набуд... (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ХОЛИ ЗАМОН

Ҳоли замон кай ва дар кадом вақт воқеъ шудани амалу ҳолатро ифода менамояд: *Ғӯзаҳои имрӯз харидаашро фардо худам баркашида ба пахтакашакҳо тақсим карда медиҳам* (С. Айний, Қуллӣёт). — *Ҳанӯз хӯрок тайёр нашудааст* (С. Айний, Қул-

лиёт). *Қорӣ Исмат аз ин даромадҳои худ ҳеҷ намехӯрд, ӯ рӯзона аз ҳуҷранишинонаш палав мехӯрд ва шабона бошад, аз дастархони бачагони қиморбоз шиками худро пур мекард* (С. Айни, Марги сӯдхӯр).

Ҳоли замон аз рӯи хусусияти худ ба се гурӯҳи калон тақсим мешавад: 1) ҳоли замоне ки замони амалу ҳолатро ба таври умумӣ ифода мекунад, 2) ҳоли замоне, ки ибтидои амалу ҳолатро мефаҳмонанд ва 3) ҳоли замоне, ки интиҳои амалу ҳолатро нишон медиҳад.

1. Ҳоли замоне, ки замони амалу ҳолатро ба таври умумӣ ифода мекунад, бо он хусусияти худ фарқ мекунад, ки вай дар ибтидо ва ё интиҳои ҳаракат ё амалу ҳолат ифода намеебад, балки замон ба таври умумӣ дарҷ мегардад: *Онҳо чӣ гуна пештар аз мо озод шудаанд* (С. Айни, Қуллӣёт. *Осмони қишлоқ бо ситораҳои бисёре зинат ёфта бошад ҳам, имшаб нури моҳтоб ба онҳо ғалаба мекард* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). — *Ин тавр бошад, чаро барвақттар пеши ман наомадӣ?* (С. Айни, Қуллӣёт).

Ҳоле, ки замони амалу ҳолатро ба таври умумӣ нишон медиҳад бо зарф, исм, феъли ҳол, масдар ва ибораҳои рехтаи фразеологӣ ифода меёбад.

Бо зарф. *Дар бисотат ҳасту одамгарӣ мекунӣ, набошад, ноилоҷ ҳап мегаштӣ, гӯям, асло қабул намекунад* (Р. Ҷалил, Шӯроб). *Ба фикрам, ин таъинкунӣ бармаҳал будагист* (Р. Ҷалил Шикасти тилисмот). *Ба кор ҳаргиз ҳушатон намеояд, — гуфта бой коҳиш кард...* (С. Айни, Қуллӣёт. *Акнун танҳо кори пахта ва мавиз монд* (С. Айни, Қуллӣёт). *Бомдодон овози Темурҷонқорӣ моро бедор кард* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё).

Зарфҳои замон ба вазифаи ҳоли замон баъзан дар шакли муқоисавӣ меоянд: *Қорӣ-Ишқамба хост худ пештар рафта зудтар хабарҳои хушро шунавад* (С. Айни, Марги судхӯр), *Дертар чӣ навъе шуд, ки Ҳоҷиҷумар ба колхозии «Ситораи сурх» кӯчида рафт* (С. Улуғзода, Диеҳи Навобод). — *Дар ин бобатҳо сонитар гап мезанем...* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Падар то вақте ки чашмам кор мекард, ба болои чархи осиеб кор кард, аммо он рӯз аз ҳаррӯза барвақттар рӯз торик шуд...* (С. Айни, Қуллӣёт).

Зарфҳои тақрор низ ба вазифаи ҳоли замон меоянд. *Аз ҳама зиёдтар дар ин ҳолат калимаи «гоҳ» воমেҳӯрад, ки ин тақрор ёфтани амалу ҳолатро ифода менамояд: «Модари Сафар, ки дар сари оташдон ҷунбуҷӯл мекард, гоҳ-гоҳ ба писараи нигоҳкунон аз ин қадар дароз ба осмон чашм дӯхта хомӯш мондани ӯ дар ҳайрат мемонд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Бо исм ва ибораҳои исмӣ. Ба вазифаи ҳоли замон, ки вақти иҷрои амалу ҳолатро ба таври умумӣ нишон медиҳад, исмҳо ба таври фаровон истифода меёбанд. Ба ин вазифа бештар исмҳои меоянд, ки мафҳуми замони доранд: *Зимистон* дар оғил, *тобистон* дар суфаи пеши оғил меҳобам (С. Айни, Қуллӣёт).

*Шаб надидам туро, ситораи ман,
Шўлавар дар ҳаво, Ситораи ман!*

(М. Турсунзода)

Исмҳо ба вазифаи ҳоли замон бевосита дар шакли ибора ҳам меоянд. Дар чунин ҳолат исмҳо ҳиссаҳои гуногуни нутқро ба худ тобеъ намуда, бе калимаҳои эзоҳдиҳанда ба вазифаи ҳоли замон омада наметавонанд. Ин ҳолат бештар дар ибораҳои исмие дучор меояд, ки ҳиссаи эзоҳшавандашон сифати феълӣ, шумора ва ҷонишинҳо мебошанд. Чунончи, дар мисолҳои зерин сифатҳои феълӣ барои ба вазифаи ҳоли замон омадани исмҳо ҳиссаи ногузир мебошанд: *Қисми ҷарбии Хурраминоро моҳи гузашта аз ихтиёри армияи мо ғирифта ба армияи ҳамсоя доданд...* (Жур. Садои Шарқ). *Ҳафтаи гузашта ба хонаи мо чор зан меҳмон шуда омада буд* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот).

Аммо сифати феълӣ на дар ҳама ҳолат барои ҳоли замон шуда омадани исмҳо ҳиссаи ногузир шуда менамояд. Дар исмҳое, ки бе калимаи эзоҳдиҳанда ба вазифаи ҳоли замон омада наметавонанд, вай танҳо барои конкрет кардани замон хизмат мекунад.

Чунончи, дар мисоли «**Тирамоҳи гузашта**» пахтачаллобони тӯсӣ пахтаро аз деҳқонон бо нархи баланд хариданд» (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо) сифати феълӣ «гузашта» барои конкреттар намудани замон хизмат кардааст, вагарна **тирамоҳ** мисли дигар исмҳои ченаки вақт: **бахор** ва **зимистону тобистон**, инчунин **шабу рӯз** ба вазифаи ҳоли замон танҳо омада наметавонад.

Аммо дигар исмҳои ченаки вақт (**аср. моҳ** ва **ҳафта**) дар ҳамин шаклашон ба вазифаи ҳоли замон омада наметавонанд, ба ин вазифа ҳамон вақт меоянд, ки калимаи эзоҳӣ ва ё суффикс қабул намоянд.

Шумораи **як** ба исм вобаста шуда ояд ҳам, баъзан аз вазифаи шуморавии худ дур рафта чун артикли номуайяний воқеъ мегардад. Дар чунин ҳолатҳо исм ва **яку ягон** ҳоли замон мешаванд.

Чунончи: *Як тобистон дар вақти дарав Амон ба дашт омада, бо падарам мӯчаро сар мекунад...* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ягон рӯз вақт шавад, ба шумо ҳикоя карда медиҳем* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Ба вазифаи ҳоле, ки замон амалу ҳолатро ба таври умумӣ ифода мекунад, аз ҳама зиёдтар ибораи таркибҳои исмие меоянд, ки бо ҷонишинҳои гуногун таркиб ёфтаанд: *Шодӣ он шаб Шарифро дар хонаи худ ҷо дод* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Ҳамаи рӯз аз гузари Мирдӯстим як нафар ҷавони хушсарулибос мегузашт* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Умрихола меҳмононро ба нишастан таклиф намуда, ҳар замон ба афти Сафар нигоҳ карда менамояд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Сардори хонавода — Ҳасан ҳар сол пеш аз ҳамсоягонаш ба кор баромада ҳамаи ҳосилолташиро аз ҳама пештар ғундошта мегирифт* (С. Айний, Куллийёт). *Дар сурудҳои ҳеҷ*

гоҳ шунавандагон ба маънии байти хонда шудагӣ диққат намекарданд ва онро намефаҳмиданд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Ба вазифаи ҳоли замон на танҳо исмҳои замон, балки дигар исмҳо ҳам меоянд, вале онҳо фақат бо ёрии воситаҳои грамматикӣ омада метавонанд:

Дар чилсолагии Очил-Батрак ба хонадони онҳо духтарчаи лоғарак ва маҳинак пайдо шуд, ки номашро Зайнаб гузоштанд (Ч. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам). Дар дами пирӣ як орзу, ҳавасатро бинам, мегӯям (Ч. Иқромӣ, Достони марди танкшикан). Дар вақти обхези Зарафшон аз ҳамин оби нав кушодашуда як ҷилди роба меомадагӣ шудааст (С. Айнӣ, Куллиёт). Дар аснои ҳикояти вай аз даруни зинхона садоҳои гуногун баромадан гирифт... (С. Айнӣ, Ғуломон). ...Ин иморат ба тозагӣ бино ёфта будааст (С. Айнӣ, Куллиёт). Ман медонам, ки Мунира ба наздикӣ ба шавҳар мебарояд... (А. Сидқӣ, Ҷӯраи деринаи ман). Ака Эргаш дар замони амир дар ҳар кор аз ман бадгумон шуда, бо ман дарафтида ба рӯям давида мегашт (С. Айнӣ, Куллиёт)....бо ин, рӯи ҳавлӣ дар мавриди барфу борон аз тар шудан нигӯҳ дошта шуда буд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Баъзан дар ифодабӣни ҳоли замон бо исмҳо пешоянди аслии дар таркибҳои пешояндӣ зикр намеёбад:

*Ҳаст дар ёдам, ки Ҳангоми сафар
Карда будӣ дӯстонатро хабар.*

(М. Турсунзода)

Касби ӯ ҳалвогарӣ буда, ҳар сол вақти ангурпазӣ ба деҳаи Регзор рафта, аз он ҷо ангури як-ду боғро харида, шиннӣ пухта ба шаҳр мекашондааст (С. Айнӣ, Куллиёт).

Бояд қайд кард, ки пешоянди аслии «дар» асосан бо исмҳои замон омада, ба равшантар ифода ёфтани ҳоли замон ёрӣ мерасонад. Пешояндҳои таркибӣ ба ин вазифа хеле кам меоянд, онҳо асосан бо исмҳои меоянд, ки мафҳуми замони надоранд ва ин таркибҳо барои ифодаи замони онҳо ёрӣ мерасонанд. Маҳз ба туфайли пешояндҳои таркибӣ исмҳои маънӣ ва ифодакунандаи шахс ба вазифаи ҳоли замон меоянд:

... дар вақти меҳмондорӣ ва умуман барои меҳмонхона ҷой тайёр мекардам, дар вақти дастурхонпахнкӯнӣ ошӯ нону ҷой ва дигар чизҳоро ба Мирзо Абдулвоҳид мерасонам, дар вақти аспшӯӣ ба саис ёрӣ медодам ва баъзан таги пои аспнро ҳам саис ба ман мерӯбонд (С. Айнӣ, Куллиёт). Дар замони амир ӯ ба ҳар кас бадгумон мешуд... (С. Айнӣ, Куллиёт).

Исмҳо ба вазифаи ҳоли замон дар шакли такрор низ меоянд, аммо такрори исм дар ин маврид ба воситаи пешояндҳо ба амал меояд ва онҳо дар ин шакл хусусияти зарфӣ мегиранд ва ҳоли замон тобиши тарз пайдо мекунад: *Ба тафси бадан ва дарди устухонҳоям тоқат наоварда, сония ба сония аз паҳлӯ ба паҳлӯ*

мегардидам (С. Айнӣ, Куллиёт). Шумораи магазинҳо моҳ ба моҳ ва сол ба сол зиёд мешаваду соати гашти савдозада ҳам зиёд мегардад (Р. Чалил, Шикасти тилисмот).

Дӯстдорандагони меҳнатро
Сол то сол бахтиёр кунанд.

(М. Турсунзода)

Онҳо он коғазҳоро дам ба дам гирифта, ба рӯи онҳо бо қалам баъзе ишораҳо мегузоранд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). ... У рӯз то рӯз аз ғӯшт мефаромад, лоғар мешуд, пӯсти баданаш ба халтаи ҳоли монандӣ пайдо мекард (С. Айнӣ, Куллиёт)..

Бо ибораҳои шуморавӣ. Ибораҳои шуморавӣ, ки дар онҳо калимаи асосӣ ва исмшуда шумора мебошад, ба вазифаи ҳоли замон меоянд: *Мо дар бистуми рамазон дар хонақоҳи бозори Ресмон даҳа нишастаем* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Рӯзи офтобии баҳорон, 10-уми апрель, дар боғ аввалин ҷамъомади отряди мо барпо шуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дар аввали баҳор, ҳар сол дар бисту якуми моҳи март иди наврӯз мешуд, ки иди мардуми деҳқон мебошад* (А. Сидқӣ, Ҷураи деринаи ман).

Баъзан аз ин гуна ибораҳо калимаи эзоҳдиҳанда афтада, танҳо шумора ба вазифаи ҳол ояд ҳам, калимаи тобеъ тасаввур карда мешавад: *Дуюм ҳама меояд. 8-ум ба кор намеравад, рӯзи истироҳат будааст* (Аз газета).

Бо иборати феъли ҳол. *Дере нагузашта, ман касал шуда мондам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Шавҳар дере нагузашта дартос омад* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). *Элликбошӣ, ҳозир ана ин траншея мурдаҳои немисҳоро дида, сухани лейтенант Осмухин, ки дар саҳрои Дон дар аснои траншея кофта истоданамон гуфта буд, ба ёдам омад* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Бо масдар ва ибораҳои масдарӣ.— *Аз ту пинҳон намедорам, бо ту хоҳам гуфт, лекин дар вақти мурданам ба тарзи васият хоҳам гуфт* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Азбаски ҳамаи коркунони вай корбайъ буданд, дар будан ва набудани ӯ якзайл кор мекарданд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дар аввали дидан шумо гумон мекунед, ки оби борон ба мурури замон аз қуллаи кӯҳ ба поён шорида, рафта-рафта дили сангро чок карда ин чоро кофтааст* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Пагоҳи вақти ба кор рафта истоданам пеши роҳамро гирифт* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). *Дар вақти он суханҳоро гуфтани ӯ ман дар дили худ гузаронида будам, ки «дар ҳаққи шайх ягон кор хоҳам кард»* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дар дами аз хона баромада рафтан бошад, ақаллан, барои гармии дили шавҳар ба вай нимнигоҳе накард* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). *Дар ҳангоми шиддат гирифтани дард азоби бисёре кашад ҳам, ... қаноат мекард* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). *Дар аснои ба сафар ҷашм партофтан хомӯш, сархам нишастани ӯро диду ба фикраш хулосаи дигареро овард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Бо таркиб ва ибораҳои рехта. Як ҷумлаи бутунро хонда тамом кунам-накунам наъра мекашаду аз ҳуш меравад. *Ҳаш-ҳаш накарда барф об шуд. ... дар як мижазанӣ нопайдо мешавад* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот).

2. Ҳоли замони ибтидо лаҳзаи саршавӣ, ибтидои амал ва ҳолатро ифода менамояд. Ҳоли замони ибтидо бо зарф, исм ва ибораҳои исмӣ, ибораҳои феълӣ ҳол ва масдари ифода меёбад.

Бо зарф. Зарфҳо ба вазифаи ҳоли замони ибтидо асосан бо ёрии пешоянд ва пасоянд меояд: — *Аз пагоҳ шумо ба қори муқаррарии худатон сар мекунед...* (Ҷ. Иқромӣ, Тори анкабут). *Ин воқеа буд, ки дирӯз боз Ёдгорро зиёда парешонҳол карда буд...* (С. Айни, Куллиёт).

Бояд қайд кард, ки зарфҳо берун аз ибораҳо ба вазифаи ҳоли замон бевосита кам оянд, ҳам, онҳо ҳамчун калимаи асосӣ дигар калимаҳоро ба худ тобеъ намуда, дар шакли иборави зарфӣ бештар меоянд: *Ду рӯз пеш аз қишлоқи мо баромада рафта буд* (Журн. «Садои Шарқ», 1966, № 8). *Маълум шуд, ки Боровиков аз Нуралӣ як сол пештар аз фронт баргашта, котиби райком таъин шуда будааст* (С. Улуғзода, Диёри навобод).

Ҳоли замони ибтидо дар забони адабии тоҷик баъзан бо ёрии ду воситаи грамматикӣ: ҳам пешоянду ҳам пасоянд ифода меёбад.

Чунончи, дар мисоли зерин ҳоли замони ибтидо бо ёрии пешоянди аз ва пасоянди инҷониб ифода ёфтааст.

Аз дишаб инҷониб вай ҳатто андак асабинамо ҳам шуда буд (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Баъзан барои ифода ёфтани ҳоли замон ҳам пешоянди аз ва ҳам пасоянди боз меояд: *Дӯстии ҳар як хонаводаи деҳаи мо бо ягон хонаводаи қирғиз аз қадим боз давом карда меомад...* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Бояд гуфт, ки бо ёрии пешоянди аз ибтидои амал ифода гашта, ба воситаи пасояндҳо тўлкашии амал ба таври махсус таъкид меёбад.

Бо исм ва ибораҳои исмӣ. Дар ифодани ҳоли замони ибтидо бо исм ва ибораҳои исмӣ аз пешояндҳои асли асосан «аз» истеъмоли меёбад. Мисол: *Полки Калашников аз аввали муҳорибаи Сталинград бар зидди қўшунҳои гитлери мечангид* (Журн. «Садои Шарқ», 1966, № 8). *Аз аввали моҳи январӣ соли 1942 баъд аз қомилан ба анҷом расидани корҳои ташкилӣ, қисми тирандозии тоҷикӣ ба давраи асосии таълими ҷангӣ-сиёсии худ сар кард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). ... *дарси якумро аз ҳамин рӯз сар мекунем* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Аз ҳуди саҳари барвақт тўпҳо ба ғурии даромаданд* (Ҷ. Иқромӣ, Достони марди танкшикан).

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли замони ибтидо инчунин бо пешояндҳои изофӣ ва таркибӣ меоянд. Пешояндҳои

изофӣ дар ифодаи ҳоли замон бо исмҳо нисбатан камистеъмол-таранд:

Ҳазрат бояд ана ин ду таблеткаро — якеро фавран ва дигареро **баъди хӯроки шом** истеъмол фармоянд (Ф. Мухаммадиев, Дар он дунё). **Марзияхола баъди ношо** ба тараддуди меҳмондорӣ афтод... (С. Улуғзода, Диёри Навобод). **Баъди ҷанг** вай аз фронт баргашта, муддате дар шаҳри зоидашудааш истиқомат мекунад... (С. Улуғзода, Диёри Навобод). **Баробари чапакзанӣ ва садоҳои табрикӣ**, ки аз карнаи радио баланд шуд, дар блиндаж ҳам фавқулодда ҷунбиши бетоқатона ба амал омада, бо ташаббуси кадом як солдат дар он ҷо ҳам чапакзанӣ баланд шуд (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Барои бо исм ва ибораҳои исмӣ ифода ёфтани ҳоли замони ибтидо аз ҳама зиёдтар пешояндҳои таркибии **баъд аз** ва **пас аз** истифода мешаванд: **Баъд аз колхозӣ**, порсол бинам, дар ҳолате ки ман дар як сол яксаду панҷоҳ рӯзи меҳнат кор карда будам, ӯ дусад рӯзи меҳнат кор кардааст (С. Айнӣ, Куллиёт). **Падараш Мулло Вафо чанд сол дар мадрасаи Ғиждувон дарс хонда, баъд аз вафоти падар ва модараш ба Бухоро омада**, дар ин ҷо дарсаширо давом дода, ба мулло Розӣ шарикдарс шуда буд (С. Айнӣ, Куллиёт). **Пас аз ҷанҷоли хархашаи бисёре** бой... шарикони худро аз худ розӣ кард (С. Айнӣ, Куллиёт). **Пас аз сӯҳбат** полковник Людников, майор Максимов, лейтенант Осмухин аз заминкан берун баромаданд (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Исмҳо ба вазифаи ҳоли замон ба воситаи пасояндҳо низ меоянд. Пасояндҳо, ки барои бо исм ифода ёфтани ҳоли замон истифода мешаванд, асосан аз инҳо иборатанд: **боз**, **интараф**, **инҷониб**. Исмҳое, ки бо ин пешояндҳо меоянд, мафҳуми замони дошта, аксар бо шумораҳои миқдори ва тахминӣ дар шакли ибора воқеъ мешаванд: — **Ман се ҳафта боз дуруст наёзидаам** (С. Айнӣ, Куллиёт). **Чанд вақт боз ҷудо хӯҷаишинос шуда рафтӣ-а** (С. Айнӣ, Куллиёт). Сандалии **панҷ рӯз интараф** оташнадида хеле муддат гарм нашуд (Р. Ҷалил, Баҳор). **Хонаводаи Шарифахола, ки ҳарчанд насихат карда ҳоларо аз пояи сандали ду зимистон интараф** канда гирифта наметавонист, ҳаменеи дар ташвиш буд (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). — **Немисҳо се-чор рӯз инҷониб** аз ҳамон сӯ болои ҳам ба ҳамла гузашта, меҳостанд, хатти мудофиавии моро раҳна карда пеш раванд (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Бештарини ҳолҳои замоне ки ба воситаи пасояндҳои «**боз**», «**интараф**», «**инҷониб**» ифода ёфтаанд, на танҳо замони саршавии амалу ҳолат, балки онро ҳам нишон медиҳад, ки аз ибтидои он амал ё ҳолат чанд вақт гузаштааст. Ин аст, ки ин ҳолҳои замон баробари ибтидои амалу ҳолат дорои тобиши андозаю миқдор ҳам мебошанд: **Дар ҳавлии Шарифахола, бо ҳамин зимистон се зимистон таппатахт интараф ҷанги саҳти даст ба гиребони печу сандали давом дошт** (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот).

— Писарам як сол боз бемор буд (С. Айнӣ, Куллиёт). Бар-
фе, ки ду рӯз боз пайваста меборид, акнун бозистода бошад
ҳам, сардии ҳаво шиддат карда буд (С. Айнӣ, Куллиёт). Ман
ӯро як сол инҷониб мешиносам... (Журн. «Садои Шарқ», 1966
№8).

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ, ба вазифаи ҳоли замон, ки лаҳзаи
саршавии амалу ҳолатро мефаҳмонанд, баъзан бо ёрии ду воси-
таи грамматикӣ меоянд. Ба ин вазифа аз пешояндҳо пешоянди
аслии «аз» ва аз пасояндҳо инҳо иштирок менамоянд: **«боз», «ин-
тараф»** ва **«инҷониб»**: Саҳаргоҳон буд; тамоми биёбонро хомӯ-
шӣ фаро гирифта буд; ҳашаротҳои майдае ҳам, ки аз **аввали
шаб** боз дар байни гиёҳи хушкӣдаи биёбон хиширрос зада ме-
гаштанд, акнун ором гирифта буданд (С. Айнӣ, Куллиёт). Дар
ҳақиқат фалокат ва касофатҳое, ки аз **ҳафтсолагии** боз аз са-
раш гузашта меомаданд, ӯро пир карда буданд (С. Айнӣ, Кул-
лиёт). Ӯ аз **ибтидои пахтачинӣ интараф** зиёда аз ёздаҳ тонна
пахта ҷидааст (Р. Ҷалил, Баҳор).

Бо таркибҳои ҷонишинӣ. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик
хеле кам бошад ҳам бо пешояндҳои изофӣ ва таркибӣ ҷони-
шинҳои ишоратӣ ба вазифаи ҳоли замони ибтидои омада, пас аз
амале воқеъ шудани амали дигарро ишора менамоянд. Чунон-
чи: Як шахс аз вокзал дартоз омада, ба идораи комитет даро-
мад, баробари ҳамин карнаи бухоркаши завод бо садои пурҳая-
ҷони худ як бонги дуру дарозе зад (С. Айнӣ, Куллиёт). Пас аз
он намедонам чӣ шуд (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам). Баъди ин
Вера дигар аз иштирок кардани комсорг дар машғулияти ӯ гу-
мони бад намебурдагӣ шуд (С. Улуғзода, Диёри Навобод).
Баъд аз ин шаҳр аз паси шаҳр кишвар аз паси кишвар озод
шудан гирифт (Ҷ. Иқромӣ, Достони марди танкшикан).

Бо масдар ва ибораҳои масдарӣ. Ибораҳои мас-
дарӣ ба вазифаи ҳоли замони ибтидо ба воситаи пешоянди ас-
лии «бо», пешояндҳои изофӣи «баъди», «баробари» ва пешоянд-
ҳои таркибии «баъд аз», «пас аз», «пеш аз» меоянд: **Бо шунди-
дани садои «гумбур-гумбур»**, ки аз дур омад, бачагони хурдсол
ба кӯча давиданд ва одамони калонсол ҳам «корвон омад» гӯ-
ён табассумкунон ба якдигар нигоҳ карданд (С. Айнӣ, Кулли-
ёт). **Бо сафед шудани рӯз** боз аз тарафи дашт садоҳои «гирҳо-
гир! қушҳо-қуш!» ...баланд шудан гирифт (С. Айнӣ, Куллиёт).
Баробари ба охир расидани сухани Юнусбобо аз мобайни мар-
дум якчанд кас пасу пеш «офарин» гӯён овоз бароварданд
(Ғ. Ниёзӣ, Вафо). Дар он вақт Боровиков, собиқ сардори шӯъ-
баи сиёсии дивизияи тирандоз, **баъди сӯхат ёфтани захири саҳти**
пояш комиссари госпитали ҳарбӣ шуда кор мекунад (С. Улуғзо-
да, Диёри Навобод). Равандагон, **баъди аз ташнагӣ халос кар-**
дани аспҳояшон боз ба роҳ даромаданд, боз аспҳоро дар тоз ан-
дохтанд (С. Айнӣ, Куллиёт). Онҳо пас аз тай кардани як маҳал-
лаи дигар ба даре даромада ғоиб шуданд (Р. Ҷалил, Шикасти
тилисмот). Саг пас аз хӯрдани хӯрокаш баробари аз кӯра баро-

мадани ғусфандон аз ҷояш хеста, замиро як-ду ханҷол кашид ва ғам аз дунболи рама афтод (С. Айни, Куллийет). *Пеш аз кӯчиданамон ба коза Мухтори гирёнчак ва носолим модарамро бисёр тавиш медод* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Пеш аз ба синф даромадан мо поямонро пок мекардем...* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ҳоли замони ибтидо ки бо масдар, ва ибораҳои масдарӣ ифода ёфтааст, бо ёрии пасояндҳои «замон» (замоно), «ҳамон» (ҳамонно), «боз», «интараф» ва «инҷониб» низ меоянд;

— *«Хурӯс ҷеғ задан замон маро бедор кун» гуфта будед* (С. Айни, Куллийет). *Дадобой фармони комиссарро шунавидан замон Зояро ба рӯи дастони пурзӯри худ беозор бардошт* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Писарак мақсадро фаҳмид ва «ло» гуфта, бепарвояна ҷавоб гардонид ва ҷавоб додан замона ба кӯча рӯй оварда, аз пештара ҳам баландтар дод гуфт* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). *Аз кор гашта ба ҳавлӣ даромадан ҳамон чашмам ба Муллофозил афтид...* (Р. Ҷалил, Шикети тилимот). *Вай дар рӯ ба рӯи Сафар омада мондани худро пай набурда, ӯро дидан ҳамона як қадам қафо гашт* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Ҳоли замоне, ки бо ёрии пасояндҳои «боз», «интараф» ва «инҷониб» ифода ёфтааст, ибтидон амалро равшан нишон дода, то даврае, замоне давом доштани онро таъкид менамояд. Мисол:

Ҷанг сар шудан боз фаъолияти Одил Саркор ҳам дучанд зиёд шудагӣ (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Худам ҳам шуморо дидан интараф ҳаёл мекунам, ки шабу рӯз аз паҳлӯякатор дур нашавам* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Ҳолҳои замони ибтидо, ки бо масдар ва ибораҳои масдарӣ ифода ёфтаанд, баъзан бо ду воситаи грамматикӣ; ҳам пешоянду ҳам пасоянд меоянд: *Аз падараш мурдан боз як даҳан гапи баланду наст назадам...* (С. Айни, Куллийет). — *Чаро аз омаданамон интараф қариб як тир ҳам холи накардаем* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Рост аст, ки ҳар кас, ки Сафарро аз рӯзи ба аскарӣ рафтани инҷониб аввалин бор медид, ӯро дарҳол шинохта ҳам наметавонист* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Ҳоли замони интиҳо лаҳзаи охирин ва хотимаёбии амалу ҳолат, то кадом вақт давом кардани онро нишон медиҳад:

Падарам то синни чиҳилсолагиаш пилвон будааст (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ҳамаи мо туро ба муносибати сӯҳат шуданат ва ба армияи амалкунанда баргашта омаданат табрик мекунем ва то ғалабаи комил бар зидди гитлерчиён қаҳрамонона ҷангидани туро орзӯмандем* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Ҳоли замони интиҳо бе зарф, исм, масдар ва ибораҳои исми ву масдарӣ ифода меёбад.

Зарфи замон ба вазифаи ҳоли замони интиҳо асосан ба воситаи пешоянд меояд. Аммо зарфи «ханӯз» ва «ҳоло» ба ин вазифа бе ягон воситаи грамматикӣ меоянд. Аз ҳамин сабаб аст, ки ин ду зарф лаҳзаи хотимагии амалро таъкид накарда, фақат

то ҳол давом карда истодани амалу ҳолатро нишон медиҳанд: Деҳа **ҳанӯз** ором нагирифта буд, **ҳанӯз** ҳам аз ҳар ҳавлӣ фаръ-ёди «дод аз дасти босмачиён» ба осмон мепечид (С. Айнӣ, Кул-лиёт). — Мо **ҳанӯз** аз шумо гандагӣ надидаем (С. Улуғзода, Дӯри Навобод). Ҳар ду кафи дастро ба синаи чап ниҳод, ки **ҳоло** дар паси он дил метапиду дар рӯиш ду дафтарчаи амонатгузорӣ бар хилофи дил шубҳаангезона ором меистод (Ҷ. Чалил Шикасти тилисмот). Повести мазкур **ҳоло** ҳам яке аз асарҳои беҳтарини адабиёти советии тоҷик ба шумор меравад (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё).

Зарфҳои замон ба вазифаи ҳоли замони интиҳо ба воситаи пешоянди «то» меоянд ва ба ин восита таъкид меёбанд: **То фардо** набояд аз он ҷо қадаме бичунбанд (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). Тамоми ин аламҳоятонро **то имрӯз** ба ман руст кӣрда монда будед? (Журн. Садои Шарқ, 1966, № 8).

Бо исм ва ибораҳои исмӣ. Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли замони интиҳо фақат ба воситаи пешоянди «то» меоянд: Ана умрамон боқӣ будааст, **то ҳамин рӯзҳо** каму беш роҳат дидем (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Файзуллоҳон ба ҳамин тариқ, **то танаффуси пешини магазинҳо** қариб ҳамаи магазинҳои калони газворро чарх мезад (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). ...худи ӯ ҳам **то ҷанг** муаллими таърих буд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Лекин ба ин дараҷа фанди калон хӯрдани фиребгареро **то ин дам** касе на-шундааст ва нахондааст (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). **То пешин** аз тайёра дараке нашуд (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). Бибизайнаб ўро **то дувоздаҳсолагииаш** парасторӣ кард... (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Баъзан исмҳо ба вазифаи ҳоли замони интиҳо бо ду пешоянд: «то» ва «ба» дар шакли «то ба» меоянд: **То ба худи ҳамин шаб** вай боварӣ дошт, ки аз ин мардумони оддӣ қишлоғӣ як қади одам боло меистод (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). ...ман дар назди вай гунаҳгори калон буда, **то ба қарибӣ** ўро душмани худ медонистем (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Бо масдар ва ибораҳои масдарӣ: **То рӯз шудан** навбатҳоро чанд бор табдил кард (С. Айнӣ, Куллиёт). ...**то ба ин ҷо омада-нам** дар қисми онҳо хизмат мекардам (Журн. «Садои Шарқ»).

ҲОЛИ ЗАМОНИ ЧИДА

Лекин ҳуҷаин ҳар рӯз пагоҳӣ ва бегоҳӣ ўро дида ҳолмур-сӣ мекунад... (С. Айнӣ, Куллиёт). Ин гӯсфандон, ки **тобистон** ва **зимистон** дар оғӯши ҷӯли Қизил чарида мегаштанд, дар ба-ҳорон дар мавсими тӯл ба ободонӣ наздик оварда шуда буданд (С. Айнӣ, Куллиёт). Дастаи амлоқдор **пас аз хуб хӯрдан** ва **пой-мол кардани замини гандум** баргашта ба сари рош омада ғун шуд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Алоқаи вобастагии ҳоли замони чида бо калиман эзоҳ-

шаванда дар забони тоҷикӣ бештар бо ёрии як воситаи грамматикӣ ба амал меояд ва пешоянд бо ҷидаи якум ояд, ҳам ба ҳарду аъзои ҷида ва агар зиёд бошанд ба ҳамаашон як хел мансубият дорад:

Пас аз хӯрда шудани ҷизҳои хӯрдани ва нӯшида шудани ҷой ба ҳокимон лӯла-лӯла кимхоб ва шоҳиҳо, ҷӯра-ҷӯра беқасаб, адрасҳо, пӯра-пӯра атласҳо ва сарқандҳои якпӯлӣ пешкаш карданд (С. Айни, Қуллӣёт). Лекин ӯ пас аз ҳар ғалтакро пур кардан ё панҷ-шаш каланд задан маҷбур мешуд, ки қоматашро рост гирифта миёнашро бо дастӣ худ молад (С. Айни, Қуллӣёт).

Баъзан воситаи грамматикӣ ки бо ёрии онҳо ҳол ифода меёбад бо ҳар як аъзои ҷида тақрор меояд:

*Пас аз чанд рӯзу шаби роҳ рафтан,
Пас аз интизорию шабҳо нахуфтан,
Пас аз қисса бишнидан, афсона гуфтан,
Пас аз кӯҳу талҳо, дараҳо гузаштан,
Пас аз хотироти зиёде навиштан,
Пас аз дар ҳароботҳои нишастан*

(М. Турсунзода)

Тақрор омадани пешояндҳо бо ҳар як аъзои ҷидаи ҳоли замон бештар дар мавридҳои зерин дида мешавад:

1) дар ҳолати бо ҳар як аъзои ҷида омадани ҳиссаҳои инкории «на»: Аммо *Ҳуҷаназарбой, ки ба се хоҷагӣ ҳақ гирифта омадааст, на дар вақти киштукор, на дар вақти хишова ва на дар вақти чинак ба роиш пахта қадам намондааст* (С. Айни, Қуллӣёт).

2) дар ҳолати бо ҳар як аъзои ҷида омадани ҳиссаҳои таъкидии «ҳам»: — *Лекин ман монанди бодухтарон аҳмақ нестам, ки дар вақти кор ҳам, дар вақти барои боркашонӣ омадан ҳам куртаи шоҳӣ нӯшида гардам* (С. Айни, Қуллӣёт).

Маълум аст, ки муносибати ҳоли замон бо калимаи эзоҳшаванда қатъи назар аз он ки дар кадом сохту таркиб воқеъ гардидааст, бо роҳи тебейкунӣ ба амал меояд. Аъзоҳои ҷида дар айни замон ба якдигар бо интонацияи пайваستкунӣ ва пайвандҳои пайҳам, ҳилофӣ ва ҷудой алоқаманд мешаванд:

Бағд аз хишова ва таноб партофтаи палаки он як об медиҳанд (С. Айни, Қуллӣёт). *Субҳ ва шом дар хонаҳои худ нону ҷой меҳӯрданд* (Ф.. Муҳаммадиев, Дар он дунё).

— *Аз коратон мо хурсанд, вале натиҷаи тафтишотро ҳоло не, балки пагоҳ мефаҳмед...* (А. Сидқӣ, Ҷураи деринаи ман): *Ба ҳар ҳол ҳар кореро, ки сар карда бошад, дер ё зуд ба поён расонида буд* (С. Айни, Қуллӣёт). *Ҳамин шаб, шабона ё саҳари барвақт баромеда меравем...* (С. Айни, Қуллӣёт).

ҶОИ ҲОЛИ ЗАМОН ДАР ҶУМЛА

Ҷои ҳоли замон дар забони адабии ҳозираи тоҷик қатъӣ ва устувор нест, вале вай асосан пеш аз калимаи эзоҳшаванда меояд. Азбаски ҳоли замон аксар вақт ба хабари ҷумла тобеъ аст, асосан пеш аз он воқеъ мегардад.

1. Устувор набудани ҷои ҳоли замонро дар ҷумла ҳамин шаҳодат медиҳад, ки ҳатто як хели он ҳам дар аввал, ҳам дар мобайн ва ҳам дар паҳлуи хабар омада метавонад. Чунончи, ҳоли замон, ки бо масдар бо ёрии пешоянди «баробари» ифода ёфтааст, ҳам дар аввали ҷумла ва ҳам пас аз мубтадо воқеъ шудааст. Танҳо ҳамин чиз мушоҳида мешавад, ки ин навъи ҳоли замон дар аввал зиёдтар воমেҳуррад, ки ин ба задаи мантиқӣ гирифтани он вобаста аст: *Баробари намоён шудани Сафар ҳама аз ҷояшон ҷунбида, илоҷи хеста берун баромаданро меҷустанд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Зебӣ баробари пештар омадани вай боз ба ҳарос худро ба қафо кашидани шуд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

2. Дар забони адабии тоҷик пас аз мубтадо омадани ҳамаи ҳелҳои ҳоли замон мушоҳида мешавад: *...вай ҳозир раиси комитчироияи районӣ мебошад...* (С. Улуғзода, Навобод). *Ман бо шунидани ин «насиҳат» ғайр аз сар ҳам карда хомӯш мондан ҷорӣ дигаре надоштам* (С. Айний, Марғи судхӯр). *Юнусбобо овози онҳоро шунидан замон ба наздиктари соати деворӣ омада, ба мили он ҷашм дӯхт* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

3. Ҳоли замон дар паҳлуи хабар низ меояд: — *Қори имрӯзро ба фардо мағзур* (Зарбулмасал). *Ҷазилятхола бошад, аз пеши назарам ҳаргиз дур наmeshуд* (Журн. Садои Шарқ). *Шеърӣ худам ба назари худам дар аввали гуфтан хуб менамуд* (С. Айний, Куллиёт).

4. Ҳоли замон кам бошад ҳам, баъд аз хабар меояд. Ин ҳолат асосан бо ниятҳои услубӣ воқеъ мегардад. Ғайр аз ин, агар ҳоли замон чида шуда, ҳар кадом ҳиссаҳои инкории «на» қабул намояд, баъзан хабар дар байни ду ҳол воқеъ мегардад: *Ҳамешиа зинсавор, на шаб ором ҳаст, на рӯз* (Журн. «Садои Шарқ»).

5. Дар назм вобаста ба хусусияти он ҷои ҳоли замон озодтар буда, вай ҳам пеш аз хабар ва ҳам пас аз он омада метавонад, пас аз хабар воқеъ шудани он ходисаи муқаррарист:

*Ҷашми ман гӯё ки меҷӯяд мӯдом
Соияи он дӯстонро субҳу шом.*

(М. Тирсунзода)

*Рӯзу шабҳо интизорам ман ҳанӯз,
Бо дили умедворам ман ҳанӯз.*

(М. Тирсунзода)

Ҳоли сабаб сабаби воқеъ шудан ва ё нашудани кору ҳаракат ва ҳолатро мефаҳмонад: *Он ҷанговароне, ки аз тарс дар ҳар гуна вазъият менишастанд, аз ҷояшон ҷунбиданӣ бошанд ҳам, ваҳм онҳоро ба замин зер карда, аз ҷо ҷунбиданӣ намеронд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Билет гирифта натавониста як шабонарӯз дар он ҷо мондам* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Хасу хошоке, ки аз тафси офтоби саратон хушк шуда буд, аз зери маҳсии қўҳнаи кори чокҳояш кандаи Зебӣ ба кафи пои ӯ меҳалид* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Муносибати грамматикӣ ҳоли сабаб бо аъзои эзоҳшаванда бо мазмуни онҳо зич вобаста буда, ба дараҷае омезиш пайдо кардааст, ки бе яке дигаре ноқис ва ё зиёдагӣ намерояд. Ин ҳолат вақте равшантар ба назар меояд, ки муносибати он бо аъзои эзоҳшавандааш бо муносибати баъзе ҳолҳо, алалҳусус, бо ҳоли тарз ва макону замон бо эзоҳшавандаҳояшон муқоиса карда шавад.

Дар аксарияти ҳолатҳо ҷумла бе аъзои пайрави ҳол ҳам омаданааш мумкин аст. Аммо ин фикрро нисбат ба ҳоли сабаб гуфтан мукин нест. Ҳоли сабаб агар аз ҷумла истисно карда шавад, аксар вақт сохти ҷумла вайрон, мазмунаш хароб ва мантиқаш барбод меравад. Ин ҳолатҳо маҳз вақте мушоҳида мешавад, ки ҳоли сабаб ба хабар, ки ташкилдиҳандаи ҷумла аст, вобаста шуда ояд. **Мисол:**

— *Оча, аз саросемагӣ дасту рӯямонро ҳам нашустем* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Аз корҳои бофандагӣ ман ҳанӯз бинобар хурд буданам ба ҳеҷ чиз қудратам намерасид* (Х. Ирфон, Дар кулбаи косибон). *Сониҳо ин хатои худро фаҳмида бошад ҳам, ба сабаби шўҳрат ёфтани он таҳаллус тағйир доданааш мумкин нашуд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Нўҷмону Ниёз бинобар дер шудани вақт ба ҳавлиҳои наарафта, дар ҳамин меҳмонхона хобиданд* (Х. Ирфон, Дар кулбаи косибон). *Занон овози ин мурғро шум шумурда ба тарс афтоданд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Ҳоли сабаб бо зарфи сабаб, исм ва ибораҳои исмӣ, феълӣ ҳол, масдари ибораҳои масдарӣ ва таркибу таъбирҳои фразеологӣ ифода меёбад.

Бо зарф. Дар забони адабии тоҷик зарфҳои сабабе, ки ба вазифаи ҳоли сабаб оянд, бисёр нестанд ва якчанд калимае, ки чун зарф ба вазифаи ҳоли сабаб меоянд, дар айни замон тобиши тарз доранд.

Чунончи: *Ба ҳамин мулоҳиза ӯ низ ночор роҳи хонаи худро пеш гирифт...* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Имрӯз, ки хонааш ҳам ғалтида, бе сарпаноҳ монд, дигарбора қатъитар карда масъаларо ба майдон овард ва дар натиҷа чор-ночор занашро ҳам қабул қунонид* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Пас, ноилоҷ аспашро «чу» гуфта роҳи «Навобод»-ро пеш гирифт* (С. Улуғзода, Диёри Навобод). *Ноилоҷ аз поён Оими Қафшумаҳсӣ ва боз як кайвонии*

дигарро ҷеғ зада оварду духтарҳоро ба зӯр аз ҳамдигар ҷудо карданд (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ).

Бо исм ва ибораҳои исмӣ. Аз беборишӣ оби Қашқадаръё хушид, об ки нашуд, сабзавоткорӣ, обҷакорӣ ва боғдорӣ ҳам нашуд (С. Айний, Куллийёт). Аммо **бо таъсири рӯзҳои офтобноки пай дар пай баҳорон барфи ғафси биёбон об шуда, дар ҳар ҷо-ҳар ҷо кӯлмакҳое, ки рӯйҳояшон қаймоқак ях баста буд, пайдо шуда буданд** (С. Айний, Куллийёт). Лекин **ба сабаби хурдсолиаш роҳи ба амал овардани он фикри худро наёфт** (С. Айний, Куллийёт).

Ба вазифаи ҳоли сабаб ҳамаи исмҳои намеоянд. Ба ин вазифа бештар исмҳои маънию ҳолат бо ёрии пешояндҳои асли, изофӣ ва таркибии изофӣ омада метавонанд:

... **одамони маҳалла аз шодӣ ба ҷомаи худ намеғунҷиданд** (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). **Умрихола суҳанҳои Юнусбоборо бо диққати том гӯш мекарду ашкони аз ҳаяҷон беихтиёр дар чашмонаш ҷӯшидаро дам ба дам бо нӯги қарсаи пок мекард** (Ф. Ниёзӣ, Вафо). **Сафар ҳам сабаби қонеғкунанда наёфта, аз саросемагӣ ҷабора баҳонае нишон дод, ки аз гуфтани он худаш ҳам дар ҳиҷолат монд** (Ф. Ниёзӣ, Вафо). **Ин ҷавоби ман нисбат ба он пурсандагон як ҷавоби ҳайратовар буд ва бо тақозои ҷавонӣ худам аз ин ҷавоби худ завқ мебурдам** (С. Айний, Куллийёт). **Шумо бошед, бо хоҳиши ҷавонӣ ва камтаҷрибагӣ ба мардум фирефта мешавед** (С. Айний, Куллийёт). **Дар ояндаи «Ёддоштҳо» ба чандин муносибат ӯ ёд карда хоҳад шуд** (С. Айний, Куллийёт). **Вай, бинобар хоҳиши аҳли гузар, ба сабаби қадردониш падараш, муаззини гузари худамон тағин шуда буд** (С. Айний, Куллийёт).

Аксарияти пешояндҳои таркибии изофӣ ба туфайли ҳиссаи номиашон барои барҷаставу равшантар ифода гардидани ҳоли сабаб ва мазмуни сабабии он ёрӣ мерасонанд: **Шариф-Маҳдум Мӯътасим ба сабаби аризаҳои шикоятӣ аз ҳаммансабони худ ба ғазаби амир гирифторм шуда, аз кор гирифта шуд...** (С. Айний, Куллийёт). **Ғўзаноҷаҳое ҳам, ки аввал холибех баромада, дар натиҷаи меҳнатҳои пай дар пай шоху паҳлу дода кӯрак баста буданд, барои пурсамар шудани меҳнати ӯ сабаб мешуданд** (С. Айний, Куллийёт). **Дар айбдор кардан як дарзча ҳақ ҳам доштанд, аммо ту дар сояи меҳнати коллектив аз он айб халос шудӣ...** (С. Айний, Куллийёт). ... **Он заминҳо баробари пахтаи барвақти ҳосил нӯдода бошанд ҳам, дар сояи меҳнати боғайрат ҳосили миёна доданд** (С. Айний, Куллийёт). **Ба шарофати Ҳукмати Шӯроӣ аз пардаи сиёҳ ва зиндонӣ хона озод шудем** (С. Айний, Куллийёт).

Бо таркибҳои ҷонишинӣ. Ҷонишинҳои ишоратӣ бо пешояндҳои сабабӣ дар шакли таркиб ба вазифаи ҳоли сабаб омада метавонанд: **Аммо соли гузашта дар мавсими олуғундорӣ фалокате рӯй дод, ки аз сабаби ин Ҳасан, аз як тараф, аз ҳамаи бародар ва бародарзодагонаш ҷудо шуда бошад, аз тарафи дигар, дили**

худаширо ҳам бой дода монда буд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Аз деҳа болотар кони ангиштсанг ёфт шуда буд ва бинобар он ба воситаи деҳа роҳи калони сангфарш ҳам кашида шуда буд, ки он барои зудтар тараққӣ кардани деҳа як омили муҳим буд (Ч. Икромӣ, Шодӣ). Борони сел борид, ки дар натиҷаи он ҳама майдонҳоро об зер кард (Журн. «Садои Шарк»).*

Бо феъли ҳол ва ибораҳои он. *Ў ғарқи тамошо ва андешаҳои ошиқона шуда, аз гардиши лангари соат беҳабар буд... (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). Аъзои ҷамъияти камбағалон шуда истода, ба гапҳои кӯчагӣ бовар карда гаштани ӯ айб аст (С. Айнӣ, Куллиёт). Ман тоқат карда натавониста, кӯрпаро ба сарам кашидам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Сардори станция графикаи ҳаракати поездҳоро баҳона карда, ба фуровардани тухмипошакҳо рози наmeshуд (А. Сидқӣ, Ҷӯраи деринаи ман).*

Бо масдар ва ибораҳои масдарӣ. Дар ифодаи ҳоли сабаб бо масдар ва ибораҳои масдарӣ қариб ҳамаи он воситаҳои грамматикӣ, ки бо исм омада буданд, иштирок менамоянд:

Падарам бинобар кӯҳнаварзишкор буданаш бисёр ҷустуҷолок ва боқувват буд (Х. Ирфон, Дар кулбаи косибон). Назар ба нақли маҳрамони қозикалон, ӯ ин корро барои аз одат берун буданаш ба амал наовардааст (С. Айнӣ, Куллиёт). Ба сабаби маҳрум монданатон аз ин тамошои муфти табиӣ, албатта, ғамгин мешавед, лекин дилтангӣ накунед! (С. Айнӣ, Куллиёт). — Ман ҳам аз сабаби дӯст доштани касбу кори худ ҳамин хел меғӯям... (Ф. Ниёзӣ, Вафо). ...дар натиҷаи ба рӯд наздик кардани ҷӯй мо се метр заминро бозёфт кардем (С. Айнӣ, Куллиёт). ...Муҳаммадҷонако ба муносибати омадани Барака аз нав ҷавон шуд (Ч. Икромӣ, Шодӣ). Аҳмад-Маҳдуми Дониш аз ҷиҳати бемори барҷомонда буданаш ба кори комиссия иштирок карда натавонист (С. Айнӣ, Куллиёт).

Бо таркибу ибораҳои рехта ва фразеологӣ. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик бисёр таркиб ва таъбирҳои рехтаву фразеологӣ ҳастанд, ки ба вазифаи ҳоли сабаб меоянд. Баъзеи онҳо агарчи шаклан ба ибораҳои феъли ҳол шабохат дошта бошанд ҳам, яклухтию устуворӣ ва як мафҳумро ифода намуда, хусусиятӣ зарфӣ гирифтани онҳо, инчунин маънои маҷозӣ доштани онҳо аз онҳо истисно мекунад. **Чунончи:**

Имрӯз ба зӯр хест ва аз рӯи акааш гузашта натавониста ба кор рафт (С. Айнӣ, Куллиёт). Ҳоҷиумар бо раис гапаш гурехта ба колхозии «Ситораи Сурх» кӯчида рафт (С. Улуғзода, Диёри Навобод).

ҲОЛИ САБАБИ ЧИДА

Ҳоли сабаб ба тарзи чидани низ воқеъ мегардад. Ҳоли сабаб чидани ба эзоҳшавандаи худ асосан бо як воситаи грамматикӣ алоқаманд мешавад:

Офтоб роҳи худро дигар карда хеле ба тарафи ҷануб рафта аз болои кӯҳистони Тоҷикистон дур шуда бошад ҳам, ба сабаби оромӣ ва софӣи ҳаво тобишаш асарнок буд (С. Айнӣ, Куллийет).

Пешояндҳо баъзан бо ҳар як аъзои ҷида такрор шуда меоянд, ки дар ин ҳолат аъзоҳои ҷида як навъ таъкид меёбанд: *Барои ӯҳдабароёна таълим додани отделенияи худ ва барои намунавор адо кардани хизмат ба шумо ташаккур баён мекунам* (Ф. Ниязӣ, Вафо). Аммо ба сабаби нарасидани қувваи коргарӣ ва аз сабаби қувваи асосии колхозҳоро ба кори пахтазор сафарбар намудан қисми зиёди мевазорҳо камҳосил шуда, ҳатто баъзе навъҳои хуби ангуру шафтолу аз ин боғот нест шуда рафтанд (А. Сидқӣ, Ҷӯраи деринаи ман).

Бисёр пешояндҳое, ки барои ифодаи ҳоли сабаб хизмат мекунанд, муродифи якдигар мебошанд ва ба ҷои якдигар озодона истеъмол меёбанд. Ин хусусияти пешояндҳо, ки ба ифодаи ҳоли сабаб бо ҳиссаҳои гуногун ва ибораҳои ҳархела ёрӣ мерасонанд, имконият медиҳад, ки бо ҳар як аъзои ҳоли сабаб пешояндҳои гуногун, вале ҳамвазифа оянд: — *Дуруст аст, — гуфт Содиқ, — аз барои ба колхоз даромаданам набошад ҳам, ба сабаби нобуд шудани молҳоям, ҷавонмарг шудани «сиёҳқундузам» ва ба болои онҳо ба сабаби пеш нарафтани кори колхоз на танҳо мурғи диламро, ҳатто қариб буд, ки худамро ҳам аз даст диҳам* (С. Айнӣ, Куллийет).

Дар ин мисол чорто ҳоли сабаб: 1) аз барои ба колхоз даромадан, 2) ба сабаби нобуд шудани молҳоям, 3) ҷавонмарг шудани «сиёҳқундузам», 4) ба сабаби пеш нарафтани кори колхоз ҷида шуда омадааст. Аз онҳо якум бо пешоянди «аз барои», ки хусусияти халқӣ-гуфтугӯӣ дорад, дуум ва чорум бо пешоянди умумиистеъмолии «ба сабаби» омада, сеюм бе пешоянд омада бошад ҳам, пешоянди дуум ба дууму сеюм як хел мансуб аст.

Муносибати байни ҳуди аъзоҳои ҷидаи ҳоли сабаб ҳам як хел набуда, гуногун аст. Чунончи, дар мисоли зикршуда аъзоҳои ҷидаи якуму дуум дар муносибати ҳилофӣ буда, аъзоҳои ҷидаи дуум, сеюм ва чорум ба якдигар дар муносибати якхелаанд, ки он дар такрор ва пайҳамӣ зоҳир мегардад.

Аъзоҳои ҷидае, ки ба ҳам дар муносибати замонӣ буда, он дар такрорӣ, пайдарҳамӣ ва якзамонии ҳодисаҳо зоҳир мешавад, ба якдигар бо интонацияи пайваст ва пайвандакҳои пайвасткунандаи *ва, -у (-ю)* алоқаманд мешаванд: *Бяъзе хӯшаҳо бо нишастани паррандагон ба болои ҳудашон, ё бо нӯл задани онҳо аз камолӣ пухтагӣ, хушкӣ ва пуробӣ шикаста ба замин меафтаданд...* (С. Айнӣ, Куллийет). *Ба сабаби камбориш гузаштани зимистон ва тамоман беборон омадани баҳорон на танҳо ҷав ва гандум барин киштҳои баҳорӣ, ҳатто барги дарахтон ҳам рӯ ба пажмурдагӣ оварда буд* (С. Айнӣ, Куллийет).

Бо пайвандакҳои ҳилофӣ ва ҷудой ба ҳам алоқаманд шуда-

ни аъзоҳои чидан ҳоли сабаб кам дида мешавад. Чунончи:

Барои эҳтимоли аз пушт расида омадани аскарони мусаллаҳи афғон ва ё аз пеш воҳӯрдани корвон аспҳоро як-ду манзил давондан даркор буд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дигарон дар ҷангҳои хунрезона бар зидди қувваҳои як чанд бор зиёди душман ё ҳалок ё ярадор шуда, аз саф баромада буданд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

ҶОИ ҲОЛИ САБАБ ДАР ҶУМЛА

Ҳоли сабаб дар забони адабии тоҷик одатан пеш аз эзоҳшавандаи худ меояд, чунки воқеъ гардидан ва ё нагардидани амал ва ба туфайли он тамоми ҷумла ба ҳоли сабаб вобаста аст. Ин аст, ки ҳоли сабаб асосан дар аввали ҷумла, баъзан пас аз мубтадо ва гоҳо дар байни аъзоҳои пайраву паҳлуи ҳабаб воқеъ мегардад. Мисол:

Аз бахилӣ шуморо дида наметавонист (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *...замини ҳавлиашон аз бе поёнбӣ хароб мешавад* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Як рӯз амир Ҳайдар бинобар бисёр будани аризаҳо, аз тарси дермони дарсгӯиаш, ки онро хеле муҳим мешумурд, онҳоро (аризаҳоро) рӯякӣ ва шитобкорона аз назар мегузaronид* (С. Айнӣ, Куллиёт).

ҲОЛИ МАҚСАД

Ҳоли мақсад барои ҷи ва бо кадом мақсад воқеъ шудани амалу ҳолатро ифода менамояд. Ҳоли мақсад бо зарфҳои мақсад, исм ва ибораҳои исмӣ, масдари ибораҳои масдарӣ ва феълҳои ҳоли ифода меёбад.

Бо зарф. Зарфҳои мақсад дар забони адабии тоҷик ниҳоят кам мебошанд. Онҳо ба ин вазифа бевосита омада, бо эзоҳи ҳандаи худ бо роҳи ҳамроҳӣ алоқаманд мешаванд:

Медонӣ! Лекин қасдан худро ба нодонӣ мезанӣ! (С. Айнӣ, Куллиёт). *Шодӣ мақсади Дилбарро хуб медонист, лекин қасдан шӯҳӣ карда, гапҳо кашол меод...* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Бо исм ва ибораҳои исмӣ. Ба вазифани ҳоли мақсад исмҳои ибораҳои исмӣ ба таври фаровон оянд ҳам, ҳамаи исмҳои дар маврид истеъмол намеёбанд. Ба ин вазифа асосан исмҳои маънии гурӯҳи ҳаракат меоянд. Мисол:

Осгинҳои куртаи сатини гулобии наваширо, ки имрӯз барои пахтачинӣ ба ҷои куртаи шӯҳӣ пӯшида буд, бар зада аз оринҷояи болотар баровард... (С. Айнӣ, Куллиёт). *Соли гузашта барои сайёҳат ба Душанбе мерафтаму дар ресторани вагон бо як одам шинос шудам* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Рӯзи чорум барои ҳолпурсӣ ба назди Хуррам ба қисми санитарӣ омадам* (Журн. «Садои Шарқ»). *Аз рӯи қавли Ашӯр амал...*

дор ёбони Қарохониро мол карда шудааст, ҳозир ба ҳавлии Қувватхон **барои шўрбохӯрӣ** даромадааст... (С. Айнӣ, Куллиёт). — Ман магар ба шахр **барои гардиш** рафта будам! (Р. Чалил, Шикасти тилисмот).

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли мақсад бо ёрии пешояндҳо ва пасояндҳо меоянд. Ҳоли мақсаде, ки бо исмҳо ва ибораҳои исмӣ ифода ёфтааст, бештар бо пешоянди изофии «барои» меояд. Бо ёрии ин пешоянд маънои мақсадии таркиб равшантар зоҳир мегардад. Ч у н о н ч и:

Гуруҳи аскарони сурх, партизанҳои сурх, калтакдорони сурхи деҳқонони меҳнаткаш **барои босмачиковӣ** ба як деҳа мерафт (С. Айнӣ, Куллиёт). Бегоҳии ҳамоно рӯз, вақте ки ҳамқишлоқон **барои муборакбодии аз ҷанг баргаштани Нуралӣ** дар ҳавлии ӯ ҷамъ шуда буданд, Бобосаиди пир тайлоқро етак карда оварда, дар пеши хурду калон ба Нуралӣ тақдим намуд (С. Улуғзода, Диёри Навобод). Мудири магазини кооператив ҳам бо молфурӯшии худ молҳои боқимондаи дӯкони ба ҳисоб гирифта **барои қабули молҳои саноати намоида** ҳозир мешуд (С. Айнӣ, Куллиёт). Вақте ки ҳама берун брамаданд, Вера Нуралӣро «**барои як даҳан гап**» ба тарафе ҷеғ зад... (С. Улуғзода, Диёри Навобод). ...Ночор **барои талафи ғалла** ба дари хонаи бой рафт (С. Айнӣ, Куллиёт).

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли мақсад бо ёрии пешояндҳои таркибии изофӣ низ меоянд:

*Намуданд ҷанг аз барои Ватан
Маҳу солҳое падарҳои ман.
Намуданд ҷанг аз барои ҳаёт,
Барои саодат, барои наҷот.*

(М. Турсунзода)

— Назар ба қавли ӯ, — гуфт Қутбия, — Ҳасан ба вайрон кардани сеялка ва бо нияти зараррасонӣ барҳам додани культиватор айбдор шудааст... (С. Айнӣ, Куллиёт). Ҳушбахтона, он чақмоқ ҳоло бо ӯ будааст ва ман бо мақсади алавдаргиронӣ зуд як қабза хасу хошок чида овардам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Бо масдар ва ибораҳои масдарӣ. Вақте ки Сафарғулом **барои гап задан** аз ҷояш хест, Шошмақул ҳам аз ҷояш ҷаста хеста... (С. Айнӣ, Куллиёт). Ман **барои ба даст даровардани касе омада** будам, ки ба вай яке аз мўтабарони Сари Ҷўй «ваҷҳи шаръӣ» доштааст... (С. Айнӣ, Куллиёт). — Туро **барои ба суди ҳарбӣ додан** нигоҳ доштанд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Пешоянди асосие, ки бо ёрии он масдар ва ибораҳои масдарӣ ҳоли мақсад шуда меоянд, пешоянди изофии «барои» мебошад. Ч у н о н ч и:

Барои зудтар рафтан кӯшиш мекунам (С. Айнӣ, Марги суд-хӯр). Вай пахтаи ба сари тарозу овардашударо ҳам бармека-

шид, ҳам барои каме хушк кардан ба офтобрӯя паҳн мекард (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Барои дарав кунонидаи янтоқ ба сарта-рошхона омад* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот).

Барои бо масдар ва ибораҳои масдарӣ ифода ёфтани ҳоли мақсад пешояндҳои таркибии изофии «*ба мақсади*», «*бо мақсади*», «*бо нияти*», «*ба умеди*» низ ёри мерасонанд: *Ман ҷой-нику пиёлро ба наздиктари худ кашида мондам ва ба мақсади пай бурдан ба аҳволаш ба тарафи ӯ нигоҳ кардам* (С. Айний, Куллийёт). *Мо ончунон ташнаи мактабхонӣ будем, ки бо нияти ба шаҳр рафтани ба мактаб дохил шудан кӯшиши мекардем камтар хӯрем ва бештар захира кунем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). ... *бо нияти ӯро бедор карда аз корҳои имрӯз кардааш маълумот додан тирезаро се бор пуштинохунӣ зад* (С. Айний, Куллийёт).

ХОЛИ МАҚСАДИ ЧИДА

Ҳоли мақсад дар ҷумла чид шуда ҳам меояд. Ҳолҳои мақсади чид ба эзоҳшавандашон асосан ба воситаи як пешоянд муносибат пайдо мекунам, ки одатан пеш аз чиди якум воқеъ мегардад:

Дар ошхона барои ошпазӣ ва обгармкунӣ деғҳои ҷудогона шинонданд (С. Айний, Куллийёт). *Маҷлис барои ҷамъ кардани кӯшкоритозон ва гирифта бурдани он ба Бухоро шитобкорона пароканда шуд* (С. Айний, Куллийёт).

Баъзан пешояндҳо бо ҳар як аъзои чиди ҳоли мақсад тақрор меоянд. Ин ҳолат баъзан бо ниятҳои услубӣ, барои таъкиди ҳар ду ҳисса ва ба онҳо додани задаи мантиқӣ ба амал меояд. Агар аъзоҳои чид бо ҳиссаҳои таъкидии «*ҳам... ҳам*» ва ё ҳиссаҳои инкории «*на... на*» омада бошанд, тақрори пешоянд хатмист. Чун он чи:

Ҳам барои осуда нигоҳ доштани худ ва ҳам барои нигоҳ доштани яроқҳо то омадани соҳиби ҳақиқии онҳо онҳоро Ҷумон-Полвон ва Бозор амин, ки ба инҳо дили ҳукуматҳо пур шудааст ва хонаи онҳоро ҳеҷ гоҳ нахоҳанд кофт, супурда монданатон даркор аст (С. Айний, Куллийёт).

Пешоянд бо ҳар як аъзои чиди ҳоли мақсад инчунин вақте ба таври ноғузир меояд, ки он аъзоҳои чид ба ҳам дар муносибати хилофӣ бошанд: — *Ин кӯрпахоро на барои дар хона мондан, балки барои фарӯш тайёр кардаанд* (С. Айний, Куллийёт). Барои тақрор накардани айни як пешоянд, баъзан бо аъзоҳои чид пешояндҳои синонимӣ истифода меёбанд: *Рӯзе ман барои аҳволпурсӣ ва ба умеди фаҳмидани ҳолати даруниаш ӯро дунболоғирӣ карда дар гулзори беруни шаҳр дарёёфтам* (С. Айний, Куллийёт).

Ҳолҳои мақсади чид ба яқдигар дар муносибати замонӣ, хилофӣ ва ҷудой омада метавонанд ва дар ҷунин ҳолатҳо ало-

қан онҳо ба ҳам ба воситаи интонация ва пайвандакҳои пай-
ҳам, хилофӣ ва ҷудой ба амал меояд. Мисол:

*Худаш бошад, барои як худро нишон додану аз аҳволи за-
мон бохабар ва пас аз пай корҳои дигар шудан ба идораи
рафт* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Маълум мешавад, ки
инҳо барои хайрухуш нею балки барои ба ман алам додан
омадаанд* (А. Сидқӣ, Ҷураи деринаи ман). — *Қадам вақт ки
навбат расад, мераванд, «на барои шумо», балки барои ман-
фиати ҳудашон, барои манфиати подшоҳӣ мераванд* (С. Айнӣ,
Қуллӣёт). *Ба як кас бовар карда, як кори калонро ба ӯ месо-
поранд, ӯ қасдан ё ин ки саҳван ин корро вайрон карда мефи-
ристонанд* (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Ҳаргиз гумон накунад, ки пира-
мард маҳз барои овехтан ё барои ба дигарон нишон додан шох-
чаҳои дарахтхоро мешикаста бошад* (А. Сидқӣ, Ҷураи деринаи
ман). *Рузона ба нияти зиёрат ё саёҳат ҳар кас ба ин мазор ва
ба наздикии ин ғор омада равад ҳам, шабона касеро ёрои он
набуд, ки дар ин давру пеш қадамгузор шавад* (С. Айнӣ, Қул-
лӣёт).

ҶОИ ҲОЛИ МАҚСАД

Ҳоли мақсад асосан пеш аз калимаи эзоҳшавандаиш меояд,
агар ҷумла тафсиلى бошад, метавонад дар аввали ҷумла ва ё
мобайн ояд, вале пас аз мубтадову пеш аз хабар омадани ҳоли
мақсад (дар ин гуна ҳолатҳо пеш ва ё пас аз дигар аъзоҳои
пайрав омаданиш мумкин) дар забони адабии тоҷик зиёдтар
ҷой дорад:

*Барои ташкил кардани ин гуна маҳкама... касе таъин карда
шавад* (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Инак, барои ҳамин мақсад Кӯшот
Қамарбоборо ба асп савор карда ба ҳамсоярӯ... фиристод...*
(С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Халифа шуморо барои кор кунондан, қо-
лин бофондан гирифтааст* (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Бой ба шумо
барои тоза карда додан боз ғӯша диҳад...* (С. Айнӣ, Қуллӣёт).
Инҳо барои ошу нони ту ғун мешаванд... (С. Айнӣ, Қуллӣёт).
*Ин айвон барои бошиши одамон набуда, балки онро махсусан
барои кафтарон сохта буданд...* (С. Айнӣ, Қуллӣёт).

ҲОЛИ ШАРТ

Ҳоли шарт бо қадам шарт воқеъ шудани амалу ҳолатро
ифода менамояд.

Ман ӯро надида рафта наметавонам (Журн. «Садои Шарк»).

...ӯ пеши пояшро надида пой намегузорад (С. Айнӣ, Қул-
лӣёт). *Вай ба шартӣ баргашта омадан розӣ мешавад* (С. Ай-
нӣ, Қуллӣёт).

Ҳоли шарт асосан бо ибораҳои исмӣ, феъли ҳол ва масдарӣ

ифода меёбад. *Исм ва ибораҳои исмӣ* ба вазифаи ҳоли шарт бо ёрии пешояндҳо меоянд: *Баъд аз ду сол дар зиндон хобида, чанд бор қини подшоҳро дидан ду таноб замини дар Каҳкашон доштаамро фурухта харҷ карда, бо шарти қабули сарбозии амир аз зиндон халос шудам...* (С. Айнӣ, Куллийёт).

Ба вазифаи ҳоли шарт *феъли ҳол ва ибораҳои он* нисбатан бештар ва бевосита меоянд: *Чавонони ширинӣ аз ин маслиҳат напурсида ҳеҷ кор намекарданд* (С. Айнӣ, Куллийёт). *...нафаҳмида гап намезад* (С. Айнӣ, Куллийёт). — *Хар чизе, ки ба фикрам ояд, ба шумоён нагуфта, ба кӣ мегуфтам...* (А. Сидқӣ, Чӯраи деринаи ман). *Ман вайро надида, аз Тӯс рафта намегавонистам* (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо). *Нишон як корро надоништа намекунад, агар лозим шавад, ҳудаш ҷеғ мезанад, — гуфта моёро нигоҳ дошт* (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо).

Ибораҳои масдарӣ ба вазифаи ҳоли шарт асосан бо ёрии пешояндҳои «ба шарти», «бо шарти» ва «дар сурати» меоянд:

Худи Абдуллоҳоча ҳам, ки ман бо ӯ дар хонаи Шарифҷон Маҳдум шинос шуда будам, ба ман аз адабиёт гап мезад ва китобҳои адабиашро ба шарти дар хонаи ҳудаш нишаста мутолиа кардан меод (С. Айнӣ, Куллийёт). *Ин кас ҳам ба ҳаваси дарсгӯӣ офтоба будааст, ки ҳучраашро ба ман ба шарти шогирди ӯ шуданам додааст* (С. Айнӣ, Куллийёт).

ҲОЛИ ШАРТИ ЧИДА

Суҳанро наандешида, насанҷида мағъ. (Зарбулмасал).
Ҷои ҳоли шарт.

Чи хеле ки аз мисолҳои дар боло зикршуда аён аст, ҳоли шарт пеш аз эзоҳшавандан худ меояд. Агар ҳоли шарт бо ибораи феъли ҳол ифода ёфта бошад, аксар дар паҳлуи хабар ва агар бо ибораи масдарӣ ифода ёфта бошад, ҳам дар паҳлуи хабар ва ҳам аз он дуртар воқеъ шуданаш мумкин аст.

ҲОЛИ ХИЛОФ

Ҳоли хилоф аъзон ҷумлаест, ки дар воқеъ гардидани амал вай ба инобат гирифта нашудааст ва ё ба он муқобил меистад:

... *Он мадраса бо вуҷуди бисёрии мударрисонаш дарсхона надошт* (С. Айнӣ, Куллийёт). *Бо вуҷуди синнаш болотар аз шаст будан дар ришаш торҳои сафед кам менамуд ва ба ҳамин муносибат ӯро мардум «сиёҳпир» мегуфтанд* (С. Айнӣ, Куллийёт). *Қўчаи Машҳад бар хилофи тамоми шаҳр як ҷӯи калоне дошт* (Х. Ирфон, Дар кулбаи қосибон).

Ҳоли хилоф бо исму ибораҳои исмӣ, феъли ҳол ва ибораҳои ҳош, масдару ибораҳои масдарӣ ифода меёбад.

Исм ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли хилоф ба воситаи пешояндҳои гуногун меоянд:

... *бар хилофи чашмдошти ҳамаи муллоён ва тамошобинон, ки шумоён ҳам дар қатори онҳо ҳастедон, ба ман даҳъяк доданд* (С. Айнӣ, Кулліёт). *Бар хилофи кўҳансолон қисми зиёди ҷавонон... заминро ба шодмонӣ қабул мекарданд* (А. Сидқӣ, Чӯран деринаи ман). — *Астағфируллоҳ ал-азим... — бар хилофи одат ғазаби ҷаҳолатро фуру бурд мулло...* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот).

... аммо *бар хилофи косибхонаи Самарқанду Бухоро ман дар ин ҷо дўкониҳои ҳатто дудастгоҳноке надидам* (Х. Ирфон, Дар қулбаи косибон). ... *чӣ гуна шумо аз манфиати худ чашм пушидед ва бар хилофи ҳама ҳамкоронатон дар фикри ҷалби меҳмонон нашед?* (Х. Ирфон, Дар қулбаи косибон). Аммо *вай бар хилофи чашмдошти одамон баҳсу мунозира накард, «не» ҳам нагуфт ва монанди ҳама розӣ шуд* (А. Сидқӣ, Чӯран деринаи ман). *У ғайричашмдошти ман ҳудро ба даруни оташ зад. ... Ҳамаи онҳо, қатъи назар аз савияи донишашон ба табақаи уламо мансуб буданд* (С. Айнӣ, Кулліёт).

Лекин имрӯз аз ғайри чашмдошти мо дар вақти чоштгоҳ бешона баргашт (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Акнун амакам аз ғайри чашмдошти худам маро як зимистон аз ширинӣ таъмин кард, пас ман чаро хурсанд набоям* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ҷонишинҳои ишоратӣ ба вазифаи ҳоли хилоф бо пешоянди «*бо вучуди*» меоянд: *Баъд аз ин воқеа Қорӣ Самеъ то зинда буд ба кўча намебаромад ва агар барояд ҳам, ба қиёфати одамони оддӣ шуда мебаромад ва бо вучуди ин аз забони мардум халосӣ намеёфт* (С. Айнӣ, Кулліёт). *Ҳеҷ аломате дида наменшуд, ки аз вайрон шудани ҳаво дарак диҳад. Бо вучуди ин ҳаво хунук буд ва бадани пирамард меларзид* (Журн. «Садои Шарк»).

Феъли ҳол ва ибораҳои вай ба вазифаи ҳоли хилоф бе пешоянду пасоянд меоянд: *Азимшоҳ гум шудани ду гўсфанди ҳудро шунида, ҳеҷ изҳори андӯҳ накард* (С. Айнӣ, Кулліёт). *Вай ба нотобии худ аҳамият надода хеста гаштан гирифт* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). — *Ман... намедонам, аммо вай гапи маро нагирифта, гурехта ба уштилхона рафт* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Масдар ва ибораҳои масдарӣ ба вазифаи ҳоли хилоф мисли исмҳо бо ёрии воситаҳои зиёди грамматикӣ меоянд: *Аз мағрурӣ бошад, дар вай асаре набуд, бо вучуди панҷ паҳлавонро ғалтонданаи дар маъракаи ҷунон меистод, ки кас гумон мекард «ҳамин замон ӯ аз шармгинӣ об шуда ба замин хоҳад рехт»* (С. Айнӣ, Кулліёт). *Бегоҳии ҷумъа бо вучуди навкор ва ноомил буданамон ҳар кадомамон дувоздаҳ-понздаҳтоғӣ кор баровардем* (Х. Ирфон, Дар қулбаи косибон).

Одинаев ба *ҷои бадқаҳр шудан* зери лаб ришханд карду дар дилаш гуфг... (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Оқилов ба *Чӯра-Саркор ба ҷои машина додан* як варақи калон коғазро дароз кард (А. Сидқӣ, Чӯраи деринаи ман).

ХОЛИ ХИЛОФИ ЧИДА

Ман бо *вучуди он ҳама мондагӣ ва бедорхобӣ* шаби дароз хобида натавонистам (С. Айни, Марғи судхур). *У бо вучуди қадди паст ва ҷомаҳои фароҳу дарози маҳаллиаш* дар ҳаракатҳои варзишу бозӣ аз мо бачагон чобуктар менамуд. *Бо вучуди чину оқингҳои рӯй ва пешониаш ва сафедӣ афтодан ба рӯи абрӯвонаш* аз дидани тарзи қадамгузорӣ ва овози қаҳқаҳаи ҷаҳрагосиаш гумон мекардед, ки ҳанӯз ӯ дар байни чилу панҷоҳ мегардад (Х. Ирфон, Дар кулбаи косибон).

ҶОИ ХОЛИ ХИЛОФ

Холи хилоф дар ҷумла одатан пеш аз эзоҳшавандан худ меояд. Вай баъд аз мубтадо, дар аввали ҷумла, дар байни дигар аъзоҳои ҷумла омада метавонад: *Сураг бо вучуди калон ва бисёр равшан набуданаш ҳусну латофати хонаи мо буд* (Б. Ортиқов, Гули садбарг). ... *ҷор дастгоҳаш бо вучуди доштани кори тайёр* бекор истода буд... (Х. Ирфон, Дар кулбаи косибон). *Аз ин ҷамъиятҳои калон ҷамъиятҳои саисон ва машқобон бо вучуди бо рӯйи динӣ навиштагӣ будани рисолаҳои онҳо* як дараҷа манфиати пешаваронро риоя мекарданд *ва интиҳоботи инҳо* ҳам ба шакли умумӣ буд (С. Айни, Куллийет). *Бар хилофи нухазанхона* дар абрбандиҳо қор кам буд (Х. Ирфон, Дар кулбаи косибон).

КАЛИМА ВА ИБОРАҶОИ ХУЛОСАКУНАНДА

Вазифаи грамматикӣ калима ва ибораҳои хулосакунанда ҷамъбаст ва умумӣ карда нишон додани аъзоҳои ҷидан ҷумла мебошад. Агар мо аъзоҳои ҷидан ҷумларо ҳамчун ҷузъ тасаввур кунем, калимаҳои хулосакунандаро кулли онҳо ҳисоб кардан мумкин аст.

Калимаҳои хулосакунанда, одатан, пеш аз аъзоҳои ҷида ва гоҳо пас аз аъзоҳои ҷидан ҷумла меоянд. Онҳо на фақат бо сар-аъзоҳо, балки бо аъзоҳои пайрави ҷида низ омада метавонанд:

Дар боғи колхоз ҳамаи дарахтони мевадор: ангур, себ, нок, анор, олубо гелос ва ғайра ба ҳосил даромаданд. Дар ин мисол «*ҳамаи дарахтони мевадор*» иборати хулосакунанда буда, пеш аз мубтадоҳои ҷида воқеъ гардидааст.

Вай тамоми чизҳои атроф: чинорҳо, харсангҳо ва оби шӯхи чӯйро аз назар мегузаронад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Дар қафасҳо мурғони шикорӣ: бошаҳо, бозҳо ва шохинҳо беҳаракат-сарҳояшонро ба як тараф гардонда нишастаанд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Дар деворҳои хона яроқи аслиҳаҳои гуногун: шофу шамшерҳо, найзаҳо ва сипарҳои хуршедтамға овехта шудаанд (С. Улуғзода, Ибни Сино). Ин ҷонварҳо ба ҳама чиз: ба либос, ба рӯй ва ба мӯй мечаспанд (С. Улуғзода, Ибни Сино). Дар ин ҷо аз кураҳо дӯлҳои ранг ба ранг: сабз, бунафш, зард ва сиёҳ фаввора мезаданд (С. Улуғзода, Навобод).

Дар мисолҳои зерин калимаю ибораҳои ҳулосакунанда ва аъзоҳои ҷида ба вазифаи гуногуни синтаксисӣ омадаанд. *Падарам муллоҳои расмиро: имомҳо, қозиҳо ва раисҳоро бисёр бад медид... (С. Айнӣ, Кулліёт). Хӯрокворӣ: об, ем ва бедаи аспҳо ба охир мерасид (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Чойхонаҳо, дӯкониҳои баққолий ва атторӣ — ҳама бастаю тахтабандӣ буданд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Дарахтҳо, хонаҳои баланду паст, заминҳои кишт, пастию баландиҳо — ҳама ба назар меофтанд... (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Вай фақат ба кори фирқа не, ба кори шӯро, артель, деҳқонӣ, мактаб, қироатхона, хулласи калом ба ҳама кор нигоҳу назорат мекардааст (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Оташи ин тарафҳо, бо рангҳои гуногун: сурху зарду бунаفشу сабзу нилобӣ шуда мебаромадаанд (С. Айнӣ, Кулліёт). Онҳо ҳамаи ҷойҳои ба назар намоёни колхоз: пахтазор, мевазор, тоқзор, лимӯзорро давр заданд («Тоҷикистони советӣ»).*

Баъзан аъзоҳои ҷида пас аз калимаҳои ҳулосакунандаю хабар, яъне дар охири ҷумла низ меоянд:

Ман аз совхоз хеле ниҳол гирифтам: анор, анҷир, ношпӯтӣ ва себ (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Гоҳо хабарҳо бо калимаҳои ҷида пас аз калимаҳои ҳулосакунандаю хабари ҷумла такрор шуда меоянд:

Вай дар рӯзҳои муҳосира дар даруни қалъа ба ҳар гуна корҳо машғул буд: тир мекашонд, ба бардошта омадани маҷрӯҳҳо ёрӣ медод, ҳезум мекафонд (Х. Қарим, Окшуда).

Ҷои калимаҳои ҳулосакунанда дар ҷумлаи мураккаби тобеъ тафовут дорад. Баъзан аъзоҳои ҷидаи ҷумла дар таркиби сарҷумла ва калимаи ҳулосакунанда дар таркиби ҷумлаи пайрав воқеъ мегардад:

Зану мард, писару духтар ва хурду калон, ки ҳама якҷоя ба чинаки пахта баромада буданд, монанди гурӯҳи шапалакҳо, ки дар марғзорҳо паҳн шаванд, ёбони пахтазорро тамоман фуру гирифта буданд (С. Айнӣ, Ғуломон).

ЧУМЛАҲОИ СОДДАИ ЯКТАРКИБА

Чумлаҳои соддае, ки аз як саръазо ва ё як сараъзою калимаҳои эзоҳдиҳанда иборат аст, чумлаҳои соддаи як таркиба номида мешавад.

Чумлаҳои соддаи муайяншаҳс, номуайяншаҳс, умумишаҳс, бешаҳс, унвонӣ ва чумлаҳои яккалимагӣ ба ҳамин гурӯҳ дохил мешаванд. Ин чумлаҳо, махсусан, ҳамон вақт равшан намоён мешаванд, ки берун аз таркиби чумлаҳои мураккаб, ба таври мустақил қор фармуда шаванд.

ЧУМЛАИ МУАЙЯНШАҲС

Чумлаи яктаркибаи бемубтадое, ки амал ба воситаи хабарҳои феълии шахси якум ва дуум ба вучуд омада, шахсони муайянро далолат мекунад, чумлаи як таркибаи муайяншаҳс номида мешавад: **Қитоб хондам. Ба мактаб раветон.**

Дар мисоли якум иҷроқунандаи қор — мубтадо ба воситаи бандаки феълӣ **-ам** ифода ёфтааст, ки ба шахси якуми танҳо далолат мекунад. Дар мисоли дуум иҷроқунандаи қор, яъне шахси дууми чамъ ба воситаи бандаки феълии **-егон** ифода ёфтааст.

Чумлаҳои яктаркибаи бемубтадои муайяншаҳс дар забони адабии ҳозираи тоҷик бо ду роҳ ифода меёбанд:

1. Ба воситаи феъли сифаи амриӣ шахси дууми танҳо ва чамъ:

*Ҳасан аз хат, кинояи хаткаш
Сурх шуд, дар гирифт мисли алав.*

Гуфт:

— Бас кун!

Кӯ хат фиристодаст?

Дар даруни хат... чӣ гапи нав?

— Нома аз духтаре, Садаф номе.

Гир онро ба ҳар ду чашмат мол.

(М. Турсунзода)

2. Ба воситаи феъли сифаи хабарии шахсҳои якум ва дууми танҳо ва чамъ: *Зуд дарнардари пушонда аз хучра поён фууромада ба рӯи саҳни берунии мадраса баромадам* (С. Айнӣ, Қуллиёт).

— Хуб, меравем, аммо ба кадом тараф?

— Таваккал қарда ба тарафи Хиёбон равем-чӣ?

— Бисёр хуб, ризон шав! (С. Айнӣ, Қуллиёт).

— Аз дастат чӣ қор меояд? — гуфта пурсид.

— Хар гуна меҳнати сиёҳ бошад, мекунам.

— Сайсӣ ё аспбонӣ карда метавонӣ?

— Метавонам (С. Айнӣ, Қуллӣёт).

...ба як хасаи хӣнат накардам (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).
Ба боғ меравам (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Равед, аз бозору
учорақтон намонед (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Ҳам кор ку-
неду ҳам хонед (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Хурсанд шав гуф-
тему қабул кардем (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

ҶУМЛАИ НОМУАЙЯНШАХС

Ҷумлаи яктаркибаи бемубтадое, ки хабари он ба воситаи феълӣ шахси сеюми ҷамъ ифода меёбад, ҷумлаи яктаркибаи номуайяншахс номида мешавад. Хабари ҷумлаи номуайяншахс амали аз тарафи шахси номаълум иҷрошуда ва ё иҷрошавандаро ифода мекунад. Мисол: *Пагоҳонӣ сарои Пои Остонаро рӯфта, ҷида об заданд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Дастархонҳоро паҳн карданд, дар пеши ҳокимон аз кулчаҳои ширмоли бистқадоқӣ ва аз нонҳои тафтони даҳқадоқӣ бо лаълиҳои махсус пухтагӣ кашиданд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Гӯсфандҳоро куштанд, дегҳоро шинонданд, танӯрҳоро афрӯхтанд шӯрбои сerratғани лабчаси ва зағораи гарми дастсӯзро тайёр карданд. Баррағони ширбозро кушта, пӯст канда бо каллаву почаҳошон дар як ҷуқурии ҷоҳмонанде, ки танӯрвораи тафсонда буданд, овехта бирён карданд* (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Меғӯянд, ки ҳуҷуми рег то деҳаи Саида то қӯрғони Вардонзеҳ расидааст* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Меғӯянд, ки дар ҳунари ҷӯбтарошӣ ва кандакорӣ дар Бухоро ҳам монандаи кам ёфт мешуд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Ҷумлаҳои номуайяншахс дар мақол ва зарбулмасалҳои халқӣ низ фаровон ба кор бурда мешаванд. Мисолҳо: *Шутурро бо кафлез об намедиханд. Ҷӯҷаро дар тирамоҳ мешуморанд. Оҳанро дар гармиаш мекубанд. Мардумро ба гуфтор шиносанд, Ёриро бо ёрӣ меҷӯянд. Орзуи дурро дар маҳтоб мешикананд.*

ҶУМЛАИ УМУМИШАХС

Ҷумлаи яктаркибаи бемубтадое, ки бо хабари феълӣ ифода ёфта, иҷрокунандаи амал ба ҳамаи шахсҳо як хел муносибат дорад, ҷумлаи умумишахс номида мешавад. Дар ин гуна ҷумлаҳо ба вазифаи хабари ҷумла феълӣ замони ҳозира ва ояндаи сиғаи хабарӣ ва амрии шахси дуюми танҳо ва баъзан шахси якум ва ё сеюми танҳо меояд ва ин хабарҳои феълӣ ба ҳамаи шахсҳо (якум, дуюм ва сеюм) умумӣ ба шумор мераванд:

*Мекуни пур доманат аз чормағз,
Аз бананҳову апельсинҳои нағз.*

(М. Тирсунзода)

*Чӣ ғам дорам, диёри хубтар аз бӯстон дорам,
Қавиасму зафарэҷод халқи қаҳрамон дорам.*

(М. Тирсунзода)

Дар ин хел ҷумлаҳо аз ҳама бештар ба вазифаи хабар феъли сиёҳи хабарии замони ҳозира ва ояндаи шахси дуҷоми танҳо меояд: *Ба ҳаёти мустақилона қадам мемонӣ* (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна).

*Бихон он сон, ки ҳар ҷо булбуле ҳаст,
Ба шодӣ бишнавад овози Ҷамбул.*

(А. Лоҳути)

Баъзан дар ҷумлаҳо хабари феъли шахси сеҷоми танҳо ҳам мазмунан ба ҳар се шахс як хел мансубият дорад: *Ба гап ба ҷӯб либос пӯшонда, аз пашша фил месозад. Бо чормағзи пуч бағали касро пур мекунад. Аробаи холиро гирифта мегурезад. Аз сояи худ метарсид. Аз кундаи параха мепарронад. Аз болони шутур алаф медаравад. Панҷ ангиштиро якбора ба даҳон меандозад. Муштиро ба торики мезанад.* (В. Асрорӣ, Зарбулма-сал ва мақолҳои тоҷикӣ).

Ҷумлаҳои номуайяншахсу умумишахс аз ҷиҳати шакл ба ҳам наздик бошанд ҳам, аз ҷиҳати вазифаю мазмун фарқ доранд.

Дар ҷумлаҳои номуайяншахс ба вазифаи хабар фақат шакли ҷамъи феъли шахси III меояд, дар хабари ҷумлаи умумишахс бошад, феълҳои шахси дуҷоми танҳо, шахси сеҷоми танҳо замони ҳозира ва оянда омада метавонанд.

Боз яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи ҷумлаи умумишахс аз он иборат аст, ки фикр дар он ба таври қиёс ифода меёбад ва ин ҳодиса дар забони адабии ҳозираи тоҷик хеле характернок мебошад. Ҷумлаҳои умумишахс аксар дар ҳикматҳои халқӣ, дар ҳулосаҳои пандомези шоиру нависандагон дида мешаванд:

*Сухан бисёр дону андаке гӯӣ,
Якero сад магӯ, садro яке гӯӣ.*

(Фольклор)

*Бирав, зи таҷрибаи рӯзгор баҳра бигир,
Ки баҳри дафъи ҳаводис туро ба кор ояд.*

(Рӯдакӣ)

ЧУМЛАИ БЕШАХС

Чумлаҳое, ки дар снҳо мубтадо нест ва онро аз мазмунӣ чумла ҳам фаҳмида намешавад, чумлаҳои соддаи бешахс ном доранд. Дар чумлаи соддаи бешахс хабар одатан дар шакли таркибӣ меояд. Феъли асосии ин гуна чумлаҳо бо асоси замони гузашта (шахси сеюми танҳо), феъли ёридиҳанда дар шакли «бояд», «боист» меояд: *Ба он ҷо бояд рафт. Уро бояд фармуд.*

Дар чумлаҳои бешахс ҷои ёридиҳандаи «бояд» қатъӣ ва устувор нест: вай гоҳо пеш аз феъли асосӣ ва гоҳо аз феъли асосӣ ҷудо шуда меояд, ки ин ба тарзи ифода вобаста буда, дар ҳар ду ҳолат ҳам маънои чумла як хел менамояд. Ҷунончи: *Илоҷи воқеа пеш аз вуқӯъ бояд қард* (Зарбулмасал). *Бояд ба хона рафт* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Феъли ёридиҳандаи шудан якҷоя бо феъли асосӣ ба вазифаи хабарии чумлаи бешахс меояд: *Ба он ҷо бо самолёт рафта мешаванд. Дар он ҷо ҳеҷ чизро дида нашуд. Ба хона даромада намешаванд.*

Хабарии чумлаҳои бешахс баъзан аз масдари калимаҳои модалӣ зарур, лозим, даркор, мумкин ва ғайра ифода меёбад. Мисол: *Ба афсӯс хабар додан лозим* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Ин ақлодро ислоҳ қардан лозим* (С. Айни, Қуллӣ). *Бинобар ин дар ҷири ин қор бисёр эҳтиёт қардан лозим* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Уро тарбия қардан мумкин. Имтиҳонҳоро дар вақти гузашта ҷири қардан даркор.*

ЧУМЛАИ УНВОӢ

Чумлаи соддаи яктаркиба, ки дар он предмет ва ё воқеа номбар шуда, вале дар бораи он чизе гуфта намешавад, чумлаи унвонӣ ном дорад. Дар чумлаи унвонӣ баъзан мубтадо бо муқдимаи кунанда меояд. Чумлаҳои унвонӣ берун аз матн қор фармуда намешаванд: *Саҳаргоҳон, ситораҳо зардча метобанд* (К. Наимӣ, Рӯзи равшан). *Пушти бор, даҳани тангкӯча. Он ду мард ҳанӯз ба рӯшноии дури тирезаҳо нигоҳ мекарданд* (С. Улуғзода, Қисмати шоир). *Балҷувон. Қалбаи ҳоким. Овози шӯриш ҳокимро ба тавишӣ таҳлука андохтааст* (М. Турғунзода, Асарҳои мунтахаб).

Чумлаҳои унвонӣ дар сохти синтаксисии забони адабии ҳаҷрӣ тоҷик ҳодисаи нисбатан нав буда, снҳо дар забони имрӯза дар асарҳои бадеӣ, махсусан дар пьесаҳо, бештар истифода бурда мешаванд.

Исмҳо, калимаҳои исмгардида ва ибораҳо ба вазифаи чумлаҳои унвонӣ меоянд.

Чумлаҳои унвонӣ содда ва тафсилӣ мешаванд. Чумлаи унвонӣ содда аз як калимаи мустакилмаъно ташкил меёбад:

Пагоҳонӣ. Офтоб аз уфуқ навакак сар баровардааст (С. Улуғзода, Қисмати шоир).

Чумлаҳои унвонии тафсилӣ дар шакли ибора меоянд, аз исмҳо ва муайянкунанда иборат мешаванд: **Аввалҳои субҳи рӯзҳои тирамоҳ.** Ҳанӯз рӯз сафед нашуда буд, ҳанӯз дар осмони қабуди шаффоф ситорагон ягон-ягон менамуданд (С. Айний, Ғуломон). **Доманаи кӯҳ.** Ба муносибати фатҳ карда шудани қалъаи Балҷувон шуришчиён ид мекунанд (М. Туррусунзода, Асарҳои мунтахаб).

Чумлаҳои унвонӣ дар баёни маъноҳои гуногун истифода мешаванд:

I. Ҳолатро ифода мекунанд: **Хомӯшӣ.** Берунӣ дастнависашро аз зер болин мебарорад (С. Улуғзода, Ибни Сино). **Лой.** Шалап-шалапи садои пой шунида мешуд (Ҳ. Қарим, Ҳикояҳо). **Оромӣ.** Баъд ҳама ба ҳавли Бибиҳанифа гузаштанд (Қ. Наимӣ, Рӯзи равшан). Ман аз дигар сардорони бригадаҳо чӣ камӣ дорам? Плани пахта бошад, барзиёд иҷро шуд. Ҳоло зимистон. **Боронгарӣ** («Тоҷикистони советӣ»).

II. Замонро ифода мекунанд: **Зимистони сарди соли ҳабадҳум.** Вай ба наздикӣ бо ҳазорон азобу машаққат ба болои вагонҳои савор шуда, қариб як моҳ роҳ гашта, аз мардикорӣ омада буд (Ҳ. Қарим, Ҳикояҳо). **Рӯзҳои тафсони охири август.** Саҳро аз миллионҳо кӯраки ҳар рӯз кушодашаванда торафт сафедтар шуд (С. Улуғзода, Навобод). **Шаб.** Чӯи Мӯлиён. Моҳи тобон дар зер дарахтони қади роҳ ва рӯи деворҳои баланди чорбоғ аз нури худ пора-пора нақшаҳои заррин андохтааст (С. Улуғзода, Қисмати шоир). **Рӯзи равшани офтобӣ.** Аробае ба таги дарвозаи ҳавли Абӯалӣ меояд (С. Улуғзода, Ибни Сино). **Бегоҳӣ.** Чурҷонӣ дар хонаи Абӯалӣ дастнависи устоди худро покнавис карда ништааст (С. Улуғзода, Ибни Сино). **Субҳ.** Офтоб бо ғурур ҷилва мекард. Абрҳои тира ба ҳар тараф даву тоз мекарданд (Ҳ. Қарим, Ҳикояҳо).

III. Маҳалро ифода мекунанд: **Як боғ.** Атрофаш бо девори пастаке ҷӯта шудааст (С. Айний, Қуллӣёт). **Саҳни мадраса.** Дар миёнҷояш гулзор ва чанд бех дарахти себ (С. Улуғзода, Қисмати шоир). **Лашкаргоҳи соҳили наҳр.** Рӯдакӣ ва Балғамӣ лаб-лаби наҳр гардиш мекунанд (С. Улуғзода, Қисмати шоир). **Айвони ҳавли Абӯрайҳони Берунӣ.** Худи ӯ дар бистари беморӣ ба болишҳои баланд тақъа карда хобидааст (С. Улуғзода, Ибни Сино). **Лаби даръё.** Дар ҳараме, ки аз тоза бино ёфтааст, Зӯҳра ба танҳои ништаста дар оташи фироқ месӯзад (М. Туррусунзода, Асарҳои мунтахаб). **Лаби даръё, Қасри шоҳи Хоразм.** Духтарони шоҳ Мунира, Назира ва Маҳин дар лаби даръё ништаста, мӯйшонакунон месароянд (М. Туррусунзода, Асарҳои мунтахаб). **Деҳаи Соктаре.** Ин деҳа аз тобеоти райони Ғиждувон буда, як фарсах — 8 километр дуртар аз маркази район ва дар тарафи шарқии он дар қанори даръёи Зарафшон воқеъ аст (С. Айний, Ёддоштҳо).

IV. Барои тасвири табиат кор фармуда мешавад: *Саҳрои васеъ, биёбони хушк. Дар ин биёбони бепоён гайр аз чоҳҳои чуқур, манбаи обе нест* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Саҳрои васеи Дон. Офтоби саратон заминро оташвор метафсонд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

ЧУМЛАҲОИ ЯККАЛИМАГИИ ТАСДИҚИ ВА ИНКОРИ

Дар байни чумлаҳои содда чумлаҳое низ ҳастанд, ки ба воситаи як калима ва ё иборае, ки ба аъзоҳои алоҳидаи чумла чудо намешавад, ифода меёбанд. Маънои асосии ин хел чумлаҳо аз тасдиқ ва ё инкор кардани гуфтаҳои дар матн боло баёншуда иборат буда, онҳо ба воситаи ҳиссаҳои тасдиқии **ҳа, бале, оре**, ҳиссаҳои инқории **не||на**, калимаҳои модалии **тўғри**, **албатта** ва монанди инҳо ифода меёбанд.

Чумлаҳои тасдиқӣ ва инқорӣ бештар дар нутқи диалогӣ ба кор бурда мешаванд:

— *Ту кистӣ, раис ҳастӣ?* — пурсид шофёри калон.

— *Не* (С. Улуғзода, Навобод).

— *Дар ин бора дар назди шумоён қасам ҳим хӯрдааст.*

— *Не, не, дуруғ* (С. Улуғзода, Навобод).

— *Дар ин ҷо, дар лаби рӯд ҷӯи осие ҳаст. Дар вақти тамошо додани осие ман ба ту нишон дода будам-а?*

— *Ҳа-ҳа!* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

— *Ҳамин кор ба ту мефарад-мӣ?* — пурсид Қосим ханда карда.

— *Албатта!* — гуфт Зубайда (Р. Чалил, Ҳикояҳо).

ЧУМЛАИ СОДДАИ НОПУРРА

Баъзан дар нутқ, хусусан дар диалогҳо, ягон аъзои чумла (сараъзо ва ё аъзои пайрав) ифода намешавад, вале онро аз худ матн, аз мазмун нутқ ба осонӣ муайян кардан мумкин аст. Ин гуна чумлаҳо чумлаҳои соддаи нопурра ном доранд.

Олимҷон то соати ду ҳамаи корҳои дигари худро баробар карда, баъд ба қабулгоҳи котиби комитети райониш партия омад.

— *Омад?* — пурсид ӯ аз духтараки дар қабулхона нишастагӣ.

— *Омад.*

— *Қабул мекарда бошад?*

— *Албатта, қабул мекунам, даромадан гиред, то ҳол шуморо ду бор пурсиданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Дар ин матн хабари чумла (**омад**) ифода ёфта, мубтадои он (**котиби комитети райониш партия**) гуфта нашудааст, аммо онро аз матн ба осонӣ муайян кардан мумкин аст.

Мисоли дигар:

- *Номат чист?* — гуфта пурсид.
- *Ёдгор!*
- *Номи падарат?*
- *Бозор!*
- *Кучой мебошӣ?*
- *Қўлоби* (С. Айнӣ, Қуллӣёт).
- *Компресс даркор-мӣ?*
- *Албатта.*
- *Массаж?*
- *Кошкӣ...*
- *Атр?*
- *Кошкӣ...*
- *Ба чону дил.*
- *Пудра?*
- *Рад намекунам* (Р. Чалил, Ҳикмояҳ).
- *Чӣ ном доред?*
- *Солеҳ* (Ҳаким Қарим, Окшуда).

АЪЗОҲОИ ИЛОВАГИИ ЧУМЛА

Дар таркиби чумла ба ғайр аз сараъзо ва аъзоҳои пайрав калима ва ибораҳои истифода мешаванд, ки маъно ва вазифаҳои гуногуни синтаксисӣ доранд. Аъзоҳои истисноии чумла, воҳидҳои тавзеҳӣ, аъзоҳои туфайлӣ ва мухотаб ба ҳамин ғурӯҳ дохил мешаванд.

Аъзоҳои истисноии чумла

Аъзои иловагии чумла, ки барои таъкиду тафсир, барҷастагии маънои аъзои чумлае ва дурусту аниқ баён шудани матлаб хизмат мекунад ва аз дигар аъзоҳо бо ёрии воситаҳои фонетикӣ (дар нутқ) ва аломатҳои китобат (дар навишт) ҷудо карда мешавад, аъзои истисноӣ ном дорад. Аъзоҳои истисноӣ воситаҳои махсуси алоқа, вазифаи муайяни синтаксисӣ ва услубӣ доранд.

Воситаҳои забонии ифодаи аъзоҳои истисноии чумла ва аз дигар аъзоҳои чумла ҷудо намудани онҳо интонация, инверсия, таваккуфи овоз, зада, суръати талаффуз ва калимаю таркибҳои эзоҳӣ ва модалӣ мебошанд.

Аъзои истисноӣ бар эзоҳӣ ҳаман аъзоҳои чумла: ҳам саръазоҳо ва ҳам аъзоҳои пайрав меояд.

Аъзои истисноии чумла ба калимаи эзоҳшаванда бо интонация, интонацияю калимаҳои туфайлӣ, калимаҳои модалӣ, инчунин пайвандаки пайваस्तкунандаю калимаҳои модалӣ ва калимаи эзоҳӣ **яъне** алоқаманд мешаванд: Мардуми деҳот, хусусан замон, козиҳоро бисёр бад медиданд (Айнӣ). Сабабго-

ри ин ҷанҷол бачаҳои гузари мо, махсусан писарони шумо, будиинд («Садои Шарқ»). На танҳо одамони берунаро шинохтан мумкин нест, ҳатто як одами махсусро, масалан, як ҳеши наздики худро, умре таҷриба кунӣ, «акнун шинохтам» гуфта муқаррар намоӣ, рӯзе як нағма мебарорад, ки он «нағма» пештар ба ту маълум нашуда буд (Айнӣ). Мулло Туроб навиштаҳои пештараашро ба касе нишон наметодагӣ шуд, ба Пирак ҳам (Айнӣ). Назар ба қавли Султонпошшо, вай ҳар гуна деу парихоро ва аз ин ҷумла деви ҳафтсарро дидааст (Айнӣ). ... дарвозаи шаҳр дар вақти ҳуфтан, яъне баъд аз яку ним соати фуру рафтани офтоб баста шуда... (Айнӣ). Ва боз... чӣ аҷаб ки, офтоб ҳам, гуё маҳз ба ҳурмати ҷавонмарди думбуранавоз, аз кодоки абре ба саҳни бозор менигарад (Саттор Турсун). Боз ду нафари дигар (ба ғайр аз Акбар) омаданд (Айнӣ). Лазоҳои истисноии ҷумла ба ду гурӯҳи калон тақсим мешаванд: нимпредикатӣ ва тавзеҳӣ.

1. Ба вазифаи аъзои истисноии нимпредикатӣ аз ҳама бештар ибораҳои феъли ҳол истифода мешаванд, чунки онҳо дар ифодаи муносибатҳои дусӯяӣ маъноӣ ва маъноиву грамматикӣ бештар имкон доранд, ҳамчунин онҳо бо амали асосии ҷумла дар муносибатҳои гуногуни замонӣ воқеъ мегарданд, ки ин хусусият ба ифодаи ҳама гуна маъноҳои модалӣ, аз ҷумла тавзеҳу ташреҳ, имконияти фаровон меорад. Масалан, дар ҷумлаҳои зерин ибораҳои феъли ҳол хусусияти дусӯя дошта, исмҳои Мӯйсафед ва Зардинаву Ҷингиламӯйро шарҳ медиҳанд ва муносибати замонии онҳо мавқеи асосиро ишғол намекунад:

Мӯйсафед, оҳиста-оҳиста ба рагу паяш гармӣ давида ва мафғуни ҷавонмард шуда, дар дил меғуфт, ки аҷаб оҳанги шух... (Саттор Турсун). Зардинаву Ҷингиламӯй, ҷеҳраҳо кунӣ... ба ҷанги серҳаракати ҷавонмард... бо шавқи зиёд ҷашм дӯхтанд (Саттор Турсун).

Ба ин вазифа ибораҳои масдарӣ низ фаровон меоянд. Онҳо калимаи пешмавқеъро эзоҳ медиҳанд ва ба ин восита ба тамоми ҷумла, пеш аз ҳама, ба қисми предикатии он дар муносибатҳои гуногуни ҳоли (замон, ҳилоф, сабаб, ҳолат, монандӣ, шарт, мақсад ва ғайра) воқеъ мегарданд: Вай гоҳо, баъди дар завод ба охир расидани сменааш, назди онҳо рафта, ба қорашон ёри меод (Саттор Турсун). Аммо маро, бинобар писарбачча буданам (ҳарчанд хурдсол бошам ҳам), «номаҳрам» гӯён ба ҳавлии дарун роҳ надоданд (Айнӣ).

Дар ин вазифа ибораҳои сифати феълӣ қариб истифода намешаванд, чунки вазифаи онҳо дар ҷумла муайянкунандагӣ буда, асосан бо бандаки изофӣ алоқаманд мешаванд. Аммо ҳангоми ба дигар вазифаҳо, масалан, вақти ба вазифаи хабар омаданишон, ҳамчун таркиби қиёсӣ ба вазифаи аъзои истисноии нимпредикатии ҷумла омада метавонанд: Раис вазнашро ба асобағал андохта, аз ҷой хесту хайру хуш карда, лангида-

лангида чанд кадам пеш рафт. Ва баъд, **ногаҳон чизе ба хотираш расидагӣ барин**, бозистода, ба падари Музаффар рӯй овард (Саттор Турсун).

2. Ба вазифаи аъзоҳои истисноии тавзеҳӣ бештар калимаву ибораҳои номӣ ва зарфӣ меоянд. Вобаста ба муносибати маъноиву грамматикашон ин ғуруҳи аъзоҳои истисноӣ ду ҳел мешаванд: баёнӣ ва эзоҳӣ.

БАЁНИИ ИСТИСНОИ

Баёнӣ истисноӣ шахс ва предмети эзоҳшавандаро бо дигар ному унвон ифода менамояд, онро ба тарзи дигар номбар мекунад. Баёнӣ истисноӣ аз баёнӣ муқаррарӣ аз ҷиҳати заминаи ифода, доираи маъно, муносибат, тарзи ифода, воситаҳои алоқа ва интонация тафовут дорад.

Баёнӣ, ҳамчун шакли махсуси муайянкунанда, аломати хосса ва фарқкунандаи баёншаванда мебошад: баёнӣ бо баёншаванда яқоя талаффуз мешавад, онҳо як интонацияи умумӣ доранд ва як синтагмаро ташкил медиҳанд, баёнӣ аъзои пайрав аст. Аммо ин аломатҳоро ба баёнӣ истисноӣ нисбат додан мумкин нест.

Баёнӣ истисноӣ дар таркиби ҷумлаи содда хусусияти предикатӣ низ пайдо мекунад, вай аломати предметро хабар медиҳад. Ин ҳодиса бештар ба мавқеи баёнӣ истисноӣ марбут аст. Масалан, дар ҷумлаи якуми зерин калимаи **муаллим**, ҳамчун аломати ифодакунандаи касб, ба калимаи асосии **Ҳодӣ** ба воситаи бандаки изофӣ тобеъ гардидааст, вале дар ҷумлаи дуюм **муаллим** ҳамин аломатро ба сифати хабар ифода менамояд:

1. Ҳодии **муаллим** дирӯз бо колхозчиён сӯҳбат кард. 2. **Ҳодӣ, муаллими таърих**, ба мо аз **дирӯзу имрӯз** ва **фардои шаҳрамон** нақл намуд.

Дар ҷумлаҳои зерин, ҳам баёнӣҳои истисноӣ як андоза хусусияти предикатӣ доранд: Модари Алӣ — **кампири қадпас-так ва мичморук** аз шунидани суханҳои Шодӣ хомӯш монду ба фикр фуру рафт (Иқромӣ). Сағҳои қишлоқ — **посбонҳои вафодори мардуми ин ҷо** бедор ва хушбӯр буданд (Иқромӣ).

Баёнӣҳои истисноӣ дар ҷумлаи вазифаи иловагиро иҷро менамоянд, онҳо хусусияти тавзеҳӣ ва аҳамияти услубӣ доранд. Аз ҷамин сабаб баёнӣҳои истисноӣ ҳамчун аъзои мӯътариза воқеъ мешаванд ва дар бисёр мавридҳо дар қатори калимаҳои тавзеҳӣ номбар мешаванд. Хусусияти иловагӣ тавзеҳӣ ва мӯътаризавии баёнӣҳои истисноӣ ба он вобаста аст, ки воқеияти он аз муносибати лугавию грамматикӣ воҳиди эҷодшаванда вобаста нест. Баёнӣҳои истисноӣ аз дигар воҳидҳои иловагӣ бо он фарқ мекунад, ки предмети номбаршударо бо номи дигар муайян мекунад, дар байни онҳо муносибати ба-

робари мавҷуд аст, онҳо вобаста ба матн ва вазъияти нутк **экдигарро** иваз менамоянд; баёнияҳои истисноӣ мисли дигар ҷузъҳои иловагӣ, махсусан калимаҳои эзоҳӣ, воситаҳои луғатии грамматикӣ ифода надоранд, заминаи морфологӣ онҳо бо исм маҳдуд мешавад.

Баёнияҳои истисноӣ ҳамеша пас аз ҳиссаи эзоҳӣ воқеъ мешаванд. Онҳо ҳаҷми маъноии калимаи баёншавандаро маҳдуд ва предмети муҳокимаро равшан ифода менамоянд ва ба ин восита фаҳмиши матлабро осон мегардонанд. Чунончи, дар муколамаи зерин мавриду мавқеи баёния, аз ҷумла баёнҳои истисноӣ, аҳамияти эзоҳдиҳӣ ва конкретгардонии он хеле равшану барҷаста ифода шудааст:

— Биёед, бобо!

— Ман ба овулиён таъин кардам, ки Самандар биёяд.

— Кадом Самандар?

— Самандари **Искандар, соҳиби ҳавлӣ**, гуфта мӯйсафед ба занак нигарист (Сорбон).

Маъно ва мундариҷаи калимаи баёншаванда нисбат ба баёнҳои истисноӣ васеътар, умумитар мебошад. Аз ҳамин ҷиҳат калимаву ибораҳои баёншаванда бештар бо исмҳои ҷинс ва баёнҳои истисноӣ бо исмҳои ҳос ифода мешаванд:

Назар ба қавли падарам — **Сайид Муродхоча**, падари ӯ — **Сайид Умархоча** сдами хату саводнок буда, аз хунарҳои дасги дӯкунбофӣ ва дуредгариро хуб медонистааст.

Боре... бобои падариам — **Сайид Умархочаро** барои таъмири масҷид ба деҳаи Маҳадлаи Боло бурдаанд (Айнӣ).

Гоҳо ба вазифаи баёншаванда омадани исми ҳосу ба вазифаи баёнҳои истисноӣ омадани исми ҷинс мушоҳида мешавад. Дар ин гуна мавридҳо ҳам баёнҳои истисноӣ пастмавқеъ мебошад ва хусусияти тавзеҳии он равшантар зоҳир мешавад: **Хомидхоча — хоҳарзодаи шавҳараш** бемордорӣ мекард (Айнӣ).

Хусусияти тавзеҳии баёнҳои истисноӣ ҳангоми бо исми ҳос ифода шудани ҳам баёнҳои истисноӣву ҳам баёншаванда равшантар аз зухур меояд. Дар ин гуна мавридҳо калимаи ёридиҳандаи **яъне**, ки аз аломатҳои тавзеҳӣ калимаи пешмавқеъ мебошад ва ҳоси баёнҳои истисноӣ нест, низ ифода мешавад:

Аммо Сайид Акбар, **яъне «Парвардигорхӯча»**, монанди он ки дар он хучра меҳмон бошад, ҳамеша дар пештоҳи сандалӣ **чухояшро** дар сандалӣ гарм карда менишаст (Айнӣ). Зимистон бинокориҳои мардум хобида буд, **Устоамак, яъне Устохоча** дар ҳавлии беруни худ, дар зери айвончае дарсозӣ мекард (Айнӣ).

Ҳам баёншаванда ва ҳам баёнҳои истисноӣ бо исмҳои ҷинси ғуногун низ ифода мешаванд ва дар ин маврид ҳам аъзои истисноӣ дар мавқеи дуюм меояд ва барои конкрет ифода шудани баёншаванда ёри мерасонад: **Мо** барои дами гармпазӣ, **аз баққол — соҳиби болохона** ба ҳашт пул (ду тин) панҷ мисқол (125 грамм) рағани зағир меҳаридем.

Баёнияҳои истисноӣ ҳамаи аъзоҳои ҷумлаҳо эзоҳ медиҳад.

1. **Мубтадо:** Дар ҳафтаи дуюм писари амаки падараш — **Иброҳимхоча** ба Дарвешобод рафтагон шуд (Айни). Дар он рӯзҳо падари Иқромхоча — **Усто амак...** ба ёбон баромад (Айни).

2. **Пуркунанда.** Маълум аст, ки пуркунандаи бевоситаи суратефта бо пасоянди **-ро**, пуркунандаи бавосита бо пешояндҳои меояд. Пешоянд **пеш** аз баёншаванда, вале пасоянд **пас** аз баёнҳои истисноӣ меояд, аммо вай ба баёншаванда нисбат дорад:

Додараш фармуд, ки ҷияни худаш — **Ҳомидхочаро** ҳам гирад (Айни). Худаш ошро пухт ва дар ош **Устоамак** ва писари **ӯ** — **Иқромхочаро** ҳам ҷеғ задем (Айни). ... ҷуворини **ӯ** ба воситаи писараш — **Иқромхоча** аз тороҷи паррандагон тамоман нигоҳдорӣ карда шуда буд (Айни). Ман фардои он шаб, дар вақти дарс аз домӯллои худ — **Мулло Абдусалом** пурсидам (Айни).

3. **Ҳол.** Ба вазифаи калимаи эзоҳшавандаи баёнҳои истисноӣ ҳолҳои омада метавонанд, ки бо исм ва ибораҳои исмӣ ифода шуда бошанд. Аз ҳамин ҷиҳат ба ин вазифа бештар ҳоли макону замон меояд: Ба маркази Тоҷикистон — **Душанбе** дар ҷаҳор соат расидем («Сади Шарқ»). Дар соли якуми Ҷанги Бузургӣ Ватани — **соли 1941** ҳар се бародар ихтиёрӣ ба фронт рафтанд («Тоҷикистони советӣ»).

4. **Муайянкунанда.** Муайянкунандаи эзоҳшаванда дар ибораҳои ҷузъӣ воқеъ мегардад, калимаи муайяншаванда ҳам ба баёншаванда ва ҳам бо баёнҳои истисноӣ як хел муносибат ва воситаи алоқа дорад: Дар музей Қувваҳои мусаллаҳи СССР пулемёти фарзанди барӯманди тоҷик — **Мирзо Бобочонов** маҳфуз аст (Қутби Қиром). Имрӯз мо ба хоҳири қасрамонҳои тоҷик — писарони орзуманду меҳрпеша **Исмоил Ҳамзаалиев, Тӯйҷӣ Эриғитов, Сафар Амиршоев, Ҷӯтак Ҷӯзев** ва даҳҳо дигарон сари таъзим фуруд меорем (Қутби Қиром). Падарам... ба **ӯ** таъин кард, ки дар Ғиждувон, дар ҳавлии падарарӯси тағоям — **устои қосагар** манзил кунем (Айни). Ман баъд аз куштани оташи ҷомаам барои хубтар ва осудатар тамошо кардани тарғубӣ дар дӯкони писари Нарзуллоби ҳалвогар — **Ғайзӣбой** ҷойгир шудам (Айни). ... дар вақти тангӣ аҳволи модарам яке аз тағояҳои — **Алиҳон Ҳамроҳӣ** як нафар ҳамдеҳааш барои дидани ҳамширааш — **модараш** омад (Айни).

5. **Баёнӣ.** Баёнҳои истисноӣ аъзоҳои истисноӣ, аз ҷумлаҳои баёнҳои истисноӣ низ эзоҳ медиҳад: Меҳмон писари қозикалон домӯлло Абдушуқри марҳум, **Шарифҷон-маҳдум** буда, мизбон — соҳиби хона **Мулло Абдусалом ном муллои кунҷакӣ** акаам будааст (Айни). — Зотан, одамони донишманд аз байни қашшоқон мебароянд, аммо афсӯс, ки қашшоқзодагон барои ҳисдан имконият надоранд, бойбачагон, хусусан маҳ-

думон (писарони муллоҳои калон), бештарин аҳмақ ё ин ки нобиқор мешаванд (Айни).

6. **Хабар.** Дар ин мавқеи синтаксис баёниҳои истисноӣ қимтар ноқеъ мешаванд, чунки хабар ба ифодаи амалу аломат қодир буда, номҳо дар ин мавқеъ хусусияти предикатӣ наҷдо мекунад. Баёниҳо ба ҳиссаи номии хабар мансуб буда, феълҳои ёридиҳанда пас аз баёниҳои истисноӣ меоянд:

Сабабгори ин кор писари амаки шумо — **Ҳошим Калта** мебошад («Садои Шарқ»). Даҳмарда бародари Одил — **Қобил** будааст («Машғал»). Дар он ҷо Қурбонниёз, Равшанниёз ва Шайхон, ки инҳо писарони бобоям — **тағоиҳои ман** буданд, ба кор тайёр шуда буданд (Айни).

МУАЙЯНКУНАНДАИ ИСТИСНОӢ

Муайянкунандаи истисноӣ ду хел мешавад. Хели якум ва тарғибмояи муайянкунандаҳои истисноӣ пас аз муайянкунандаи изофӣ омада, онро эзоҳ медиҳад ва мушаххас мекунад. Ин хели муайянкунандаҳои истисноӣ бештар бо исм ифода мешаванд, бо сифат ва сифати феълӣ қимтар меоянд:

Дар он тарафи ҷӯй киштҳои сабзавотӣ (**сабзӣ, пиёз, қарам**) ва ползӣ (**ҳарбуза, тарбз, зомуча, каду**) пахн шуда рафта... (Айни). Албатта, ба ин гуна ҳарчи бедаромад меросе, ки аз надари нимчабояш (**бои хурд**) мондааст, қифоя намекард (Айни). Дар ҳақиқат ҳам маъмуриҳои Бухоро дуздони «фарбеҳ» (**серпул**)-ро пора гирифта, сар меоданд (Айни). ...онҳо ба ӯ духтари хуби пошикастае (**поқдомане**)-ро ёфта медиҳанд (Айни).

Хели дигари муайянкунандаҳои истисноӣ пас аз исм ва ибораҳои исмӣ (аксар пас аз хабар) омада, аломати онро ба таъини илова нишон медиҳанд. Ин навъи муайянкунандаи истисноӣ бо сифат ифода мешавад ва хусусияти нимпредикатӣ дорад. Исми эзоҳшаванда бо муайянкунандаҳои сифатии изофӣ низ меояд: Ба назди онҳо як ҷавон омада нишаст, **хушсару либос** («Садои Шарқ»). Мошинсаворони мо ба бинои калони бошукӯҳе вохӯрданд, **хиштин ва сафед** (Улуғзода). Ана ҳамин хел одам аст ӯ, **бепарво, ғапнодаро, тарбиянадида** («Комсомоли Тоҷикистон»).

ПУРКУНАНДАИ ИСТИСНОӢ

Ба вазифаи пуркунандаи асосӣ исму ибораҳои исмӣ ва ҷоношин, ба вазифаи пуркунандаи истисноӣ исму ибораҳои исмӣ меояд: ...он кас очизаамро ба қанизӣ (**ба занӣ**) қабул кунанд (Айни). Максудҷон кулӯхҳои танбӯсӣ (тамузӣ), **яъне кулӯхҳои сфтоби тобистон хӯрдаи хуб** хушқидаро оварда, ба дару-

ни ёмҳо... рехт (Айнӣ). Оилааш калон буда, «қути лоямут», яъне хӯроки ками аз мурдан ниғахдорандаи онҳоро бо сарфи нури чашми пирунаи худ дар китобат таъмин намуд (Айнӣ). Мулло Вафо умуман аз мардум, хусусан аз зан ва номи ӯ ваҳшиёна метарсид (Айнӣ). Ман дар он вақт фаҳмидам, ки Хайрат чаро шоирӣ ва шеърӣ худро аз одамон, хусусан аз шоирон ва шеършиносони он замон, пинҳон медоштааст (Айнӣ). Яхёҳоча бо либоси муллоёнаи оддӣ — бо чомаи зехборики майданақш ва бо саллаи сафеди хурд мегашт (Айнӣ). Ин латифаро ба онҳо, ба муштоқони афсона ҳикоя кардам («Садои Шарқ»).

ХОЛИ ИСТИСНОЙ

Заминаи морфологии ҳол, аз ҷумла ҳоли истисноӣ, хеле ваҷеъ аст. Онҳо бо исм, зарф, ҷонишин ва ибораҳои феълиҳолӣ, масдарӣ ва сифати феълӣ, ибораҳои номӣ ва фразеологӣ ифода мешаванд. Тарзи ифодаи онҳо ба хусусияти луғавию грамматикӣ ҳиссаи нутқ ва калимаи асосии ибора вобаста буда, дар ин соҳа роли пешояндҳо, хусусан пешояндҳои изофию таркибии номӣ калон аст.

Ҳолҳои истисноӣ ду хел мешаванд. Гурӯҳи якуми онҳо, ки қисми асосиро ташкил медиҳанд, мисли ғурқунандаи истисноӣ хусусияти дусӯя дошта, ҳам ҳоли пеш аз худро эзоҳ медиҳанд, мушаххас мекунанд ва ҳам бо ҳамон воситаи грамматикӣ ҳоли эзоҳшаванда ба калимаи асосӣ тобеъ мешаванд. Ин хусусият бештар ба ҳоли макону замон хос аст.

Гурӯҳи дуюми ҳолҳо бо аъзоҳои таркиби ҷумлаи содда ҳамвазифа нестанд, вале аз онҳо бо интонация ва зади махсус ҷудо карда мешаванд, онҳо ба қисми предикатив ҷумла, хусусан амали он, муносибати маъноӣ-грамматикӣ доранд, аммо ин муносибат мисли муносибати аъзоҳои пайравӣ ҳамномшон равшан ва қавию устувор набуда, то андозае хираву суст мебошад, маънои онҳо ҳамчун маънои иловагӣ тасаввур мешавад. Дар ин гуна аъзоҳои истисноӣ, ки мустақилияти маъноӣ, интонацияи хоси ҷудоқунӣ, таъкиди махсус равшантар зоҳир мешавад, онҳо аз дигар аъзоҳо бо вергул ҷудо карда мешаванд. Ба ин вазифа ҳоли ҳилоф, сабаб, мақсад, шарт ва қиёс бештар меоянд.

1. Ҳоли макони истисноӣ аз ҷиҳати ифодаи маънои маконӣ аз ҳоли эзоҳшаванда маҳдудтар ва мушаххастар мебошад. Ҳоҳо ҳоли эзоҳшаванда бо исми хос ифода шавад ҳам, макони амал бо ҳолҳои истисноӣ равшантар карда мешавад: Мо дар он боғ пагоҳонӣ ва бегоҳонӣ дар сарҳавз нишаста, шабона бар рӯи суфаи меҳмонхона — **пеши гулзор** меҳобидем (Айнӣ). Ман лаб-лаби ҷӯи Деших як рӯз ба боло — **ба тарафи шарқи шимолӣ**, як рӯзи дигар ба поён — **ба тарафи ғарби ҷанубӣ** то ду

деҳи он сӯ тар аз манзили худамон сайр кардам (Айнӣ). Ман уро ду сол пеш аз он мулоқот дар деҳаи Регзор, дар **шини-ниҳона** дида будам (Айнӣ). Мувофиқи созише, ки дар байни мо буд, дар хонаи ҳоким ҳардуямон дар рӯ ба рӯи ҳам, дар **ду тарафи хона** нишастем (Айнӣ). Ҳоким ба одамони худ фармуд, ки моро аз ҳам ҷудо карда, аз хона — **аз пеш** ӯ бароранд (Айнӣ). ... ду дари он ба тарафи шарк — **ба тарафи богчаи ҳарри** ва ду дари дигараш ба тарафи ғарб — **ба тарафи руд** кӯшода мешуд (Айнӣ).

2. Ҳоли замони истисноӣ бештар бо исм ва ибораҳои исмӣ ифода мешавад, чунки зарф дар забони тоҷикӣ чандон инкишоф наёфтааст. Аммо ба ин вазифа зарфи замон аз ҳелҳои шари зарф бештар истифода мегардад. Ҳамчунин бе пешоянд пасоянд омадани аъзои ҳам истисноӣ ҳам ғайриистисноӣ дар ҳоли замон бештар аст, чунки тарзи ҳамроҳии алоқа аз мавҷаҳои маъмули алоқаи ҳоли замон бо калимаи тобеъкунида мебошад. Аммо мувофиқати тарзи алоқаи ҳоли истисноӣ ва ғайриистисноӣ бо калимаи асосӣ шарт нест, ин ба таъиноти луғавию грамматикӣ ҳол вобаста аст. Бинобар ин ҳолати бо пешоянд омадани якеву бе пешоянд омадани дигаре мумкин аст:

Аммо пеш аз хатми дарс ба дарбори Абдулаҳад, ки дар он вақтҳо (дар замони амирии падараш) дар Кармина ҳоким буд, қанида шудааст (Айнӣ). ... ин ҳол бештарин дар рӯзҳои таъин (**чоршанбе, панҷшанбе ва ҷумъа**) бо Шарифҷон рафта... (Айнӣ). Фардо рӯзи панҷшанбе, вақти **пешин** биёед (Айнӣ). Ман мувофиқи ин плани худ як рӯзи шанбе, **пагоҳонӣ** ба дарбори Имоми шаҳри Бухоро... баромадам (Айнӣ). Қасби ӯ қавлгари буда, ҳар сол, **вақти ангурпазӣ** ба деҳаи Регзор рафта... (Айнӣ). ...ҳар рӯз, **баъд аз фарғи дарсаш** ба хонаи ман омада, ошамро мепазад (Айнӣ). Бинобар ин маро лозим аст, ки ҳар шаб, **баъд аз хуфтан**, пешин ӯ рафта, дарс тайёр кунам (Айнӣ). Рӯзи дигар, **сахар, як соат пештар** аз баромадани **офтоб**, ба хучраи ӯ рафтам (Айнӣ). ... ва бегоҳӣ, **вақти ғуруби офтоб** баргашт (Саттор Турсун). Бинобар ин ҳозир соати яки рӯз омадам (Саттор Турсун). Як бегоҳ, **говгум**, дар тараддуи чой нӯшидан буд... (Саттор Турсун). ... як рӯз, **баъди кор**, уро ба ғӯшае ҷеғ зад (Саттор Турсун).

3. **Ҳоли тарз**: ... ҷавонони наврас, ки дар мартабаи шогирдӣ бошанд, кафши пошнабаланди бемаҳсӣ мепошиданд ва фашҳонро кӯтоҳ (**думимушӣ**) монда, саллаҳшонро суфта мебастанд (Айнӣ). ... ӯ бо шартӣ мувофиқи рисола рафтор кардан ба сари худ (**мустақилан**) кор корданро рухсат ва фотиҳа меод (Айнӣ). Бо ҳамаи ин ман духтари уро ғасбан (**бо зӯрӣ**) нигоҳ надоштаам (Айнӣ). Мошин охиста-охиста, **ғӯё хазид**, ба фарқи Шерон мебаромад (Саттор Турсун). ... уро ҳамту, **белақаб** ба Нозир, ё мулло Нозир гуфтан одат накардаанд (Саттор Турсун). Воҳид, **рангаш** **канда**, часта аз чой хест (Сат-

тор Турсун). ... кӯдаки мактабхоне, китоб дар даст, сӯи мактаб мешитобид (Саттор Турсун). Фармояд, балвогаронро оҳиста-оҳиста, **бе шӯру ғавғо**, дастгир кунанд (Улуғзода).

4. **Ҳоли микдору дараҷаи истисноӣ**: Боғути иморатҳои шиферпӯши бисёрро аз пошнаи тали Тобазор то худи Ширинсой, дар масофаи қариб ду километр, яке аз паси дигаре тӯл мекашиданд (Саттор Турсун). Дар як рӯз, **камаш**, кори бист чуфт барзағовро ба сомон мерасонед (Саттор Турсун). ... бий дод-хоҳ аз ҳамин вақт то ин дам, **яъне дар арзи ҳафтада сол**, он тасбеҳи ёкутиро аз даст намегузорад (Улуғзода).

5. **Ҳоли монандии истисноӣ**. Ҳоли монандии истисноӣ асосан бо исм ва ибораҳои исмӣ ифода мешавад: ... ҳаққи бобоёна, **монанди ҳаққи даллелии бозори ҳайвонот**, ба қиссаи бобо мебаромад (Айнӣ). Бо шунидани ин афсона рафигони мо ҳам, **монанди аҳли дарбори он подшоҳи афсонавӣ**, ҳама бо як овоз қаҳқосзанон хандиданд (Айнӣ).

Дар забон бо калимаҳои ёридаҳандаи **ҳамчун**, **чун**, **монанди**, **гӯё**, **барин** калимаву ибораҳо ба вазифаи аъзои истисноии монандӣ меоянд, ки ин ходиса ба мавқеи ин аъзоҳо, ходисаи инверсия, ба воситаҳои фонетикии чудо кардани онҳо марбут мебошад. Аммо ба воситаи пешоянди монандии **ҳамчун** ва гоҳо **чун** дар таркиби ҷумла калимаву ибораҳои истифода мешаванд, ки танҳо вазифаи аъзои истисноиро иҷро менамоянд. Ин аъзоҳои истисноӣ, бар хилофи аъзои истисноии дигар, бо калимаи эзоҳшаванда, ки одатан пас аз он меоянд, ҳамеша ҳамвазифа намешаванд, онҳо пас аз ҳамаи аъзоҳои субстантивӣ ҷумла омада метавонанд. Чунончи: Падари Ҳотам, **ҳамчун** коргари пешқадами завод, ба курорт фиристода шуд («Комсомоли Тоҷикистон»).

Дар ин ҷумла таркиби истисноии **ҳамчун** коргари пешқадами завод ба сифати аломати фарқкунандаи мубтадои ҷумла — падари Ҳотам зикр шудааст, аз ин рӯ, табиист, ки онро эзоҳ медиҳад, муайян мекунад. Аммо вай дар айни замон ба қисми предикативӣ ҷумла — **ба курорт фиристода шуд** низ алоқаманд мебошад, онро шарҳу эзоҳ медиҳад, сабаби воқеъ гардидани онро нишон медиҳад. Ҳамин тавр, ин аъзои ҷумла хусусияти дусӯя дошта, ба гурӯҳи аъзоҳои истисноӣ дохил мешавад. Ҳарчанд маънои қиёси он мисли ҳоли монандӣ равшан набошад ҳам ва дар таркиби ин қолиби ҷумлаҳои содда предмети қиёскунанда зикр нашавад ҳам, ин қабил таркибҳо ба тӯфайли пешоянди монандии **ҳамчун** ва **чун** маънои муқоиравӣ пайдо мекунад. Бинобар ин онҳоро ҳамчун навъи махсуси аъзоҳои истисноии қиёсӣ аз дигар аъзоҳои истисноӣ чудо кардан мумкин аст.

Аъзоҳои истисноии қиёсӣ бар эзоҳи ҳамаи аъзоҳои бо исму қонишин ифодашудаи ҷумла меоянд ва ҳамеша пас аз он воқеъ мегарданд. Аъзои истисноии қиёсӣ аз дигар аъзоҳои ҷумла бо вергул чудо карда мешавад.

Шумо, ҳамчун раиси колхоз, дар ин маҷлис бояд иштирок намоед («Маориф ва маданият»). Ба ту, ҳамчун сардори бригадаи обчакорӣ, сунурда шудааст, ки ҳамаи майдони киштро як бори дигар аз назар гузаронӣ («Комсомоли Тоҷикистон»).

6. **Ҳоли хилофи истисноӣ.** Чунон ки зикр шуд, ҳолҳои хилоф, сабаб, мақсад ва шартҳои истисноӣ аз дигар навъҳои ҳол бо он фарқ мекунанд, ки бар эзоҳи ҳоли ҳамномашон ниҳоят кам меоянд. Ин навъҳои ҳол бо ҳолҳои ғайриистисноӣ ҳамномашон дар як вазъияти синтаксисӣ воқеъ мегарданд, вале ҳолҳои истисноӣ дар ин маврид тобиши иловагӣ ҳамроҳӣ касб карда, бо интонацияи махсус ҷудо карда мешаванд. Ин гурӯҳи ҳолҳои истисноӣ бо аломатҳои равшани предикации худ низ аз дигар аъзоҳои истисноӣ фарқ мекунанд. Онҳо бештар бо ибораҳои масдарӣ ифода мешаванд, дарачаи ифодаи онҳо бо исм ва ибораҳои исмӣ камтар аст. Ин ҳолат дар ҳоли хилофи истисноӣ, ки нисбат ба ҳелҳои дигари ҳол серистеъмолтар аст, равшантар ифода мегардад: **Бо вучуди шинохтаниш, аз роҳи эҳтиёт тахминӣ худро ба ӯ нақл намуда, ҳамон ҷавони меҳрубон будан ӯ набудани ӯро аз ҳудаи пурсидам (Айни).** Бинобар ин он ғазалеро, ки аз ӯ нигоҳ дошта будам, **бар хилофи тавсияи ӯ, ба Шарифҷон-махдум нишон додам (Айни).** Хайрат, **бо вучуди аҳамият надоданиш, ҳама вақт аз шарик-дарсонаи пеш буда, ҳар дарсро бо як дидан ва ӯ шумидан аз худ мекард (Айни).** Ӯ дар роҳ рафтани, **баракси Абдуллоҳоча, бисёр бо охиштагӣ, вазнинона қадам мепартофт (Айни).** **Бар хилофи одати мадраса, бе ҳеҷ огоҳонӣ ва сазои поямро набароварда ба дахлез даромадам (Айни).** ... як зани самарқандӣ, **бо вучуди галлаосиёӣ набуданиш, дар Душанбе, як нони осӣӣ пухт, ки аз нони осӣӣи Самарқанд ба ҳеҷ вачҳ камӣ надошт (Айни).** Онҳо, **бо вучуди бесаводӣ, шашмақомро бо ғазалҳои классикӣ аз падару бобоҳои даҳон ба даҳон омӯхта буданд (Айни).** ... ман, ки боз бисёр ташна монда будам, сар бардошта, **ба ҷӯшон будани ҷой нигоҳ накарда, кам-кам нӯшидан гирифтам (Айни).** Дар ин тарзи ифода, **бар хилофи тарзи ифодаи аввал, нуктаи асосии масъала инқори дуоъа мебошад (Маъсуми).**

7. **Ҳоли шартҳои истисноӣ:** Ман барнамегардам, ӯро надида (Сорбон). Падарам, ба шартҳои баргашта омадани мо, розигии худро изҳор кардааст (Саттор Турсун). Ба страхованиаи гиридагон одатан ширкатҳои калони бӯй хастанд, ки ба ҳар гуна моли пушқимат, дар сурати талаф шуданиш, товои дода метавонанд (Айни).

8. **Ҳоли сабаби истисноӣ:** Вай, бинобар хоҳиши аҳли гузар, ба сабаби қадридонии падараш, муаззини гузари ҳудашон таъин шуда буд (Айни). Шариф-махдуми Муътасим, ба сабаби аризаҳои шикастаи аз ҳаммансабони худ, ба ғазабӣ амир гирифт-тор шуда, буд (Айни).

9. **Ҳоли мақсади истисноӣ:** Қозӣ ӯро мунофиқона ҳурмат

намуда ва таъзимкунон пешвоз гирифта, ба умеди хуш омадан ба **ӯ**, аз **ӯ** дар ҳаққи худ дуои хайр талаб кардааст (Ай-нӣ). Бародарони калони саис — Абдулкарим бо Шарифҷон-маҳдум ҳамдарс будааст ва **ӯ** ба умеди ба воситаи Шарифҷон-маҳдум даҳъяк гирифтани — **ба муқофоти илмӣ соҳиб шудан** — додарашро ба ин хизмати паст оварда монда будааст (Ай-нӣ).

ДОИР БА САРАЪЗОҲОИ ИСТИСНОИИ ЧУМЛА

Дар забоншиносии ақидае ҳаст, ки сараъзоҳои ҷумла истисно намешаванд, ин вазифаи аъзоҳои пайрави ҷумла буда, онҳо бо ин ҳосияташон аз сараъзоҳо тафовут доранд. Аз ин ҷиҳат дар адабиёти илмӣ танҳо дар ҳусуси аъзоҳои пайрави истисноӣ сухан рафтааст.

Тадқиқгарон дар қатори воситаҳои луғавию грамматикӣ, ки бо аъзоҳои истисноӣ меоянд, чанд калима, аз ҷумла калимаҳои **яъне, махсусан, ҳатто, аз ҷумларо** зикр намудаанд. Агар ба ҳамин аломати эътирофшуда такяя намоем, сараъзоҳои ҷумла, яъне мубтадо ва ҳабар низ истисно мешаванд, чунки дар забони адабии тоҷик бо ин калимаву таркибҳо як мубтадо аз мубтадои дигар, як ҳабар аз ҳабари дигар чудо мешавад, ки онҳо аз ҷиҳати ифодаи маъно, ҳаҷми мафҳум аз якдигар фарқ мекунанд, калимаи пастмавқеъ калимаи пешмавқеъро аз ягон ҷиҳат шарҳу эзоҳ медиҳад, конкрет менамояд, дар байни онҳо муносибати куллу ҷузъ низ мушоҳида мешавад, ки ин муносибат ба баёнҳои истисноӣ ва аъзоҳои ҷидаи ҷумла хос нест. Илова ба ин, таркибҳои амсоли **мардум, ҳусусан занон, деҳот, ҳусусан Соктаре** ба қадом вазифаи синтаксисӣ ва дар қадом шакл сянд ҳам, муносибатҳои як ҳел аст, муносибати онҳо бо сараъзои аъзои пайрав гуногун нест. Чунончи, ҷумлаи зеринро мутолиа фармеед, ки калимаи эзоҳдиҳанда ба мубтадо ба воситаи ҳамин калимаи **ҳусусан** муносибат пайдо кардааст: Вале равиши музокираҳо, **ҳусусан суханҳои як нафар колхозчизане**, ки назар ба мардон бисёртар қондаи забонро риоя карда ған мезад, маро боз далертар намуд (Ҳаким Карим).

Дар ин ҷумла мубтадои истисноӣ «ҳусусан суханҳои як нафар колхозчизан», ки онро ҷумлаи пайрав низ муайян мекунад, на ба баёнҳои истисноӣ ва на ба аъзои ҷидаи ҷумла умумияте надорад, онро муайянкунанда номидан ҳам мумкин нест, вале вай мисли мубтадои асосӣ — **равиши музокираҳо** мубтадои ҷумлаи содда ба шумор меравад. Ин аъзои истисноӣ, аз як тараф, равиши музокираҳоро ва характери онҳоро барҷаста эзоҳ медиҳад, аз тарафи дигар, задаи мантиқӣ қабул намулдааст, аз ҳамаи аъзоҳои дигари ҷумла бо интонацияи махсус чудо шудааст, ҳамчунин ба ҷумла ҷозибани зебӣ ва қувваи эмоционалӣ бахшидааст, ки ҳамаи ин аломатҳо мансуби аъзои истисноӣ мебошад.

Дар байни мубтадои равиши музокираҳо ва аъзон истисноии хусусан суханҳои як нафар колхозчизан муносибати эзоҳии куллу чузъ мавҷуд аст, вале ин чузъ ҳиссаи сифатан фарқкунандаи кул мебошад. Бинобар ин аз он ба воситаи калиман модалии таъкидии хусусан чундо шудааст.

Агар бо аъзоҳои ҷумла ҳамном будани аъзоҳои истисноӣ шарт бошад, ин ҳел аъзоҳои истисноӣ мубтадо ном мегиранд, чунки онҳо ҳам бо мубтадои асосӣ ва ҳам бо хабари ҷумла муносибат доранд. Чунончи: Дар он ҷо аҳволам бад буд, барои ин ки бисёрҳои хизмат, хусусан хизматҳои вазнин, аз фурсат ва тоқати ман зиёд буд (Айни). Мардуми деҳот, хусусан занон, козиҳоро бисёр бад медиданд (Айни). Ин шамъ танҳо рӯи сандалиро базӯр равшан мекард ва дигар ҷои ҳуҷра, хусусан сафҳои баланди гунбазшаклаш, дар нимторикӣ бисёр воҳимаангез ба назар менамуд (Айни). Аммо шунавандагон, хусусан ҷавонон, бо шунидани ин ҷавоб табассуми истеҳзоомезе карда мемонданд (Айни). ... дар солҳои аввале, ки ман дар шаҳри Бухоро будам, мардум (бо истисноӣ баъзе касон), хусусан муллоҳо, ба ман бо назари бисёр паст менигаристанд (Айни). Дар он вақтҳо баъзе муллобачаҳо, хусусан муллобачаҳои бухорӣ, ва муллозодагон дар ҳаваси шеърҳои меафтоданд (Айни).

Муносибати куллу чузъ дар байни мубтадоҳо бо ёрии дигар воситаҳои лугавию грамматикӣ, аз ҷумла таркибҳои аз ҷумла, аз ин ҷумла, аз он ҷумла, ва аз ин/он ҷумла ифода мешавад.

Колхозчиёни фаъоли колхоз, аз он ҷумла бригадани Ҳалимтағо, кишти пахтаро анҷом доданд («Тоҷикистони советӣ»). Ҳар кадоми онҳо, аз ҷумла Норақ, барои тамоми мамлакат, барои ҳамаи халқҳои мамлакати мо аҳамияти калон дорад («Садои Шарқ»).

Дар муносибати куллу чузъ на танҳо мубтадо, балки хабар ҳам воқеъ мегардад. Ин муносибат дар байни хабарҳои номӣ ба амал меояд: Сабабгори ин ҷанҷол бачаҳои гузари мо, махсусан писарони шумо, будаанд («Садои Шарқ»).

Дар забони тоҷикӣ бар эзоҳи хабари асосӣ омадани хабари дигар ва хабари асосиро эзоҳ додан ва муайян кардани вай низ маъмул аст, ки онҳоро ҷида номидан мумкин нест. Чунончи: Ҳайрат як ҷавони қадаш аз ман пасттари гарданкӯтоҳ, лоғарбадани сиёҳчехра, чашмаш сиёҳ буда, лекин, чунон ки мегуянд, «роғ-роғ мерафт», яъне ба ҳар чиз бо ҳайрат ва ҳомӯшона нигоҳ карда меистод (Айни). Азбаски ханӯз ҷавон (баробари ман ва Ҳомидхоча) буд, зану фарзанд надошт (Айни).

ВОҲИДҲОИ ЭЗОҲӢ

Дар нутқ калима ва таркибу ибораҳои ҳастанд, ки вазифаи онҳо шарҳу эзоҳ додан, пурра намудан ва аниқу равшан гар-

донидани мазмуни умумин чумла ва ё аъзоёни он, додани маълумоти иловагӣ мебошад. Онҳо дар таркиби чумла меоянд ва аз аъзоҳои он бо қавс, вергул ва тире чудо карда мешаванд. Оҳанги гуфтори унсурҳои эзоҳии нутқ низ аз оҳанги аъзоёни чумла фарқ мекунад. Қалимаю ибораҳои эзоҳӣ ба савол ҷавоб намешаванд, аъзои чумла ҳам шуда наметавонанд.

Вазифаи асосии воҳидҳои эзоҳӣ дар нутқ тафсили хати семантикии чумла ва ё аъзоҳои он мебошад. Воҳидҳои эзоҳӣ аз ҷиҳати вазифа ва муносибаташон ба чумла ва аъзоҳои он як хел нестанд.

1. Қалимаю ибораҳои эзоҳие, ки бо аъзои эзоҳшавандан чумла аз ҷиҳати маъно баробар мебошанд ва як навъ муродиф ба шумор мераванд: *Аз дарахти сада (гуҷум) як бандча шох зада гир!* (С. Айнӣ, Дохунда). *Бобоҷонов барои ин корнамоии наваш бо ордени Байрақи сурх ва тақдирномаи (грамотаи фахрии КМ ВЛКСМ сарфароз карда шуд* (С. Улуғзода, Мунтаҳаб). *Он рӯзҳо акцумани Чалғияти ӯмулшиттифоқи матлубот (Центрасоюз) мегузашт* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). *Дар ҳар чанд километр садде (шлабдум) аз пеш мебарояд* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё).

2. Воҳидҳои эзоҳие, ки характери шарҳдиҳӣ, тафсилдиҳӣ ва муайянкунӣ доранд:

Мероси адабие, ки ба мо аз Восифӣ бозмондааст, Бадоеъул-Вақоеъ» (воқеаҳои нафиси бадоеъ) ном китоби ӯст (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Ҳатто қалимаҳои худбаҳои (ба маънои такаббур). хуҷрухсатӣ (ба маънои берухсат рафтани), хуҷҳисобӣ (ба маънои ба ғайри худ кор кардани) мавҷуд будааст* (М. Шукӯров, Ҳар сухан...).

3. Воҳидҳои эзоҳие, ки маълумоти иловагӣ медиҳанд:

Дар Соктаре деҳқонон ӯмуман қаланди Устодӯстбой (аз Ғиждувон) кор мефармуданд, ки ҳар қадамаш 4 килограмм вазн дошт (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Дар муваффақиятҳои коллектив, пеш аз ҳама, ҳиссаи правленияи колхоз (раисаи Қаҳрамони Меҳнати Социалистӣ, депутати Совети Олии республика Миралӣ Маҳмадалиев) хеле қалон аст* («Тоҷикистони Советӣ»).

Қалимаю ибораҳои эзоҳӣ бо воситаҳои бисёри лексикӣ грамматикӣ ифода мешаванд ва муносибатҳои гуногуни атрибутивӣ, объектӣ ва ҳолиро ифода мекунанд.

1. **Муносибати атрибутивӣ.** Дар муносибати атрибутивӣ воҳидҳои эзоҳӣ исми таркиби чумларо шарҳ медиҳанд, ки ба ғуруҳҳои гуногуни лугавию семантикӣ мансубанд:

(а) қалимаҳои кўҳна ва таърихӣ: *Аз амир ба номи қози мазкур ҷубораснома (фармон) омадааст* (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Дар шаҳр вай ҳешу таборе надошт: дар оилаи падару модараш фарзанди ягона буда, аз онҳо хурдсол монда, дар сағирхона (хонаи бачагон) қалон шуда буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ҳӯҷаин... дари анборро боз карда баромад, зағомаи (пал-*

лаи) дар он ҷо бударо ба шоҳини тарозу гузаронд (С. Айнӣ, Куллиёт);

б) калимаю ибораҳои соҳаи касбу ҳунар: *Падарам, бе он ки чашмашро аз теғ (шона) ва моку барқанда аз кор бозистад, ба ман гуфт* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Самарқанд, калонтарин шаҳр ва пойтахти Суғд, бо ду қатор бора (девор)-и баланду ғафс иҳота шуда буд* (С. Улуғзода, Ривояти суғдӣ);

в) калимаю ибораҳои шевагӣ: диалектизмҳои лексикӣ, фонетикӣ ва ғайра: *Гӯшт набошад, боқалаҷон (помидор) ҳам шудан мегирад* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дар тарафи шарқи ин айвонча як шипанги баланди дароз буд, ки сутунчаҳояш ҳамраҳ тариқидагӣ буда, зерсутунчаҳояш шакли зомучагӣ (ҳандалакӣ) доштанд* (С. Айнӣ, Куллиёт);

г) истилоҳоти илмиву техникӣ: *Омӯзиши метеоро (ситораҳои паррон) аз нуқтаи назари илмӣ хеле аҷоиб аст* («Маориф ва маданият»). *Амир дар миёнаи қувваи асосии лашкаркаш ва талоя (дастаи пешгард) гоҳ зинсавору гоҳе ба тахти равон ништа меомад* (С. Улуғзода, Ривояти суғдӣ);

д) калимаҳои ифодакунандан раму киноя, синекдоха, эвфемизм, табу, вулгаризм, варваризм ва ғайра: *Ба хушбахтии ту бахшидаат (дӯхтар) баднамо нест, бинобар ин ба ӯ толиб бисёр аст* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Онҳо инро низ медонистанд, ки бо қабул ёфтани он мазҳаб панҷяки дастранҷ (музди меҳнат)-и қабулкунандагонии он ба қисми онҳо медарояд* (С. Айнӣ, Куллиёт). ... *маълум аст, ки инҳоро (ғусфандҳоро) гургони дуло (дӯздон) рабуданд* (С. Айнӣ, Дохунда).

2. **Муносибати объектӣ.** Қалимаю ибораҳои эзоҳӣ объектеро, ки дар ҷумлаи асосӣ зикр ёфтааст, таъин ва пурра мекунад, ё ин ки худ ба сифати объектӣ иловагии ҷумла хизмат меёнамоянд:

Дар забони классикӣ ва гуфтугӯи халқ аксари ин гуна қалимаҳои мураккаб аз исми тоҷикӣ (на аз исми арабӣ) сохта шудаанд (М. Шукuroв, Ҳар сухан...). *Баъдтар ин тозақориҳо аз дохили нақшаи маълуми вазн (на аз системаи вазни арӯз) берун баромад* («Садои Шарқ»). *Одатан, аз мантиқи ҷумла ва аз рафти фикр (яъне аз ҷумлаҳои боло) маълум шуда меистад, ки «таъсис» дар ин ҷо ба маънои «таъсис додан» аст ё ба маънои «таъсис ёфтан»* (М. Шукuroв, Ҳар сухан...). *Мо чоркаса (ҳамроҳи яъна, шавҳари Малика) барои гӯр қардани сутунҳо замин мекофтем, ҷӯб арра мекардем ва ҳоказо* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб).

3. **Муносибати ҳолий.** Бисёре аз вохидҳои эзоҳӣ замону магон, сабабу мақсад, шарту ҳилоф, тарзу тариқи иҷрои амалро ба таври илова шарҳ медиҳанд:

В. И. Ленин дар асари худ «Вазифаҳои навбатии Ҳокимияти Советӣ» (соли 1918) ва дар асарҳои дигараш плани соҳтмони асосҳои иқтисодии социалистиро муайян кард («Коммунисти Тоҷикистон»). *Восифӣ дар охириҳои замони Султон Ҳусайн Бой-*

қаро (тахминан дар 20-сола будани худ) аввалин бор то Машҳад сайёҳат кард (С. Айни, Куллийёт). Коркунони илмии он ҳаракат доранд, ки музеи худро аз экспонатҳои зиёде, ки дар дигар ҷоҳои Бухоро (Ситорамахоса, мадрасаҳо ва ғайра) мавҷуданд, бойтар гардонанд (С. Улуғзода, Мунтахабот). Ҳамин қадар об рафта-рафта дар танҳои «Пули Сангин» (дар Норақ) аз ҷаҳор метр ҷо гузашта меравад (Ҷ. Икромӣ, А. Одинцов, Аҷоиботи сафар).

Бояд гуфт, ки муносибатҳои атрибутивӣ, объектӣ ва ҳолӣ, ки дар мисолҳои боло дидем, албатта, аз аъзоҳои пайрави ҷумла-муайянкунанда, ҳол ва пуркунанда фарқ мекунад. Ин тафовут, пеш аз ҳама, дар нисбатан мустақил ва ҳамчун шарҳи иловагии истисноӣ воқеъ шудани вохидҳои эзоҳӣ дида мешавад.

Вохидҳои эзоҳӣ на танҳо дар дохили ҷумла, балки дар **поварақ** низ оварда мешаванд. Поварақ шарҳу тафсилот, иқтибос, маъҳаз, соли нашр, саҳифаҳо ва дигар қайдҳои иловаҳоро дар бар мегирад, ки онҳо бо матни (ҷумлаи) асосӣ муносибату алоқаи маъноӣ доранд. Дар он ҳамчунин маънидодӣ унсурҳои нутқ, баъзе ислоҳу таҳриротӣ муаллиф ва тарҷумаҳо дода мешаванд. Сабаби асосии дар поварақ овардани вохидҳои эзоҳӣ ин аст, ки матлаби асосӣ сабуку раван ифода шавад, маъсалаҳои иловагӣ фаҳмидани онро душвор нагардонанд. Дар дастхату китобҳои ҷопӣ (хусусан луғатҳои тафсирии даврани то Революцияи Октябр) барои шарҳ, тавзеҳот ё иловаи иқтибосҳо **ҳашияро** низ истифода мекарданд.

Гуруҳи дигари калимаи ибораҳои тавзеҳӣ дар доираи нутқи айнан нақлшуда истифода мешаванд. Онҳо ғайр аз он ки ҷойҳои **моравшани нутқро ба хонанда (шунаванда)** маълум мекунанд, лаҳзаҳои нопурра ва ё қандашудани онро пурра мегардонанд; дар пьесаҳо ҳамчун ремаркаҳои муаллиф хизмат мекунанд, ҳаракату мимикаҳои персонажҳоро эзоҳ медиҳанд, ҳолатҳои рӯҳии қаҳрамони асарро (мавриди амалиёт ва нутқи он) мекушоянд; муҳити манзараи амалиёт ва тарзи ба вуқӯъ пайвастанӣ ҳодисаи воқеаҳои драмавино тафсир менамоянд:

Назар (қадре тунд шуда): — Магар ҳисоб «ҷав-ҷав» нест? — **гуфт** (С. Айни, Куллийёт). **Марди қорӣ 1 (ҳамроҳашро нишон дода):** — **Ҳозир ҳар дуямон ҳам аз майдони ҷанг омада истодаем** (Ҳ. Карим, Окшуда).

Вохидҳои эзоҳии нутқ аз ҷиҳати таркиб ба ҳелҳои зерин ҷудо мешаванд:

а) **калимаҳои эзоҳӣ:**

Дар Бухоро магар моро фаромӯш кардед, ки барги сабъ ғӯён ягон савғот (роҳовард) наёвардед (С. Айни, Куллийёт).

б) **таркибҳои эзоҳӣ:**

Ҳаким Карим рафту дигар барнагашт... Дар задухӯрди қалоне, ки дар самти Старая Русса (дар назди Ленинград —

А. С.) воқеъ шуда буд, фидокорона қурбон шуд (Х. Карим, Оқ-шуда);

в) **ибораҳои эзоҳӣ:**

Дар муқобили он ба канори дигари (канори ростӣ) даръё деҳаи хурдакаки Сурхакон дар бағали шахҳо ва ҷариҳои сурх ҷой гирифтааст (С. Улуғзода, Восеъ);

г) **ҷумлаҳои эзоҳӣ:**

Кори деҳқонӣ (ман дар ин ҷо пахтакориро дар назар дорам) як силсилаи пурра, бо ҳам алоқамандии як қатор чорабиниҳо мебошад (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз).

Ҷи воҳидҳои эзоҳӣ ва аломатҳои китобати онҳо.

Воҳидҳои эзоҳӣ дар мобайн ва охири ҷумлаи содда меоянд. Агар воҳиди тавзеҳӣ барои эзоҳу тафсили ягон аъзои ҷумла омада бошад, бевосита пас аз он воқеъ мегардад:

Чанде пеш дар рӯзномаи «Рӯде право» (органи Комитети Марказии Ҳизбҳои Коммунистии Чехословакия) намунае аз эҷодиёти шоирони тоҷик ба таърифи расид («Садои Шарқ»).

Агар воҳиди эзоҳӣ ба мазмуни умумии ҷумлаи содда нигаронида шуда бошад, дар охири он меояд:

Гоҳе калимаи «созанда» ба маънои «бинокор» ба кор бурда мешавад (масалан, дар иборати созандагони коммунизм) (М. Шукуров, Ҳар сухан...).

Қавс аломати асосии калимаю ибораҳои эзоҳӣ мебошад. Асосан дар даруни қавсҳо гирифтани воҳидҳои эзоҳӣ муносибати сусти синтаксисӣ ва мустақилияти онҳоро нишон медиҳад. Ҳодисаҳои бо вергул ва тире ҷудо кардани воҳидҳои эзоҳӣ низ ҷой дорад:

Вай як сол пеш аз ин ба Хучанд рафта, дар курси тракторчиӣ хонда, дар МТС (станцияи машинаю тракторӣ) кор карда, таҷриба гирифта, ҳоло ба совхоз барои кор кардан омадааст (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Мо — **падар ва писар** — аз хона баромада ба ҳавли бобоям рафтем (С. Айнӣ, Қуллӣёт). 6 апрели соли 1920, **солҳои аввали Ҳокимияти Советӣ**, В. И. Ленин ба декрети Совети Комиссарони Халқ оид ба милликунониҳои Хонаи Лев Толстой... имзо кард («Ҳақиқати Ленинобод»).

Барои аз дигар воҳидҳои истисноӣ ба тезӣ ҷудо кардани калимаю ибораҳои эзоҳӣ нутқ ҳамеша дар қавс гирифтани онҳо беҳтар аст. Ин ҳолатро табиати воҳидҳои эзоҳӣ, ки хусусияти мустақилии ва истисноӣ доранд, тақозо мекунад.

КАЛИМАЮ ИБОРАҲОИ ТУФАЙЛӢ

Калимаю ибораҳои туфайлӣ барои ифодаи модалияти субъективӣ хизмат мекунад, яъне нисбат ба фикри ифодашуда, ба тарзи баён ва тартибу мароми он ҷӣ гуна муносибат доштани тӯяндаро нишон медиҳанд, онҳо ба ҷумла тобишҳои гуногуни маъноӣ ва ҷилоҳои рангини эмоционалӣ мебахшанд, сарчашма,

дарачан эътимоднокӣ, услуби гуфтор ва қисмати таъсирбахшии онро равшан мегардонанд.

Ба вазифаи воҳидҳои туфайлӣ исм, сифат, шумора, феъл, зарф, калимаҳои модалӣ, ҳиссачаҳо ва таркибу ибораҳои гуногун меоянд. Онҳо ба ягон савол ҷавоб намешаванд, аъзои ҷумла ҳам шуда наметавонанд:

Назар ба қавли ӯ, ҳавлиши Дониш боғчанок буда, дар он ҷо дарахтони навчанги тут ҳам буданд (С. Айни, Ёддоштҳо). *Хайрият ки офтоби хуррами баҳор лутфу эҳсони худро аз сари мардум кам намекунад* (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожгун). *Одатан, падарам афсонаҳои аҷоибро нақл мекард* («Маориф ва маданият»). *Аввал он ки, дар бозор гов нест, дуюм он ки, коҳи доштаи маомро ба ин пиргов ва ҳар хӯрондан лозим аст* (С. Айни, Ғуломон).

Воҳидҳои туфайлӣ ҳамчун воситаи асосии ифодакунандаи муносибатҳои объективона ва субъективонаи гӯянда нисбат ба фикр, муносибати ӯ нисбат ба мусоҳиби худ ва объекти сухан ва ҳамчун воситаи ифодаи таассуроти баҳои эмоционалӣ вази-фаҳои гуногунро адо мекунанд ва ба гурӯҳҳои зиёди луғавию семантикӣ ҷудо мешаванд.

1. Нисбат ба фикри ифодашуда муносиба-ҳои гуногуни субъективонаи гӯяндаро ифода мекунанд:

а) *азму ирода ва боварӣ*. Ба ин вазифа калима ва таркибу ибораҳои *албатта, бешубҳа, бешак, дар ҳақиқат, ҳақиқатан ҳам, ҳаққонӣ, ҳақиқатан, одатан, рост, ростӣ, ба ростӣ, рости гап, тағи гап, дар асл ва ғайра* истифода мешаванд: *Албатта, соли оянда боз ҳам зиёдтар китоб чоп хоҳад шуд* (С. Айни, Дохунда). *Ҳақиқатан ҳам, онҳо хушвоз ва хушхон буданд* (С. Айни, Қуллӣёт).

Юнусбой, бешубҳа, одами дилсоф аст, кор кардан мевоҳад (С. Улуғзода, Навобод).

*Намуда ту ба дарди беқарорам доруи дармон,
— Сихат мегардӣ, бешак, — гуфта медодӣ тасаллоям.*

(Б. Хочӣ).

б) *мутобиқат ва замина*. Ба ин вазифа калимаи ибораҳои *одатан, аз рӯи одат, расман, аслан, аслаш, табиист (ки), таби-атан, зотан, ба ҳар ҳол, ба ҳар бобат ва ғайра* истифода меша-ванд:

Зотан, шашмақом хеле ҳузнангез буда, ҳақиқатан тарҷумо-ни аҳволи онрӯзаи меҳнаткашон ва аз ин ҷумла деҳқонон буд (С. Айни, Қуллӣёт). *Шумо, аслаш, худатон одами хушириқ ҳастед, бинобар он ба сари ош расида омадед* (Ҷ. Иқромӣ, Дух-тарн оташ). *Табиист ки, ин табивишу тараддуди ҳамаи деҳқо-нонро дучанд мекунад* («Тоҷикистони советӣ»).

в) *шубҳа, гумон, нобоварӣ*. Ба ин вазифа калима, таркибу

ибораҳои эҳтимол, шояд, мумкин, аз афти қор, аз афташ, гумон, таҳмин, муқаррар, ба гумонам, яқин, аҷаб не ва ғайра меоянд:

Шояд, бо гуле, ки ман хоҳам овард, дарди дили ӯ бартараф шавад (С. Айни, Ёддоштҳо). — *Рафиқ Амонов, — гуфт, — шумо, эҳтимол, ба рафиқон таъин карда бошед дарқор, пагоҳ дар соати 7 маҷлиси бюроро даъват мекунем-а?* (Ҷ. Иқромӣ, Тирмор). *Рафиқ Давлатов, аз афташ, намеҳоҳанд, ки мо бо баъзе саҳифаҳои ҳаёти ин кас дурусттар ошно шавем* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Ба таҳминам, ҳозир мо бояд дар осмони Юнон бошем* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё).

*Мавҷи табрику сулҳ пайванданд,
Роҳи хунрез — ҷангро банданд,
Аҷаб не ки, баҳрҳо хушканд,
Ин ду аммо бузургтар гарданд.*

(М. Турсунзода)

2. Қалима ва ибораҳои туфайлӣ, ки муносибатҳои эмоционаливу экспрессивӣ ва ҳиссиётухаяҷонро ифода мекунанд:

а) *шодӣ, хурсандӣ, хушҳаҷи, масрурӣ, ҳаяҷон*. Ба ин вазифа қалимаи ибораҳои зерин меоянд: *хушбахтона, ба хушбахтӣ, хайрият, хайрият ки, ба бахти мо* ва ғайра:

Хайрият ки, дарс сар шуд (С. Айни, Марги судхӯр). *Ба хушбахтӣ, ин колхоз аз колхозҳои дигар тафовут дошт* (Ф. Муҳаммадиев. Асарҳои мунтахаб). *Хушбахтона садои тӯлҳои «Аврора»-и революционӣ аз кӯҳҳои Тоҷикистон низ баланд шуд* (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз). *Шукр, ҳарчи аз латтаи баста нишонае нест* (С. Айни, Ғуломон);

б) *афсӯс, маломат, андӯх, кулфат, ғам* ва ғайра. Ба ин вазифа бештар қалимаи ибораҳои *афсӯс, сад, афсӯс, афсӯс ки, мутаассифона, ҳайф, сад ҳайф, ҳайфо ки, дарег, ҳайҳот* ва ғайра меоянд:

Афсӯс, сад афсӯс, ки вай дар ин роҳи озодӣ дуртар нарафт, қурбон шуд! (Ҷ. Иқромӣ, Тахти воҷгон). *Ҳайфо ки, тир кам мондаасту босмачиён бисёр* (Р. Чалил, Одамони ҷовид): *Лекин, мутаассифона, Зариф гоҳе насиҳати падарро фаромӯш мекард* (А. Шукӯҳӣ, Парии ҷазира).

*Пайрав, ки яке шоири шӯроии мо буд,
Сад ҳайф ки, дар айни ҷавонӣ зи миён рафт*

(С. Айни)

*Дасти нозук, латиф, соф, булӯр
Дур шуд, дур шуд зи ман, ҳайҳот!*

(С. Пайрав)

в) тааччуб, хайрат, хоҳиш, илтиҷо, талаб, азму ният, мақсад. Ба ин вазифа калимаю ибораҳои воачабо, аҷиб, наҳод, наҳод ин ки, ачабо, аҷоибот, илтимос, зинҳор, охир, лоақал, ҳеҷ набошад ва ғайра меоянд:

Аҷаб ки имшаб Ашӯр ҳам тамоман мижа таҳ намекард (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Аҷиб, ба назари дигарон ӯ чӣ гуна менамуда бошад?* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Худатонро, зинҳор, эҳтиёт кунед, ки шамол нахӯред, азизам* (Ф. Муҳаммадиев, Сози мунаввар). *Гап зан, ҳеҷ набошад, ба ман дилата ҳолӣ кун* (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ);

г) садоқат, ҳурмат, сипесгузорӣ, миннатпазирӣ, вафодорӣ. Ба ин вазифа калимаю ибораҳои зерин меоянд: офарин, борақалло, раҳмат, муташаккирам, болои чашм, нури дида, болои дида, ба чашм, бо ҷону дил, тоҷи сар, ҷонам садқа, садқаи сар ва ғайра меоянд:

— Алимардон: *Болои чашм! Ҳар коратон бошад, бо ҷону дил, мувофиқи дилхоҳатон мекунам* (С. Айни, Қуллӣёт). *Борақалло, шер, ба мо зӯр ёрмандӣ кардӣ* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). *Офарин! Ман, ошно, хурсанд: мисли пештара ба гап даромадӣ* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). — *Духтур, ташаккур, ба фазилати мо ин қадар эҳтимом доштаед, — гуфт Носир Аббос* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ);

3. Воҳидҳои туфайлие, ки сарчашма ва ба кӣ тааллуқ доштани фикрро мефаҳмонанд. Ба ин вазифа таркибу ибораҳои ба шунидам, мувофиқи гуфти шумо, ба фаҳмиши ман, ба гумонам, ба қавле, ба фикрам, ба назарам, ба ақидаи ӯ ва ғайра кор фармуда мешаванд:

Назар ба истилоҳи олуфтаҳои Бухоро, шаҳрро додан таслим шудан буд (С. Айни, Қуллӣёт). *Аз рӯи қавли пайғирон, инҳо то деҳаи шумо омадаанд ва аз он ҷо нақшии пои онҳо барҳам хӯрдааст* (С. Айни, Ғуломон).

— *Ба фикри ман, ба духтурамон ёрӣ расонидан зарур!* — ба гап ҳамроҳ шуд Иван-амак (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). — *Ҳа, модом ки ба гуфти шумоён, қаҳрамони асосии филм мешуда бошам, нақши худро бояд «ба дараҷаи баланди бадеӣ» адо кунам* (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб). *Мӯи сар ва ришу мӯйлаби ӯ, ба қавли ҳудаш, саду панҷоҳ процент сафед шудаанд* (П. Толис, Ҷавонӣ).

4. Воҳидҳои туфайлие, ки услуби баён, тартибу мароми гуфторро ифода мекунанд. Ба ин вазифа калимаю ибораҳои аздусар, ба ибораи дигар, ба тарзи дигар, кӯтеҳи гап, мухтасар, умуман, аниқтараш, дурустараш ва ғайра меоянд: *Ба ҳамин тариқ, маҳаллаи муро Санъатобод меноманд, дурустараш, ин номи вай не, балки лақаби вай аст* (А. Деҳотӣ, Қуллӣёт). *Гирифтани гиред-чӣ? «Як мавзиро чил кас хӯрдааст» гуфтаанд, аз дусар, мазу шумо оқсаққол барин бой намешавем* (С. Айни, Ғуломон). *Ин давраи бакамолрасии ӯ буд ва, ба ин маънӣ, ҳаёти оилавӣ барои вай ҳамчун универ-*

ситети зиндагӣ хизмат кард (Ҷ. Кӯҳзод, Қини Хумор). *Аз маҳсули кори ӯ ҳама хурсанд, умуман, тамоми аъзоёни бригада барои беҳбудӣ ва сифати кор мубориза мебаранд* («Тоҷикистони советӣ»).

5. Воҳидҳои туфайлие, ки робитаи фикр, чамъбаст, натиҷа ва ҳулосаҳоро мефаҳмонанд. Ба ин вазифа калима, ибораҳои **хулоса, ҳамин тавр, ба ҳамин тарик, ниҳоят, оқибат, инанк, қисса кӯтоҳ** ва ғайра меоянд: *Мо бисёр кӯчаю пасткӯчаҳоро бурида гузашта, оқибат, ба ҳавли ӯ расидем* (С. Айни, Марги судхӯр). *Хулласи калом, омада натавоност* (Р. Чалил, Ҳикояҳо). *Бист хоҷагӣ омад, як колхоз шуд, сита омад, як колхоз шуд, мана ҳамин тариқа, колхозҳои майда-майда дар шафати якдигарашон пайдо шудан гирифтанд* (С. Улуғзода, Навобод). *Ниҳоят, маълум шуд, ки дар меҳмонхона фақат барои ҷаҳор кас ҷой будааст* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). *Қисса кӯтоҳ*, он рӯз аз қозихона намедонам кӣ омаду аз мо фурӯхта шуданамро тасдиқ кунонда гирифт (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). *Инанк, санъаткор дар сурати эҷодкор надидаи нодирӯ ноёб аст* (Акбар Турсунов, Чакидаҳои хоштири ошӯфта).

6. Воҳидҳои туфайлие, ки тартиби фикрро мефаҳмонанд. Ба ин вазифа калимаву ибораҳои **якум, ...дум, аввал..., баъд, аз як тараф ...аз тарафи дигар** ва ғайра истифода мешаванд:

Аввало ин ки, ба ҷария барои амалгирӣ намедароянд, дуюм ин ки, барои он касе, ки ҷи ботинан ва ҷи зоҳиран тақдирӣ худ, ҳаёт ва фаъолияти худро ба ҷария маҳкам вобаста кардааст, дари ҷария ҳамаи кушодааст (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Чамъовариҳои машинии пахта, аз як тараф, маҳсулнокии меҳнатро баланд бардорад, аз тарафи дигар, суръати ғунҷини пахтаро хеле метезонад* («Тоҷикистони советӣ»). *Аввалан, маънии ҷумлаи боло нусаҳеҳ аст, сониян, ҳар як забон сохти ҷумласозии худро дорад* («Газетаи муаллимон»).

7. Воҳидҳои туфайлие, ки барои таъкиди фикр, ифодаи истисно, шарҳу эзоҳ, ҷудо кардани фактҳои даркдорӣ ва муҳим, муқоисаи онҳо ва пурқувват кардани фикр, муҳолифат истифода мешаванд. Ба ин вазифа калима ва ибораҳои **хусусан, махсусан, алалхусус, асосан, масалан, баръакс, чунончи, яъне, ба ибораи дигар** ва ғайра меоянд: *Масалан, дар бӯлуи шумо одамоне беобу замин, одамоне бесаруно магар нестанд?* (С. Айни, Ҷулмон). *Ҳамаи шумо, хусусан, ҷавонон аз ӯҳдаи ин кор ба ҳубӣ мебароед* («Садон Шарқ»). *Онҳо дар нақли Восеъ худписандие ҳис намекарданд, балки, баръакс, вай гоҳ аз соддагӣ, гоҳ аз одаминосии ва гоҳе аз зудбодарӣ ё бетайрибагии худ фиреб хӯрда ба балоҳо гирифтӣ шуданашро ҳикоя мекард* (С. Улуғзода, Восеъ).

Дар ин забон сухани амну сулҳ,
яъне «Мир»
Намудааст умеди ҷаҳониён тасвир.

(М. Турсунзода)

8. Воҳидҳои туфайлие, ки барои баёдоварӣ, диққатҷалбкунӣ, хайрхоҳӣ, ҳамфикрӣ барин максадҳо ифода меёбанд. Дар ин вазифа калима, таркибу ибораҳои дарвоқеъ, воқеан, гуфтагӣ барин, хуб, хайр, аҷаб не, аҷаб не ки, аслан, майлаш, дар ҳар сурат, ба ҳар ҳол, ҳеҷ қисса не, ҳеҷ боқе не, ҳеҷ гап не ва ғайра меоянд:

Дарвоқеъ, Дохунда, кори намоёне кардӣ (С. Айний, Дохунда). **Гуфтагӣ барин**, духтарча муборақ (П. Толис, Хикояҳои даҳ сол). **Хайр, хайр**, оташин нашав, ука! (П. Толис, Хикояҳои даҳ сол). **Майлаш**, розӣ шуд Малик (П. Толис, Хикояҳои даҳ сол). Аммо аз набудани Оймулло ғоида бурдан хуб не, ба ҳар ҳол, дигар илҷ надорад (Ч. Иқромӣ, Духтари оташ). **Ҳеҷ гап не**, модарҷон, андаке ярадор шудааст (Р. Чалил, Одамони ҷовид). **Воқеан**, аз сӯҳбати мо ба ҳуди шумо низ суде ҳоҷад расид (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

ҶОИ КАЛИМАӢ ИБОРАӢОИ ТУФАЙЛИ

Ҷои калимаӢ ибораӢои туфайлӣ ба муносибати онҳо ба ҷумла ё ки аъзои ҷудогонан он вобаста аст. Агар онҳо ба тамоми ҷумла муносибат дошта бошанд, асосан дар аввал ва охири ҷумла меоянд. Ба ин гурӯҳ калимаӢ ибораӢои туфайлие дохил мешаванд, ки сарчашмаи фикр, тааҷҷуб, азму боварӣ, таҳмину гумон ва ғайраро ифода мекунанд. Агар калимаӢ ибораӢои туфайлӣ ба аъзои ҷудогонан ҷумла вобаста бошанд, пеш аз он ҷой мегиранд ва бештар дар мобайни аъзоҳои ҷумла меоянд: **Хайр, майлаш**, зарар надорад (С. Айний, Ғуломон). **Ба фикри ман**, — гуфт ҳезумкаши дигар, — дар як ҷо нигоҳ карда истоданамон, албатта, моро ба ҳалокат мерасонад (С. Айний, Ғуломон). **Дар ҳақиқат**, Бозор ба ин қадар ноумедӣ, ба ин қадар ҳасрат ва ба ин қадар бадбинӣ ҳақ дорад (С. Айний, Дохунда). Гумон кардам, ки **шояд**, Ҷамъияти театрии Москва ё маъмурияти Театри бадии академиявии ба номи М. Горький ба муносибати бо муваффақият анҷом ёфтани гастрولي Артисти халқии республика, лауреати Мукофоти давлатии РСФСР Тоҷикистон ба номи Рӯдакӣ Маҳмуд Воҳидов шабнишиние ораста бошад (А. Турсунов, Чакидаҳои хотири ошӯфта). — Ба таб ме-сӯзад? — пурсид оқсаққол писарчаро ором гузошта, — **аҷиб!** (Ч. Иқромӣ, Духтари оташ).

МУХОТАБ

Калима ва иборае, ки предмети мурочиатро ифода мекунад, мухотаб ном дорад. Мухотаб дар диалог, шиору даъватномаҳо, мактубҳои расмиву ғайрирасмӣ, қарордодҳо ва резолюцияҳо, фармону мурочиатномаҳо, эълону рапортҳо, маърузаю музокираҳо бештар истифода мешавад:

*Биёед, эй рафиқон, дарс хонем,
Ба бекорию нодонӣ намонем*

(С. Айни)

Модар, дарро кушоед, ман омадам! (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Хайр, бачаҳоям, шумо гап зада шинетон, ҳолпурсӣ кунетон, ман як самовор монда, ба тағи дег алав гиринам* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Мухотаб ба саволе ҷавоб намешавад, бо аъзоҳои ҷумла алоқаи грамматикӣ надорад, вале ба тамоми ҷумла бевосита ва ё ба воситаи яке аз аъзоҳои он робитаи мантикӣ дорад. Дар сурати истисноӣ мухотаб ҷумла аз ҷиҳати мантиқ ва ифода осеб мебинад ва иҷрокунандани амал номаълум мемонад.

Мухотабҳо шахсӣ ва ғайришахсӣ мешаванд. Мухотабҳое, ки ҳамчун мурочиат фақат ба инсон гуфта мешаванд, гурӯҳи мухотабҳои шахсиро ташкил медиҳанд. Онҳо дар забон хеле фаровон буда, бештар дар диалог, суҳбатҳо, мактубҳо, мурочиатномаҳо, даъватномаҳо, фармонҳо, маърузаҳо, маъракаҳо, эълонҳо, концертҳо ва амсоли ин истифода мешаванд. Мухотабҳои шахсӣ дар навбати худ ба ҳелҳои зерин ҷудо мешаванд:

а) *мухотабҳои шахсии бевосита*. Ба воситаи ин мухотабҳо бевосита ба ҳуди шунаванда, шахси дуюм мурочиат карда мешавад. Вакте ки мухотаб ба як шахс нигаронида мешавад, ном, фамилия, тахаллус, лақаб, вазифа, унвон, касбу кор, машғулият, рутба, баромади иҷтимоӣ, вазифаҳои ҷамъиятӣ, муносибатҳои хешутаборӣ, синну сол ва ғайра ҳамчун предмети мурочиат зикр мегардад:

Гулнор! Дар асл нест кардани босмачиён вазифаи ман, вазифаи ту ва вазифаи ҳамаи меҳнаткашён аст (С. Айни, Қуллиёт). *Ғам нахӯр, бачем, боз ҳавои хуб мешавад, пахта нағз месабзад, нағз мепазад* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷаӣ).

Депутат,

*Беҳтарин фарзанди халқӣ, хуб медонӣ,
Ба халқи ин Ватан ҷонӣ, ба ӯ покиза виҷдонӣ,*

(М. Турсунзода)

*Вақти ман сарфи туст, коммунист,
Сарфи ҳар як ҳарфи туст, коммунист!*

(М. Турсунзода)

Байрақро ҳеҷ гоҳ аз даст намегузорам, рафиқ командир
(Ф. Нийзӣ, Вафо).

Мухотабҳои шахсии бевоситае, ки ба умум, шахси дуҷуми ҷамъи нигаронида мешаванд, бештар ба ҳолати вазъияти муайяни иқтисодию сиёсӣ ва иҷтимоию маданияти одамон вобаста мешаванд. Онҳо дар ҷойҳои ҷамъиятӣ, залу аудиторияҳо, маҷлису машваратҳо, ҷамъомаду маъракаҳо аз тарафи нотикон, маърузачиён, лекторон, роҳбарон, сардорон, музокирачиён, муроҷиаткунандагон ва ғайра гуфта мешаванд:

*Рафиқон! Аз ин сағҳо натарсед,
Шумо кӯҳед, аз ин бод наларсед.*

(А. Лоҳутӣ)

Коммунистон, як қадам ба пеш! Комсомолон, як қадам ба пеш! (И. Файзуллоев, Борони баҳорон). *Падарони азиз, барои ин шердилиатон раҳмат!* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид);

б) мухотабҳои шахсии бавосита. Ин хели мухотабро муроҷиатшуда имконияти шунидан надорад: масофа дур аст, ё имконияти бевоситаи гуфтан нест ва ё умуман зарурати муроҷиати ғоибона ба миён меояд. Ин гурӯҳи мухотабҳо ба воситаи мактубҳои расмӣ, шахсӣ, радио, газета, телевизор, журнал, муроҷиатномаҳо, шиору даъватҳо, таклифномаҳо, ҳаҷвияҳо ва монанди ин ифода меёбанд:

«Падарҷон, кай меой?! (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Азизам, номаатро мисли гул бигрифта бӯ кардам* (А. Шукӯҳӣ). *Ҷавонони азиз! Тарзи советии ҳаётро пойдор гардонем!* («Маданияти Тоҷикистон»). *Дӯстони азиз! Програмаи озӯшавории мамлакат ҳар яки моро ба комёбиҳои нав ба нави меҳнатӣ ҳидоят менамояд* («Комсомоли Тоҷикистон»). *Душанбегиҳои азиз! Шаҳри худро азиз доред, шӯҳрати онро баланд бардоред!* («Тоҷикистони советӣ»);

в) мухотабҳои шахсие, ки ба худӣ соҳиби нутқи нигаронида мешаванд. Чунин мухотабҳо бештар дар монологҳо, хусусан, нутқи риторикӣ қор фармуда мешаванд ва бештар ба таъбу ҳолати рӯҳии гӯянда вобастаанд. Онҳо ҳамчун муроҷиат ба шахси II ифода ёбанд ҳам, аз матн ва ё мазмунӣ гуфтор равшан аст, ки ба худӣ гӯянда тааллуқ дорад:

*Лоҳутиё! Чу аз ҳама ҷо ранҷбартар аст,
Бояд ки зудтар бидиҳӣ ҷон барои Шарқ.*

(А. Лоҳутӣ)

*Шоиро, аз сӯхтан дорӣ хабар,
Пас, макун аз оташи сӯзон ҳазар.*

(М. Турсунзода)

Ин тарзи истифодаи мухотаб дар байти мактаи ғазал бештар ба назар мерасад:

*Саъдӣ, ту бирав, хайма ба гулзори дигар зан,
Қ-ин меваи боғи ту ба тороҷ расидаст.*

(Саъдӣ)

Мухотабҳои ғайришахсӣ нисбат ба предметҳои ҷондори ғайринсон ва предметҳои беҷон гуфта мешаванд. Мухотабҳои ғайришахсие, ки ба предметҳои ҷондор нигаронида шудаанд, як навъ мурочиати бевосита ё бавосита ба ҳайвонот, паррандагон, хазандагон мебошанд:

— *Хӯр, Хайбарам, хӯр — гуфт Неқадам ба сағ нигоҳ карда*
(С. Айний, Ғуломон).

Мухотабҳои ғайришахсӣ, ки ба ҳодисаҳои гуногуни табиат ва ҷамъият нигаронида мешаванд, нутқро таъсиринок ва мутантан мегардонанд. Ин мухотабҳо дар адабиёт бо истилоҳи **ташҳис маълуманд**. Онҳо дар назми лирикӣ зиёдтар дучор мешаванд:

*То ҷаҳон ҳаст, зинда бош, Октябрь!
Мисли хуршед нур пош, Октябрь!*

(А. Деҳотӣ)

*Эй сабо, аз мо расон бар дӯстон, омад канал,
Ҳам хабар кун наварӯсони чаман, омад канал.*

(М. Турсунзода)

*Баҳор, боз омадӣ?
Биё!
Марҳабо!*

(Ҳаким Қарим)

Мухотаб асосан ба воситаи исми ифода меёбад. Ба вазифаи мухотаб ҳамаи ҳелҳои луғавию грамматикӣ исмҳо меоянд: *Дар ин кӯҳ, Пӯлод Қодирович, ин гуна хазинаҳо кам нестанд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). ...зуд биё, *духтарам* ид ҳам наздик расид (С. Айний, Қуллӣёт). *Ҷӣ, мардум, ба иғво напарред, ба ман нигоҳ кунед* (С. Айний, Ғуломон).

Ҳиссаҳои нутқи дигар, ки мафҳуми предметӣ пайдо карда, ба исми гузаштаанд, низ ба вазифаи мухотаб меоянд:

*Эй далер, эй ҷасури беҳамто,
Писари шери халқ — Гастелло,
Номат афсонаи ҷаҳон кардӣ,
Зинати шеърӣ дoston кардӣ.*

(М. Турсунзода)

*Авф кун, хонанда, эй донандаи асрори ман,
Мавҷ дар пӯлод чустан нест оё кори ман?*

(М. Қаноат)

Мухотаб гоҳо ба воситаи ҷонишинҳо низ ифода мешавад:
Ба ман нигар, ту! — муроҷиат кард вай ба Шодигул
(С. Улуғзода, Навобод).

Нидо ҳам дар ҷумла ҳамчун воситаи муроҷиат истифода мешавад:

Ҳой, аввал ба гапам гӯш кун! Ба кучо меравӣ? (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Нидо бо мухотаб яқоя омада, муроҷиатро пурқувват мекунад:

Э Дохунда, ҳанӯз ту содда будай, магар ту надонистай, ки «об аз боло лой аст» (С. Айни, Дохунда). *Ҷӣ мардум, нашунидам нагӯед, босмачиҳо бо тадбири оқилонаи ман тамоман гурехтанд* (С. Айни, Ғуломон). *Ҷӣ одам! Аз ту мепурсам, ба инҳо чӣ шуда бошад, мегӯям* (С. Айни, Ғуломон).

Ибораҳои синтаксисӣ ва фразеологӣ низ ба вазифаи мухотаб меоянд:

*Эй комсомоли кишвари тоҷик, чу бахти мо
Поянда бош! Ҷаҳду ҷадал кун! Зафар намо!*

(А. Деҳотӣ)

— *Эй, сари шӯрида, сардору мададгори ту кист?*
— *Ватанам!*

(Қутбӣ Қиром)

ТАРҚИБ ВА ҶОИ МУХОТАБ

Мухотаб содда, тафсилӣ ва ҷида мешавад. Мухотабҳои содда бо як калима ифода меёбанд:

*Дӯст дорам, модарам, бо ёди ту қишлоқро,
Рӯдҳои нуқрагину нилгун офоқро.*

(М. Тирсинзода)

— *Одина! Шишаки сиёҳ дар кучост* (С. Айни, Одина).

*Ба саҳро мебароям, вақти кор аст,
Писар, акнун барои ман баҳор аст.*

(М. Миршакар)

Мухотабҳои тафсилӣ бо ибораҳо ифода мешаванд:

*Солҳо хобидаӣ, эй кӯҳсори тоҷикон,
Дар сари ганҷинаҳо чун посбони безабон.*

(М. Тирсунзода)

*Эй ватани азиши ман, зудтар маро ба оғӯши марҳамати худ
каш (С. Айни, Ятим).*

*Дилбари чобуксавори ман, биё,
Навдаи боғи баҳори ман, биё.*

(М. Фарҳат)

*Дӯстони азиз! Водиҳои Евон ва Обикиш нигарони шумоянд
(Ғ. Мирзо, Меҳнат мукофот аст).*

Мухотаб ба тарзи такрор ва чидани меояд:

Шери бобо, шакари бобо, баҷо ҳастӣ! (А. Деҳотӣ).

*Не, намемири ту, эй духтар, диловар, қаҳрамон,
Эй асил одам, Ҷамила, ту ба дастии золимон.*

(В. Асрорӣ)

— Гулрӯзон, қудо, Пӯлодакам омад, Пӯлод омад (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

*Биё, биё, обаки ширини мо,
Биё, биё, обаки зиррини мо,
Ҳамдаи мо, ҷӯраи дерини мо.*

(М. Миршакар)

*Духтаракам, нури чашмам, — гуфт кампир. — Ман туро бо
орзу ва ҳавас калон кардаам (Ҳаким Карим, Окшуда).*

Мухотаб вобаста ба азму мақсад ва оҳанги гуфтор дар аввал, мобайн ва охири ҷумла меояд. Мақсади гуянда шунавандаро ба шунидан тайёр кардан ва диққати онро ба худ кашидан бошад, мухотаб дар аввали ҷумла меояд: Рафиқон! Таърихи ободии Тоҷикистон аз анҷумани яқум сар мешавад (С. Айни, Қуллӣёт). Писарам, аз ин роҳат гард (Р. Чалил, Ҳикояҳо).

Гуянда бо мақсади ба қисмҳои ғайри ахбор ҷалб кардани диққати шунаванда мухотабро дар мобайн меорад: Андак истед, Баротов, ман ба шумо як-ду даҳан гап дорам (С. Улуғзода, Навобод). Намондед, ки ака Сафар, андак бихобам (С. Айни, Қуломон).

Агар тамоми ҷумла иборат аз ахбороти нав бошад, мухотаб дар охири ҷумла меояд:

Вой модаракат гиргиргон шавад, модаракат аз сараки азизат гардад, бачаҷонам! — овози модар меларзид (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

*Бандаи дирӯза акнун ҳокимият мекунад,
Ҳеҷро ҳар чиз кардӣ, зинда бош, эй инқилоб!*

(А. Лоҳутӣ)

*Ваҳ, чӣ раҳшонӣ, эй шарораи сурх,
Чон фидои ту, эй ситораи сурх.*

(А. Лоҳутӣ)

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБ

Чумла воҳиди асосии предикативӣ ва коммуникативии нутқ мебошад ва дар шаклу қолибҳои гуногун зоҳир мешавад. Асоси онҳоро ҷумлаҳои содда ташкил медиҳанд. Аммо эҳтиёси тафаккури инсон дар забон қолибҳои нави нутқро ба вучуд меоварад, ки аз маҷмӯи ҷумлаҳои содда иборат буда, дар байни онҳо алоқаҳои муайяни маъноӣ грамматикӣ мавҷуд аст.

Чумлаи мураккаб нисбат ба ҷумлаи содда воҳиди ба дараҷаи олии ташаккулёфтаи синтаксис аст, ки аз ду ва зиёда ҷумлаҳои содда ташкил ёфта, дорои ягонагии маъно, сохт ва савту оҳанг мебошад. Ҷумлаҳои мураккаб дар асоси ду навъи алоқаи грамматикӣ — пайваст (паратаксис) ва тобеъ (гипотаксис) ташкил меёбанд. Дар алоқаи пайваст қисмҳои таркибии ҷумлаи мураккаб ба андозае мустақилияти маъноӣ ва шакли худро нигоҳ медоранд, нисбатан озод ва баробарҳуқуқ мебошанд; дар алоқаи тобеъ бошад, ифодаи як қисми ҷумлаи мураккаб ба воқеияти ҳисси дигари он вобаста аст: онҳо ба ҳамдигар саҳт пайванд ва вобаста буда, яке барои шарҳу эзоҳи дигаре хизмат мекунад:

1) *Солҳо паи ҳамдигар мегузаштанд ва Зӯҳро бо дугонаҳои толиби илми худ ҳар сол ба як зинаи нави илмомӯзӣ қадам мегузошт* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

2) *Қаҳрамони ҳикоя, ки то имрӯз ҳам барҳаёт мебошад, дар ҷангҳои зидди ҳукумати подшоҳӣ, зидди босмачиён, дар муборизаҳои зидди душманони дохилӣ фидокорона иштирок карда, роҳи пуришарафиро тай карда омадааст* (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Чумлаи мураккаб аз ҷумлаи содда фарқ дорад. Ҷумлаҳои мураккаб камаш аз ду ҷумлаи соддаи ба ҳам алоқаманд ташкил меёбанд. Қисмҳои таркибии ҷумлаи мураккаб бо хабарҳо ва субъектҳои гуногун ифода меёбанд, бинобар ин ҳар як ҷумлаи мураккаб дорои якчанд мубтадо ва хабар буда, дар ҷумлаи содда аксар вақт як мубтадо ва як хабар қор фармуда мешавад. Ҷумлаҳои мураккаб низ монанди ҷумлаҳои содда воситаи ахбор буда, барои ташкил додан, ифода намудан ва фаҳмонидани фикр хизмат мекунанд, ба ҳастии реалӣ ҷӣ гуна муносибат доштани гӯяндаро нишон медиҳанд. Аммо ҷумлаҳои

мураккаб ифодакунандан идроки мураккабтари ҳастӣ, тасаввуроти робитаҳои мураккабтари байни ҳодисаҳои он мебошанд ва табиист, ки мустақмал гардидани онҳо ба давраҳои нисбатан инкишофёфтаи забон ва шуури инсон вобаста аст. Чумлаи мураккаб воҳиди полипредикативии нутқ ба шумор меравад, яъне онҳо аз ду ва ё зиёда қисмҳои предикативӣ иборат мебошанд. Ҳар яке аз ин қисмҳо асоси грамматикӣ худро дорад ва ба қолиби ҷумлаҳои содда монанд аст. Аммо онҳоро шартан «ҷумлаи содда» меноманд, чунки онҳо дорои аломатҳои асосии ҷумла (хусусиятҳои модалӣ ва предикативӣ) бошанд ҳам, фақат мустақилияти нисбии структуравӣ дошта, аз ҷиҳати маъно ва интонация ғанӯз нотамои мебошанд. Аз ин рӯ, онҳо аз лиҳози мазмун ва сохти грамматикӣ худ ба ҳамдигар хеле алоқаманд ва вобаста мебошанд.

Ҷумлаҳои мураккаб аз рӯи муносибати маъноӣ ва алоқии грамматикӣ байни ҷумлаҳои соддаи таркиби худ ба ҳелҳои зерин ҷудо мешаванд: ҷумлаҳои мураккаби пайваст, ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ва ҷумлаҳои мураккаби омехта.

Ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайваст, ки як андоза мустақилияти нисбии грамматикӣ ва маъноии худро нигоҳ медоранд, дар асоси алоқаҳои нисбатан оддӣ грамматикӣ, алоқии пай ҳам, ҳилофӣ, муқоисавӣ, ҷудой муттаҳид мегарданд. Ин робитаҳо бештар ба воситаи пайвандакҳои пайвасткунанда сурат мегиранд.

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ робитаҳои мураккабтари байни ҳодисаҳои ҳастиро ифода мекунанд, аз ин сабаб ҷумлаҳои соддаи таркиби онҳо низ дар асоси алоқаҳои мураккабтари мантиқӣ байни ашъҳо ва ҳодисаҳо ба ҳам алоқаманд мегарданд, қисмҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ байни худ муносибати тобей доранд.

Воситаҳои алоқии грамматикӣ ҷумлаҳои мураккаб дар забони адабии ҳозираи тоҷик пайвандакҳо ва калимаҳои пайвандакӣ, интонация, тартиби ҷойгиршавии қисмҳои ҷумлаи мураккаб, мутобиқати шаклҳои феълӣ — ҳабарҳо, калимаҳои ҳамнисбат ва як микдор воситаҳои луғавию грамматикӣ мебошанд.

ҶУМЛАИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ

Ҷумлаи мураккаби пайваст аз ду ва ё зиёда ҷумлаҳои соддаи баробарҳуқуқ дар асоси алоқии пайваст ташкил меёбад. Хусусияти алоқии пайваст дар он зоҳир мешавад, ки ҳар як ҷумлаи соддаи таркиби ҷумлаи мураккаб имконияти мустақилона баён кардани фикрро нигоҳ медорад, барои ифодаи фикрҳои ҷудогонаи баробарҳуқуқ ва нисбатан озод шароити вазъияти мусоид фароҳам меоварад: *Кӯчаю бозорҳо ғанӯз аз ояндаю равандгон ҳолӣ нашуда буданд, дӯкандорҳо дар тараддуди*

дӯконҳои худро баста ба ҳавлиҳо баргаштан буданд, ҷавонҳо барои сайру гашти бегоҳирӯзӣ ба лаби ҳавзи Девонбегӣ мерафтанд, дӯконҳои баққолӣ дар тоқи Телпак ва дигар ҷоҳо боз буданд ва бо чандин фонус гирду атрофро равшан карда, матоғҳои худро ба назари харидорон гузошта буданд (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун). Насими фараҳбахш мевазид ва кас бо озодии том аз ҳавои тоза нафас гирифта, дар бадани худ қувваи наве ҳис менамуд (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Муносибат ва алокаи маъноию грамматикӣ байни ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаби пайваст бо ёрии пайвандакҳои пайвастунанда, интонация, мутобиқати шаклҳои ифодакунандаи замон ва воситаҳои гуногуни луғавӣ ба амал меояд. Пайвандакҳо воситаи асосии ташаккули ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва нишондиҳандаи муносибатҳои синтаксисии ҷумлаҳои соддаи таркиби он ба шумор мераванд.

Вобаста ба тарзу шакл ифодан қисмҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайваст муносибатҳои грамматикӣ маъноии байни онҳо ҳар хел воқеъ мегардад. Баъзан онҳо дар мавридҳои муайян мустақилияти маъноӣ ва озодии худро пурра нигоҳ медоранд, дар ҳолати дигар аз ҷиҳати сохт ва маъно ба якдигар вобаста мешаванд. Нисбати мустақил будани ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб ба ҳолати **автосемантикӣ** онҳо вобаста аст, ки дар ин ҳолат таркиби луғавии ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб ба тафсил ё шарҳу эзоҳи дигар эҳтиёҷе надорад, ҳар як ҷумлаи содда аз ҷиҳати маъно ва структура мукамал аст:

Ҳаво соф буд, осмон бо ранги нилобаи беғубор медурахшид, офтоб паҳн шуда тамоми ёбонро дар нури пурсурури худ ғарқ карда буд (С. Айний, Ғуломон). *Дар лаби ҷӯйборҳо сабза медамид, дар кӯталу теппаҳо табиат аз лола қолин мегустурд, камари кӯҳҳо қирмизӣ метобид ва қуллаҳои баланди барфӣ дар уфуқи лочувард ҷодари азими оҳарии қуббадор афрошта буданд* (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша...).

Дар ҳолати дигар ҳиссаҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайваст ба ҳамдигар ҷи аз ҷиҳати маъно ва ҷи аз ҷиҳати сохти грамматикӣ вобаста ва алоқаманд мебошанд. Ин гуна ҳолатро **синсемантикӣ** мегӯянд. Ҳодисаи синсемантикӣ аломатҳои хоса дорад, ки бо ёрии воситаҳои махсуси забонӣ зоҳир мешавад. Масалан, дар қисми дуюми ҷумлаи мураккаби пайваст воҳидҳои ишоратие меоянд, ки ба қисми якум вобаста будани онро далоят мекунад: *Мо ба сари пули Меҳтар Қосим расидем, аз ин ҷо роҳи бадӣ «асфальтӣ» сар мешуд* (С. Айний, Куллийт). *Роҳи калон санғариш карда шуда буд, дар он аробаҳо, фойтунҳои бисёр рафтумад мекарданд* (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). *Ҳамсафарон аз кӯчаи масҷид баромаданд ва ман аз дунболи онҳо равон шудам* (Ф. Мухаммадиев, Дар он дунё).

Дар таркиби ҳиссаи якуми ҷумлаи мураккаби пайваст низ воҳидҳои меоянд, ки ба ҳар ду қисми ҷумлаи мураккаб мансубият дошта, онҳоро аз ҷиҳати шаклу маъно ба ҳам зич пай-

васт менамоянд. Он воҳидҳои муштарак дар бисёр мавридҳо аъзои пайрави ҳар ду ҷумлаи соддаи таркиби ҷумлаи мураккаб ба шумор мераванд:

Дар ҳавли Азимшоҳ асбоби зиёфат омода ва дастархон бо неъмат алвон орошта буд (С. Айни, Қуллӣёт). *Соати ёздаҳи шаб тӯдаи коғазҳои бисёре дар рӯи столи Пулод ҷамъ омада буд ва ду кас бо ҳаяҷон, эътимод ва муваффақияти кори худ маълумотҳо, рақамҳоро дида мебароманд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

Ҳамин тавр, муस्ताқилияти маъноӣ ва грамматикӣ қисмҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайваст хусусияти нисбӣ дорад.

Ҷумлаҳои мураккаби пайваст аз ҷиҳати имконияти потенциалӣ кам ё зиёд шудани миқдори ҷумлаҳои соддаи таркиби худ ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: кушода ва баста.

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти кушода таркибан аз ду ва ё зиёда ҷумлаҳои содда иборат шуда метавонанд. Ин гуна ҷумлаҳои мураккаби пайваст, имконияти потенциалӣ қабул кардани ҷумлаҳои соддаи дигар низ доранд:

*Гули гелос дар чанги ҳаво буд,
Барои ҳамл олу ғунҷаво буд,
Бунафша дар лаби ҷӯ ноз мекард,
Гули садбарг чашмаш боз мекард.
Чакидан дошт чак-чак шири тоқ,
Тапидан дошт аз гармӣ дили хок*

(М. Тирсунзода)

Ҳаво соф ва кӯчаҳо ором буд (Ҷ. Қўҳзод, Як рӯзи дароз).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пай ҳам ва ҷудой ба ҳамин гурӯҳ дохил мешаванд. Маҳз пайвандҳои пайвасткунандаи пай ҳам ва ҷудой вобаста ба миқдори факту ҳодисаҳои ҷида ё номбаршаванда тақрибан омада, хусусияти полисиндетонӣ зоҳир карда метавонанд:

Ӯ як байт хонд ва ба ӯ ҷавоб додам ва ӯ ҷавоб дод ва боз ман ҷавоб додам ва бо ҳамин тариқа мо ноист тахминан 15 дақиқа байтбаракбозӣ кардем (С. Айни, Қуллӣёт).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти кушода як хел нестанд. Дар баъзеи онҳо тартиби ягонаи қисмҳои ҷумла дида мешавад, дар гурӯҳи дигар яке аз қисмҳои таркибӣ нопурра ифода меёбад, дар гурӯҳи сеюм яке аз аъзои пайрави ҷумла ба ҳар ду қисм мансубият дорад: *Зимистон саҳт, барф ғафс, сару тан тунук, барои хӯрдан нон нест, барои сӯختан ҳезум нест, барои хизмат ҷой нест* (С. Айни, Ғуломон). *Дашт дилкаш, боғ зебо, кӯҳсорон хушнамуд*, — *Хуррамиро дида меҷӯшад муҳаббат дар вуҷуд* (М. Фарҳат). *Дар он миён рус ҳам буд, тотор ҳам буд, турк ҳам буд, ўзбеку туркман ҳам буд* (Ҷ. Иқромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти баста танҳо аз ду ҷумлаи

содда иборат шуда метавонанд, имконияти потенционии зиёд шудан надоранд. Қолибҳои грамматикии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти баста ва муносибатҳои синтаксисию маъноии байни қисмҳои онҳо гуногунанд. Ҷумлаҳои мураккаби пайваст, ки муносибатҳои хилофӣ қиёс, сабабу натиҷа, маҳдудию эзоҳӣ доранд, ба ҳамин ғурӯҳ дохил мешаванд:

Аҳолии деҳанишин ҳам ба ҷорводорӣ машғулӣ мекарданд, ҷорводорӣ барои инҳо касби асосӣ набуда, балки як пешаи иловагӣ ба шумор мерафт (С. Айнӣ, Куллийёт). Лоиҳаи станция ҳам кашида шуд, аммо аз бонси ҷанг ин корро хобонда монда буданд (С. Улуғзода, Навобод). Аз боғчаи гулзор ба димоғи ӯ бӯи хуш расид ва ӯ бо ҳаловати том нафас кашида, дар худ наштаи ширине ҳис кард (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Вай шоҳу наваҷоро сахтакак мезад ва ҷодар аз тути шаҳдбор пур мешуд (И. Файзуллоев, Борони баҳорон).

АЛОМАТҲОИ СТРУКТУРИИ ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ

Дар алокаи ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайваст на танҳо пайвандакҳо, интонация, мувофиқати шаклҳои феълӣ — хабарҳо, ҷой ва тартиби ҷумлаҳои содда, балки дигар воситаҳои луғавию грамматикӣ низ истифода мешаванд.

1. Дар таркиби ҷумлаи соддаи дуҷум қонишинҳои шахсӣ смада, муносибати байни субъектҳо ва объектҳои грамматикӣ қисмҳои ҷумлаи мураккаб ва ё як предмет будани онҳоро нишон медиҳанд: *Шеърӣ сеҳрангези Бедил ҳатто худӣ Оймуллоро ба шӯр андохт ва ӯ гоҳат карда натавонисту мисраи охириини ғазалро боз такрор хонд* (Ч. Иқромӣ, Духтари оташ). *Мо ба шоҳзода илм омӯхтем, аммо ба ӯ ақлу идроку тамиз омӯхтан аз дасти мо намеояд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ман устои Қаримро мард ҳаёл мекардам, аммо вай як зани миёнақадӣ хеле калонсол ва ҷашмақбуд будааст* (П. Толлис, Повесть ва ҳикояҳо). *Абӯ аввали номаш, нисфи он буд, лекин ҳама ӯро Абӯ меномиданд* (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

2. Дар таркиби ҷумлаи соддаи дуҷум калима ва таркибҳои ишоратӣ омада, муносибати байни ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаби пайвастро нишон медиҳанд, ба мазмунӣ умумӣ ё ҷузъӣи ҳиссаи якум ба таври хулоса ё умумӣ ишора мекунанд:

Ман гоҳо ба ӯ ҷор-панҷ танга аз дӯкон меодам, аммо *инро падарам намедонист* (С. Айнӣ, Куллийёт). *Табиатро бисёр одамон дӯст медоранд, вале ин барои муҳофизати гул-гулшукӯфиҳо он кифоя нест* («Мактаби Советӣ»). *Пӯлод ба ҳавли Рустам-амак даромад, аммо дар он ҷо бисёр истода натавонист* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Сабур боз тақрибан ним соати дигар аз ин сари кор ба он сари кор рафта, дар саҳни фабрика гашт ва дар ин вақт Гулрӯ аз кабинети худ берун набаромад* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

3. Баъзе чумлаҳои мураккаби пайваст ба таври эллиптикӣ **покеъ** мекарданд, яъне яке аз қисмҳои таркибии онҳо шаклан **нопурра** ифода ёфта, маҳз ба туфайли қисми дигари чумлаи **мураккаб** пурра тасаввур карда мешавад. Ҳодисаи эллипсис бештар дар қисми дуҷумлаи мураккаби пайваст рӯй медиҳад:

У аз ман шеър талаб кард ва ман — аз ӯ (С. Айнӣ, Куллиёт). Ҳамаи ин ҳодисаҳо як тараф шуду воҳурӣ бо Аҳмадҷон-**имак** — як тараф (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ). Дар ин тарафи **ароба** **босмаҷӣ** меистод ва дар он тарафи **ароба** — Гулрӯ (Р. Чалил, Одамони ҷовид). Абдулло аз корҳои матбаа **гап** **меида** **ман** — аз корҳои редакцияи газетаамон (П. Толис. *Повесть* ва *ҳикояҳо*).

Дар ҳолати як хел будани хабарҳо, бандакҳои хабарӣ, феълҳои ёридиҳандаи хабари чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайваст ҳодисаи эллипсис бештар дар қисми якуми чумлаи мураккаб рӯй медиҳад:

Дар рӯ ба рӯи ман одами қушбегӣ ва дар паҳлӯям ҳам яке аз онҳо менишаст (С. Айнӣ, Куллиёт). Раҷаб ва Сабур хайру-хушкунон ба тарафи лаби дарёё ва Пулоду Гулрӯ ба тарафи кинотеатр рафтанд (Р. Чалил, Одамони ҷовид). Даруни ҷӯй тамоман рег ва атрофаш хоки регомез буд (С. Айнӣ, Куллиёт). Дар дасти яки онҳо шафтолу ва дар дасти дигараш зардолу буд (Ҷ. Иқромӣ, Зоғҳои бадмур). Иморати ин мадраса аз хишти пухта, тарафи пешаш дуошён ва аз тарафи берун дуқатори (болову поён) равоқдор аст (С. Айнӣ, Дохунда). Ҳаво соф ва кӯчаҳо ором буд (Ҷ. Қўҳзод, Як рӯзи дароз).

4. Дар таркиби яке аз аъзоҳои ҳиссаи дуҷумлаи мураккаби пайваст бандакҷонишинҳои соҳибӣ омада, муносибати бо ҳиссаи якуми чумлаи мураккаб доштаи ҳиссаи дуҷумро далолат мекунад:

Қушбегӣ — Мирзо Насрулло бо либосҳои расмӣ бар болои останаи дарвозаи арк рост меистод ва дар дасташ як хат буд (С. Айнӣ, Куллиёт). Хусрав аз талу теппаҳои сердолу дарахт чанам намеканд, лекин ҳушу ёдаш ба ҷои дигар банд буд («Садои Шарқ»). Вай сухани худро шоирона сар карданӣ буд, аммо ягон калимаи зебо ба ёдаш намеомад (Р. Чалил, Ҳикояҳо).

5. Дар қисми аввали чумлаи мураккаби пайваст аъзои пайраве меояд, ки ба ҳар ду қисми он мансуб аст. Дар ин маврид бештар ҳол, алаҳқусус, ҳоли макону замон ва пуркунандаи ифода мешаванд:

Дар ин дам дар ошхона кайвонӣ ва хизматгорҳо ҳамир завола мекарданд, танӯро оташ дода буданд ва дар болои суфа оими калонӣ қаҳ-қаҳзанон хандида нишаста бо Бибизағора шўхӣ мекард (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ). Дар вақти воҳурдӣ одами пешгоҳнишин нимҳез шуд, аммо он ду мўйсафед қитфҳояшонро наҷунбонда дасташонро дароз карданд (С. Айнӣ, Куллиёт). Ба инчунин хизматҳо на танҳо Одина кор ме-

кард, балки як сад нафар мардикорони тоҷик, ўзбек ва барбарӣ дар таҳти дасти як нафар пудратчӣ кор мекарданд (С. Айний, Куллиёт). Албатта, *барои шеър гуфтан* на замон шарт аст, на валӣ будан (С. Айний, Куллиёт).

6. Дар ташаккул ва робитаи ҷумлаҳои мураккаби пайваст тақрори калима низ роли махсус мебозад:

*Бе ту нагзашт аз гулӯям об ҳам,
Бе ту дар чашмам наёмад хоб ҳам.*

(М. Турсунзода)

Бо ин нигоҳ Зебӣ дар чашмони шўлавари ӯ ифодаи меҳру вафои беинтиҳоро пай бурдагӣ барин шуд ва ин *ифодаи меҳру вафо* дар дили Зебӣ боз як ғунҷаи нави муҳаббатро во кард (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

7. Яке аз аломатҳои ҷумлаҳои мураккаби пайваст параллелизми структуравӣ ба шумор меравад. Ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст аз ҷиҳати ифода ва тартиби аъзоҳояшон ба якдигар мувофиқат меkunанд. Асоси грамматикӣ ва маъноии параллелизми структуравӣ ба нуқтаҳои марказие вобаста аст, ки дар таркиби ҷумлаҳои содда мазмунан ба якдигар мувофиқу монанд мешаванд, бо ҳамдигар муқоиса карда мешаванд ва ё муқобил меистанд, баъзе калимаву таркиб ва ибораҳо айнан ё қисман тақрор мешаванд:

Либоси вай ҳар касро фирефта карда метавонист, аммо гуфтору кирдораш ҳеҷ касро фиреб дода наметавонист (С. Айний, Куллиёт). *Аз беруни шаҳр ояндагон кам буданд, лекин аз даруни шаҳр мебаромадагон бисёр-бисёр буданд* (Ҷ. Иқромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). *Ҳама бо дастархон меомаданд, лекин домуллои мо бо ҷуби дароз омада буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо). *Вай сар нибардошти меҳонд, намо-яндаҳо дам набароварда гӯш мекарданд* (Ў. Кӯҳзод, Қини Хумор).

Дар ҳамаи ҷумлаҳои овардашуда аъзоҳои ҳиссаҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайваст ба тарзи мувозӣ (параллель) омадаанд. Чунончи, тартиби аъзоҳои ҳар ду ҷумлаи соддаи ҷумлаи мураккаби якум ба тарзи мубтадо — муайянкунанда — пуркунанда — хабар воқеъ шудаанд ва таркиби хабарашон як хел аст. Дар ҷумлаи дуюм тартиби аъзоҳои ҷумлаи ҳар ду ҷумлаи содда чунин аст: ҳоли макон — мубтадо — хабар.

Ҷумлаҳои мураккаби пайваст аз рӯи иштироки пайвандакҳо ба ду гурӯҳи асосӣ ҷудо мешаванд: ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор ва ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак.

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ПАЙВАНДАҚДОР

Чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандақдор ба воситаи пайвандақҳои пайваस्तунандаи пайхам, ҳилофӣ ва ҷудой (истисноӣ) ташкил меёбанд. Таснифи алоқаҳои грамматикӣи чумлаҳои мураккаби пайваст низ дар асоси ҳамин пайвандақҳо ба амал омадааст. Мувофиқи алоқаи грамматикӣи чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандақдор ба се гурӯҳи семантикӣ ҷудо мешаванд: а) чумлаҳои мураккаби пайвасти пайхам; б) чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳилофӣ; в) чумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой.

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ПАЙВАНДАҚДОРИ ПАЙХАМ

Чумлаҳои мураккаби пайвасти пайхам дар асоси алоқаи пайвасти пайхам сохта мешаванд, ки мувофиқи ин фикрҳои, ки ба воситаи ҳиссаҳои таркибии чумлаи мураккаби пайваст ифода меёбанд, пайхам дарҷ мешаванд, дар байни чумлаҳои соддаи аксарияти чумлаҳои мураккаби пайваст муносибати яхедан шумури ҷида ва муносибатҳои замонӣ мушоҳида мешавад:

Устод сухан мегуфту ман ба қораи зеҳн мемондам (Р. Чалил, Маъвои дил). *Дар баҳорон лолаҳо мешукуфанд ва дар тобистон меваҳо мепазанд* (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз).

Дар таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандақдори пайхам ҳодисаю воқеаҳо номбар карда мешаванд, шумурда мешаванд, ба тарзи ҷида воқеъ мегарданд. Интонацияи онҳо низ хусусияти шумур ва тасвири дошта, мураттаб, нисбатан насту нарм ва ҳамвор аст:

У ҳамроҳи ман то таги дарвоза баромада маро ба асп савор карда бозмонд ва ман роҳи Карминаро пеш гирифтам (С. Айни, Қуллӣёт). *Баъзе рӯзҳо ба хонаи ӯ ламсоязанҳо ҷамъ мешуданд ва дар суфаи айвони баланду вазеъ ҷақ-ҷақи гарми занҳои хонашӣ барпо мешуд* (Р. Амонов, Навбаҳори чашмасор). *Дар водии Ваҳиш ҳудамон баъзе рӯзҳои саратон гармо ба 40—45 дараҷа мерасид ва ман дар он ҷо ҳафтаҳо ва моҳҳоро бидӯни оҳу воҳу шикваю шикоят гузаронидам* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё).

Дар қисмҳои таркибии чумлаҳои мураккаби пайвасти пайхам, ки дар асоси муносибатҳои шумуру тасвири ташкил меёбанд, манзараҳои гуногуни табиат, ҳодисаю воқеаҳои гуногун, ҳолату вазъият ва портрети одамон тасвир меёбанд:

Дар охири тобистон тамоми меваҳои боғи Қайюм хушк шуда, аз шох рехтанд ва ғўзаҳо ҳам дар болои ғўзатоя пӯсида хушк шуданд (С. Айни, Қуллӣёт). *Бӯҳорон озод аз босмачиён ҳам тоза гардид ва дар ҳама ҷои хоки Бухоро ҳукумати шӯрӣ таъсис шуд* (С. Айни, Қуллӣёт). *Модару фарзанд ҳамин тавр якҷанд дақиқа хомӯш монданд ва Умри-хола аввалин бор*

дар умри худ дар мобайни мардум аз ашкҳои худ шарме накарда гурия мекард (Ф. Ниёзӣ, Вафо). У се рӯз боз рӯи ҷогаҳ меҳобид ва янғаи Хайригул рӯзи дароз аз пеши вай наҷунбида ба рӯи вай чашм дӯхта менишаст (Ю. Ақобиров, Замини падарон).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти пайҳам, ки муносибати шумурдоранд, ба предмету ҳодисаҳои мавҷуда муносибати ягонаи доштани субъекти амалро ифода мекунанд, ҳолатҳои ягона ва ба ҳам марбут ва мувофику мутобиқро нишон медиҳанд:

Большевикон ҳазор андар ҳазоранд ва тамоми халқи мо тарафдори онҳост (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Эргаш давида ба болои ҳомаи рег баромад ва ман ҳим аз дунболи ӯ давидам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Ҳаёт пеш меравад ва инсон ҳам ба пеш менигарад («Садон Шарқ»).

Дар чумлаҳои инкорӣ муносибати шумуру ягонагӣ гоҳо хеле барҷаста мешавад: Нон набуд, барои нон пухтан орд ҳам набуд, барои орд кардан гандум ва ҷав ҳам набуд ва барои харидани инҳо пул ҳам набуд (С. Айнӣ, Ғуломон).

Муносибати маъноии пайҳам дар байни қисмҳои ҷумлаи мураккаби пайваст асосан ба воситаи пайвандакҳо ва шаклҳои хабари ҷумлаҳои содда ифода мешавад. Дар ташаккули ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва ифодаи муносибатҳои гуногуни синтаксисӣ пайвандакҳои пайвасткунандаи пай ҳам ва, -у (-ю) ва калимаҳои такрори ҳам... ҳам, чи... чи, хоҳ... хоҳ хизмат мекунанд.

Чумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандаки ва

Пайвандаки ва хусусияти универсалии дошта, барои алоқаманд шудани ҷумлаҳои содда, ки дар байни онҳо муносибатҳои гуногун мавҷуд аст, хизмат мекунад:

1) муносибатҳои шумур ва номбаркунии ҳодисаҳо, воқеаҳо, ки характери тасвирӣ ва чидадоранд:

Миришб гоҳо дар айвон ва гоҳо дар даруни он ҳуҷра менишаст ва одамонаш дар ду тарафи кӯча аз айвон андак дуртар монанди сайёдон камин гирифта меистоданд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Ба рӯи қолини қизилаёқӣ серпат аз ду тараф якандозҳо партофта шуда ва дар ҳар ҷо-ҷар ҷо болиштҳо гузошта шуда буданд (Ҷ. Иқромӣ, Тори анкабут);

2) муносибати сабабу натиҷа:

Қиличзодаҳо ба роҳи хато, ба роҳи ақсулинқилоб рафтаанд ва ҳамаи ин камбағалпарварӣ ва инқилобтарошиҳо рӯякӣ будааст (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожгун). Дар бари моҳ сиёҳӣ тадриҷан меафзуд ва нолаву зори мардум шиддат мегирифт (Р. Амонов, Навбахори чашмасор). Сунбод ҳам ба ҳуҷуми лашкари халифа мунтазир нашуда худ бо лашкараш омада ба муқобили Сова фаромад ва ҷанг сар шуд (С. Айнӣ, Исёни Муқаннаъ).

Дар ҳиссаи дуҷони ин қабил чумлаҳои мураккаб унсурҳои инфодикунандан ҳулосаю натиҷа монанди дар натиҷа, оқибат, қамин тарика, аз ин рӯ омада, муносибати сабабу натиҷаи байни чумлаҳои соддаро равшантар нишон медиҳанд:

Аз қанори боғи наботот дарёёчаи шӯҳоб ҷорист ва аз ин рӯ
ин ҷо хеле сояю салқин аст (И. Файзуллоев, Борони баҳорон).
Колхозчиён имсол меҳнати зиёд карданд ва дар натиҷа колхоз
плати маҳсулотсупориро барзиёд иҷро кард («Садои Шарқ»).

3) муносибатҳои эзоҳӣ:

Сӯхбати қаландарона гарм шуд ва садои «ҳақ дӯст ё ҳу, ё
ман ҳу» аз даҳони ҳамаи қаландарон ва ҷавонони ҳамсӯхбата-
шон баланд гардид (С. Айни, Қуллӣёт). Аз ҳавлӣ овози садои
пигефон баланд буд ва овози форами занона шунда мешуд
(С. Улуғзода, Навобод). Он рӯзи фирӯз расид ва шабона аз
тӯйхона овози доира ба фалак мепечид (С. Айни, Ёддоштҳо);

4) муносибати ҳамроҳӣ:

У пеш даромад ва ман танбӯру табақи ошро бардошта аз
ҳилли баромадам (С. Айни, Қуллӣёт). Тамоми издиҳоми салла
берун тохт ва муллои воиз ҳам ба кӯча баромада ҳуш аз са-
рани парид (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). Зиндагии баъди-
ҷангӣ ниҳоят серташвиш буд ва зиёда аз ин писарам дар ҷанг
қурбон шуду ягона нусхаю нишон ва орзуо омолам — келинам
Саодат аз дунёе ҷашм пӯшид (И. Файзуллоев, Борони баҳорон).

5) муносибати ҳилофӣ:

Лекин кор зӯр буд ва танам бараҳна буд (С. Айни, Қуллӣ-
ёт). Тавассути эҳсосоти ҳуш қувваи мушакҳои одам 6—10 фо-
из меафзояд ва баръакс тез-тез такрор шудани эҳсосоти ноҳуш
ба касалиҳои гипертония, стенокардия ва инфаркти миокард
бурда мерасонанд («Маориф ва маданият»). Онҳо сирри душ-
манро ба ту гуфтанд ва ту онро фош кардан нахостӣ (С. Улуғ-
зода, Субҳи ҷавонии мо). Рафиқон баъд аз пора кардӣ дода-
ни ғушту рағану пиёз ва сабзӣ ба сайру ғашт рафтанд ва ман
дар вазифаи ошпази он ҷо мондам (С. Айни, Қуллӣёт);

6) муносибати қиёсӣ:

Маҳтобиҳои газӣ шабафрӯз ва ҷароғҳои электрикӣ торики-
сӯз буданд (С. Айни, Қуллӣёт). Одил аз мо боло баромад ва
Шодӣ аз вай баландтар («Садои Шарқ»).

Пайвандаки ва дар чумлаҳои мураккаби пайвасти кушода
такрор омада метавонад. Такрори пайвандаки ва, аз як тараф,
хусусияти услубӣ дошта бошад, аз тарафи дигар, таъсири анъа-
наи забони адабиёти классикӣ мебошад:

Шарикон дар он маҷлис маблағи мазкурро сарф намуда,
барои худ ва меҳмонони худ зиёфати миёнаҳолнае тартиб до-
данд ва танбӯрнавози ин шабнишинӣ Раҳими Қанд буд ва
вазифаи ғазалхони ин базро сурудхонони ҳаваскор адо ме-
карданд (С. Айни, Қуллӣёт). Фойтун ба роҳ даромад, аз паси
он ду аспакӣ ронданд ва аз паси онҳо бачаҳои кӯча ва тамо-

шобинон рафтанд ва инчунин аз ҳавлӣ як занак дод гӯён баромаданӣ шуд (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун). У ба ман падарона муносибат мекард ва ман инро бо тамоми вучудам ҳис карда, рӯҳ мегирифтам ва дар дилам ҳиссиёти гарму гуворое пайдо мешуд (Р. Амонов, Навбахори чашмасор). Вай ҳайрон шуд ва фурсате чеҳраи сабзинааш ҳаракате зоҳир накард ва чашмонаш ба рӯи ман бо диққат нигаришанд («Садои Шарқ»).

Чумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандаки «-у (-ю)»

Дар забони адабии тоҷик пайвандаки дигари серистеъмоли **-у (-ю)** мебошад, ки он дар адои вазифаи грамматикӣ муродифи пайвандаки **ва** мебошад. Ин хусусияти онҳо аз ин ҳам маълум мегардад, ки дар чумлаҳои мураккаби пайвасти кушода ҳар дуи ин пайвандак дар иҷрои як вазифа меоянд:

Сенафарон бо ҳам хайрухуш карданду ду нафар ба тарафе шитобкорон ва Ғулом ҳам ба тарафи ҳавлиаш равона шуд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Як-якуним моҳ нагузашта боз якуми сентябр меояду мактаб сар мешавад ва ман дигар зарчашмаравию мевафурӯшӣ карда наметавонам* (П. Толис, Поэсть ва ҳикояҳо).

Пайвандаки **-у (-ю)** бо пайвандаки **ва** баъзе умумиятҳо дошта бошад ҳам, бо баъзе хусусиятҳои худ фарқ мекунад.

1) Бо пайвандаки **-у (-ю)** чумлаҳои соддае ба ҳам алоқаманд мешаванд, ки муносибатҳои ҳамзамонӣ ва пайҳамзамонӣ доранд, вале тафовути ин гуна чумлаҳо дар он аст, ки дар ин ҷо амалу ҳолати қисми дууми чумлаи мураккаб фавран, ҳамон пас аз қатъ гардидани амали чумлаи соддаи якум ба вуқӯъ меояд. Дар ин гуна чумлаҳо хабари чумлаи якум, ки бо пайвандаки **-у (-ю)** меояд, задаи мантиқӣ гирифта, бошиддат ва баландтар талаффуз меёбад:

Онҳо нишастанду поезд ба роҳ даромад (Ҷ. Икромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). *Ба палата духтур даромаду Кумачёв сувориши онро ба хотир овард* (М. Хоҷаев, Об — рушноӣ).

2) Дар чумлаҳои мураккаби пайваст, ки муносибати ҳилофӣ ва қиёсӣ доранд, асосан пайвандаки пайвасткунандаи **-у (-ю)** истифода мешавад, пайвандаки **ва** хеле кам меояд:

Анбори бой аз ғалла пур буду ғаллакор нони шикамсерӣ, намехӯрд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

*Абр гирёну лолаҳо хандон,
Бод ларзону сабзаҳо рақсон.*

(М. Турсунзода)

Соле як ё ду маротиба ба Қўқанд меомаданду мухлисонашон як умр гапи он касро мегуфтанд (Р. Ҷалил, Маъвои дил).

Шарофат-хола суханони Нуралиро мешуниду ақлу ҳушаш ба ҷои дигар буд (С. Улуғзода, Навобод).

3) Дар байни қисмҳои ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандаки --у (-ю) дар зимни муносибати замонӣ муносибати сабабу натиҷа низ ифода мешавад:

Амон симеро кашиду паровоз ҳуштаки дуру дарозеро зад (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). *Амир манифест эълон карду дар байни ҷадидҳо ғулғула барпо шуд* (Ҷ. Икромӣ, Тахти воҷгун). *Як нисфишабӣ бонги хатар баланд гардиду полки мо ба сӯи Ғарм равон шуд* (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша).

4) Пайвандаки -у (-ю) дар нутки гуфтугӯ бештар кор фармуда мешавад. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасте, ки ба воситаи ин пайвандак ташкил мешаванд, дар зарбулмасалу мақол, панду ҳикматҳо низ бисёртар дида мешаванд:

Дур шиканадӯ сухан нашиканад (Зарб.). *Об дар кӯзаю мо ташналабон мегардем, — Ер дар хонаю мо гирди ҷаҳон мегардем.*

Ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандаки «инчунин»

Пайвандаки **инчунин** ҷумлаҳои соддаеро ба ҳам алоқаманд мекунад, ки бо яқдигар дар муносибати ҳамроҳӣ буда, ҷумлаи дуюм ба ҷумлаи якум ягон фикрро илова менамояд:

Синну соли мо гузаштагӣ, инчунин маориф ташкили дорулмуаллиминро ба мо супоридагӣ (Ҷ. Икромӣ, Тахти воҷгун). *Бек Мирзокарими Мирохур аз Кангурт ба тарафи Балҷувон ҳаракат намудааст, инчунин мири Қўлоб ҳам ба болои Балҷувон лашкар кашида омада истодааст* (С. Улуғзода, Восеъ). *Ин меҳмонон монанди одамҳои маҳаллӣ таомро бо даст нахӯрд, бо корд бурида, бо чангча гирифта меҳӯрданд, инчунин дар пеши ин ду меҳмон ду қадаҳи булӯрин бо шароб меистод* (С. Айнӣ, Қуллӣёт).

МУНОСИБАТҲОИ ЗАМОНИИ ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ

Азбаски муносибати замонии қисмҳои ҷумлаҳои мураккаби пайваст ба омилҳои зиёде, пеш аз ҳама, ба муносибати хабарҳо вобаста мебошад ва ин муносибатро хангоми истифодаи ҳамаи пайвандакҳо дидан мумкин аст, алоҳида аз назар гузаронидани он афзалтар аст.

Муносибатҳои замонии ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайваст асосан ду хел мешаванд: *ҳамзамонӣ ва пайҳамзамонӣ*.

Муносибати ҳамзамонӣ. 1. Дар ифодаи ҳамзамонии амалу ҳолат ва умуман ҳодисаю воқеаҳои ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб шаклҳои замонии феъл — хабарҳои онҳо аксар вақт як хел

вокеъ мегарданд ва ба ҳамдигар аз ҷиҳати замон мувофиқат мекунанд:

Мо *хурдо* дар торикии зери долони раста гирифта ба суфачаи *дӯконе баромада* дар паси сутуни долон пинҳон шуда истодем ва ман аз суфачаи *дӯкон* як порча хишти пухтаро канда гирифта ба ҳар эҳтимол тайёр шуда истодам (С. Айнӣ, Куллиёт). Аз бомаш дудкаши тунукагин зада баромада меистод ва аз он дудкаш дуди ғализи вазнини берун омада, *паст-паст* паҳн мешуд (С. Улуғзода, Навобод).

2. Хабарҳои хиссаҳои ҷумлаҳои мураккаби пайваست, ки муносибати ҳамзамонӣ доранд, бештар бо шаклҳои феълҳои давомнок ифода меёбанд:

Хурду хуроки ман аз тарафи ӯ ба тарзи миёна таъмин мешуд ва гоҳо либос ҳам медод (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Лампаи мудаавари 40-ум... ба пайкари серпахлу ва ба рӯю мӯи аз куҳансолии генерал хабардиҳанда шӯғла меафканд ва забонаки чароғ ҳар замон аз мавҷу гулдурроси тўппрониҳои наздик ба ларзиши омада, лип-лип бозӣ мекард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

3. Хабарҳо амалу ҳолатҳои давомнок ва такроршавандаро нишон медиҳанд ва бо феълҳои намуди давомдор ифода мешаванд:

Ин гуна шаб бештарин бо баъзи мӯзика ва рақс мегузашт ва дар вақти дамгирии навозанда ва хонандагон мушоира ва ё лятифагӯӣ сар мешуд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ӯ акнун ҳамеша маро масҳара карда гап мезад ва дигарон хоҳу нохоҳ бо хандаҳои худ ӯро дастгирӣ мекарданд* (Ю. Ақобиров, Баъде ки осие бозмонд). *Модар ва духтар дар поёни хона нишаста ғузакши мекарданду Дилбар модарсиро ба қоре тарғиб мекард* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

4. Хабарӣ яке аз ҷумлаҳои содда бо феълҳои мутлақ ва хабарӣ дигаре бо феълҳои давомнок ифода шавад ҳам, аз ҷиҳати маъно ба ҳам мувофиқат карда, бардавомии амал ва ҳамзамонии ҷумлаҳоро ифода мекунанд:

Ману Пўлодбой дар меҳмонхона — қорхонаи амаки Мирҷамол ро ба сандалӣ дароварда бозӣ карда нишаста будему амаки Мирҷамол дар назди чароғ болои сандалича нишаста ба рӯи зонуяш чарм гирифта маҳсӣ медӯхт (Р. Амонов, Навбахори чашмасор). *Аммо ба сабаби он ҳама қорҳои дилбеҷокунанда иштиҳои ман кўр шуда буд ва дилам чизе наметалабид* (С. Айнӣ, Куллиёт).

5. Хабарҳо амалу ҳолати баитмомрасида, қатъгардидаро нишон медиҳанд ва бо феълҳои намуди мутлақ ифода мешаванд:

Назар ба қавли падарам, бисёр ҷоҳо ва деҳаҳоро рег зер кардааст, бисёр киштзорҳо нобуд шудааст ва аз ин ҷумла боғи ангири бобоямро ҳам рег паҳш кардааст (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Дар як тарафи зери чинор сағонаи нимхаробае истодааст ва дар болои вай тўғҳо кашида шудаанд* (Ф. Ниёзӣ, Духтари

хамсоя). *Холо шахр зеру забар нашудааст ва ҳеҷ воқеаи калон ҳам рӯй надодааст* (С. Айнӣ, Одина).

6. Доимӣ будани амалу ҳолат ва ё аломату хусусият:

Дар тарафи дигари ин хона як суфаи васеи баланд буд ва дар рӯи вай як лағли тахтагини бисёр васеъ ниҳода шуда буд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Вай одатан моҳи март гул мекунад ва гулҳои бӯи хуше доранд* (И. Файзуллоев, Борони баҳорон).

7. Амалу ҳолат ва хусусияту аломати ҷумлаи соддаи якум дар яке аз замонҳо воқеъ шуда бошад ҳам, доимӣ буда, хабарӣ ҷумлаи соддаи дуюм амали дар ҳамон муддат воқеъ гардида ро ифода менамояд:

Занаш дар фермаи колхоз говҷӯи буду писари яккаву ягонааш Фирӯззон ҳамин тобистон ба хондан рафт (И. Файзуллоев, Борони баҳорон). *Хуҷра танг буд ва онҳо зону ба зону нишаста сӯҳбат мекарданд* («Садои Шарқ»). *Илми Ленин дарёи бузург аст ва мо аз чандин қатраҳои вай баҳравар шумед* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

Муносибати пайҳамзамонӣ. Дар ифодаи муносибати пайҳамзамонии ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаб хабар роли асосӣ мебозад.

1. Хабарҳои ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо шаклҳои замони гузаштаи мутлақи феъл ифода меёбанд, дар муносибати онҳо тартиби ҷой гирифтанишон низ аҳамият дорад. Дар ин ҷумлаҳо тартиби хабарҳои феъли ба таносуби замонӣ мутобиқат мекунад:

Дар кушода шуд ва мо даромадем (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Дами гулханнишини рафту айёми баҳор омад* (А. Деҳотӣ, Навбаҳори заҳматкашон). *Қорӣ-ишқамба аз харидории ман умедашро канда, ба роҳ баромад ва ман аз дунболи ӯ* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

2. Хабарӣ ҷумлаи содда якум бо шаклҳои феълии замони гузаштаи мутлақ ва хабарӣ ҷумлаи соддаи дуюм бо шаклҳои феълии замони гузаштаи давомдор ифода мегардад ва бо ин пайдарҳамии амал ифода карда мешавад.

Дар ин ҳол амали давомноки ҷумлаи охир бевосита пас аз амали мутлақи ҷумлаи аввала воқеъ мегардад:

Ман зан ва бачагонро бо асбобу анҷомашон ба ин хона кӯчондам ва худам бо писарҳо болои бом баромада регҳои ба бами хона ғуншударо бо бел рӯфта истодем (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Мулозим ба меҳмонхона баромад ва ӯрмон-полвон ҳам аз ҷояш хеста, либосҳояшро пӯшидан гирифт* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Меҳмононро аз болои кӯрпа шинонданд ва мӯйсафед ба ҳар дуи онҳо ҷой кашида медод* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

3. Хабарҳои ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст бо шаклҳои феълии замони ҳозира-оянда ифода меёбанд:

Ҳозир сардори штаби мо, полковник Авдеев меояд, шумо бо ӯ шинос мешавед ва баъд дар бораи дар кадом вазифа кор

карданатон маслиҳат мекунем (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Бодбарак ба ҳаво мебарояд ва шамол онро бардошта боло бурдан мегирад (Р. Амонов, Навбахори чашмасор).

Дар ифодаи муносибати замонии пасиҳам воситаҳои дигари забон низ истифода мешаванд. Чунончи, дар аввали ҷумлаи соддаи дуом калимаю таркибҳои **баъд, сонӣ, пас, баъд аз ин, пас аз ин, дере нагузашта** ва монанди инҳо омада, пас аз амали ҷумлаи соддаи аввал сар шудани амали ҷумлаи соддаи дуомро барҷастатар нишон медиҳанд:

Ҳама баромада рафганд ва баъд мо аз ҷо хестем («Садои Шарк»). Мардум аз сидқӣ дил хандиданд ва баъди ин музокира авҷ гирифт (Ф. Муҳаммадиев, Сози Мунаввар). Онҳо ба даромади қишлоқ омада якбора хомӯш монданд ва аз мобайн дере нагузашта сиёҳии ҳар дуяшон ҳам дар торикӣ нопадид гашт (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Овози шинс ба ғўшамон расид ва пас аз он ҳама ба ҳуҷум гузаштем («Садои Шарк»).

ҶУМЛАИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ПАЙВАНДАҚДОРИ ХИЛОҒИ

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандақдори хилоғӣ ба воситаи пайвандақҳои **аммо, лекин, вале, валекин, балки, вагарна, ҳол он ки, ва ҳол он ки, бошад, набошад** ташаккул меёбанд. Ҳиссаҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандақдори хилоғӣ аз ҷиҳати мазмун ба ҳамдигар хилоғу зид, муқобилу номутобиқ ва нобаробар мебошанд. Заминаи реалии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти хилоғӣ муносибатҳои хилоғӣ ва қиёсии байни ашёю предметҳо, факту процесҳо ё субъектҳо ва амалиёту ҳолати онҳо мебошад. Муносибатҳои хилоғӣ дар забон ба воситаи сохти ҷумла, пайвандақҳо, маънои хабарҳо ва таркиби луғавии ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб ифода меёбанд.

Пайвандақҳои **аммо, лекин, вале, валекин** дар ифодаи муносибатҳои хилоғӣ ва муқобилгузори асосан ҳаммаъно ва муроди ҳамдигар мебошанд. Пайвандақҳои **аммо, лекин** дар услубҳои китобӣ ва гуфтугӯ баробар кор фармуда мешаванд, пайвандаки **вале** бошад, хусусияти китобӣ дорад:

— Оре, дар он дарёи хуну оташ зани Темурмалик ҳам монанди ҳазорон занон, бачагону пирион ва беморон фарқ шуда рафт, аммо тифли навзоди ӯ саломат монд (С. Айни, Исьёни Муканнаъ). Дар кӯча зери кӯпрӯкхоро ҳам дида баромаданд, аммо табиби афғонӣ — Асадуллои кобулӣ дар ҳеҷ ҷо набуд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Тӯй гузашт, лекин баробари гузаштани тӯй ба хонаи Бозор азо, мотам ва мусибат омад (С. Айни, Қуллӣёт). Қолхоз ташкил карда кулакро нест кардан лозим, вале кулак ба осонӣ ҷон намедихад (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Пайвандақҳои **лекин, валекин** дар назм ба шакли ихтисор — **лек, вале** ҳам меоянд:

*Шаб омад, лек маҳтобам наёмад,
Фурӯғи чашми беҳобам наёмад*

(М. Фарҳат)

Пайвандаки аммо моҳиятии соф хилофӣ, муқобилгузорӣ, муқобилгузории эзоҳӣ, муқобилгузории маҳдудӣ, муқобилгузории қиёсӣ, муқобилгузории ҳулосавӣ дорад ва серистеъмолтарини пайвандаки хилофӣ ба шумор меравад.

Пайвандаки **аммо** дар ифодаи муносибатҳои хилофӣ, муқобилгузорӣ ва қиёс бо пайвандакҳои **лекин**, **вале** дар ташаккули ҷумлаҳои мураккаби пайваст ҳаммаъно бошад ҳам, вале аз ҷиҳати тарзи истеъмол ва тобиши маъно фарқ мекунад ва онҳо ҳамеша ҳамдигарро иваз карда наметавонанд.

Дар ҷумлаи мураккаби пайваст бо пайвандаки **аммо**, **лекин**, **вале** ифодаи муносибати муқобилгузорӣ ба воситаи дар яке аз хабарҳо (бештар дар хабари ҷумлаи соддаи дуюм) омадани маънои инкор пурқувват мегардад:

Хизматгори ӯро аз пеши мирзо баровардани ӯ шуданд, аммо ӯ рафтани намехост (С. Айни, Марги судхӯр). *Шариф-амакам дастархони маро дида, нон пурсиданд, аммо нон набуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Пайвандаки **балки** аз пайвандакҳои **аммо**, **вале**, **лекин** бо хусусиятҳои ҷудогонаи худ фарқ мекунад. Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасте, ки ба воситаи ин пайвандак ташкил меёбанд, аз ду ҳолату вазъияти хилофи якдигар яке содир шуда, имконияти воқеъшавии яке аз онҳо таъкид карда мешавад.

Ин манзараи ғоҷиангез маҳсули даштҳо ва беруни шаҳрҳо набуд, балки дар шаҳрҳо ҳам аз гуруснагӣ мурдан дар ҳукми одаи даромада буд (С. Айни, Куллийет). *Ба фикри ман, писарам, маро ба ягон бригада ҳамроҳ кардан мондан даркор не, балки аз худӣ мо як бригадаи нав тартиб додан лозим* (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандаки **балки** хабари ҷумлаи якум, одатан, маънои инкорӣ дорад, ки дар он факт ва ё ҳодисае инкор карда мешавад, дар ҷумлаи дуюм бошад, аз ҷиҳати иборат будани номутобиқати ва ё маънои хилофӣ шарҳ дода мешавад:

Не, ҳамашон назадаанд, балки чанд нафарашон задаанд (С. Айни, Ғуломон). *Замини Сари Чӯй аз онӣ вай нест, балки вай онро кайҳо ба ҳар дуи шумо додааст* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар таркиби ҳиссаи якуми ҷумлаи мураккаби пайваст бо пайвандаки **балки** ҳиссачаҳои таъкидии **фақат**, **танҳо** омада, ҷиҳатии номутобиқатии қисмҳои ҷумлаи мураккабро пурқувват мекунад, ин вақт тарзи ифодаи ҳиссаи дуюми ҷумлаи мураккаб ба тариқи **градация** торафт пурқувват мешавад.

У на танҳо хурдсол буд, балки қадаш паст ва танаш қоқи камӯшт ҳам буд (С. Айни, Куллийет). Дар он ҷо **на танҳо** пӯс-

ти одам дигар мешавад, **балки шуур ва ҷаҳонбинии он тағйир меёбад** (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз).

Дар таркиби ҷумлаи соддаи якум ҳиссаҳои инкории **на ин ки** омада, муносибати ҷумларо равшантар зоҳир мекунад:

Бача на ин ки воситаи хурсандии шумост, балки вай граж-данини оянда мебошад («Маориф ва маданият»).

Чунон ки зикр шуд, муносибати ҳилофию муқобилгузори ба воситаи пайвандаки **ӯ** низ ифода мешавад:

Аз ғалабаи инқилобӣ Бухоро ҳафтаю моҳҳо гузаштаасту вай ҳанӯз ягон ҳавлию хонаи дуруст надорад (Ҷ. Икромӣ, Ду-воздаҳ дарвозаи Бухоро).

Дар алоқамандӣ ва ифодаи муносибатҳои синтаксисии ҷум-лаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҳилофӣ пайвандакҳои **ҳол он ки, ва ҳол он ки, бошад** истифода мешаванд. Пайвандакҳои **ҳол он ки, ва ҳол он ки** характери китобӣ дошта, пайвандаки **бошад** дар забони адабӣ ва гуфтугӯ баро-бар истеъмол меёбад, ки он асосан муносибати ҳилофии қиёси-ро ифода мекунад:

Дар қиёфаи ӯ, дар муомилаи ӯ бо дигарон ҳеҷ гуна осори такаббури «бузургворона» мушоҳида карда намешуд ва ҳол он ки бо хондани китобҳои Айни ӯро сдами боқарруфар ва «си-по» тасаввур менамудем (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Бори ман қуввати як навҷавони понздаҳ-шонздаҳсолаи танду-рустро талаб менамуд, ва ҳол он ки ман бачаи ёздаҳсола бу-дам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Аммо ғайр аз писари Темурмалик дигарон зимистон бар қишлоқи худ бармегарданд ва ӯ бошад тобистону зимистон дар он ҷо зимдагонӣ мекунад* (С. Айни, Куллийт). *Сафар об ях кардааст мегӯяду ба ман бошад хунук заррае ҳам таъсир накардааст* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Пайвандаки **бошад** ҳамчун шакли аористи феъли **будан** ба назар расад ҳам, дар вазифаи пайвандак маънои асоси луғавӣ ва хусусиятҳои феълии худ — замон, сифа ва намудро, гум карда, фақат шахсу шумораро нигоҳ медорад: бошам, бошӣ, бошад, бошем, бошед, бошанд. Пайвандаки **бошад** одатан дар таркиби қисми дуюми ҷумлаи мураккаб пас аз калимае меояд, ки объекти муқоиса ва ё муқоисаи ҳилофӣ қарор мегирад:

Падарашро надида рафтан мумкин нест, он кас бошанд, ду рӯз боз наомадаанд («Садои Шарк»). *Ваҳши мо Мисри советӣ аст, даръёи Ваҳш бошад, Нили советӣ аст* (С. Улуғзода, Нав-обод).

Пайвандаки **бошад** гоҳе танҳо муносибати қиёсиро ифода мекунад:

Дар ин киштзор гурӯҳе аз занон алафҳои бегонаи сабзӣ ва пиёз барин сабзавотҳои нозуқро дасткаш мекарданд, мардон бошанд, заминҳои харбуза ва тарбузро варқонӣ, картошкаҳоро каландгардонӣ менамуданд (С. Айни, Дохунда). *Соате нагу-зашта сандуқи Қосимҷон боз ҷои пештараашро ишғол кард,*

худи Қосимҷон бошад, боз рафта дар пеши самовор нишаст (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҳилофии қиёсӣ ёриди-
хандаи **бошад** бо пайвандаки **ва**, у ҳамроҳ омада метавонад.
Агар онҳо дар байни ду қисми ҷумлаи мураккаби пайваст
оянд, ёридохандаи **бошад** дар таркиби қисми дуюм — пас аз
аъзои қиёсшаванда меояд:

Падарам бо як хез аз ду бозуям нигоҳ дошт ва ман бошам,
пояк зада гирьякунон ва фаръёдкунон «меравам, меравам» —
гуён нола мекардам (С. Айни, Ёддоштҳо). Адо кардани қарзи
мурдаи падарам ва ҳуроки зимистони мо ба саломат мондани
ҳамин ҷуворӣ вобаста буд ва ғӯза бошад, пояхушк шуда кайҳо
талаф шуда рафта буд (С. Айни, Ёддоштҳо). Ин одам ба миё-
ни худ чанг меандохт ва Пӯлод бошад, даст дароз карда, дар
замин чизеро мекофт (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Пайвандаҳои **вагарна**, **набошад** аз ҷиҳати вазифа синоними
ҳамдигар мебошанд Вале пайвандаки **вагарна** китоби буда,
пайвандаки **набошад** хусусияти умумчиестеъмоли дорад. Ин ҳар
ду пайвандак барои алоқа ва ифодаи муносибати муқобилгу-
зорӣ ва қиёсии байни ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб истифода ме-
шаванд:

Хайрият ки, модарарӯсам дӯст медоштааст, набошад аз ҳа-
мин тавр оши палави мурғин маҳрум мемондам (Ҷ. Иқромӣ,
Духтари оташ). Хайрият, дар дӯхонҳои Когон ину он ёфт шуда
меистаду мо меҳарем, набошад дар мо ҳам ҳеч чиз набуд
(Ҷ. Иқромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). Барои муллоӣ хату
савод шарт нест, вагарна бештарини муллоҳои дар ин ҷо ни-
шаста аз сафи муллоён бояд бароянд (С. Айни, Ғуломон).

Муносибати ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби
пайвасти ҳилофӣ асосан муқобилгузорӣ ва қиёс бошад ҳам, то-
биш ва ҷилоҳои маъноии зиёде доранд. Бинобар ин ҷумлаҳои
мазкурро аз ҷиҳати ифодаи маъно ва тобишхояшон ба гурӯҳҳо
ҷудо кардан мумкин аст.

а) **Хилофӣ холис**. Дар ин гуна ҷумлаҳои мураккаб ходисаву
воқеа ё фактҳои баробарвазну баробармаъно ба якдигар муқо-
бил гузошта мешаванд:

Гӯё имшаб дар арк ғайр аз амир ва қушбегӣ каси бедоре
набуд, аммо бедориҳои онҳо ҳам ба осудагии мазормонанди арк
халал намерасонид (С. Айни, Қуллӣёт). Ман рафиқи шумо ба-
рин нависанда ва шеърдон нестам, лекин ман табибам, табъ ва
руҳи инсонро мешиносам (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

б) **Хилофӣ маҳдудӣ**. Дар ин гуна ҷумлаҳои мураккаби пай-
васт ҷумлаи содаи дуюм барои амалӣ гардидани он ҷӣ, ки дар
ҷумлаи якум ифода шудааст, имконият намедихад, ҳамчун оми-
ли маҳдудкунанда воқеъ мегардад:

Ман чакманамро тамоман ба шумо меодам, лекин худам
чакманӣ дигар надорам (С. Айни, Қуллӣёт). Хат дар хонаи да-
рун, ба даруни сандуқ аст, лекин ҳозир дар хона меҳмони зан

аст (С. Айнӣ, Куллиёт). Боз маро рост карда шинонданӣ шуданд, лекин ба ман ёрои нишастан намонда буд (С. Айнӣ, Куллиёт). Юнусбой, бешубҳа, одами дилсоф аст, кор кардан меҳонад, бригадири бад набуд, аммо ба раисӣ зӯраш нарасида истодааст (С. Улуғзода, Навобод).

Муқоиса ё муносибати қиёсӣ маънои васеъ дорад ва мазмунҳои қиёс, монандкунӣ, номутобиқатӣ, нобаробарӣ қиёси ҳилофӣ ва монанди инҳоро дарбар мегирад. Дар ин гуна ҷумлаҳои мураккаб пайвандакҳои **аммо**, **лекин**, **вале**, **бошад**, **ҳол он ки** ва таркиби лексикӣ ифодакунандаи муносибатҳои ҳилофӣ қиёсӣ истифода мешаванд:

Дар даври амир қадидҳо дигар ҳел рафтор мекарданд, лекин мо бояд дигар ҳел рафтор кунем (Ҷ. Иқромӣ, Тахти воҷгун). Дар натиҷаи вайронкориҳои босмачиёни тороҷгар киштукори мамлакатамон аз сад шаст монда буд, ҷорводорӣ бошад, ним кам шуда буд (С. Айнӣ, Куллиёт). Саҳву хато дар ҳақиқи як кас мешавад, ду кас мешавад ва ҳол он ки «саҳв» дар ҳақиқи ҳамаи деҳқонон рафтааст (С. Айнӣ, Ғуломон).

в) **Ҳилофи эзоҳӣ**. Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҳилофӣ, ки муносибати эзоҳӣ доранд, ҳиссаи дуюм ҳиссаи якумро як навъ шарҳу эзоҳ медиҳад:

Ин идора аз мардуми Бухоро иғвогаронро ёфта барои худ агент кардан гирифта, ҳар рӯз чанд ҳавлиро кофтуков мекард ва чанд касро ба амир гуфта ҳабс мекунонд, аммо ҳамаи ин кофтуков ва ҳабсҳо ба роҳи провокационӣ мешуд (С. Айнӣ, Куллиёт). Маҳсуми ланҷ ҳоло зиндааст ва то тарошидани як риш мағасвор ғинг-ғингкунон як китоб гап мезанад, лекин гапаш заррае намяк надорад (А. Дехотӣ, Куллиёт). Дар сари дастархон аммааш ба Шодигул нигоҳҳои маънидори табассуломез мекард, вале дар нигоҳи вай осори ноҳушнудӣ ё маломате дида намешуд (С. Улуғзода, Навобод).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдори ҷудой. Хусусияти асосии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдори ҷудой дар ин аст, ки аз факту ҳодисаҳо ва воқеаҳои ифодаёфта ба амал омадани яке имконпазир аст, яъне аз фикрҳои ҷудогонае, ки бо ҷумлаҳои соддаи таркиби онҳо ифода меёбанд, фақат яке содир шуда, дигаре воқеъ намегардад ё ки онҳо паси ҳам воқеъ гардида, ҳамдигарро иваз мекунанд.

Мафҳуми «ҷудой» ин ҷо ба маънои тафовути кул, ҷудои мутлақ наомада, муносибати **альтернативии** байни факту ҳодисаҳои нишон медиҳад, яъне ҳар як ҳодисае, ки имконияти реалӣ ё гумонии воқеият дорад, дар сурати истисно ё тамоман инкор намудани ҳодисаи дигари ҳамшафати он бояд ба вучуд ояд. Ҷунончи, дар мисолҳои зерин дар як вазъият имконнопазирии воқеъ гардидани ҳодисаҳо баён ёфта, фақат дар шароити ба амал наомадани яке имконияти ба вуқӯъ пайвастанӣ дигаре ба миён меояд:

Ин ҳол боз як ду рӯзи дигар давом хоҳад кард, дар ин миён

« ман дар таги қин хоҳам мурд, ё аз гап гирифтан ноумед шуда маро хоҳанд кушт (С. Айний, Куллиёт). Ё дар идора касе набуд, ё телефон вайрон буд (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожгун).

Дар мисолҳои зерин ҳодисаю воқеаҳо имконияти якбора дар як вақт рӯй додан надоранд, онҳо ҳамдигарро иваз мекунад:

Аз пеши назараш гоҳ қомати ҳамидаи муаллими кӯҳансол мегузашт, гоҳ рӯи ҳам ғамгину ҳам қаҳролуди модараш (П. Толлис, Повесть ва ҳикояҳо).

Гоҳ додӣ ту ба дастам омон,
Гоҳ додӣ ту ба ман говрона.

(Лоик)

Модарам, модари билиштиям!
Зиндагӣ гаҳ ба ҳеш мегиряд,
Бар замин осмони бепоя
Гаҳ ба ҳоли пареш мегиряд

(Лоик)

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой бо ёрии пайвандакҳо, ҳамчунин бо воситаҳои луғавӣ ташкил меёбанд. Пайвандакҳои ҷудой унсuri зарурии сохти ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой мебошанд:

Киҳо ба он ҷойҳо рафтаанд, ё ҷанобашон онҳоро ном ба ном медонанд (Р. Ҷалил, Шӯроб). Ман ба назди шумо равам, ё ки шумо ба назди ман биёедо як квартиро ҳолӣ карда диҳам (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). То вақти ҳосилгундорӣ бояд аз район ягон дастуруламал ояд, ё ин ки худам машварат карда бо қарори аксарият ягон кор мекунем (С. Айний, Ғуломон).

Гар пиндорӣ, диламро ҷуз ту ёре ҳаст — нест,
Ё ғамамро ғайри меҳрат ғамгусоре ҳаст — нест.

(А. Лоҳутӣ)

Ба гурӯҳи воситаҳои луғавӣ калимаҳои **гоҳ (гаҳ, гаҳе)**, **баъзан**, **як вақт**, **дам (даме, як дам)**, **яке-ро** дохил кардан мумкин аст. Ин калимаҳо дар сурати ба гаври ҷуфт, такрор омадан воситаи луғавию грамматикӣ ташкилдиҳандаи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой шуда метавонанд. Онҳо ҳангоми такрор дар таркиби ҳам қисми якуми ҷумлаи мураккаб ва ҳам қисми дууми он омада, қолиби муайяни синтаксисиро ташкил медиҳанд:

Гоҳ дар зери сари мо санг буд,
Гоҳ манзил Қасри Шоҳавранг буд.

(М. Турсунзода)

Дарахтон кайҳо барғояшонро партофта шоҳу танаҳояшонро **гоҳ** борон шуфта мегузашт, **гоҳ** барф паҳи мекард (П. Толис, Повесть ва хикояҳо). **Баъзан** падариш меомад, **баъзан** мо ба назди ӯ мерафтем («Садои Шарк»). **Баъзан** хулуқиҳои сахти даҳ понздаҳ дараҷа ҳам мешавад, **гоҳо** барфи баланд ҳам меборад (Ю. Ақобиров, Водии муҳаббат).

Аз воситаҳои луғавию грамматикӣ мазкур калимаҳои **гоҳ** (гоҳе, гоҳо, гаҳ, гаҳе) хеле серистеъмол буда, услуби китобист, калимаҳои **баъзан**, **як вақт**, **як маҳал** хусусияти адабӣ ва умумистеъмоли дошта, калимаҳои **дам**, **яке** хоси забони гуфтугӯ мебошанд:

Дам он китоби шавқоварро ман меҳондам, **дам** вай меҳонд. **Яке** вай пеш мегузашт, **яке** ман. **Як дам** ман борро мебардоштам, **як дам** вай мебардошт («Садои Шарк»).

Хусусияти ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудонӣ, ки бо ёрии воситаҳои луғавию грамматикӣ ташкил меёбанд, дар ин аст, ки ҳодисаю воқеаҳои тасвиршаванда панҳам содир мешаванд, онҳо якдигарро иваз мекунанд, ҳатто ба навбат такроран воқеъ гардида метавонанд, яъне заминаи реали доранд; воқеъ гардидани амал ва ҳодисаю воқеаҳои, ки дар ҳар ду қисми ҷумлаи мураккаб ифода меёбанд, имконпазир аст. Ин маънӣ ва ин хусусияти ҷумлаҳои мураккаби пайвасти маҳз бо ёрии воситаҳои луғавӣ ифода мешавад:

Гоҳ Чобир ҳарифро ба тағаш зер мекард, **гоҳ** Восеъ — ӯро (С. Улуғзода, Восеъ). **Гоҳ** монанди асал ширину хушбӯӣ аст он. — **Гоҳ** чин монанди мавҷи баҳр дар рӯяш он (М. Турсунзода).

Пайвандакҳои ҷудой воситаи асосии ташаккули ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой мебошанд. Пайвандакҳои ҷудой дар ҷумлаҳои мураккаб дар шакли ҳам танҳо ва ҳам такрор меоянд. Дар шакли танҳо омадани онҳо кам воқеъ мегардад, асосан ба тарзи такрор меоянд. Дар ҳолати такрор шудани худ ин пайвандакҳо муносибати ҷудонӣ байни ҳиссаҳои ҷумлаи мураккабро қувватнок мегардонанд. Бояд гуфт, ки ҳангоми такрор омадани пайвандакҳои ҷудой (**ё**, **ё ки**, **ё ин ки**) фақат ҷузъи аввалии онҳо (**ё**) такрор шуда меояд:

Ё мавсими сабри ман ҳазон шуд,
Ё нахли умед бар надорад.

(А. Лоҳутӣ)

Ё рӯзи таъинкардаи ман маъқул нест, **ё** ҷое, ки аз рӯи тақсирот расидааст (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). **Китобҳои** кӯҳна ҳастанд, лекин онҳо **ё** дастраси мо набуданд, **ё ки** мо ҳоло онҳоро хонда наметавонистем (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **Ба** сари ту ин балоҳоро магар ман овардам, **ё ин ки** Арбоб Рӯзӣ, **ё** ҷаноби ноиб, **ё** ҷаноби Қорӣ оварданд (С. Айний, Марги судхӯр).

Дар чумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандаки такрорӣ ё ...ё хабари ҳар ду чумлаи содда як хел (айни як калима) бошад, одатан, дар чумлаи дуҷум алоҳида зикр намешавад:

Не, ё тӯ маро мегалтонӣ, ё ман туро! — ҷавоб додааст падарам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар байни ду чумлаи саволӣ дар дохили чумлаи мураккаби пайваст пайвандаки ҷудой омада метавонад. Дар ин ҳол алоқан ин ду чумла озодтар буда, дар байни онҳо ист нисбатан зиёдтар аст:

Дигар он ки ҷаро дӯсти ман маро барои ҳуҷра умедвор карда, ба пеши ин гадои бекасу кӯй фиристод, ё ин ки ӯ маро бо-зи додан меҳост? (С. Айни, Марги судхур).

*Офтобаш гарм, аз ҳозир баҳор омад магар,
Ё зимистон қаҳр карду рафт бар ҷои дигар.*

(А. Деҳотӣ)

Чумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой хусусиятҳои гуногуни маъноию грамматикӣ доранд.

1. Дар онҳо ҳодисаю воқеаҳо ба тарзе ифода меёбанд, ки ҳар яки онҳо барои инкор ё истисноӣ дигаре шарту шароит фароҳам меоварад:

а) барои боздоштани яке аз амалиётҳо ё содир нашудани яке аз факту ҳодисаҳо амру фармон, илтимосу илтиҷо карда мешавад, талаб ва ё ҳукми қатъӣ бароварда мешавад. Дар ин қабил чумлаҳо пайвандакҳои такрори ё... ё, ё... ё ки истифода гардида, хабарҳои чумлаҳои содда бо шаклҳои феълии сифаҳои амрӣ, хабарӣ ва шартӣ-хоҳишмандӣ ифода меёбанд:

Ё бояд корро хобонем, ё асбоби нав диҳад (С. Айни, Одина). Ё дар ҳамин ҷо меистегон, ё ба ҷои дигар фиристода мешавад (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Ба хона ё шумо маро роҳ намедиҳед, ё ман шуморо! (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид);

б) ҳодисаю воқеаҳо якдигарро қомилан инкор накарда, яке дигареро аз шароиту вазъияти номусоид ва ё ғайриимкон берун мекунад. Хабарӣ ин гуна чумлаҳо бо шаклҳои феълии сифаи хабарӣ ифода меёбад ва чумлаҳои содда тахмину гумонро ифода мекунанд:

Вай ё чӣ гуфта ҷавоб доданаширо надонист, ё ки ёди Ҳамроҳони марҳума уро ба ҳаёл андохта буд (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожгун). Магар шумо ҳеҷу табор надоштед, ё магар онҳо ҳам ба шумо ёрӣ надоданд? (С. Айни, Куллийт). Дар ин ҷо, ё ягон хатои рафиқ Ҳасан ҳаст, ё ин ки дар вақти кор ягон дасти бе-гона ба миён даромадааст (С. Айни, Куллийт).

2. Ҳодисаю воқеаҳои чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаб характери ғайриреалӣ, шартӣ доранд.

Характери ғайриреалии чумлаҳо ба сохту оҳанги онҳо низ вобаста буда, гурӯҳи қалони онҳо бо оҳанги пурсиш, тахмину шубҳа ифода меёбанд, аксар вақт ҳиссаҳои саволӣ, воҳидҳои

модалӣ ва туфайлӣ мегиранд, хабарҳои ҷумлаҳои содда бештар бо ғибаҳои амрӣ ва шартӣ-хоишмандӣ ифода меёбад:

Ин бироҳа маро ба мақсад мерасонида бошад, ё аз роҳи калон дур афтода, аз ягон тарафи дигар сар мебароварда бошам? (С. Айний, Асарҳои мунтахаб). *Ин кор қасдан карда шуда бошад, ё оби ҷӯй дамида ба таги хиштҳо фурумадааст?* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Онҳо, мумкин аст, пеш-пеш гурехта раванд, ё ки аскарҳои сурх хабардор шуда биёянд* (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожгун). *Магар ин Мария, аст, ё Ҳалим ба ман шӯҳӣ мекунад?* (Р. Чалил, Ҳикояҳо).

3. Ходисаю воқеаҳо, ки дар қисмҳои ҷумлаи мураккаб ифода меёбанд, заминаи реалӣ дошта, воқеъ шудаанд ва ё воқеъ шуданашон имконпазир аст. Хабарҳои ҷумлаҳои соддаи таркиби ин гуна ҷумлаҳои мураккаб бо шаклҳои феълии замони гузаштаи ғибаи хабарӣ ифода меёбанд:

Ба қафо баргашта асп тохтан ҳам мумкин набуд, ё ба тир мезаданд, ё асп давонда онҳоро дастгир мекарданд (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожгун). *...баъзе деворҳои тири милтиқ «лесид» гузашта, ё ки тири тӯп сӯроҳ кардааст* (Ҷ. Иқромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). *Гӯшти хомро акан Мадалӣ аз ҷароғоҳ меоварад, ё ин ки ҷӯшонҳо мефиристанд* (М. Наҷмиддинов, Даръе маҷрои нав меҷӯяд).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой аз ҷиҳати таркиб ба тарзи кушода дохил мешаванд ва дар таркиби онҳо аз ду зиёда ҳам ҷумлаҳои содда омада метавонанд:

Магар ба дарде талаф шуд, ё ки аз нотавазии ӯ фоида бурда гургонаш дарониданд, ё деге заҳматаш расонид ва ё дар камингоҳе ғаниме будааст, ки аз ӯ интиқом кашид (С. Айний, Одина).

ҶУМЛАИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ҲОЛӢ

Дар забони адабии тоҷик қилиби махсуси ҷумлаҳои мураккаби пайваст мавҷуд аст, ки аз қилибҳои ҷумлаҳои мураккаби пайвасти муқаррарӣ фарқ мекунад. Хабарҳои ҳиссаи якуми ин гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаб бо шакли ғайритаҷрибӣ феъл (феъли ҳол бо-а) ифода шуда, хабарҳои ҳиссаи дуюми онҳо дар шакли тасрифӣ меояд:

Забони тоҷикӣ яке аз қадимтарин забонҳои дунё буда, бо ин забон асарҳои оламшумулӣ илмӣ ва адабӣ офарида шудаанд (Н. Маъсумӣ, Асарҳои мунтахаб). *Рӯди Пирмаст аз шарқи шимолӣ ба ғарбӣ ҷанубӣ ҷорӣ шуда омада, дар қарибии ғӯшаи шарқӣ-шимолӣи Ғиждувон оби он рӯд ба ду тақсим мешавад* (С. Айний, Ёддоштҳо). *Бисёрини коргарони ин истеҳсоли роҳи оҳан аз ҳамин қишлоқ буда, қисмашон дар депои Когон кор мекарданд* (Ҷ. Иқромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). *Ҳаво мулоим шуда, аз рӯи замин барф саросар барҳам хӯрд* (Ҷ. Иқромӣ, Зоғҳои бадмур).

Алокаи грамматикӣ ва маъноии ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби ҳоли нисбат ба ҳелҳои дигари ҷумлаи мураккаби пайваст зичтар ва барҷастатар мебошад. Ин хусусияти ҷумлаҳои мураккаби мазкур ба туфайли хабари ҳиссаи якуми он ба амал меояд. Шакли ҳоли хабари ҳиссаи якум нотамоӣ ва бардавомии амалу воқеа ва фикрро низ далолат мекунад. Шакли ҳоли ҳиссаи якуми ҷумлаи мураккаб инчунин боиси ба амал омадани интонацияи махсуси баён мегардад. Қисми якуми ҷумлаи мураккаб бо оҳанги паст сар шуда, тадриҷан баланд мешавад. Дар охири ҷумла як фосилаи кӯтоҳи заданок ба вучуд омада, аз воқеъ гардидани ҳиссаи дууми ҷумлаи мураккаб огоҳ мекунад. Ҷумлаи соддаи дуум бо оҳанги нисбатан паст оғоз ёфта, бо як маром давом мекунад ва дар охир паст шуда, катъ мегардад:

Чои истиқомати Мулло Вафо дар Бухоро, дар мадрасаи Шодимбой буда, шоири ҷавони машҳур Шоҳин ҳам дар он ҷо истиқомат дошт (С. Айний, Ёддоштҳо). *Зимистон рафта, боронгариш аввали баҳор сар шуда буд* (П. Толис, Повесть ва хикояҳо).

Ҷумлаҳои мураккаби ҳоли асосан ба воситаи интонация, яъне бепайвандак ташаккул меёбанд. Аммо баъзан бо пайвандакӣ пайвасткунанда омадани онҳо ба назар мерасад:

Ба ҳар ҳол, умри ман ба поён расида ва рӯзи ман ба шумор мондааст (С. Айний, Дохунда). *Тираном ба охир расида ва зимистон наздик омада буд* (С. Айний, Ғуломон). *Бо кӯмаки духтарон ва партизанҳои гирду атроф қисме аз беморон наҷот ёфта, вале қисми дигарашон ҳангоми тирпарронӣҳо набуд шуданд* (И. Файзуллоев, Борони баҳорон). *Баъзе деворҳои тири милтиқ «лесида» гузашта, ё ки тири тӯп сӯроҳ кардааст* (Ҷ. Икромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро).

Ғоҳ дар таркиби ҳиссаи якуми ҷумлаи мураккаб ҳолҳои замон, махсусан, калимаи **ҳанӯз** омада, интонацияи онро қувват медиҳад ва воқеъ гардидани амали дигарро ногузир мегардонад. Хабарӣ чунин ҷумлаҳо бештар дар шакли инкор воқеъ мегардад:

Карим ҳанӯз лаб накушода, дарди саҳте авзон Ҳайдарқуло тағйир дод (Ҷ. Икромӣ, Тахти воҷгун). *Ҳанӯз ман ба навиштани ин суханон шурӯъ накарда, зани амаки Сангинбойро аз таги дарвозаи муаллима, зани амаки Эшмаҳмад ҷеғ зад* (Р. Амонов, Навбаҳори чашмасор). *Ҳанӯз даҳ-дувоздаҳ қадам наарафта, аёси хунук ба онҳо таъсир кард* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Ҳанӯз як-ду километр роҳ тай накарда, водии зарнисори Ҳисор оғӯши худро мекушояд* (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз).

МУНОСИБАТҲОИ МАЪНОИ ДАР ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ҲОЛИ

Дар байни ҳиссаҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайвастии ҳоли ҳамаи муносибатҳои маъноие, ки барои ҷумлаҳои мураккаби пайвасти муқаррари характернок мебошанд, вучуд доранд.

1. **Муносибати шумур:** *Мадрасаи Мири Араб асосан дуошъёна буда, ҳуҷраҳои асосиаш хоҳ дар ошъёнаи яқум бошад ва хоҳ дар ошъёнаи дуҷум, пешравоқ доштанд* (С. Айний, Ёддоштҳо). *Ранги рӯи Содиқ нарида, сар то пояш ба ларза даромад* (С. Айний, Ғуломон). *Қади ин одамҳо наст ва танаашон ғафс буда, либосҳояшон бо либосҳои аҳли дарбор монандӣ надошт* (С. Айний, Ғуломон). *Ҳаво андак сард гашта, осмон абрнок ва манзараҳои шаҳр дилгиркунанда буданд* (Ҷ. Иқромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). *Синни ӯ тахминан 30-сола буда, қомати баланд, бадани ғафс, рӯи гандумгуни сафедчатоби калони пурра дошт* (С. Айний, Ёддоштҳо). *Айёми зимистон гузашта, баҳор омад* (С. Турсун, *Аз субҳ то шом*).

2. Муносибатҳои замонӣ:

а) **муносибати ҳамзамонӣ:** *...доирахабарҳо ҳам қариб баромада тамом шуда, ҳавлӣ аз одамони бегона ҳолӣ шуда омада буд* (С. Айний, Ёддоштҳо). *Офтоб ба уфуқ хеле наздик шуда, насими салқини бегоҳӣ хеста буд* (П. Толис, *Повестъ ва хикояҳо*). *Айёми тобистон буда, вақтҳои рӯиҳавлиҳобӣ буд* (С. Айний, Куллийёт);

б) **муносибати паиҳамзамонӣ:** *Дари обхона кушода шуда, касе сари худро дарун кард* (С. Айний, *Дохунда*). *Дар берун овози гап шунида шуда, баъд аз қадаре ба хона Дилбар ва Латоғат даромада омаданд* (Ҷ. Иқромӣ, *Шодӣ*).

3. **Муносибати сабабу натиҷа:** *Девори қалъа бар болои девораи табишӣ кӯҳ бинӣ ёфта, як ҳисори баланди устувор ва душворгузаре пайдо шуд* (С. Айний, Ёддоштҳо). *Восеъ аз нолишҳои пурсӯзу гудози занак воқеаро фаҳмида, чеҳраи арақини офтобхӯрдааш хира гашт* (С. Улуғзода, *Восеъ*). *Маҷлис ба итмом расида, ҳама ба долон баромаданд* (Р. Ҷалил, *Одамони ҷовид*). *У дар баҷаиаш аз ҳар ғалтида, як пояш шикаста буд* (Ю. Ақобиров, *Баъде ки осиеъ бозмонд*). *Дар дашту даман барфҳо об шуда, замини ба ҳоби зимистон рафта ҷон мегирифт* (С. Турсун, *Қамони Рустам*). *Аз ду тирезаи роғкушода ҳавои тоза даромада, ҳавои хона мӯътадил гашта буд* (Ю. Ақобиров, *Осмони соф*). *Имсол тобистон хушк омада, кишт ва боғи мо аз ташнагӣ ба қазир шудан расида будааст* (С. Улуғзода, *Субҳи ҷавонии мо*). *Хунам бисёр рафта, дармонам хушк шуд* (Р. Ҷалил, *Одамони ҷовид*). *Аҳли ҷамоа аз кори рӯзона монда шуда, ҳозир ҳамагӣ масти хоб буданд* (А. Деҳотӣ, *Қаромати охирин*).

4. **Муносибати қиёсӣ:** *Як тарафи ин майдон ба пушти айвон*

пайваста, тарафи дигараш девори похсаи завод аст (С. Айнӣ, Куллиёт). Ҳоло як қисми заминҳо кор карда шуда, як қисмашон ҳамин тавр сабзпӯш шуда хоб кардаанд (Ҷ. Икромӣ). Як қисми аскарони сурх ба қишлоқ зер карда даромада, қисми дигарӣ ба тарафи кӯҳ нигоҳ карда асп монд (Р. Чалил, Одамони ҷовид). Бештарини аҳолии ин мадраса шофиркомӣҳо, нуратоӣҳо буда, қисми дигарашон аз шаҳри Бухоро ва атрофи он буданд (С. Айнӣ, Еддоштҳо). Мехмон писари қозикалон — домулло Абдушуқури марҳум, Шарифҷон-махдум буда, мизбон — соҳиби хона Мулло Абдусалом ном домуллои кунҷакии акаам будааст (С. Айнӣ, Еддоштҳо).

5. Муносибати хилофӣ: Аммо ба босманиён «ғозӣ» шудан муяссар нашуда, ҳама ғурӯҳ-ғурӯҳ «шаҳид» мешуданд (С. Айнӣ, Дохунда). Хўҷаназар маро ва деҳқонони дигарро ба муқобили колхоз иғво карда истода, ҳудаш аз ҳама пештар се ҳоҷагӣ шуда ба колхоз даромада гирифт (С. Айнӣ, Ғуломон). Лекин эълони сабукиҳо дар қабулкунандагони ислом як эълони расмӣи таъшиқотӣ барои қабул кунонидани дини ислом буда, дар ҳақиқат, мардуми маҳаллӣ хоҳ дини исломро қабул кунанд, хоҳ не, дар шикаҷаи бисёр саҳти миллӣ ва дар ғоратгарии доимӣ беҳайёна гирифтгор карда шуданд (С. Айнӣ, Исьёни Муқаннаъ).

Муносибати хилофӣ ва муқобилгузорию номутобиқатии байни ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаби пайвасти ҳолӣ хусусан вақте хеле равшан зоҳир мешавад, ки дар байни ҳодисаҳои таркибии онҳо пайвандҳои хилофӣ омада бошанд:

У як одами пурпурбадани биринҷирӯй, сурхчамӯй ва мешчаиш буда, аммо чашмонаш на бо нури зақо ва зиракӣ, балки бо оташи қаҳру ғзаб ҳамеша дурахшида меистоданд (С. Айнӣ, Еддоштҳо). Ин роҳ монанди роҳҳои зеризаминӣ болаш пушида набуд, балки сар то сари болаш монанди дутаҷҳои иморатҳои баланд кушода мебошад (С. Айнӣ, Дохунда). Бо кӯмаки духтурон ва партизанҳои гирду атроф қисме аз беморон наҷот ёфта, вале қисми дигарашон, ҳангоми тирпарронӣҳо набуд шудаанд (И. Файзуллоев, Борони баҳорон).

6. Муносибати эзоҳӣ: Истилоҳи эзоҳӣ маънии васеъ дошта, дар ин ҷо ба маънои шарҳ додан, муайян кардан, конкрет намудан, пурра кардан, тафсил додан, илова намудан омадааст: Бошандагони ин деҳа аз ҷиҳати ирқ ба номи тоҷикон, арабон, урғанҷиён ва ҳоҷагон — асосан ба чор ҷамъа тақсим ёфта, ҳоҷагон ба номи миракониҳо, сайидатоӣҳо, ғиждувониҳо ва соқтарегӣҳо — чор қабиларо ташкил медоданд (С. Айнӣ, Еддоштҳо). Ин зан духтари яке аз муҳожирони эронӣ буда, Чаҳонгир ўро дар замони шоҳзодагии худ дар ҳарамии падараш дида, ба ӯ муҳаббат пайдо карда буд (С. Айнӣ, Куллиёт). Ҳуҷраҳо якдара ва пешравоқ буда, ҳам одам, ҳам ҳаво ва ҳам зиё аз ҳамон як дар мебаромад (С. Айнӣ, Еддоштҳо). Хавли ӯ иборат аз як роҳрави чоркунҷа буда, дар болои вай як болохонача би-

мо ёфта буд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Қисми зерини он миёнбаст монанди он таҳхона буда, дар он ҷо хезум, ангишт, хуми об, дегу оташдон, зарфҳои ошпазӣ ва ошхӯрӣ ва дигар қолаҳо мегуфтанд (С. Айнӣ, Қуллӣёт). Бюрои комитети уездии партия навақам қушода шуда, масъалаи якуми рӯзномаи вай ба сафҳои партия азбӯи нав қабул кардан буд (Р. Чалил, Одамони ҷовид). Вақти ҳолии одамон боигарии бебаҳои ҷамъияти буда, мақсадноку бефароғат гузаронидани он барои иҷрои плану ӯҳдадорихои меҳнатқашони шаҳр ёрии қалон мерасонад («Тоҷикистони советӣ»).

7. **Муносибати ҷудой, истисной:** Баъзе деворҳоро тири милтиқ «лесид» гузашта, ё ки тири тӯп сӯроҳ кардааст (Ҷ. Икромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҳоли аз ҷиҳати таркиб ду хел: баста ва қушода мешаванд. Хели қушодаи он мансуби ҷумлаҳои мебошад, ки муносибати замони доранд:

Ҳоло вай пир шуда, қоматаш қадаре ҳам гафта, овозаш он оҳангдори худро гум карда, ҳаста шуда ва дар он оҳанги ҳузну алам садо медиҳад (Ҷ. Икромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). Хонааш тороҷ шуда, дару деворҳои ғалтида, боми ҷувозхона ҷӯкида, дарвозаи ҳавлиро қадом касе қӯшонда бурда буд (С. Улуғзода, Восеъ).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҳолии сабабу натиҷа, эзоҳӣ, ҳилофӣ ва қисӣ мансуби навъи баста мебошанд:

Шаб андак ҳуңуки фурумада, замин ҷа баста буд (С. Улуғзода, Навобод). Се тарафи ин бино ҳам то лаби бом пур аз рег буда, танҳо тарафи ҷанубаш қадре қушодагӣ буд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Ишқ ғалаба карда, ғурур мағлуб шуд (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз).

ҶУМЛАИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ БЕПАЙВАНДАК

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепаївандак ба воситаи интонация ва дигар воситаҳои луғавию грамматикӣ ташкил меёбанд:

Тирамоҳ шуд, вақти сафари Дарвешобод расид (С. Айнӣ, Қуллӣёт). Мо халқ ҳастем, мо қувва ҳастем, ба мо партияи Ленин роҳбарӣ мекунад (Р. Чалил, Одамони ҷовид). Дар ин қолхоз ҳар хел машинаҳо бо қувваи электрикӣ қор мекунад, осии электрикӣ дар як соат 400 кило ғалларо орд мекунад (С. Улуғзода, Навобод). Ана, инқилоб шуд, амир гурухт, ҳукумат нав шуд (Ҷ. Икромӣ, Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро). Ҷанговарон мактубро бо як овоз ва ифтиҳормандии қалон қабул карданд, ба вай аз номи ҷанговарони ҳар як райони республика як намоянда имзо мегузошт (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепаївандак нисбат ба ҷумлаҳои мураккаби пайвасти паївандақдор рехтатар ва мӯъҷаз

мебошанд. Аъзоҳои ҳиссаҳои таркибии онҳо, бештар хабарҳо, ба тарзи мувозӣ (параллель) меоянд, гоҳо такрор мешаванд:

Рӯз шуд, офтоб баромад, чоштгоҳ шуд, пешин расид, аз мериғазаб дарақ нест (С. Айни, Куллийт). *Онҳо ба касе ҷафо накарда буданд, онҳо нони касеро аз даҳонаш кашида нағирифта буданд* (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун). *Партияро ҳурмат қардан даркор аст, шӯрои деҳаро ҳурмат қардан даркор аст* (С. Айни, Ғуломон).

Параллелизми структуравӣ ҳодисаи дигари хоси онҳо — эллипсисро ба вуҷуд меорад. Мувофиқи ин ҳодиса дар яке аз ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб яке аз аъзоҳои зарури онҳо ифода намеёбад (афтида мемунад):

Доно ба иморати сухан машғул аст, нодон — ба иморати бадан (Зарб.). *Дар як дам чун манзили лӯлиён гулханҳо фурӯзон буд, қумғонҳо ҷӯшон гардиданд* (С. Улуғзода, Восеъ). *Дар тарафи чапи майдон — растан ошпазҳо, дар тарафи рост — бозори хару асп, дар тарафи шимолии майдон — каптон* (Р. Чалил, Ҳикояҳо).

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак саҳми интонация хеле калон аст. Интонация ба нутқи даҳонӣ хос аст ва аз ин ҷо ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак бештар ба нутқи гуфтугӯ мансуб мебошад. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак дар ҳамаи услубҳои забон, алаҳусус, дар диалог ва эҷодиёти мардумӣ бештар истифода мешаванд:

Понздаҳ шаби моҳ — равшан, пнздаҳ шаби моҳ — торик (Зарб.). *Об меояд, ҳаёт меояд* (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз).

Муносибати маъноӣ грамматикӣ байни ҳиссаҳои ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак монанди ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор равшан зоҳир намешавад. Бо вуҷуди ин дар байни ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак низ муносибатҳои маъноӣ грамматикӣ шумур, замонӣ, сабабу натиҷа, эзоҳӣ, ҳилофӣ ва қиёсӣ ифода меёбад:

Муносибати шумур:

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак, ки байни онҳо муносибати шумур дида мешавад, ҳодисаю воқеаҳо, амалиёти субъектҳои грамматикӣ номбар қарда шуда, дар бораи онҳо ба таври алоҳида хабар дода мешавад. Онҳо паси ҳам номбар мешаванд, бинобар он дар байни онҳо муносибати замонӣ низ шуда метавонад. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандакӣ мазкур ба гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби кушода дохил мешаванд, онҳо ду ва ё зиёда ҷумлаҳои соддаро дар бар гирифта метавонанд:

Ин кас — янғай ман Хайринисо, ин — духтарчаи ман, Зебӣ (С. Улуғзода, Навобод). *Соат аз се гузашта буд, дар клуб духтарҳо дарси охирино меҳонданд, занҳои миёнсол кӯрпа лаганд мекарданд, дарз медӯхтанд ва зеҳ мебофтанд* (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун). *Баҳор омад, давҷаҳо аз гул баромаданд,*

навдаҳои тутҳои балхи ғура бастанд, дарахтони хасактут ба-
рои хуроки кирмакҳои пилла каллак шудан гирифтанд, ҷӯи
Мазрангон бо лойоби селҳои баҳорӣ пур аз сурхоб шуда ме-
шорид, деҳқонон ҷуфт мебастанд, замин меронданд, дандон мо-
ла мекарданд ва мекашиданд, фароштурукҳо лойҳои шиттаро ба
шакли пунбадона лунда карда оварда дар шифтҳои хонаҳо дар
пахлӯи болорҳо бо камоли маҳорат ба тарзи нимкишти барои
худ хона месохтанд (С. Айний, Ёддоштҳо). Охир, колхоз план-
ҳояшро иҷро мекунад, ҳеҷ кас қанҷолу хархаша намекунад, ҳа-
ма аз ҳамдигар розӣ ҳастанд, раис аз парторг розӣ, парторг
аз раис, колхозчиён — аз ҳар дуи онҳо (С. Улуғзода, Навобод).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти бебайвандаки мазкур муво-
фиқи ифодаи хабари чумлаҳои соддаи таркибашон ба ду гурӯҳ
ҷудо мешаванд: **номӣ** ва **феълӣ**.

а) Хусусияти чумлаҳои мураккаби пайвасти бебайвандаки
номӣ ин аст, ки дар ҳиссаҳои таркибии онҳо сухан дар бораи
аломат, ҳолат ва хусусияту хислати субъекти грамматикӣ ме-
равад. Бинобар ин хабари вохидҳои предикативии чумлаҳои
мураккаби пайвасти мазкур бо ҳиссаҳои номин нутқи ифода
меёбанд:

Мо аз падар чор нафар мондем: акаам Муҳиддинхӯча ном
дошта, аз ман ҳафт сол калон буд, ман ёздаҳ-дувоздаҳсола бу-
дам, додари калонам Сироҷиддин ном дошта, 9-сола буд, до-
дари хурдиам Қиромиддин ном дошта, чорсола буд (С. Айний,
Куллийёт).

Буд фасли тирамоҳию расо дасти хазон,
Пир буданд арӯсони чаман хурду калон.

(М. Раҳимӣ)

Духтарони шаҳри мо зеботаранд,
Духтарони шаҳри мо раънотаранд,
Духтарони шаҳри мо дилҷӯтаранд,
Аз ниҳолу лола ҳам хушрӯтаранд.

(М. Фарҳат)

б) Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти бебайвандаки феълӣ
моҳияти ахборро таъсиру ҳаракат ва амалу ҳолати субъектҳои
грамматикӣ ташкил медиҳанд. Хабарӣ ҳиссаҳои таркибии ин
қабил чумлаҳои мураккаб феълӣ буда, муносибати замонии
байни онҳо асоси тасвирро ташкил медиҳад. Хабарӣ қисмҳои
таркибии чумлаҳои мураккаб бештар ба воситаи шаклҳои феъ-
лии замони гузаштаи давомдори сиғаи хабарӣ ифода меша-
ванд:

Хор шитиррос зада месӯхт, Қалмоқ-оим ҳам бо садои сӯзи-
ши хор ҳамовоз шуда, дар ҳасби ҳоли худ сурудгӯӣ мекард
(С. Айний, Ғуломон). Ман танбӯр менавохтам, месурудам, за-
нам ба ман ҳамовоз мешуд, падарарӯсам доира мезад, худам

шеърҳо мегуфтам ва он шеърҳоро бо занам тарона мекардем (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун). Давлат ҷашм аз меҳмон наменканд, меҳмон ҳам ба Давлат ким-чӣ хел маънидор нигоҳкунон мулоим табассум мекард (Ғ. Ниёзӣ, Ҳар беша...).

Хабарӣ ҳиссаҳои таркибии ин гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаб бо шаклҳои феълии намуни мутлақ ифода меёбанд:

Мо, коргарон, солҳои дароз дар зерӣ зулми сарватдорон ва ҳукумати подшоҳӣ хун хӯрдём ва нӯсидём, миллионҳо ҳампешагон ва гузаштагонӣ мо дар банди ғулумӣ ва гуруснагӣ ҷон доданд (С. Айний, Қуллӣёт). Офтоб кайҳо ба пушти кӯҳ фуру рафт, торикӣ фурумад, хуфтан шуд... (С. Улуғзода, Навобод).

Хабарҳои ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби мазкур бо шаклҳои гуногуни феълии замони гузаштаи сифаи хабарӣ ифода меёбанд:

Дар он ҷо устову мардикорон ҷой, нон хӯрда менишастанд, мо ҳам дар қатори онҳо нишастем (С. Айний, Қуллӣёт). Устакалон маро ба бозор фиристода буд, ман аз заргарӣ ба ту як чиз харидам (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). Дар байни ҳиссаҳои таркибии ҷумлаи мураккаби беаӣвандак муносибати ҳамзамонӣ ва пайҳамзамонӣ диде мешавад.

Муносибати ҳамзамонӣ. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти гурӯҳи мазкур аломатҳои фарқкунанда доранд.

1) Тартибу ҷои ҳиссаҳои таркиби ҷумлаи мураккаб озод аст:

Дарҳо шараққос мезаданд, дарахт ва тоқ ғуррос мезаданд, тирезаҳо ғичир-ғичир мекарданд, гоҳо дар бом касе давидагӣ барин мешуд (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун). Ду нафарӣ онон аз тарафе ғусфандеро кашола карда меоварданд, ду-се нафарашон дар кунҷи дарахтзор замиро кофта оташдон месохтанд (С. Улуғзода, Восеъ).

II) Дар таркиби ҳиссаи якуми ҷумлаи мураккаб аъзои умумӣ меояд, ки ба ҳамаи ҷумлаҳои содда як хел мансуб аст:

Дар осмон ҳоло ҳам абрҳо сайругашт мекарданд, аҳён-аҳён ситораҳо милтос мезаданд (М. Начмиддинов, Дарё маҷроӣ нав мечӯд). Дар пеши дари ҷойхона карнайчи солхӯрда карнай менавохт, нақорачи ҷавон нақора мезад, дар атрофи карнайчи ва нақорачи як тӯда ҷавонон, писарбача ва духтарбачагон ҷамъ шуда ҳаёҳо мекарданд (С. Улуғзода, Навобод).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти беаӣвандакро, ки маънои умумии нақлкунӣ дошта, амал, ҳодиса ва ҳолатҳои дар як вақт воқеъшуда ва ё воқеъшавандаро нақл мекунанд, ба ду гурӯҳи калон ҷудо кардан мумкин аст: дар гурӯҳи якум хабарҳои ҷумлаҳои соддаи дохили ҷумлаи мураккаби пайваст аз ҷиҳати замон ва ифодаи намуд яхелаанд; дар гурӯҳи дуюм хабарӣ ҷумлаҳои соддаи дохили ҷумлаи мураккаби пайваст аз ҷиҳати замон ва ифодаи намуд гуногунанд:

Ман ҳам то зону тар шуда будам, либосу маҳсиҳоям як баста буданд (С. Айний, Марги судхӯр). Машиҳои боз машҳои кардаанд, ҳофизон хондаанд (Р. Ҷалил, Одамсини ҷовид). Са-

фар гап назада аз ҷо бархост, Маҳмудҷон ба сӯи даҳлез рафт (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Ранги савор парид, дилаш дар тапиш да-ромад (С. Айнӣ, Ғуломон). Моҳ аз ним зиёдтари майдони ос-монро сайр карда буд. хурӯсҳо аз ҳар тараф овози ҷеғи худро баланд карда буданд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Вай рӯи паҳни хашм-олуде дошт, ришаш ягон-ягон, устухони рӯяш баромадагӣ ва шалғамвор сурх, нӯги биниаш ҳам шалғамвор сурх буд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар чумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак хабари ҷум-лаҳои содда аини як феъл бошад, вай танҳо дар яке аз ҷум-лаҳои содда ифода ёфта метавонад: *Кампир ба рӯи мӯйсафед нигоҳ кард, мӯйсафед ба рӯи Шодӣ* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Агар феъли ёридохандаи хабари ҷумлаҳои содда аини як феъл бошад, вай, одатан, такрор нашуда, танҳо дар таркиби хабари ҷумлаи соддаи охирин оварда мешавад:

Саҳро бесадо ва соқит, дунё ором ва хомӯш буд (С. Айнӣ, Ғуломон). Забонаш ширин, муомиллаш мулоимона ва боадабона, рафтор ва кирдораш хушақлона буд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Айёми зимистон, мавсими барфу борон, ҳавзо ва ҷӯйҳо ях-баста, шохҳои дарахтон афсурда ва шикаста, говон ва харон дар гӯшаи оғил ё кунҷаки собот фуру монда, гурбагон аз шид-дати сармо чун мушҳои гурбадида бар гурбадави сандалӣ ха-зида буданд (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). Мӯйҳои маллаи нафисаш парешон, чашмони кабудаш хоболуд буданд (Р. Ча-лил, Одамони ҷовид). Доманаи кӯҳҳои ҳар ду тарафи дара сабзу хуррам, нишебии кӯҳҳо арчазор буданд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Хабарҳои ҷумлаҳои содда дар шакли феъли гузаштаи ҳи-коягӣ омада бошанд, амал, ҳодиса ва ё ҳолатҳои дар як вақт воқеъ гардида ва давомдоштаре ифода мекунанд: *Гунҷишкон чиқиррос мезаданд, куркурикаррокҳо кур-кур мекарданд, му-сичагон ва фохтакон ку-ку меғуфтанд, зоғон ва зоғчакон аз киштзори нав кишташуда барои худ дон мекофтанд, мӯрчагон хӯроквориҳои бо оби борон таршудани худро аз хонаҳояшон ба-роварда шамол медоданд* (С. Айнӣ, Ғуломон). Қорвонбошии дар зери шипанг сар ҳам карда хомӯш менишаст, акнун лати-фаҳо ва ширинқориҳои Акрамбой ҳам ба вай таъсир намекард (С. Айнӣ, Ғуломон). Дар гирдогирдаш ҷӯйчаҳои оби равои си-наҳои сангро харошида нағмаи синахарош мебароварданд, дар болои сараш ситорагони дурахшон нур мепошиданд (С. Айнӣ, Дохунда). Дар беором пӯшида, кушода мешуд, илова ба ин аз берун овози гуфтугӯи одамон, аз дуртар «ҳа лой, ҳа ғишт!»-гӯии гилкорон, садои тахтабурри, ҷӯбтарошии ба гӯш мерасид (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

Навбати ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак, ки хабари ҷумлаҳои соддаи он дар шакли феъли гузаштаи ҳиқоягӣ ома-дааст, серистеъмоли аст. Монанди ҳамин хели серистеъмоли ди-гар низ ҳаст, ки яке аз хабарҳои он амали давомнок (дар

шакли феъли гузаштаи ҳикоягӣ), хабари дигар ҳолатро ифода мекунад, ки дар ин сурат ин хабар бештар номӣ буда, бо феъли ёридихандан **будан** дар замони гузаштаи мутлақ меъяд; вале аз он ҷо ки ҳолат одатан маънои бардавомӣ дорад, вай бо хабари дигари дар шакли феъли гузаштаи ҳикоя омадагӣ дар маънои бардавомӣ мувофиқат мекунад:

Қаландар ва Ҳамроҳгавбоз ҳақиқатан одамони мард буданд, онҳо аз ҳеч чиз наметарсиданд (С. Айний, Асарҳои мунтахаб). *Меҳмонхона як хоначаи панҷболордор буд, дар пешгаҳаш як сандалӣ буд, дар ду кодокаш ду мӯйсафед нишаста гӯза мекашиданд* (С. Айний, Ёддоштҳо). *Дар чойхонаҳо ва дӯкониҳо шамъҳои калон месӯхт, дар майдонҳо ӯғурҳоро пури раван қарда, дар вай латтақӯҳна гузошта даргиронда буданд* (С. Айний, Ёддоштҳо).

Хабари ҷумлаҳои соддаи дохили ҷумлаи мураккаби пайвасти бебайвандак ба шакли сифати феълии замони гузашта омада, натиҷаи амал, ҳолати дар айни як вақт бударо ифода мекунад. Чунин ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бебайвандак одатан аз якчанд ҷумлаҳои содда иборат мешаванд:

Ранҳо парида, ҷашмҳо дарун рафта, биниҳо тег кашида, дастҳо кафида ва хуншор шуда, пойҳо обила қарда ва ҷароҳат пайдо қарда ва либосҳо дарида... (С. Айний, Одина). *Ҳасли тирамоҳ буда, ҳамаи ҳосилоти заминҳо расида бошанд, ҳам, деҳқонон ҷамъ қарда назирифта буданд; гӯза ва пахтаҳо шукуфта, сарҳои ҷувориҳо ба палакҳои худ овозон истода, хӯшаҳои арзону кӯноқ ранги тиллоӣ гирифта, баргу буттаҳои сабзӣ, лиёз барин сабзавоти бехмева ба ранги зумураддин тофта, ҷашми бинандаро ба тамошои худ ҷалб мекарданд* (С. Айний, Марги судхӯр).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бебайвандак, ки хабари ҷумлаҳои соддаи онҳо бо феъли ёридихандан **ҳаст**, **нест** ифода ёфтааст, дар замони ҳозира яквақтии амал, ҳодиса, ҳолатро ифода мекунад:

Проект ҳаст, смета ҳаст, кор рафта истодааст. Охир Тӯрабек ҳаст, Тағоймуродбой ҳаст, Муллоҳақриззо ҳаст... (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Инчунин хабари ҷумлаҳои соддаи дохили ҷумлаи мураккаби пайвасти бебайвандак ба воситаи исм, сифат, сифати феълий, шакли ҳозираи давомдори феъл, гоҳо шакли ҳозира-оянда (ба маънои ҳозира-оянда), аористи феъли **доштан** омада, дар замони ҳозира яквақтии воқеъ гардидани амал, факт, ҳолатро ифода мекунад:

Кор бад не, ҷӯра машина нағз кор қарда истодааст (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Азобу ташвишаш кам, ҳамеша духтурҳо нигоҳ қарда меистанд* (Ф. Ниёзӣ, Духтари ҳамсоя). *Ҳар дуяш дар як ҷо кор мекунад, касбу қорашон як, мақсад ва роҳи пешгирифтаашон як* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Модарам хату савод надо-*

рад, вай дар ҳавлии мо ягона каси бохату савод аст (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Хабари ҷумлаҳои соддаи дохили ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак ба воситаи шакли ҳозира-ояндаи феъл омада бошад, мефаҳмонад, ки амал, ҳодиса ва ё ҳолатҳо: а) дар замони ҳозира воқеъ гардида, натиҷаи он давом дорад; б) умумизамонист (яъне ба се замон тааллуқ дорад); в) дар замони оянда воқеъ мегардад. Дар ин се ҳел ифодаи замони низ маънои дар як вақт воқеъ гардидани амал, ҳодиса ва ҳолатҳо фаҳмида мешавад.

а) Ба маънои замони ҳозираи давомдор: *Аз замини намдор буғ мебарояд, аз осмони соф ва беғубор офтоб дунё-дунё нур пошида, гармӣ ва ҳарорат медиҳад* (Ҷ. Иқромӣ, Расми қаҳрамон). *Дар Ҷорбоғ оромӣ ва сукут танҳо қурбоққаҳо қур-қур мекунанд, аз наздик шилдир-шилдири оби ҷӯй ва аз дур ак-аки сагон ба гӯш мерасид* (С. Улуғзода, Қисмати шоир). *Аз ҳеҷ тараф овози ашӯлаҳои шунида намешавад, як фақат ғар-ғари трактор аз он наздикҳо ба гӯш мерасаду ҳалос* (Ҷ. Иқромӣ, Расми қаҳрамон). *Хари сиёҳи ман бардам-бардам по монда меравад, аз қафои вай сарашро ҳам карда хари сафед қадам мезанад, вайро Азизхон як зайл «их-их» гуфта бо калтак зада меистад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

б) Ба маънои умумизамонӣ: *Дар он ҷо ҳама кор бо машина карда мешавад, коргарон аз он машинаҳо танҳо хабардорӣ мекунанд, ғўзаро машина медиҳад, кокула ва пунбадонро машина мекашонад, пахтаро машина тоза мекунанд, пахтаи тозашударо ба прессхона машина мебарад, тойро машина мебандад ва ҳоказо* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Ба шумо партиа ва ҳукумат ёрӣ медиҳанд, халқ, аҳли колхоз шуморо ҳимоя мекунанд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Гулу сабзаҳои ҷавон ба чашмони нураш рафтаи ӯ нур мебахшанд, ҳарорати хуршед устухони сарди ӯро навозишкунон гарм мекунанд, ҳавои хушк ва муаттар димоғи ӯро чоқ мегардонад* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

в) Ба маънои замони оянда: *Мо ба ҳисса тақсим мешавем, қисми аввал дар ҳамин ҷо, қисми дуюм дар берун меистад, қисми сеюм тамоми шаб аз посбонҳо хабар гирифта мегардад* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Анбори колхоз нур аз мол мешавад, дар ҳавлии колхозӣ тӯй болои тӯй мешавад* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Ягон коре ёфт мешавад, бригадир мешавад, сардори звено мешавад* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Дар ифодаи яқвақтии амал, ҳолат хабари ҷумлаҳои дохили ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак номӣ (бе феъли ёридиҳанда ва ё бо бандакҳои хабарӣ) ва ё ҷумлаҳои соддаи унвонӣ шуда метавонанд: *Ҳаво ҷӣ тавр нағз, одамҳо ҷӣ тавр хурсанд, ҳар тараф гул, ҳар тараф чаман барин* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Ҷеҳраи зебои ӯ дилкаш, сараш боифтиҳорона баланд бардошта шудагӣ, нигоҳаш осуда, бовиқорона* (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам). *Рӯи ҳавлӣ нур аз мардон, хонаҳо нур аз за-*

нон ва духтарон, бомҳо пур аз бачагон (Р. Чалил, Одамони ҷовид). Хама ҷо осуда, ҳама ҷо оромӣ (С. Айнӣ, Ғуломон).

Муносибати пайҳамзамонӣ. Ходисаю воқеаҳое, ки дар ҳиссаҳои таркибии ин гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби ифода меёбанд, пай ҳам, яке аз паси дигаре рӯй медиҳанд.

Чойҳои тоза омад, меҳмонон ба чой кашидан ва нӯшидан машғул шуданд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Ба он ҳавлӣ даромада, аз хизматгор Арбобро пурсидам, ӯ маро ба меҳмонхона бурда даровард (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Маҳмадоно фармон дод, ҳамаи он даҳ нафар ҷавон ба аспҳо савор шуданд, худаи ҳам ба асп савор шуд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Модарам дар кӯча чӣ воқеа рӯй доданро аз ман пурсид, ман ҷанҷоли бо имом шударо нқл кардам* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Мавсими сармо гузашт, фасли баҳорон расид* (А. Дехоти, Фасли хушу иди хуш). *Дар дами дар латтаи тари хонашӯяк паҳн карда шуда буд, ман ботинкаамро ба он пок карда даромадам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Раис ишора кард, ҳама шарикҳо аз даруни замин баромаданд* (Ҷ. Икромӣ, Расми қаҳрамон).

Дар ин қабил ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак ҷумлаҳои соддаи он аз як калима, аз хабари феълӣ иборат шуда метавонанд: *Шир талаб кард, додам, хӯрд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Латофат кабобро овард, хӯрданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Дар ифодаи муносибати пайҳамзамонӣ саҳми феълҳо ва мутабоқати шаклҳои феълӣ басо калон аст.

а) Хабарӣ ҳиссаҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайҳамзамон бештар ба воситаи шаклҳои мутлақи феълӣ замони гузашта ифода меёбад, чунки амали ҷумлаи дуюм ҳамеша пас аз қатъ гардидани амали ҷумлаи якум воқеъ мегардад:

Синдбод бо ин қувваи мусаллаҳ арабҳои Нишопурро тамоман кушта нест кард, худаи бародараш либосҳои сиёҳ нӯшида тарафдори Абумуслим ва аббосӣ шуданд (С. Айнӣ, Исьёни Муқаннаъ). *Трактор ба миёни замин омад, селани калони ғунҷишкҳо парид ба ниҳолҳои пахта омада нишаст* (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз).

б) Хабарӣ ҷумлаи соддаи дуюм бо шаклҳои феълӣ замони ҳозира-оянда ифода мешавад, ки баъди қатъ гардидани амали ҷумлаи соддаи якум воқеъ мегардад:

Акнун дар ҷамоати шумо Муродова раис шуд, вай корро ба роҳ мемонад (С. Улуғзода, Навобод).

в) Хабарӣ ҳар ду ҷумлаи содда бо феълӣ замони ҳозира-оянда ифода мешавад:

Боз мо имшаб маслиҳат карда мебинем, ман аввали пагоҳ омада хабарашро ба шумо мегӯям (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). *Ман шуморо ба машина шинонда мефиристонам, машина шуморо то ҳуди вокзал бурда мерасонам* (С. Улуғзода, Навобод).

Муносибати қиёсию хилофӣ. Дар ҷумлаҳои мураккаби пай-

васти бепайвандаки қиёсию хилофӣ фақту ходисаҳо, амалу процессҳо ба ҳам муқоиса карда мешаванд, нобаробарии онҳо ба тарзи муқоиса нишон дода мешавад. Воситаи асосии грамматикӣ алоқаи ҳиссаҳои таркибии ин гуруҳи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак интонация мебошад. Оҳанги пасти гуфтор дар охири ҷумлаи соддаи якум баланд мешавад ва пас аз фосилае ҷумлаи соддаи дуум сар мешавад. Задаи мантиқӣ ба воҳиди муқоисашаванда меафтад:

Яке аз туркманзанҳо ҳам ҷавон, келинча барин ба назар метофт, ўзбекзанҳо ҳамаашон қариб ҳамсол барин миёнсин буданд (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожгун). Дар берун барф меборид, дар хона гули садбарг ханда мекард (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз).

Қалимаю ибораҳои ташкилкунандаи муносибати қиёсӣ ва қиёсию хилофӣ нисбат ба яқдигар дар ҳолати антонимӣ ё синонимӣ меистанд. Аз ин ҷост, ки онҳо ҷуфтҳои антонимию синонимиро ташкил дода, яке дар ҳиссаи якум ва дигаре дар ҳиссаи дууми ҷумлаи мураккаб ҷойгир мешаванд:

Дар миёна созандаи Тилло рақс мекард, ду доирадаст дар поён доира мезаданд (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ). Дирӯзакак велосипед харидани деҳқон фақти барҷаста буд, имрӯз колхозчиён «Победа», «Волга», «Москвич» мехаранд (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз). Лекин дар он вақтҳо аз пеши ин тахтасанг бо роҳи оббурдамонанде гузашта ба дара даромада мешуд, ҳоло дар ин ҷо роҳи автомобилгузар пайдо шудааст (С. Айний, Қул-лиёт).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки қиёсию хилофӣ дар зарбулмасалу мақолҳо бештар дида мешаванд:

Дарахт аз об месабзад, одам — аз тарбия (Зарб.). Дар замини шӯр найшакар набояд кишт, аз ноҷинсон ҷаҳми вафо набояд дошт (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Як ангушт ангушт аст панҷ ангушт мушт мешавад (А. Шукӯҳӣ, Нияти нағз). Аз мо итбуи сиёсат, аз шумо панду насиҳат (С. Улуғзода, Восеъ).

Дар баъзе ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки қиёсию хилофӣ муносибати барҷастаи хилофӣ дида мешавад. Ин муқобилгузорӣ дар байни ҳиссаҳои таркиби ҷумлаи мураккаб ба таври умумӣ ё бо роҳи ба ҳам муқобил гузоштани аъзоҳои ҷудоғонаи ҷумлаҳои содда воқеъ мегардад:

Гузелкунандагон ба аробаҳо ҷаспида мебаромаданд, казакҳо, полицияҳо онҳоро ба зӯрӣ мефароварданд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Ҳамроҳхонро шумо чилбурпӯш карда будед, ҳукумати шӯро ба вай мӯзаву ҷомаи нав пӯшонд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Вай дарахти зардолуро сабзонд, меваашро шумо мехӯред (М. Начмиддинов, Даръё...). Дар артели мо аввал ягон нафар зан набуд, ҳозир 25 нафар занон аъзо шуда даромадаанд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Ман ин корро ба рафиқ Қалоншоҳ гуфтам, он кас ҳам ҷам чорае надиданд (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Дарро тела дод, дар қулф буд (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша...). Ман

аз бозор — шумоён ба бозор (С. Улуғзода, Навобод). Мурдан осон — зиндагӣ кардан мушқил (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун). Дарро задам — девор кафид (Зарб.).

Муносибати сабабу натиҷа. Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак, ки муносибати сабабу натиҷа доранд, ҷумлаи соддаи якум сабабро ва ҷумлаи соддаи дуюм натиҷаву хулосаи онро ифода мекунад:

Роҳи Туркистон аз тарафи Оренбург аз Россия бурида шуд, меҳнаткашони ин ҷо танҳо бо қуввати худ ба ҳифзу нигоҳдории Ҳукумати Советӣ маҷбур шуданд (С. Айни, Куллийёт). Дарду аламе дили Восеъро фишурд, нафрату ғазаби нисбат ба душманонаш ҷӯш зад (С. Улуғзода, Восеъ). Борон монд, ҳозир бачаҳо расида меоянд (Ю. Ақобиров, Норақ). Осмон тира буд, ягон ситора наменамуд («Садон Шарк»).

Воситаи асосии грамматикӣ алокаи ҳиссаҳои таркибии ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак сабабу натиҷа интонацияи сабабу эзоҳӣ мебошад. Хангоми талаффузи ин қабил ҷумлаҳои мураккаб қисми якуми онҳо бо оҳанги тадриҷан баландшаванда гуфта шуда, задаи мантиқӣ ба калима ё иборае меафтад, ки нуктаи сабабро ташкил медиҳад, дар охири ҷумлаи соддаи якум, пеш аз саршавии ҷумлаи соддаи дуюм паузаи муайян ба вучуд меояд, ки аз саршавии ҳиссаи дигари ҷумлаи мураккаб дарак медиҳад. Ҷумлаи соддаи дуюм бо оҳанги паст ва ҳамвори якрағ талаффуз меёбад:

Пиёда ба гарнизон расида омад, дигар ба касе дар бораи Дохунда будани ин пиёда шубҳае намонд (С. Айни, Куллийёт). То тайёр шуда баромадан соат як мешавад, то шаб чор соат вақт мекӯнад, дар ин муддат дар ин ҳаво ин роҳи вазнинро тақ карда ба он ҷо рафта расидан мумкин нест (С. Айни, Куллийёт).

Муносибати эзоҳӣ. Дар байни ҳиссаҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак муносибати эзоҳӣ низ дида мешавад. Дар ин гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаб ҷумлаи соддаи дуюм барои шарҳу эзоҳ додан, муайяну конкрет гардонидан ва ё тафсил додани маънои умумии ҷумлаи соддаи якум ва ё яке аз аъзоёни он меояд:

Қорҳои киштзории Ятим ҳам хеле пеш рафт, ӯ алафҳои бегонаро дасткаш карда киштзорро чун гулзор аз хасу хошона пок кард (С. Айни, Ятим). Мо имрӯз ид дорем, мо аввалин азамати металлургии республикаро ба кор андохтем («Садон Шарк»).

*Мешавад дар пойтахт имрӯз барпо анҷуман,
Беҳтарин фарзандҳои халқ маҷлис мекунанд.*

(М. Фарҳат)

Воситаи асосии ифодакунандаи муносибати синтаксисии байни ҳиссаҳои таркибии ин хели ҷумлаҳои мураккаби пай-

васти бепайвандак низ интонация мебошад. Оҳанги гуфтор дар ин қабил ҷумлаҳои мураккаб бошиддат ва баландтар сар шуда, дар охири ҷумлаи соддаи якум паст мешавад ва пеш аз оғози ҷумлаи соддаи дуюм як фосилаи андак дарозтар ба миён меояд ва он воқеъ гардидани ҷумлаи соддаи эзоҳиро ногузир мегардонад. Ҷумлаи соддаи дуюм нисбатан ором ва бо оҳанги нисбатан пасти якранг сурат мегирад:

Мақтаби нав китобхона дорад, мо аз он ҷо китоби дилхоҳамонро гирифта метавонем (Р. Амонов, Навбахори чашмасор). *Радиоузел доранд, ба якҷанд нуқта овоз медиҳад* (С. Улуғзода, Навобод).

Дар таркиби ҳиссаи дуҷуми ҷумлаҳои мураккаб калимаҳои нисбӣ омада, муносибати эзоҳии байни ҷумлаҳои соддаро ишора мекунад:

Сари Қалъа ҷон дӯстдоштаи бачагони деҳа буд, мо ба он баромада, дар сояи тоқ бозиҳо мекардем, деҳаи худамонро тамошо мекардем (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Беҳтарини иҷорадорҳо Орифи рангубор аст, ӯ одами бисёр бобаракат аст* (С. Айнӣ, Ғулмон). *Ҷиғатой бадтарин ва хунхортарини писарони Чингиз буд, ӯ дар ҳамаи сифатҳои ваҳшиёна ва золимона вориси ҳақиқии Чингизи хунрез буд* (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Ин баҳори аввалини ҳаёти нав буд, мардум озодона нафас мегирифтанд* (Ҷ. Икромӣ, Тори анкабут).

Дар як гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки эзоҳӣ ҳиссаи дуюм ба ҳиссаи якум маълумоти нав илова мекунад ва ҳамчун ҳиссаи иловагӣ воқеъ мегардад:

Аҳмад 12-сола шуд, ин вақт саводаш ҳам баромада буд (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Мардум фарзандони худро ба мактаби шӯроӣ мефиристоданд, як қисми меҳнаткашон фиристодаанд* (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Якумаш Саидабори Тартиб аст, вай бисёр кам ва ботамкин гап мезанад* (А. Дехотӣ, Қуллӣёт). *Фирӯза оҳиста аз ҷо бархосту берун баромад, дар ҷашмони вай ашк меҷӯшид* (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ).

Як гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки эзоҳӣ барои шарҳу тафсили аъзоҳое меоянд, ки бо артикли *е* ва *ё* калиман як омадаанд:

Шунидани саргузашти Ёдгор ба ин шахс таъсири аҷиб бахшид, ба ҷашмонаш нур пайдо шуд (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Мо ӯро одатан дар суфачаи назди хондаш бо коре машғул медидем, вай ё досу каландашро сӯзон мезад, ё аргамчин тоб меодод, ё ҷуволи даридаашро медӯхт* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дар дили Максим Макарович нисбат ба ҳамсӯҳбаташ ҳисси ногуворе боло мегирифт, вай ба асли мақсаду нақшаи ӯ торафт ҷуқуртар сарфаҳм рафта, аз бадбахтии модари Давлат дилаш пора-пора мегашт* (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша...). *Гардам, ман дар ҷамадони Баротов як миёнбанди шӯҳии аҷиб дидам, ба гирдаш байтҳо дӯхтагӣ* (С. Улуғзода, Навобод).

Чумлаҳои туфайлӣ мисли чумлаҳои дигар алоҳида истифода намешаванд, онҳо дар таркиби чумлаҳои содда ва мураккаб воқеъ мегарданд. Чумлаҳои туфайлӣ аз воситаҳои муҳими ифодаи муносибатҳои модалӣ мебошанд:

1. Муносибати субъективии ғӯянда ба предмети муҳокимаи нутқ:

а) боварӣ ва қатъият. *Табиист, ки посбон аз тарси чони худ хомӯш монд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Рост мегӯянд, гарданда дарёро монад, нишаста бурёро* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). *Вақте ки ин мактубро яке аз талабагони мактаб ба дастам оварда дод, ман гумон карда будам, ростиш. умед ҳам доштам*, ки ин аз шумо бояд бошад (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

б) нобоварӣ, гумон, шубҳа, эҳтимол:

Қозикалон, намедонам бо чӣ андеша бошад, сари худро ҳам карда қадре хомӯш истод (С. Айнӣ, Куллиёт). *Садои паровозҳо, мастана ғазал хонда гузаштани кӯчаардҳо ва гоҳ-гоҳ ҳунгос зада гиристанӣ зане (шояд аз хонаи ҳамсоягӣ бошад) ба ғӯш мерсид* (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ). *Чун он маҳбубаи дилором наздик расид, ман аз сари хомаи рег шорида фурумада дар пасхамие, ки Ситора ба ман нишон дода буд (бояд Ситора ҳам ин қоро нишондоди он офтоб таъин карда бошад) дароз кашидам* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Вай инро ба забони ӯзбекӣ пурсид, аммо лаҳзааш тоҷикӣ буд (аз дили ман гузашт, ки вай ҳам бояд самарқандӣ бошад)*, бинобар ин модарам ба забони тоҷикӣ ҷавоб дод (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ба гурӯҳи чумлаҳои туфайлӣ ҳамчунин чумлаҳои дохил мешаванд, ки дар шакли саволи риторикӣ ифода ёфтаанд: *Кӣ медонад, аз он одамҳое, ки «кофир» гуфта бо дасти мо кушонда истодаанд чӣ қадарашон он бечорагон бошанд, ки ба ҳамин ғуна корҳои амир ва амалдорони ӯ муқобил баромада бошанд ё ин ки бар болои хироҷ, закот ва андоз ҷанҷол бароварда бошанд?..* (С. Айнӣ, Куллиёт).

в) тасдиқи фикр:

Дуруст аст, ки Саъдӣ ихтироҷкунандаи шакли хуби ғазал аст; дуруст аст, ки Анварӣ дар қасида дурӯғгӯиро ба осмонҳо баровардааст; дуруст аст, ки Фирдавсӣ, дар роҳи зинда кардани афсонаҳои Эрони қадим як ҷаҳон адабиёти номурданӣ — «Шоҳнома»-ро ба вуҷуд овардааст (С. Айнӣ, Куллиёт).

г) зарурат ва таъкид:

Лекин, рафиқ Пӯлод, маъданҳое, ки мо аз ин ҷо ёфтем, сухан дар байни мо монад, бағоят зарур буда, захираи калон доранд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Як қатор колхозу совхозҳо ва управленияҳои истеҳсолӣ аз захира-имкониятҳои худ самаранок истифода бурда натавонистанд* (Инро набояд фаромӯш кард). («Садои Шарқ»).

д) умедворӣ, орзу, хоҳиш:

...худатон пир шудаед, **чӣ мешавад**, ки ҳар шаб аз пули худатон яке аз таомҳои дилхоҳатонро пазонда хӯред... (С. Айнӣ, Қуллӣёт). **Чӣ мешуд**, ки ҳеҷ набошад, ҳафтае як бор ба чойхона барой ва ҳамин хел сӯҳбат кунем (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

Чӣ мешуд, тезтар бо як баҳона
Ба дидораи бидӯзам дидаву ҳуш.

(А. Шукӯҳӣ)

е) навозиш:

«Ин аберааш, гардам аз саратон, — гуфт Қорӣ (С. Айнӣ, Қуллӣёт). — Хайрият омадед, гардам оим, — гуфт кайвонии кекса ҳамирро мушт карда шуда, — ба шумо чашм дар роҳ шуда мондем (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ).

ж) Ҷумлаҳои туфайлии модалӣ, ки барои ҷалб кардани диққати шунаванда истифода карда мешаванд. Ба ин гурӯҳ ҷумлаҳои **медонед чӣ, мефаҳмед, тасаввур кунед, ба шумо маълум аст** ва монанди инҳо дохил мешаванд:

Чӣ тавре ки мебинед, қишлоқамон боз ҳам ободтар шуд (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Чунон ки медонед, ман бо падарам дар як дӯкон менишинам (С. Айнӣ, Қуллӣёт). Мо, шахтиёрҳо худат медонӣ, ошпаз ё қассоб нестем, ки шикам монем (Р. Ҷалил, Шӯроб).

2. Ҷумлаҳои туфайлие, ки сарчашмаи фикрро нишон медиҳанд:

Шумо, арбоб, **чунон ки худатон гуфта будед**, дар муомила саг нашивед! (С. Айнӣ, Қуллӣёт). — Хуб, — гуфт, — ба қавли домолло **ғҷем**, ҳар даҳ танга ҳар моҳе як танга танзил дорад (С. Айнӣ, Қуллӣёт). Наход ки Нуралӣ, **чунон ки аз ҳикояи модар мебарояд**, ҳамин гуна одами дилсаҳту дилсиёҳ бошад? (С. Улуғзода, Навобод). **Чӣ тавре ки тӯтаҷонаш ба вай фаҳмонид**, ин Ҷулomalӣ устои моҳири гулдаст ва бофандаи бемисл будааст (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ). Пётру Акбари бечораро, **чунон ки дар афсонаҳои тоҷикӣ гуфта мешавад**, дар ҳамин ҷо монему ду калима аз Дашаю Давлат шунавем (Р. Ҷалил, Шӯроб).

Ҷумлаҳои туфайлии фразеологӣ.

Дар забони тоҷикӣ як гурӯҳ ҷумлаҳои туфайлии фразеологӣ ҳастанд, ки бо ҷумлаҳои асосӣ ба воситаи пайвандакҳо ва баъзан бе пайвандакҳо алоқаманд мешаванд. Ҷумлаҳои туфайлии фразеологие, ки бо ҷумлаҳои асосӣ ба воситаи пайвандаки «агар» алоқаманд мебошанд, ба фикри асосӣ тобиши шарту маҳдудӣ медиҳанд:

Агар рости гапро гӯям, корҳои вакили мухтор кайфи маро парронда истодааст (С. Айнӣ, Қуллӣёт). Ака Шариф ба мо меҳмони азиз аст, **агар бемалол бошад**, таоме тайёр мекардӣ, хуб мешуд, агар палов пазӣ, боз беҳтар (С. Айнӣ, Қуллӣёт). **Агар**

кӯтоҳ карда гӯем, зани хурдии бой ба Соро мисли як палонч муомила мекард (С. Айнӣ, Куллиёт).

Ин гуна чумлаҳо бе пайвандак ҳам меоянд:

Ҳаққи гапро гӯям, ман аз омаданам пушаймонам (Ҳ. Карим, Ҳикояҳо). *Ростагро гӯям, ниятам ҳам ҳамин буд* (Ҳ. Карим, Ҳикояҳо). *Рости гапро ба ту гӯям, ба ин кор бисёр орзуманд будам* (Ҳ. Карим, Ҳикояҳо).

Чумлаҳои туфайлии фразеологӣ ба фикр тобишҳои зарурат, илоҷӣ, эҳтимол, узр, ҳасрат ва ғайра мебахшанд:

Маро сарзаниши накунед, чӣ кор кунам, ки дигар илоҷ надоштам (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ). *Чӣ мегӯӣ, ки ҳар кас барои мурдаи худ мегиряд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Мактуб ҳақиқатан ҳам ғалатӣ буд, ҳатто, гуфтан мумкин аст, ки таълимомез буд* (Ҳ. Карим, Ҳикояҳо). *Хайр, чӣ мегӯед, ки, падари чонам, дар ҳамсоягии ҳамин зан истиқомат дорам* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Чумлаҳои туфайлии фразеологӣ аз қабилӣ *чи тавре ки мегӯянд, чунон ки мегӯянд, чи хеле кам мегӯянд* сарчашмаи фикр ва ба умум тааллуқ доштан, ё забонзад шудани онро далолат мекунанд:

Рафта-рафта калимаи «Исмат»-ро партофта «Қорӣ-Ишкамба гуфтаанду мондаанд ва, чунон ки мегӯянд: «Лақаб равшантар аз ном аст», номи аслии он шахс аз забонҳо афтода, дар байни мардум бо унвони «Қорӣ-ишкамба» шӯҳрат ёфтааст (С. Айнӣ, Куллиёт). *У зане буд, харобак ва, чунон ки мегӯянд, нозукниҳол* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

Чумлаҳои туфайлии фразеологӣ амсоли *чунон ки маълум аст, чи хеле ки равшан аст, менамояд, чи тавре ки маълум аст, чунон ки аён аст* боварӣ, асоси далел ва тасдиқи фикро ифода мекунанд:

Қасида, чунон ки маълум аст, яке аз шаклҳои асосии адабиёти давраи феодализм мебошад («Адабиёти тоҷик»). ... ёрдамчи сардори уезд, *чунон ки ҳудудон медонед, дам ништаста дар ин ҷо аз қору гапҳои мо барои худаш ким-чӣ хел хулосаҳо мебаровард* (Р. Ҷалил, Шӯроб).

Чумлаҳои фразеологӣ амсоли *гирем, қисса кӯтоҳ, дур наравем* тартиби фикр, хулосаву иловаҳои ифода мекунанд:

Ё ки, гиред, ҳамин падари ман кулак-мӣ? Не! Гирем, шумо кулак-мӣ? Не, албатта (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Дур наравем, ҳамин ҳамсояи худамонро гӯед* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

ЧУМЛАҲОИ ЭЗОҲӢ

Чумлаи эзоҳӣ дар шароити объективӣ (ба туфайли фикри асосӣ) ба вучуд омада, барои додани маълумоти иловагӣ ва эзоҳӣ ба мазмуни чумлаи асосӣ хизмат карда, мундариҷаи чумлаи асосиро пурра ва асоснок менамояд; нутқро бо иловаҳо, ғайриасосӣ ҳам бошад, мукамал ва аниқу равшан меку-

над, ба он ислоху тавзеҳот медарорад. Ҷумлаҳои эзоҳӣ одатан дар қавсайн меоянд ва ё бо тирею вергул, дар нутки шифоҳӣ бо оҳанги пасту суръати тези талаффуз аз фикри асосӣ чудо карда мешавад, ки ин характери истисноии онро нишон медиҳад:

Шарифзода ғайр аз падари ғамхор ва муаллими хубу обрӯманд будани худ фазилатҳои дигар ҳам дошт (муаллими хуб будани ӯро Толиб борҳо аз забони дигарон шунида буд) (Р. Амонов). *Ҳарифи ман байти мазкурро бо қалами қариндош бо хати худ ба коғазе навишта гирифт (хаташ хеле хуб буд)* (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Мо ҳаммаи душманони синфҳои худро, ки шумтарини онҳо Мулло Маҳмуд буд (дар ин вақт ба рӯи духтарак аломати шодӣ намоён шуд), нест кардем* (С. Айнӣ, Қуллӣёт). Муносибати ҷумлаҳои эзоҳӣ бо ҷумлаи асосӣ гуногун аст, аксар вақт он характери муайянкунандагӣ ва ҳоли дорад.

ҶУМЛАҲОИ ЭЗОҲИИ МУАЙЯНКУНАНДА

Агар ҷумлаҳои эзоҳӣ яке аз аъзоҳои бо исм ва ё ҷонишин ифодаёфтаи ҷумлаи асосиро муайян кунанд, байни ҷумлаҳои туфайлӣ ва асосӣ ба маънои нисбӣ муносибати муайянкунандагӣ ба вучуд меояд, яъне ҷумлаҳои туфайлӣ ба воситаи муайян кардани хусусият ва аломати аъзои мазкур ҷумлаи асосиро шарҳу эзоҳ медиҳанд:

Баъд аз ду ё се соли воқеа, вақте ки ман дар пеши домӯлои мазкур «Шамсия» (китобчае, ки ба мантиқ оид аст) меҳондам, як мисол рост омад (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Он кас ҷӯби ғафси дарози сафедори самарқандиро (сафедореро, ки дар Самарқанд шамшод меноманд), рост арра карда, ҳар кадоми онҳоро ба шакли нова кофта: боз дуяшро бо ҳам бо елим ҷафс карда, ба тарзе ки дар ин наъ дидӣ, сохта буданд* (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Дев маро заданӣ шуд, лекин ман ба шарофати ин бозубанд (зери бағали худро кушода, бозубанди калонеро нишон дод), ки ба ман раҳматӣ эшонӣ Баракатхоҷа дода буданд, халос шудам* (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Дар ҳамин фабрика вай бо Зиёкомандир шинос шуд (вай ба он ҷо командировка шуда рафта буд) ва баъд аз чанд гоҳ тӯй карданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

ҶУМЛАҲОИ ЭЗОҲИИ САБАБ

Ҷумлаҳои эзоҳии сабаб серистеъмоланд. Онҳо барои ба тарзи илова асоснок кардани фикри асосӣ, кушодани сабаби амали он истифода мешаванд. Ҷумлаҳои эзоҳии сабаб ба тамоми ҷумлаи асосӣ ва ё ба яке аз аъзоҳои он мансуб шуда метавонанд.

1) Чумлаҳои эзоҳие, ки чун илова омада, сабаби ҳақиқии воқеъ гардидани ҳолати чумлаи асосиро ифода мекунанд:

Ман торик шудани ҳаворо мунтазир нашуда (*чунки аз бе-тоқатӣ дар даруни ҳуҷра нишаста наметавонистам, ба дари партави мазор баромадам ва дар дами дар ин сӯ-он сӯ қадам зада гаштам* (С. Айнӣ, Куллиёт). Боровиков бештарини вақт-ро бо вай тоҷикӣ гап мезад (*вай дар давоми хизмати даҳсолааш дар Тоҷикистон забони тоҷикиро ёд гирифта буд*) (С. Улуғзода, Навобод).

2) Чумлаҳои эзоҳии сабаб аъзоҳои гуногуни чумлаи асосиро эзоҳ медиҳад:

Модари вай кампираки қаднастак ва мижморуқак, ки дар қишлоқ ҳама ӯро «баказул» мегуфтанд (*зеро ки ҳамеша хӯ-рокҳои умумии колхозчиёнро хоҳ дар сари замин ва хоҳ дар мавриди маъракаҳо вай мепохт*), духтарашро пешвоз гирифт (Ч. Иқромӣ, Шодӣ). Вай бефоида будани ин кор ва аз тадбири он оғиз будани худро ҳис карда (*зеро ки дар завод кор то-рафт зиёдтар ва адади коргарон афзунтар мегардид*), гоҳо ба танг меомад ва ба падарам шикоят менамуд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Боровиков ба ҷӯбдаст такъя карда ва пешонӣ чин намуда (*зеро ки пояш ҳанӯз тамоман сиҳат нашуда буд*), аз машина фууромад (С. Улуғзода, Навобод).

ЧУМЛАҲОИ ЭЗОҲИИ ШАРТ

Чумлаҳои эзоҳии шарт шартӣ воқеъ гардидани амали чумлаи асосиро ба таври илова нишон медиҳанд:

Сохти мадрасаҳои кӯҳна бо ҳашамат ва шукӯҳи берунӣ ва нобобиҳои дарунаш, агар ин ташбеҳро хонандагон муносиб донанд, ба сохти зиндагонии феодалӣ монандӣ дошт (С. Айнӣ, Куллиёт).

ЧУМЛАҲОИ ЭЗОҲИИ ХИЛОФ

Чумлаҳои эзоҳии хилоф бо чумлаҳои асосӣ муносибати хилофӣ доранд:

У қади баланд, бадани лоғар, чеҳраи гандумгун, риши миёнаш на он қадар сафед (*бо вуҷуди ин ки худ 90-сола буд*) ва абруҳои баланди дарозмӯ дошт (С. Айнӣ, Куллиёт). Иброҳим ғайр аз дарси дарсхонагӣ, ки дар ҷамоаи мо меҳонд, дарсҳои дигарашро ҳам (*агарчи дар он дарсҳо ман ба вай шарик набудам*) бо ман тайёр мекардагӣ шуд (С. Айнӣ, Куллиёт).

ЧУМЛАИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ

Чумлаи мураккаби тобеъ аз бобҳои калонтарин ва басо душвори синтаксис мебошад. Хусусиятҳои хоси чумлаҳои мураккаби тобеъ, тафовути онҳо аз чумлаҳои мураккаби пай-

васт, хусусиятҳои асосӣ ва тафовути сарҷумлаву ҷумлаҳои пайрав, тасниф ва таҳлили онҳо муҳимтарин ва душвортарин масъалаҳои синтаксис ба шумор мераванд.

Маълум аст, ки ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаби тобеъ мустақилтар мебошанд. Баробарҳукукии нисбии байни ҷумлаҳои соддаи ҷумлаи мураккаби пайрав дар байни ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаби тобеъ мушоҳида намешавад. Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ яке аз ҳиссаҳо асосӣ буда, дигаре ба вай тобеъ мешавад, онро аз ягон ҷиҳат шавку эзоҳ медиҳад. Ҷумлаи тобеъкунанда сарҷумла ва ҷумлаи тобеъшаванда пайрав ном дорад.

Ақидае, ки гӯё мазмун ва маъноси асосӣ ба воситаи сарҷумла ифода мешавад, ҳақиқати ҳолро ифода намекунад, чунки ин фикр ба ҳамаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, алаҳусс, ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави мубтадо ва хабар, рост намеояд, зиёда аз ин ҳилофи табиати ҷумлаи мураккаб бошад, ки як воҳиди томи синтаксис ба шумор меравад. Пайрав будани ҷумла на ба ҳама гуна ҷумлаи содда, балки танҳо нисбат ба ҷумлаи тобеъкунанда ба ҳисоб гирифта мешавад. Дар забон ҷумлаҳои пайраве низ ҳастанд, ки ҷумлаҳои соддаи дигарро ба худ тобеъ мекунад. Масалан, дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиби дараҷа ҷумлаҳои содда тарзе воқеъ мешаванд, ки ба ғайр аз ҷумлаи якуму охирин дигар ҳамаи ҷумлаҳо ду вазифаро иҷро менамоянд, ҳам вазифаи ҷумлаи пайрав ва ҳам вазифаи сарҷумларо: онҳо нисбат ба ҷумлаи пеш аз худ, ки тобеъкунанда аст, пайрав буда, нисбат ба ҷумлаи сонӣ, ки тобеъшаванда мебошад, сарҷумла ба шумор мераванд:

«Падарам низ ба рафтани ман розӣ нашуд; зеро медонист, ки ин қорқоро бе ман анҷом додан мушқил аст («Садон Шарқ»).

«Одил розӣ нашуд, ки маро гирифта баранд, чунки хуб медонистем, ки рафтани ман ба марғи модараш баробар буд (ҳамон ҷо)».

Сарҷумла ва ё ҷумлаи пайрав на аз рӯи он муайян карда мешавад, ки вай қадом маънро мазмунро ифода мекунад, балки аз рӯи он таъин карда мешавад, ки вай ҷумлаи тобеъкунанда аст ё тобеъшаванда. Пас, мустақилияти сарҷумла ва тобеияти ҷумлаи пайрав аз ҷиҳати маъно ва сохт як буда, маҳз аз ҳамин нуқтаи назар таҳлил ва тадқиқ металабад.

Хусусиятҳои ҷумлаи пайрав танҳо дар алоқамандии он бо сарҷумла муайян карда мешавад, чунки мавҷудияти ҳар дун онҳо ба туфайли якдигар ба амал меояд. Аз ин рӯ, муайян ва аниқ кардани муносибати ҷумлаи пайрав ва сарҷумла дар таҳлилу тадқиқи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ масъалаи асосӣ ба шумор меравад.

Воситаҳои алоқа ва таснифи ҷумлаҳои пайрав гуногунанд. Асоситарини онҳо аз инҳо иборатанд.

1. Пайвандак.

Ќумлаҳои пайрав ба сарҷумла ба воситаи пайвандакҳои тобеъкунанда алоқаманд мешаванд, пайвандакҳо нишонаи асосии грамматикӣи ҷумлаи пайрав ба шумор мераванд. Пайвандакҳои тобеъкунанда ҳамеша бо ҷумлаи пайрав меоянд, бинобар ин ҷои онҳо ба мавқеи истифодаи ҷумлаи пайрав вобаста мебошад.

Пайвандакҳои тобеъкунанда ба ду гурӯҳи калон: пайвандакҳои ҳоси ин ва ё он ҷумлаи пайрав ва пайвандакҳои муштарақвазифа тақсим мешаванд. Масалан, пайвандакҳои **азбаски, чунки, зеро, зеро ки** ҳоси ҷумлаи пайрави сабаб: **вакте ки, ҳангоме ки, пеш аз он ки, пас аз он ки** ҳоси ҷумлаи пайрави замон: **агар, ба шарте ки** ҳоси ҷумлаи пайрави шарт; **бо вучуди он ки, ҳарчанд, ҳарчанд ки, гарчанд, гарчанде ки, гарчи** ҳоси ҷумлаи пайрави ҳилоф: **чи тарзе ки, дар ҳолате ки, бе он ки** ҳоси ҷумлаи пайрави тарзи амал; **чунон ки, мисли он ки, монанди он ки** ҳоси ҷумлаи пайрави монандӣ; **ба андозае ки, ба дараҷае ки, ба қадре ки** ҳоси ҷумлаи пайрави андозаву миқдор мебошанд. Чи хеле ки мебинем, пайвандакҳо дар таснифоти ҷумлаҳои пайрав низ яке аз воситаҳои асосӣ ба шумор мераванд. Вале пайвандакҳо дар муайян намудани ҷумлаи пайрав меъёри ягона ба ҳисоб намеравад, чунки дар забони тоҷикӣ пайвандакҳои муштарақвазифа кам нестанд. Масалан, танҳо пайвандакӣ **ки** бо ҳамаи ҷумлаҳои пайрав омада метавонад. Дар ин гуна мавридҳо воситаҳои дигари грамматикӣ ёрӣ мерасонанд.

2. Калимаҳои ҳамнисбат.

Дар робита ва таҳлилу таснифи ҷумлаҳои мураккаби тобеъмақоми калимаҳои ҳамнисбат низ бузург аст. Аз ин нуқтаи назар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешаванд: дар як гурӯҳи онҳо калимаҳои ҳамнисбат оянд, дар гурӯҳи дигар истифода намераванд. Калимаҳои ҳамнисбат асосан барои таъкид ва равшанӣ барҷаста ифода ёфтани фикр истифода мешаванд. Чунончи: Ин кор барои он иҷро нашуд, ки шумо дар вақти таъиншуда наомадед («Садои Шарқ»). Шакли дигари ин ҷумла чунин аст: Ин кор иҷро нашуд, чунки шумо дар вақти таъиншуда наомадед. Аммо дар ҷумлаи дуюм он таъкиде, ки дар ҷумлаи якум ба воситаи воҳиди ҳамнисбати **барои он** ифода ёфтааст, мушоҳида намешавад.

Калимаҳои ҳамнисбат дар таркиби сарҷумла меоянд ва ҳамчун аъзои он истифода мешаванд. Ҷумлаи пайрав одатан пас аз сарҷумла ва ё калимаи ҳамнисбат омада, онҳоро шарҳу эзоҳ медиҳад. Ҷумлаи пайрав аз ҷиҳати вазифаи синтаксисӣ бо калимаи ҳамнисбат баробар мебошад, калимаи ҳамнисбат дар таркиби сарҷумла ба қадом вазифа ки ояд, ҷумлаи пайрав низ ба ҳамон вазифа меояд. Агар калимаи ҳамнисбат мубтадо бошад, ҷумлаи пайрав низ ҷумлаи пайрави мубтадо, агар калимаи ҳамнисбат хабар бошад, ҷумлаи пайрав низ хабар,

агар калимаи ҳамнисбат пуркунанда бошад, ҷумлаи пайрав ҳам пуркунанда ва амсоли инҳо мешавад. Ба вазифаи калимаҳои ҳамнисбат асосан ҷонишинҳои ишоратӣ истифода мешаванд:

1) Ба ҳамаи мо ин ҳам маълум шуд, ки Шумо тарафдори кистед (Раҳим Ҷалил).

2) Мақсади ҳукумати коргару деҳқони мо ин аст, ки халқи меҳнаткаш зудтар аз торикию нодонӣ халос шавад (С. Улуғзода).

3) Ин ҳамон шеър буд, ки ба Латифҷон Махдум нишон дода будам (С. Айнӣ).

4) Ман ба шумо ҳаминро мегӯям, ки мо ғалаба мекунем (Ҳаким Карим).

5) Шаб ҷунон торик буд, ки каси рӯ ба ҳам омада ҳамдигарро шинохта наметавонист (Ҷ. Иқромӣ).

6) (Азимшоҳ) — Ин таомулро барои ин кардаанд, ки бештари ҷунон мардумони пасти ҳақношинос мешаванд (С. Айнӣ).

7) Ман ба ин ҷо барои он омадам, ки аз саломатии Шумо хабардор шавам (С. Айнӣ).

Ҷи хеле ки мебинем, калимаҳои ҳамнисбат ба вазифаи 1) мубтадо, 2) хабар, 3) муайянкунанда, 4) пуркунанда, 5) дараҷа, 6) сабаб ва 7) мақсад омадаанд, ки мазмуни конкретии онҳоро ҷумлаҳои пайрави ҳамномашон эзоҳ медиҳанд.

Албатта, ҷумлаҳои пайрав дар бисёр таркибҳои синтаксисӣ бо калимаҳои ҳамнисбат аз ҷиҳати грамматикӣ ҳамвазифа мешаванд. Вале таркибҳои низ ҳастанд, ки дар онҳо муносибати синтаксисии ҷумлаи пайраву сарҷумларо аз заминаи калимаи ҳамнисбати муайян кардан мумкин нест. Масалан, калимаи ҳамнисбати **ҷунон** дар таркиби сарҷумла вазифаҳои гуногунро иҷро менамояд. Дар вазифаи муайянкунандагӣ вай бо ҷумлаи пайрав ҳаммаънову ҳамвазифа аст, вале дар вазифаи ҳоли тарзу дараҷа аз ҷумлаҳои пайрав моҳиятан тафовут дорад. Калимаи ҳамнисбат дар ин таркибҳои синтаксисӣ ба вазифаи ҳоли тарзу дараҷа ва хабару пуркунанда меояд, вале муносибати ҷумлаи пайраву сарҷумла сабабу натиҷа ва мақсадро ифода менамояд: Гирди бинои пасти мадрасаро аз ҳар тараф иморатҳои баланди сершуморе ҷунон печонда «қалъабандӣ» карда гирифта буданд, ки ба ягон хучраи ин мадраса аз ҳеҷ ҷо шомол намевазид, офтоб намерасид (Ю. Ақобиров). Бузургии ин вазифа ҷунон буд, ки Бадриддинхӯча низ имрӯз, қатъӣ назар аз ҳамаи аламҳо, дардҳо ва гиҳоҳои дар дилаш қабат-қабат ҳобида, аз нав ба домолло Қутбиддинмаҳдум, ба азми беҳамто ва фидокории беназири ӯ ихлосу этикод пайдо намуд (Ю. Ақобиров).

Мақому мавқеи калимаҳои ҳамнисбат дар таркиби сарҷумла як хел нест. Дар як гурӯҳ ҷумлаҳои мураккаби тобеъ калимаи ҳамнисбат унсури созмони сарҷумла ба шумор мера-

вад, сарчумла бе он ташкил намеёбад. Ин хел чумлаҳои мураккаби тобеъ низ ба ду гурӯҳ чудо мешаванд: 1) чумлаҳои мураккаби тобеъ, ки сарчумлаи он бе калимаи ҳамнисбат ташкил намеёбад. Ба ин гурӯҳ танҳо чумлаи пайрави хабар дохил мешавад, вай бар эзоҳи ҷонишинҳои ишоратие меояд, ки вазифаи хабари сарчумларо иҷро менамоянд; 2) чумлаҳои мураккаби тобеъ, ки дар сарчумлаи онҳо калимаи ҳамнисбат як хел вазифаро адо намекунад: а) дар як қисми онҳо калимаи ҳамнисбат унсури созмони чумла ба шумор меравад ва онро аз сарчумла ба ҳеҷ вачҳ истисно кардан мумкин нест; б) дар қисми дигари чунин чумлаҳо калимаҳои ҳамнисбат унсури созмони чумла ба шумор намераванд, онҳо хусусияти факултативӣ дошта, аз истиснои онҳо созмони чумла осеб намебинад. Дар чунин чумлаҳо зарурати он аз ҷиҳати услуб буда, барои ифодаи муносибати субъективии ғӯянда, таъкиди мағлаб истифода мешавад, дар баъзе мавридҳо ба таъзияи актуалии сарчумла низ таъсир мерасонад.

Калимаҳои ҳамнисбат аксаран абстрактмаъно ва сервазифа мебошанд. Аз ҳамин сабаб дар таркиби сарчумла ба қадом вазифа омадани онҳоро на ҳамеша аз муносибати онҳо ва аъзоҳои дигари чумла муайян кардан мумкин аст. Дар ин гуна таркибҳои синтаксисӣ на танҳо барои кушодану равшан намудани маънои конкретии калимаи ҳамнисбат, балки барои муайян намудани вазифаи синтаксисии он ҳам чумлаи пайрав ёри мерасонад. Масалан, дар чумлаи соддаи ман барои он ба ин ҷо омадам таркиби ҳамнисбати барои он нотамомии чумла ва нуғузирии чумлаи пайравро далолат мекунад, вале дар ин ҳолат, яъне бе чумлаи пайрав вазифаи синтаксисии онро муайян кардан мумкин нест, чунки бар эзоҳи он ҳам чумлаи пайрави мақсад омада метавонад, ҳам чумлаи пайрави сабаб. Агар бар эзоҳи ин воҳиди ҳамнисбат чумлаи пайрави мақсад ояд, вай ҳоли мақсад ва баръакс, агар чумлаи пайрави сабаб ояд, ҳоли сабаб мешавад. Чумлаҳои зеринро муқоиса кунед: Ман барои он ба ин ҷо омадам, ки ба шумо хабари хуш расонам. Ман барои он ба ин ҷо омадам, ки дигар ҷои рафт надоштам.

3. Мутобикати шаклҳои феълӣ. Дар ташкили чумлаи мураккаби тобеъ мақоми мутобикати шаклҳои феълӣ басо қалон аст. Хабарҳои феълӣ чумлаи пайрав бо тақозои хабари сарчумла дар шаклҳои гуногуни сифавию замонии феъл омада метавонад, дар шаклҳои гуногуни феъл воқеъ шудани хабари чумлаи пайрав ба ифодаи маъно ва тобишҳои маъноии худ ин чумла низ марбут аст.

Шаклҳои феълӣ чумлаҳои пайрав мисли дигар воситаҳои алоқа дар таснифи чумлаҳои пайрав низ ёри мерасонад.

Дар забони адабии тоҷик чумлаҳои пайрави гуногун ҳастанд, ки пайвандак ва калимаи ҳамнисбаташон як хел буда, ҳатто, ба як савол ҷавоб мешаванд. Чунинчи: 1) Дилбар ба-

рои он баҳои бад гирифт, ки вақтҳои охир аз дарс мегурехтагӣ ва дарс тайёр намекардагӣ шудааст («Пионери Тоҷикистон»); 2) Ман **барои он** омадам, ки ба модарам дар пахтачинӣ ёрӣ расонам («Машъал»).

Чунон ки мебинем, дар ҳар ду ҷумла ҳам калимаҳои якхелаи ҳамнисбат ва пайвандаки тобеъкунандаи **ки** истифода шудааст ва ҳар ду ҷумлаи пайрав ба саволи **барои чӣ?** ҷавоб мешавад. Оё ҳар дуи онҳо як хел ҷумлаи пайраванд? Барои ба ин савол ҷавоб додан ва муайян кардани ҷумлаҳои пайрав ба мо сиғаҳои феълӣ низ ёрӣ мерасонанд. Хабарӣ ҷумлаи пайрав дар мисоли якум бо сиғаи хабарӣ, вале дар мисоли дуюм бо сиғаи шартиву хоҳишмандӣ ифода гардидааст. Маълум аст, ки хабарӣ ҷумлаи пайравӣ сабаб одатан бо сиғаи хабарӣ, вале хабарӣ ҷумлаи пайравӣ мақсад бо сиғаи шартиву хоҳишмандӣ ифода меёбад. Пас, ҷумлаи якум пайравӣ сабаб буда, ҷумлаи дуюм пайравӣ мақсад мебошад.

4. **Интонация.** Дар робитаи ҷумлаи пайраву сарҷумла интонация воситаи муҳим ба шумор меравад. Ҷумлаи мураккабе нест, ки ҳиссаҳои он бе интонация ба ҳам алоқаманд шаванд. Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвандакдор ҳам интонация мавқеи муайян дорад, аммо дар ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак воситаи асосии робита интонация мебошад: Ў намеҳост, мо бо онҳо ҳамроҳӣ кунем (Фотеҳ Ниёзӣ). Шодӣ наомад: кор доштааст («Машъал»).

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ ПУРКУНАНДА

Ҷумлаи пайравӣ муайянкунанда исм, ҷонишинҳои шахсӣ ва масдари сарҷумларо муайян менамояд. Дар байни ҷумлаи пайрав ва қалимаи муайяншаванда муносибати атрибутӣ мавҷуд буда, гоҳо вобаста ба омилҳои гуногуни луғавию грамматикӣ тобишҳои дигари маъноӣ низ ифода мешавад. Дар ифодаи тобишҳои модалӣ мақоми воситаҳои гуногуни луғавию грамматикӣ, алалхусус сиғаҳои феъл, басо қалон аст.

Аломати асосии ҷумлаи пайравӣ муайянкунанда ин аст, ки вай ба яке аз аъзоҳои субстантии сарҷумла муносибати маъноиву грамматикӣ дорад. Ин гуна аъзоҳои сарҷумла аксар бо исм, қисман ҷонишинҳои шахсӣ ва аҳённан масдар ифода мешаванд:

а) **бо исм:** Аҳли хонаводае, ки ин боғро обод карда буданд, дар қатори дигар боғдорон ва деҳқонони он гирду пеш дар он деҳаи қалъамонанд зиндагонӣ мекарданд (Айнӣ);

б) **бо ҷонишин:** Ман, ки баробари ӯ аз ҷо ҳеста дар рӯ ба рӯяш рост истода будам, дастони ларзони худро ба гардани латифи атласи сафедмонанди ӯ андохтам (Айнӣ). Ў, ки поҳояшро ба замин васеъ гузошта ва дастонашро аз кисаи пиджакаш нагирифта меистод, сарашро баланд бардошта, чашмо-

нашро нимроғ карда, аҳли чойхонаро як-як аз назар гузаронид (Толис);

в) бо масдар: Баъд аз ин ман бо сухани ин одам аз чоям ҳеҷ намеҷунбам: аз ин гуна беасос аз марғ тарсида гурехтан, ки рӯзе чанд бор воқеъ мешавад, бо шамшери аскарони сурх кушта шудан ҳазор бор бехтар аст (Айнӣ).

Ба вазифаи калимаи муайяншавандаи сарҷумла ҳамаи навъҳои луғавию грамматикӣ исмҳои истифода мешаванд, вале дараҷаи истифодаи ҳамаи онҳо баробар нест. Масалан, ба вазифаи муайяншаванда исмҳои ҷинси конкрет нисбат ба исмҳои ҳос фаровонтар меоянд, доираи истифодаи исмҳои маънӣ ҳам нисбат ба исмҳои конкрет маҳдудтар аст. Ин ҳодиса ба маъноӣ моҳияти луғавию грамматикӣ исмҳо вобаста аст.

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда аломату ҳосияти бевосита ва ё бавоситаи предметро нишон медиҳад, яъне ҷумлаи пайрав аломати ҳоси предмети муайяншаванда, ё ки ҳолату вазъияти онро мефаҳмонад, дар бораи вай маълумот медиҳад:

Ба рӯи ин ҷороя, ки се оршин дарозӣ, як оршин бар ва ним оршин баландӣ дошт, як ҳодиршаби сафедро паҳн карда буданд (Айнӣ). Аз паси ӯ ҷавони хандони миёнакад, ки низ каланд дар китф дошт, падидор гашт (Толис). Дар ҳамин вақт ҷашми ӯ ба пирамарде афтод, ки ба тарафи вай меомад (Раҳим Ҷалил).

Ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда вобаста ба маъноӣ вазифаи ҷумлаи пайрав ва хусусияти исми муайяншаванда ба чанд гурӯҳ тақсим мешаванд:

1. тавсифӣ: Фармондеҳ, ки як шахси қоматбаланди шох-бурутдор ва зардинаи формаи туркипӯш буд, пас аз болонакӣ тоб додани бурутҷош гуфт (Айнӣ);

2. ташбеҳӣ: Дар пешонааш як кашкаи сафед дошт, ки мисли ситораи рӯз медурахшид (Айнӣ). Баробари ба замин фаровардани ғалтак аз паси нимҷазираи дарё, ки ба забони дароз монандӣ дошт, заврақи хеле калон намудор гардид (Толис). Онҳо дар осмони соф, ки монанди оинаи шаффофи бо ранги кабуд ранг кардашуда медурахшид, ҷунон менамуданд, ки гӯё ҷароғҳои электрикӣ бешуморро дар он ҷо овехта бошанд (Айнӣ);

3. ҳолий: Донаҳои ашқи алмосгун, ки аз ҷашмони дурахшонаш ба рӯи рахшонаш мечакиданд, намуди шабнами сахариро ба рӯи гулбарги сурхи таре ҷилва медоданд (Айнӣ). Дар як ҷои ин саҳро як работи васеъ, ки атрофаш бо ҳафт поҳса девор печонида гирифта шуда буд, ба назар менамуд (Айнӣ). Ҷашмаш ба расми шавҳараш, ки бар девор, болои сари қаравотча овехта шуда буд, афтод (Толис);

4. таъинӣ: Ман дар 22-юми октябр аз Тошканд баргашта ба Самарқанд омада, дар он ҷо дар як мактаби миёнае, ки барои бачагони халқҳои маҳаллӣ аз тарафи Ҳукумати Советӣ

кушода шуда буд, муаллим шудам (Айнӣ). Мебоист дар он ҷо бо Файзулло Хоҷаев, ки барои аз назар гузаронидани корҳои хочагии вилоятҳо рафта буд, зомехӯрд (Икромӣ);

5. **соҳибӣ**: Дарвозаи пешгоҳи паскӯча, ки аз он хавлии ман буд, аз беҳу бунёдаш канда... дидам (Ирфон). Ба ин боғи сабзу хуррам ва сердолу дарахт, ки аз он колхозии ба номи Ленин мебошад, мӯйсафеди ҳафтодсолаи бардаму бақувват назорат мекунад («Тоҷикистони советӣ»);

6. **баёнӣ**: Гулбибӣ аз падари худ Султонмурод ба синни яксолагӣ ятим монда буд, то синни ҳаштсолагӣ ба дасти модараш Раҳимбегим, ки ҳолаи Одина буд, парвариш ёфт (Айнӣ). Дар тумани Вобканд як деҳа ҳаст, ки онро деҳаи «Шириниҳо» меномиданд (Айнӣ). Аҳмад-маҳдуми муҳандиси Доғиш, ки ўро Аҳмади Қалла меғуфтанд, дар он мадраса ҳучра дошт (Айнӣ);

7. **тавзеҳӣ**: Дар вақти кофтукови молҳо аз бори Шариф ном саройбон ду қадоқ ҷои кабуд баромад, ки ба як нусха рӯзномаи кӯҳна печондагӣ буд (Айнӣ). Вай духтари ҷавони пуррарӯ буд, ки дар китфаш каланд дошт (Толис). То ба расидани мо дар ин кӯча як-ду ҳазор одам ҷамъ шуда истода буданд, ки аксарияти онҳо ғорсҳо ва эронӣҳои Бухоро буданд (Икромӣ).

Тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави муайянкунанда

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда калимаи муайяншаванда ро аз ҳар ҷиҳат шарҳу эзоҳ медиҳад ва ба ин восита маъноҳои зиёдеро ифода менамояд. Дар ҳамаи ин мавридҳо муносибати ҷумлаи пайраву аъзои муайяншавандаи сарҷумлаи атрибутӣ (муайянкунандагӣ) мебошад. Ин муносибати асосии ҷумлаи пайрав вобаста ба маънои луғавию грамматикӣ ва мавқеи исми муайяншаванда, ба вазифаи исм дар таркиби сарҷумла, вобаста ба тарзу шаклҳои ифодаи хабари ҷумлаи пайрав ва воситаҳои дигари луғавию грамматикӣ таркиби ҷумлаи мураккаб тобишҳои зиёде маъноӣ пайдо мекунад, ки асоситарини онҳо ин ҷо дарҷ мешаванд:

1) **тобиши шарт**: Каманде, ки бо дасти устози камандандоз партофта шавад, ҳаргиз хато намекунад (Ирфон);

2) **тобиши сабаб**: Абдураҳимбой, ки аз суханони ба ғӯши ҳудаиш ғораи бон тотор қадре кушода шуда буд, ба сухан даромада гуфт (Айнӣ). Аз хавлии сари кӯча, ки ба дарё биёсёр наздиканд, ҳатто об мебарояд (Толис). Лекин кабинети Фирӯза, ки ҳонаи рӯ ба боло ва барҳаво буд, салкин ва оромбахш буд (Икромӣ);

3) **тобиши натиҷа**: Аммо дар он миён воқеае рӯй дод, ки ин ақидаи маро зеру забар кард (Айнӣ). Дар он сол дар музофоти Бухоро аҳволе рӯй дод, ки зиндагонӣ ва осоиши ҳама-ро зеру забар кард: ин вабодии умумӣ буд (Айнӣ). Дар он ҷо,

аз поёнтари домани кӯҳҳо, хандақи дароз канда шуда буд, ки вай пеши селҳоро бурида, навзаминро аз хавфи селзеркунӣ эмин мекард (Толис);

4) **тобиши хилоф:** Ман, ки як умр ба шеърнависӣ кӯшиш мекардам, аввалин гонорари худро аз наср гирифтам (Айнӣ). Қурбони пудратӣ, ки коргарон то ҳол ўро яке аз худашон ва дилсӯзӣ худашон медонистанд, ба ҷуз аз анбори ҳолӣ сад ман шолӣ бахшидан дигар коре намекард (Айнӣ). Аммо маро, ки ҳеҷ изҳори талаб накардаам ва ба болои ин дар тахти таъкиби сиёсӣ ҳастам, мударрис кардаанд (Айнӣ);

5) **тобиши ҳолату вазъият:** Сайёра, ки хомӯшона кори ўро тамошо карда меистод, ба дастони ӯ дуздида нигоҳ мекард (Толис);

6) **тобиши замон:** Солҳое, ки ман ба таърихомӯзӣ шуруъ кардам, таҳқиқоти илмӣ як кори пурнуфуз ва ифтихорӣ ба ҳисоб мерафт (Ақбар Турсун). Ин корро то он даме, ки нусхаи қадимтарини китобат ва ё дастхати устод Рӯдакӣ пайдо мешавад, бояд қард (Аскар Ҳаким). То ба он рӯзе, ки падарам ба ман ин суҳанҳоро гуфта ба насиҳат сар қард, ман яке аз беғамтарин махлуқон ва яке ва шӯхтарин ва баттолтарин дӯхтарони қишлоқ ба шумор мерафтам (Иқромӣ);

7) **тобиши макон:** Акнун вай ба шаҳри худ, ба диёри худ мерафт, ба диёре мерафт, ки дар он ҷо ҳеҷ таҳлука вайро дунболоғири намекунад (Айнӣ). Ва ба хобгоҳи худ, ки дар ҳавличаи сари долони арк буд, рафт (Айнӣ);

8) **тобиши мақсад:** Босмачиёро маҷоли он намонд, ки рӯй-рост ба майдон бароянд (Айнӣ). Давлат... аз онҳо фармон гирифт, ки бо тамоми рота ба ҳар эҳтимол ҳозир бошад (Ниёзӣ). Ин тавр бошад, ба забоне, ки мо ҳам бифаҳмем, гап занед! (Айнӣ);

9) **тобиши микдору дараҷа:** Соҳиби он қадар либосҳое шуд, ки ягон дугона ё хешу табораш надошт (Раҳим Ҷалил). Баробари ин садо пасу дунболи яқдигар ба фосилае, ки шунавандагон он қадар фарқ карда наметавонистанд, аз дуру наздики кӯҳсор ин фаръёд такрор ёфт (Айнӣ). Ин вақтҳо ман як одами қаноатпешае шудаам, ки бо нони ҳалоли косибиам қаноат мекунам (Ирфон);

10) **тобиши монандӣ:** Мӯйсафеде, ки мисли ҷавонҳо ҷолокона қадам зада меояд, нафақахӯри шахсӣ мебошад («Садон Шарқ»). Ваъдан падарам он қадар дили маро ба он хона, ки гуё барои азоби бачагон сохта бошанд, розӣ карда натавонист... (Айнӣ).

Воситаҳои алоқаи ҷумлаи пайрави муайянкунанда

Воситаи асосии алоқаи ҷумлаи пайрави муайянкунанда пайвандак ба шумор меравад. Интонация бештар ба таҷзияи ақуалии исми муайяншаванда ва ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб

хизмат мекунад. Воситаҳои дигари алоқаи ҷумлаи пайрави муайянкунанда: артикли **-е**, калимаҳои ҳамнисбат, воҳидҳои нисбӣ (коррелятаҳо), мутобиқати шаклҳои феълӣ, мавқеи ҷумлаи пайрав омилҳои ёрирасони алоқа ва ташкили ҷумлаи мураккаб ҳисоб меёбанд.

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда танҳо бо пайвандаки муштараквазифаи **ки** ба сарҷумла тобеъ мешавад. Вай ҳамеша дар аввали ҷумлаи пайрав омада, танҳо барои алоқаманд намудани ҷумлаи пайрав ба сарҷумла хизмат мекунад, дар ифодаи маъно ё тобишҳои маъноӣ саҳме намегузорад. Сабаби серистеъмолӣ артиклъ, калимаҳои ҳамнисбат ва воҳидҳои нисбиرو ҳам аз абстрактмаъно будани пайвандаки **ки** бояд донист.

Артикли **-е** аломати муҳимми созмони ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда буда, дар алоқаи ин ҷумлаи пайрав бо сарҷумла иштирок менамояд, чунки ҳам артиклъ ва ҳам ҷумлаи пайрав вазифаи ҷудокунӣ доранд ва барои ҷудо намудани исми муайяншаванда аз гурӯҳи ҳамчинсон ва конкрет намудани он хизмат мекунад:

1. Муллое, ки навбати қабулро ба ман дода буд, маро дар роҳрав дида гуфт (Айний).

2. Бо ин боронҳои дам ба дами баҳорӣ хомаҳои реги равон, ки дар айёми гармии тобистон монанди кӯҳи оташ гардида, бо андак бод ба ҳар тараф ҳаракат мекарданд, ҳоло вазнин шуда ором гирифта буданд ва оташи тугъёнашон фуру нишаста буд (Айний).

Дар ҷумлаи якум исми муайяншаванда аз ҳамчинсонаш ҷудо карда шуда, бо аломате, ки ҷумлаи пайрав дарбар мегирад, аз онҳо фарқ мекунад, вале дар ҷумлаи дуюм ҷумлаи пайрав аломатеро ифода мекунад, ки ба предмети муайян мансуб аст, бинобар ин исми муайяншаванда бе артиклъ воқеъ гардидааст. Азбаски вазифаи асосии артикли **-е** ҷудо кардан аст, вай асосан бо исмҳои ҷинс меояд. Ҷонишини шахси сеюми ҷамъ ҳам маънои умумӣ дорад, бинобар ин артикли **-е** доираи онро маҳдуд ва ҷумлаи пайрав аломати ҳамин гурӯҳи маҳдудро возеҳ мекунад:

Деҳқононе, ки ба сари оббурда баргашта омада буданд, дар ним соат он ҷоро бо ҳок гӯрониданд... (Айний). Афсонае ба ёдам мерасад, ки дар бағағи падарам гуфта буд (Мухаммадиев). Онҳое, ки лаб-лаби ҷӯй мерафтанд, ба ҷое рост омаданд, ки об аз ду ҷой рои ҷӯро бардошта, тамоман ба тарафи киштзор гузаштааст (Айний).

Бо исмҳои ҳос ва ҷонишинҳои шахсӣ омадани артикли **-е** дар забони тоҷикӣ маъмул нест, фақат бо ягон нияти услубӣ воқеъ мегардад. Дар ин гуна мавридҳо муайяншаванда задаи мантиқӣ гирифта, аз байни дигар аъзоҳои ҷумла ҷудо шуда меистад:

Одинае, ки ду дақиқа пештарак барои фаҳмидани хабаре шахси ношиносро бо тадбире бар сари матлаб овард, ҳозир

пас аз калимаҳои тобеи он воқеъ мегардад. Ин усули маъмул ва серистеъмоли ин навъи ҷумлаи пайрав мебошад: Аввалин суоле, ки бе ҳеҷ муқаддима ба мо дода шуд, ҳамин буд (Иқромӣ). Ба идораи Совети кишлоқ як ҷавони хушқаду қомате, ки дар бар либоси оддии сафарӣ, дар даст ҷамадони ҷилodore дошт, даромада омад (Раҳим Ҷалил).

Ҷумлаҳои пайраве ки мубтадои муайяншавандашон бо феълҳои **ҳаст, нест, буд, набуд** омадааст, пас аз сарҷумла меоянд ва ифодакунандаи маънои асосии ҷумлаи мураккаб ба шумор мераванд:

Охир, шояд нест, ки дар васфи баҳор, ишқу муҳаббат, орзуи умедҳои ширин, тинҷию амонӣ шеър нанависад (Шукӯҳӣ).

Ҷумлаи пайраве, ки хабари номии сарҷумларо эзоҳ медиҳад, низ пас аз он воқеъ мегардад:

Дар Бухоро ин аввалин зани маҳаллие буд, ки бефаранҷию ҷашмбанд ва бепарда ба кӯча мебаромад, аз ҳеҷ кас боқе надошт ва ба ҳеҷ кас аҳамияте намедод (Иқромӣ). Ин ҷо кишлоки қалоне буд, ки мирони Ҳисор тобистонҳо ба боғу бӯстон он манзил карда, ҳудро аз гармии тоқатфарсои шаҳри Ҳисор эмин мегардониданд (Иқромӣ).

Ҷумлаи пайраве, ки пурқунандаи бевоситаи суратнаёфтаи муайян мекунад, пас аз сарҷумла меояд, чунки ин гурӯҳи пурқунандаҳои бевосита ҳамеша дар шафати хабари феълӣ воқеъ мегарданд ва барои муайян намудани маънои онҳо низ хизмат мекунад. Ҳангоми ҷумлаи пайрав қабул кардан онҳо задаи мантиқӣ мегиранд ва феъл як андоза мустакилтар мешавад:

Ман аз дастони нозуки ӯ гуле гирифтам, ки рангу бӯи онро ягон гули дигар надошт (Толис). Аммо пушаймон нахӯрдан асло чунин маънӣ надорад, ки гӯё ҳама чиз ва ҳамеша бароям ба осонӣ муяссар шуда бошад («Адабиёт ва санъат»).

Ҷумлаҳои пайраве, ки 1) тобиши натиҷа доранд, пас аз сарҷумла ва, баръакс, 2) ҷумлаҳои пайраве, ки тобиши сабаб доранд, дар мобайни аъзоҳои сарҷумла воқеъ мегарданд:

Гӯё оташе бар сарам рехта буд, ки ҳама ҷои баданамро сӯхта, обҳои ҷашмамро хушконида фиристода буд (Айнӣ). Ҷавоне, ки дар наздикии мо нишаста буд, ҳамаи гуфтаҳои моро шунидааст («Садои Шарқ»).

Аъзоҳои гуногуни сарҷумларо муайян кардани ҷумлаи пайрав

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда ягона ҷумлаест, ки бар эзоҳи ҳамаи аъзоҳои сарҷумла меояд. Аз ҳамин ҷиҳат муайян намудани калимаи муайяншавандаи ҷумлаи пайрав яке аз масъалаҳои муҳим буда, ба таснифоти дурусти ҷумлаи мураккаби тобеъ ёрӣ мерасонад, чунки дар забоншиносии тоҷик ба ҷумлаи пайрави муайянкунанда омехта кардани ҷумлаҳои пай-

рави дигар бисъёр вокеъ шудааст. Ҳамчуни дуруст таъин кардани аъзои сарҷумлае, ки ҷумлаи пайрав онро эзоҳ медиҳад, барои муайян намудани маънои умумии ҷумлаи мураккаб, мавқеи ҷумлаи пайрав ва маънои асосию тобишҳои маъноии он, сабаби истифода гардидан ё нагардидани артикль, калимаҳои ҳамнисбат, пасоянди-ро аҳамияти илмиву амалӣ дорад, чунончи:

мубтадо: Дар рӯ ба рӯи Низомиддин марди кӯсаи ғалча, ки дар танаш камзули дароз ва дар сараш каллапӯши ироқии чуқуре пӯшида буд, рост меистод (Иқромӣ);

хабар: Ин марҳамате буд, ки ба бисъёр кам одамон муяссар мешуд (Айнӣ). Вай қорҳое мекунад, ки ҳеҷ як бегичон накардааст (Иқромӣ);

муайянкунанда: Баъд аз ду-се дақиқа ин хомӯшӣ ва оромиро тақар-туқури аробаҳое, ки омада ба дарвозаи ҳавлича қатор шудаанд, вайрон кард (Айнӣ). Ҷӯраҳо дар сояи дараҳти садае, ки дар як қанори замин рӯида буд, ба болои рош нишастанд (Иқромӣ);

пуркунанда: Мехҳои ҷӯбинро, ки дар таҳхонаҳо барои ҳайвонбандӣ кӯфта шуда буд, қашида гирифт... (Айнӣ);

ҳол: Ба вазифаи калимаи муайяншавандаи ҷумлаи пайрав аз ҳама бештар ҳоли макон, замон ва монандӣ истифода мешаванд, дигар ҳолҳо қамтар воқеъ мегарданд: Дар бешаи зебои қарибии шаҳр, ки ҷои сайру саёҳати аҳолии Оренбург буд, ҳоло қасе дида намешуд (Иқромӣ). ... дар рӯзе, ки дар шаби гузаштаи он култиватор гум шудааст, ҷӯй вайрон шудааст (Айнӣ). Он аз поён — аз роҳ ҳамчун қабутари сафеде менамуд, ки барои даврасткунӣ ба замин ғурумада бошид (Толис). Қорғарони завод ба ҳолат ва тантанае, ки ба монанди он рӯз аст, байрақҳои сурхи революциониро бардошта шодона ба намоиш баромаданд (Айнӣ). У ягон ним соат, ки барон мо як рӯз барин намуд, сӯхбат кард (Раҳим Ҷалил);

муҳотаб: Замин — Эй марде, ки маро бо дасти чапу рост, бо дасти росту чап кишту қор мекуни, ман ҳамвора хӯроқҳои ҳар гуна ва меваҳои фаровон мебахшамат «(Газетаи муаллимон)».

Ҷумлаи пайрави пуркунанда

Ҷумлаи пайрави пуркунанда барои эзоҳи яке аз аъзоҳои сарҷумла омада, маънои онро аз ҷиҳати объекти амал пурра мекунад. Вобаста ба ҳамин ҷумлаҳои пайрави пуркунанда ба ду гурӯҳи қалон ҷудо мешаванд: 1) ҷумлаҳои пайрави пуркунанда, ки барои пурра намудани хабари сарҷумла меоянд ва 2) ҷумлаҳои пайрави пуркунанда, ки барои эзоҳ додан ва қушодани мазмуни аъзои пайрави пуркунандаи бо ҷонишинҳои ишорӣ ифодаёфтаи сарҷумла истеъмол меёбанд.

**Чумлаҳои пайрави пуркунанда,
ки хабари сарчумларо пурра мекунад**

Чумлаи пайрави пуркунанда ба чунин сарчумла тобеъ шуда меояд, ки хабари он ба зикри объекти амал эҳтиёҷ дорад. Чунончи, дар чумлаи «Нуралӣ ба назди Боровиков даромада истода ҳис кард» аъзои намерасад ва хабари «ҳис кард» аз ҷиҳати маъно нопурра ва эзоҳталаб аст, онро аъзои пайрави пуркунанда ва ё чумлаи пайрави пуркунанда пурра мекунад:

Нуралӣ ба назди Боровиков даромада истода ҳис кард, ки арзашро ба вай гуфта наметавонад (Улуғзода).

Чумлаи пайрави пуркунанда бар эзоҳи хабари сарчумла меояд, ки объекти амали он зикр наёфта бошад:

Захро тасаввур карда наметавонист, ки чӣ тавр бо Алӣ писари кӯри Чалил дар як хона зиндагӣ хоҳад кард ва дар як болин сар хоҳад монд (Ҳаким Қарим). Акнун фаҳмидам, ки осиеби инҳо аз кадом ҷӯй об гирифтааст (Ирфон).

Феълҳо аз рӯи муносибаташон ба объект гузаранда ва монда мешаванд. Феълҳои гузаранда ҳамеша объект бевосита талаб менамояд. Аксарияти феълҳои гузаранда бо тобеъ намулдани аъзои пайрави пуркунандаи бевосита маҳдуд мешаванд, барои пурра намулдани инҳо чумлаи пайрав истиъмол намеёбад. Вале чунин феълҳои гузаранда низ ҳастанд, ки на танҳо пуркунандаи бевосита, балки чумлаи пайрави пуркунандаро ҳам тобеъ менамоянд. Феълҳои **гуфтан, дидан, шунидан, фаҳмидан, пурсидан, навиштан, гузоштан, таклиф кардан, фаромӯш кардан** аз ҷамин қабиланд:

Ман хозир гуфта будам ва боз меғӯям, ки деҳқонон маро заданд, ҳақорат доданд, ҳосилоти вақфро ба ман надода, маро пеш карданд (Айнӣ). Устобобом пурсид, ки Юнусҷонхонии нусхазан дар кучо мешинад (Ирфон). Бо вучуди ин Сирочмаҳдум тангии аҳволи маро дида, таклиф кард, ки чизҳоямро дар ҳучраи ӯ монам (Айнӣ). Нуралӣ дид, ки Қаромат ба вай нигоҳ карда оҳиста Шодигулро нихта карда монд ва чизе ба ӯ гӯшаки кард (Улуғзода).

Чумлаи пайрави пуркунанда на танҳо барои пурра намулдани феълҳои гузаранда, балки барои пурра намулдани феълҳои монда низ меояд:

Ман метарсам, ки хонаи тиреза ва печкадори оинанок, қурати симин, куртаҳои шохии бухороӣ, рӯймолҳои ғичими гулобӣ, пайпоқҳои абрешимӣ ва ботинкаҳои локӣ... дили туро ба ӯ гарм карда бошанд? (Айнӣ). Аҳмадҷон ҳатто хурсанд буд, ки бо раис дар кабинети ӯ гуфтугӯ хоҳад кард (Улуғзода). Шумо Маҳдум, ҳақ доред, ки ҷамин тавр фикр кунед (Айнӣ). Вай аз ин пеш ҳам умед надошт, ки падару модари Шодигул интиҳоби духтарашонро писанд хоҳанд кард (Улуғзода).

Чумлаи пайрави пуркунанда ба гурӯҳи муайяни семантикии феълҳо тобеъ мешавад.

1. Феъли гуфтор, муомила ва муносибат: гуфтан, нақл кардан, хабар додан, эълон кардан, маълум кардан, таъкид кардан, илтимос кардан, хоҳиш кардан, таълиф кардан, огоҳ кардан, такрор кардан, илова кардан, эзоҳ додан, арз кардан, таъриф кардан, хотиррасон кардан, манъ кардан, зид баромадан: ...Шодитул бо шавки тамом хикоя мекард, ки чӣ сон вай аз ин чанд рӯз пеш дар театри Опера «Евгений Онегин»-ро тамошо кард (Улуғзода). Ноиби козикалон ба аробакаш маълум кард, ки Қали Қурбонро вакили мулофиаи худ гардонад... (Айнӣ). Ман бовар намекунам, — гуфт бойбача, — ман ҳеҷ бовар намекунам; ки шумо пул ҳарч карда, дар хонаатон ош пазонда хӯред! (Айнӣ). Аз ту хоҳиш мекунам, ки на худатро дар азоб монон ва на маро (Ҳаким Қарим).

2. Феълҳое, ки дарку эҳсос ва процессҳои фикриро ифода менамоянд: дидан, шунидан, хис кардан, донистан, ёд кардан, дарк кардан, пайҳас рафтан, фаҳмидан, фикр кардан, фаромӯш кардан, гумон кардан, шубҳа кардан, пай бурдан, мулоҳиза кардан, тасаввур намудан ва ғайра.

Лекин шунидам, ки шумо аз дунболагирӣ дар ҳаққи ман бадгумон шудаед (Айнӣ). Ман донистам, ки овозаи мардум рост будааст (Иқромӣ). Вай дарк кард, ки ҳам ин кӯрпаи мулоим ва гарм, ҳам ин болишти пари ку, ҳам ин бистар ва ҳамаи хонаю чизҳои он аз онӣ Анвар аст (Иқромӣ). Аммо фикр кардам, ки «шояд ба дафъаи аввал ордро аз қадри даркорӣ зиёдтар бирӣён карда бошам» (Айнӣ). Қалонҳо гумон мекунам, ки мо, бачагон, нодон ҳастему ба фаҳми ин корҳо намеравем (Ирфон). Дигар Мухтор шубҳа намекард ки масъала дар бораи духтари директор меравад (Иқромӣ).

3. Феълҳои хурсанд шудан, шарм доштан, ҳайрон шудан, дудила шудан, афсӯс хӯрдан, тааҷҷуб кардан, одат кардан, чуръат кардан ва монанди инҳо: Ман шарм доштам, ки дигар шикоят кунам (Айнӣ). Ман хеле афсӯс меҳӯрам, ки ин ҷанҷол имрӯз якта-рафа нашуд (Айнӣ). Холо Зайнаб метавонист ва муҳайё буд, ки ҳар як кадоми ӯро, ҳатто дағалиҳои ӯро низ чун изҳори ишқу муҳаббат ба ҳудаи талқин кунад (Иқромӣ). Ҳар нафас интизор буд, ки Боровиков ӯро ҷеғ мезанад (Улуғзода).

Чумлаи пайрави пуркунанда, ки ҷонишинҳои ишоратиро эзоҳ медиҳад

Чунон ки дар боло қайд шуд, дар ҷумлаҳои мураккабе, ки ҷумлаи пайрави пуркунанда хабари сарҷумларо эзоҳ медиҳад,

яке аз аъзоҳои сарчумла дарҷ намеёбад ва ҷумлаи пайрав ва-
зифаи ҳамон аъзои дарҷнаёфтаре иҷро менамояд. Аммо дар сар-
ҷумлаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, ки ҷумлаи пайрави пур-
қунанда ба эзоҳи ҷонишинҳои ишоратӣ меояд, ҳамаи аъзоҳо
дарҷ меёбанд, вале яке аз аъзоҳои сарҷумла — пайрави пур-
қунанда ба воситаи ҷонишини ишоратӣ ифода меёбад, ки аз
маънои предметӣ ҳолӣ буда, танҳо хусусияти ишоратӣ дорад.
Маънои ҷонишинҳои ишоратиро ҷумлаҳои пайрав конкрет ме-
кунад: Ту ҳаминаро нағз дон ва аз хотират набарор, ки хан-
дидан, завқидан ин хиёнат кардан нест (Ҳаким Қарим).

Ҷонишинҳои ишоратӣ дар таркиби сарҷумла ҳам пурқу-
нандаи бевосита ва ҳам пурқунандаи бавосита мешаванд. Пур-
қунандаҳои бевоситаи суратефта бо ҷонишинҳои ишоратии ҳа-
мин, ин, ҳа мон, он ифода меёбанд:

Ман ҳаминаро медонам, ки ҳақиқатан бемулоҳизагӣ кар-
дам, паст фаромадам (Иқромӣ). Дигар ба он тоқат кардан
мумкин нест, ки бинокорон аз бачагон қарздор шуда монданд
(«Маориф ва маданият»). Як навъ рамзи китобдӯстии ӯ дар
ҳамин ҳам аён мешавад, ки рӯзи ғавташ бастаи калони ки-
тобро ба ҳонаамон оварданд («Комсомоли Тоҷикистон»). Дар
айни ҳол дар бораи он фикр мекард, ки Шодигул меравад ва
ё бо бачагони хурдсолар танҳо мемонад (Улуғзода). Ин хо-
лати рӯҳияи ӯ аз ҳамин маълум мешуд, ки падар вақти гуф-
тани ин суханони афсӯсхӯрона ангиштонашро ҳаму рост ме-
кард, магар ӯ ҳар моҳ ба ҳар сад танга чанд танга афтодани
он фоидаи сангинро ҳисоб карда медид (Айнӣ).

Ҷонишинҳои ишоратие, ки дар таркиби сарҷумла меоянд,
аз ҷиҳати муносибаташон ба хабар ва устувору ноустувори-
ашон ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд: 1) ҷонишинҳои, ки беш-
тар аҳамияти услубӣ дошта, дар таркиби сарҷумла наомада
ҳам метавонанд. Муқоиса кунед:

а) Аз ин воқеа ман ҳаминаро пай бурдам, ки барон дар Бу-
хоро шўҳрат ёфтан ва шогирд ҷамъ кардан он қадар муллои
хуб будан шарт набуда, балки як дараҷа хунарданд ва фи-
ребгартар будан ва худситоӣ карда, худро муллои нишон до-
дан ё ин ки хучраи бисёреро ба даст дароварда ба муллоба-
ҷагони беҳучра дода, онҳоро ба ин восита ба худ шогирд кар-
да гирифтани шарт будааст (Айнӣ).

б) Кам-кам пай бурдам, ки ҳаким ва ғайласуф будани до-
муллои ман танҳо дар ин аст, ки худро ба ҳакимӣ ва файла-
суфӣ шўҳрат додан меҷаҳад (Айнӣ).

2) ҷонишинҳои, ки дар таркиби сарҷумла омадани онҳо
хатмист ва онҳо барои сурат гирифтани хабари сарҷумла
низ ёрӣ мерасонанд: иборат аст, иборат буд, мо-
нанд аст, монанд буд, на мемонад ва хабархое,
ки ҷонишини ишоратӣ ба қисми номии он бо изофат(-и) тобеъ
шудааст: Баёни воқеа аз ин иборат будааст, ки дар он солҳо
бемории тоун дар сарзамини Хоразм паҳн мегардад (Ирфон).

Дар оғӯши ин табиати зебо сайр карда гаштани ду кас, ки нисбат ба ҳамдигар нияти баде надоштанд ва сӯҳбати шармгинонае мекарданд, ҳеч ба он намомонд, ки ахлоқи советиро вайрон карда бошад (Икромӣ).

Тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави пурқунанда

Тобишҳои бисёри маъноӣ пайдо кардани ҷумлаи пайрави пурқунанда ба се чиз вобаста аст: 1) хабари ҷумлаи пайрави пурқунанда бо ҳамаи сифаҳои феълӣ ифода ёфта метавонад ва ин имконият медиҳад, ки ҷумлаи пайрав тобишҳои зиёдеро ифода намояд; 2) ҷумлаи пайрави пурқунанда хабархоеро эзоҳ медиҳад, ки онҳо маъноҳои басо гуногунро дарбар мегиранд ва вобаста ба онҳо ҷумлаи пайрав бо сифаҳои матлуба омада тобишҳои зиёд пайдо мекунад; 3) дар таркиби ҷумлаи пайрав калимаҳои модалӣ ва ҳиссаҳо омада, боиси ифодаи тобишҳои гуногуни маъно мегарданд.

Ҷумлаи пайрави пурқунанда тобишҳои зерини маъноӣ дошта метавонад:

1) **тобиши мақсад.** Ҷумлаҳои пайрави пурқунанда, ки феълҳои талаб кардан, розӣ шудан, нишон додан, фармудан, хоҳиш кардан, илтимос кардан, кӯшиш кардан, гуфтан, хоستانро эзоҳ медиҳанд ва хабари онҳо бо аорист ифода мешавад, тобиши мақсад доранд:

Ӯ ба ман фармуд, ки аз лой ба шакли чароғҳои сиёҳи қадимӣ чилиме созам (Айнӣ). Баъд аз як поси шаб соҳиби ҳавлӣ аз пушти хучра, ки равзани танге ба тарафи кӯча кушода мешуд, маро ҷеғ зада илтимос намуд, ки як сари қадам ба базми ӯ биравам (Айнӣ);

2) **тобиши сабаб.** Ҷумлаҳои пайрави пурқунандае, ки дар эзоҳи хабарҳои ҳолии мисли афсӯс хӯрдан, тарсидан, ранҷидан, ҳайрон шудан, шарм доштан, маҷбур шудан меоянд, тобиши сабаб мегиранд. Хабарии ин гуна ҷумлаҳои пайрав ҳам бо аорист ва ҳам бо сифаи хабарӣ ифода мешаванд:

Ман дар бораи Рустамча ва Азими деҳчагӣ маълумоти кӯтоҳе ба гирдомадагон додам ва афсӯс хӯрдам, ки Азими деҳчагии номард гурехта рафтааст (Айнӣ). Мо тарсидем, ки агар босмаҷӣ ба деҳаи мо ояд, молҳои моро ҳам тороҷ хоҳад кард (Айнӣ). Ман ҳайрон шудам, ки тирезаи дутабақаи хона кушода аст (Икромӣ);

3) **тобиши натиҷа:** Ҳамаи ин камбудӣ ва норасоиҳо ба он оварда расониданд, ки нимсолаи якуми соли хониши 1965—1966 як ҳазору 526 нафар хонандагон программаи таълимиро аз худ накарданд («Маориф ва маданият»).

Воситаҳои грамматикии алоқаи ҷумлаи пайрави пуркунанда

Воситаи асосии робитаи ҷумлаи пайрави пуркунанда пайвандаки **ки** мебошад. Бо ин пайвандак ҳамаи навъҳои ҷумлаи пайрави пуркунанда меояд. Ин пайвандак на танҳо нутқи мазмун, балки айнан нақлшударо ҳам ба сарҷумла тобеъ менамояд.

Ҷумлаи пайрави пуркунандае, ки калимаҳои ҳамнисбати сарҷумларо эзоҳ медиҳад, ба сарҷумла танҳо бо пайвандаки **ки** тобеъ мешавад:

Инро доништа монед, ки халифа ин қадар пулро барои шуморо ба ҳудаш зан кардан сарф накардааст (Айни). Аммо ҳаминро ба шумо мегӯям, ки вақте ки ба колхоз мебаромадам, сурхӣ сари биниам, бозёфти бечорагиам як майдон буд халос (Ҳаким Қарим).

Бо пайвандаки **дар бораи он ки (ин ки), дар хусуси он ки (ин ки), аз хусуси он ки (ин ки)** ба сарҷумла ҷумлаҳои пайрави пуркунандае тобеъ мешаванд, ки объекти муҳокимаро мефаҳмонанд:

Шодӣ аз рӯ ба рӯи хона ба стул нишаста, бо вай гап саркард, дар бораи он ки қорҳои то ба ҳол қардашуда ўро қаноат наметунанд, дар бораи он ки фақат «планро иҷро қардам» гуфта нишастан ва қаноат ҳосил қардан нағз нест ва боз дар бораи бисёр чизҳо (Иқромӣ). Дар хусуси он ки ҳоло мардум ба ҷӣ қор машғуланд, қасе қисе нагуфт («Садои Шарқ»). Аз хусуси он ки ҳозир ҳам ақлу ҳуши онҳо аз ақлу ҳуши мо, падаронашон, расотар аст, ман ба шумо гап зада наменинам (Ҳаким Қарим).

Калимаҳои пайвандакии **гуфта ва гӯён** аслан феълӣ ҳол мебошанд, вале онҳо барои ба ҳам тобеъ намудани сарҷумла ва як қатор ҷумлаҳои пайрав низ истифода мебаранд. Дар ҷунин вазифа аз хусусиятҳои феълӣ ва ҳолии онҳо қариб ҳеҷ чиз боқӣ наметонад, онҳо вазифаи пайвандакиро адо мекунанд:

— Ман, — гуфт Ашӯр ба дасти каланд такъя қарда, — баъд аз ба қалъа рафтани бой як қадар осуда мешавем гуфта гумон қарда будам... (Айни). Ятим тақлифи туркманро қабул қард ва дар дили худ «дер» ҳам шавад, мақсадам аз ин ҷо ҳосил хоҳад шуд гӯён ҳурсандӣ қард (Айни).

Пайвандакҳои **гуфта ва гӯён** ба гуфтугӯ ҳос мебошад. Сабаби дар асарҳои бадеӣ бо нутқи айнан нақлшуда омадани онҳо низ дар ҳамин аст.

Интонация дар алоқамандии ҷумлаи пайрави пуркунанда бо сарҷумла воситаи муҳим ба шумор меравад.

Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи бепайвандак бо ҷумлаи пайрави пуркунанда асосан ду ҳел интонация ҳис қарда мешавад: 1) интонацияи эзоҳӣ. Дар ин ҳолат дар охири сарҷумла оҳанги талаффуз қаме суст шуда, паузаи лаҳзагӣ ба амал

меояд ва сарчумла бо ҳамон оҳанг ибтидо меёбад: Одам дар кӯҳистони баланд зиндагонӣ мекунад, аммо барои он ки ба худ ризку рӯзӣ пайдо кунад, маҷбур аст, **боз ҳам баландтар барояд** (Улуғзода). Бо ҳамаи ин дилам намехост, аз шиносошудан бо ин одам ва омӯхтани ӯ умедамро тамоман канам (Айнӣ);

2) интонацияи баёнӣ. Дар интонацияи баёнӣ сарчумла бо оҳанги қатъӣ ва қадре баланд якбора бурида мешавад ва чумлаи пайрав бо оҳанги қадре пасттар оғоз меёбад: Инро ҳукумат барои он қорӣ кардааст, ки нишон диҳад: дар ин ҷо, дар мактаб, ҳамаи шумо якранг ва баробар ҳастед ва ҳеҷ яки шумо аз дигаре бартарӣ ва зиёдатӣ надоред... (Иқромӣ). Баъд шундаам, ки Шарофатхола ба Сураӣ гуфтааст, гуё ман дар кабинет хеле роҳ гаштаам, дар назди тирезаи кушод чун хумориҳо кайф карда нишастаам, ким-чиҳо навиштаам, чизе дар зер лаб хондаам... (Иқромӣ).

Ҷои чумлаи пайрави пуркунанда

Аксарияти чумлаҳои пайрави пуркунанда пас аз сарчумла меоянд ва ин табиист, чунки чумлаҳои пайрави пуркунанда асосан хабари сарчумларо пурра мекунад, ки вай бештар дар охири чумла меояд:

Вай дар болои машинаи боркаш ба Таги Чинор равон шуда аз дур дид, ки Мунира аз баландӣ фурумада истодааст (Улуғзода). Шумо бояд инро донед, ки хоҳ ҷаноби Қорӣ бошанд, хоҳ ягон шахрии дигар, ба деҳаи шумо, ки аз шахр дур аст, омада дар ин ҷо заминдор шуда ба деҳқонӣ машғули карда наметавонанд (Айнӣ).

Чумлаҳои пайрави пуркунандае, ки ба сарчумла ба воситаи калимаҳои гуфта ва гуёён тобеъ мешаванд, ду хел воқеъ мегарданд:

а) чумлаи пайрави пуркунанда пеш аз сарчумла меояд:

Амлоқдор ҳамин ҷо фурумадаанд гуфта шунда будам, он касро ё ин ки Ёрмон Полвонро диданӣ будам (Айнӣ);

б) чумлаи пайрави пуркунанда дар байни аъзоҳои сарчумла меояд: Дар ин аҳвол Қорӣ-Ишқамба... «ба умеди зиёд кардани пул аз пулҳои мавҷудаам мурдаҷудо мешавам» гуфта ҳасрат меҳӯрд (Айнӣ).

Ҷои чумлаҳои пайраве, ки ҷонишинҳоро эзоҳ медиҳанд, низ ҷолиби диққат аст. Ин гуна чумлаҳои пайрав аксар вақт пас аз хабари сарчумла меоянд. Азбаски ҷой ва тарзи ифодаи ҷонишинҳо дар таркиби сарчумла мухталиф аст, баъзан пас аз ҷонишинҳо, дар байни аъзоҳои сарчумла омадани чумлаи пайрави пуркунанда мушоҳида мешавад. Мисол:

— Ба ин, ки дигарон бурда нобуд кунанд, дилат мешавад? — гуфт бой (Айнӣ). Ба Абдулло маълум шуд, ки масъа-

ла аз он, ки модари Мухтор мегӯяд, хеле нозук ва муҳим аст (Икромӣ).

Дар чумлаҳои мураккаби тобеъ, ки чумлаи пайрави пуркунанда бе пайвандак тобеъ шудааст, агар мақсад ва мазмунни асосӣ дар чумлаи пайрав ифода ёфта, он таъкид карда шавад, пеш аз сарчумла меояд:

— Чор таноб буданаш дар ҳамин хати тарака навишта шудааст, гуфтам-ку (Айнӣ). Хонда метавонед, мегӯям, нашунидед? — гуфт Сафар шурида ба Мирзо (Айнӣ). Зани ман касал шуда монд, духтур ба касалхона бар, гуфт (Улӯғзода).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МУБТАДО

Чумлаи пайрави мубтадо соҳиби аломати сарчумларо ифода мекунад. Чумлаи пайрави мубтадо ба сарчумла ба воситаи пайвандаки **ки** алоқаманд мешавад: Аз рамузи гап маълум шуд, ки Расулбобо танҳо мондаасту раис ба ҷои он ду ҷавони хирманкӯб одам меҷӯяд (Насриддинов).

Дар ин гуна чумлаҳои мураккаби тобеъ сарчумла танҳо зоҳиршавии аломатро мефаҳмонад, вале соҳиби аломат дар чумлаи пайрав ифода меёбад. Агар чумлаи пайрав ба ибора табдил дода, дар мақоми мубтадои сарчумла гузошта шавад, чумлаи соддаи дутаркиба ҳосил мегардад: Аз гуфтаҳои янғаам ба ман маълум шуд, ки падари онҳо баққоли деҳаи худ буд (Улӯғзода). — Баққоли деҳаи худ будани падари онҳо аз гуфтаҳои янғаам ба ман маълум шуд.

Хабари сарчумла бештар дар тарзи мафъулии феъл меояд. Ин яке аз аломатҳои муҳимми чумлаҳои мураккаби тобеъ аст, ки дар таркибашон чумлаи пайрави мубтадо доранд: Ҳукм шуд, ки аввал Котибӣ қасидаи худро хонад (Айнӣ). Пас аз бартараф шудани гарду ғубор дида шуд, ки дар майдон ғайр аз ҷасади як-ду одам чизи дигаре намонда будааст (Айнӣ). Аниқ гардид, ки ниҳолҳо хеле хуб сабзид, даре нагузашта гул қарданд ва бор овардаанд (Икромӣ).

Ин гуна чумлаҳои пайрави мубтадоро ба гурӯҳи аналитикӣ дохил кардаанд. Чумлаи пайрави мубтадои синтетикӣ чунин аст, ки сарчумла дутаркиба буда, дар вазифаи мубтадо ишорачонишинҳои **ин, он, ҳамин, ҳамон** ва ғайра омада, ба соҳиби аломат танҳо ишора кардаанд. Мазмуну маънои чунин мубтадоро, ки вазифаи калимаи ҳамнисбатро адо мекунад, чумлаи пайрав ошкор мекунад: Аз таҷрибаи ҳудам ҳамин маълум шуд, ки аввал ин қисм дар қисми аз миён болои бадани одамӣ, бештар дар сина ва атрофи он ба ҳаракат меояд (Айнӣ).

Чумлаи пайрави мубтадо вақте ҳамчун иҷрокунандаи вазифаи мубтадои сарчумла воқеъ мегардад, ки хабари сарчумла танҳо саволи ҷӣ талаб мекунад ва **моқиссия эзоҷталабин**

он ба набудани мубтадо алоқаманд аст. Ин гуна хабарҳо бо-
чанд калимаҳои феълӣ вуҷуд надорад.

Хабарӣ ин гуна сарҷумлаҳо бо феълҳои монанди шахси
сеюми танҳо, ибораҳои феълӣ устувори ба хотир ома-
дан аз хотир баромадан, ба ёд омадан, аз ёд
рафтан, аз дил гузаштан, ба назар намудан,
ба ғӯш расидан, дар хотир доштан ва амсоли
инҳо ифода мешавад:

Пас аз баргараф шудани гарду ғубор дида шуд, ки дар
майдон ғайр аз ҷасади як-ду одам ҷири дигаре намонда буда-
аст (Айни). Ба назараш менамуд, ки одамоне чека барои
дастгир кардани вай омада истодаанд (Иқромӣ). Холо дар
ёдам намондааст, ки ҳамон рӯз буд ё рӯзи дигар (Айни). Аз
дили Шодӣ гузашт, ки вай эҳтимол дар майдони ҷанг ҳам бо
ҳамин намуди ҳайбатнок ба душманҳо ҳамла карда бошад
(Улуғзода).

Ҷумлаи пайрав ба эзоҳи хабарҳои меояд, ки бо калима-
ҳои модалӣ лозим, зарур, даркор ифода шудаанд.
Дар сурат гирифтани хабар бо ин калимаҳо бандҳои хабарӣ
ва феълҳои ёридиҳанда мадад мерасонанд, бе бандҳои
феълҳои ёридиҳанда ба вазифаи хабар омадани калимаҳои
мазкур ҳосил гуфтугӯ мешавад:

Охир ба падарон зарур аст, ки хешро пурқувват вонемуд
кушанд («Маориф ва маданият»). Фақат ба ӯ лозим буд, ки
аз пуштибони худ руҳсат гирад (Айни).

Хабарӣ сарҷумлаи ин гурӯҳи ҷумлаи пайравӣ мубтадо бо
исмҳои маъниӣ қонун, мазкур, табиӣ, ор, номус, айб, шарт,
мардӣ, номардӣ, ғуноҳ, муқаррар, фарз, вочиб, ҳайф, гумон
ва амсоли инҳо, ки муносибати мефаҳмонанд, бо ёрии бан-
даҳои хабарӣ ва феълҳои ёридиҳанда ифода мешаванд:

Дар китобҳо мазкур аст, ки фарзанд ба гардани падар
чанд ҳақ дорад (Айни). Шарт нест, ки ин корро худат кунӣ
(Раҳим Ҷалил). Ба ман ор аст, ки бузи «бинчок»-и худро
ба хари маслуҳи ӯ давонам (Айни).

Хабарӣ сарҷумлаи ҷумлаи пайравӣ мубтадо бо сифатҳои
ифода мешавад, ки муносибати субъектро ифода мекунанд ва
тобиши модалӣ доранд: нағз, хуш, хуб, бад, ваз-
нин, зӯр, мумкин, сахт, душвор, маҳол, муҳим,
ҷоиш, ноҷоиш, имконпазир, имконнопазир, мум-
кин, муносибат, мувофиқ, раво, нораво, мафҳум,
фаҳмо, муайян, равшан, аён, дуруст, рост, беҳуда, бе-
дарақ ва монанди инҳо. Барои ташаккули чунин хабарҳо
бандҳои хабарӣ ва феълҳои ёридиҳанда истифода меша-
ванд:

Харчи хуб шудааст, ки онҳо хушёрӣ карда на ба тарафи
мақтул барои хабар гирифтани аҳволи ӯ, балки аз дунболи
қотил барои дастгир кардани ӯ давидаанд. Дар ҳуди ҳамин

чо муайян шуд, ки ба пешвози хола Шариф, Дилбар, Николайхо мебароянд (Икромӣ).

Калимаи **маълум** ба ин вазифа хеле серистеъмол мебошад: Маълум аст, ки бо ин усул монда намешуд (Айнӣ). Маълум буд, ки мунтазам фикр мекард, афкораш низ муносиби холаш парешону ноором буданд (Қўҳзод).

Қолиби маъмули ин қабил ҷумлаҳо ҳамин аст, ки дар таркиби сарҷумлаи онҳо ҷонишини ишоратӣ ҳамчун калимаи ҳамнисбат намеояд. Вале бо ниятҳои услубӣ, барои таъкиди матлаб дар таркиби сарҷумла омадани онҳо мумкин аст. Дар ин гуна мавридҳо ҷонишини **ҳамин** низ истифода мешавад ва пас аз ҷонишини ишоратии **ин** ҳиссаҳои таъкидии **ҳа** м низ меояд, ки он ба ҷумла тобиши иловагӣ низ ҳамроҳ мекунад:

Аз таҷрибаи худам ҳамин маълум шуд, ки аввал ин кирм дар қисми аз миён болои бадани одамӣ, бештар дар сина ва атрофи он ба ҳаракат меояд (Айнӣ). Ин ҳам маълум аст, ки дар ин атроф аз колхозии мо пеш колхоз нест (Айнӣ). Лекин ин ҳам аҷаб нест, ки ба касофати ҳамин мешанка дар ягон дом афтода бошад (Айнӣ).

Ҷумлаи пайрави мубтадо бе пайзандак низ меояд. Дар ин қабил ҷумлаҳо роли интонация ва мутобиқати шаклҳои феълӣ калон аст.

Яке аз қолибҳои машҳури ҷумлаи мураккаби тобеи бепайзандак бо ҷумлаи пайрави мубтадо ин аст, ки ҷумлаи пайрав бо таркибҳои ҷонишинии ҳар кӣ, ҳар чӣ, он кӣ, он чӣ, ҳар он кӣ, ҳар он чӣ воқеъ мегардад:

Ҳар чӣ пеш омад, хуш омад (Зарб). Дар ин айёми гарми тобистон аз бошандагони шаҳри Бухоро ҳар кӣ имконият медошт, ба беруни шаҳр, ба деҳа ва боғоти худ мерафт (Икромӣ).

Бисёр тадқиқгарон қалимаҳои кас ва чизро ҳамчун ҷонишин ба қалам дода, таркибҳои ҳар кас ва ҳар чизро бо таркибҳои ҳар кӣ, ҳар чӣ дар як қатор мегуздоранд. Ва ҳол он ки ин ду гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Қалимаҳои кас ва чиз исми буда, ҳангоми бар эзоҳи онҳо омадани ҷумлаи пайрав артиклие қабул мекунанд, бо ҷонишинҳои ишоратӣ меоянд ва ҷумлаи пайрав ба воситаи пайвандаки **ки** ба онҳо тобеъ мегардад. Исмиҳои кас ва чиз мисли ҳама гуна исмиҳо бе ҷонишини ҳар низ ба вазифаи сараъзо ва аъзоҳои пайрав меояд, ки дар ҳама ҳолат ҳам онҳоро ҷумлаи пайрави муайянкунада эзоҳ медиҳад.

Тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави мубтадо

Ҷумлаҳои пайрави мубтадо аз ҷиҳати ифодаи маъно як хел нестанд. Маъноии асосии ҷумлаи пайрави мубтадо ин аст, ки ҳамчун субъекти сарҷумла воқеъ мегардад ва дар ин шакл

вокеъ гардидани он ба таҷзияи актуалии чузъҳои ҷумлаи мураккаб вобаста мебошад. Азбаски субъекти сарҷумла дар шакли ҷумлаи пайрав вокеъ мегардад, вай барои ифодаҳои мазмунҳои объективию субъективи қодир мебошад. Тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави мубтадо ба муносибати қисматҳои он, ба тарзи ифодаи сарҷумла ва ҷумлаи пайрав вобаста мебошад.

1) **тобиши натиҷа ва ҳулоса:** Пас маълум мешавад, ки ҳукмати подшоҳӣ нон аз мо меҳӯрд ва ба хуни мо теги худро тез мекунад; пас маълум мешавад, ки ҳукмати подшоҳӣ шарикӣ сармоядорон ва ғумоштагонӣ соҳибони қорхона ва заминдорони қалон будааст; ба иборати дигар, маълум мешавад, ки ҳукмати подшоҳӣ сардори дуздон ва панҷякхӯри роҳзанон будааст (Айнӣ). Аз ин мебарояд, ки духтаратон ба он мардак даъво қардан намеҳадад (Иқромӣ);

2) **тобиши шарт:** Ҳар кӣ аз он гузарад, моро медид (Толис). Ҳар кӣ ба мо дастдарозӣ кунад. Бо хуни ҳеш, албатта, бозӣ кунад (Турсунзода). Ҳар кӣ бо душмани халқ раво аст чу баҳр, Зуд бошад ки сари ҳеш чу гирдоб хӯрад (Сайидо). Хеле хуб мешуд, ки аз аҳволи ӯ хабар гирифта менстод (Муҳаммадиев);

3) **тобиши сабаб:** Сазовори таҳсин аст, ки вай пеши роҳи онҳоро гирифта тавонистааст (Раҳим Чалил). Чои таассуф аст, ки шумо, дӯсти азиз, инро вазиғаи дуюмдараҷа шумурдаед («Садои Шарқ»). Бинобар ин чои табрик аст, ки шумо ба чои фарзанди вафотёфтаатон фарзанди навҳези ба қамол расидае доред (Айнӣ).

4) **тобиши мақсад:** Аз ин ҷиҳат лозим меояд, ки пули қарздорӣ худро ба ғойдаи муайян ғардонем (Айнӣ). Лекин ба мо ғуломонашон фарзу вочиб аст, ки ҳамеша дар бораи хуши табъи он ҳазрат кӯшиш кунем (Иқромӣ).

Ҷумлаи пайрави хабар

Ҷумлаи пайрави хабар хабари сарҷумларо, ки бо ҷонишинҳои ишоратӣ ва таркибҳои ҷонишинӣ ифода ёфтааст, шарҳу эзоҳ медиҳад. Ба вазиғаи хабари сарҷумлаи ҷумлаи пайрави хабар ҷонишинҳои ишоратӣ **ин, он, ҳамин, ҳамон, ҷунин, ҷунон**, таркибҳои **ин ҳел, ин ҷо** меоянд. Ба ин вазиға қалимаву таркибҳои мазкур ба воситаи бандакҳои хабарӣ ва феълҳои ёридиҳанда истифода мешаванд, бевосита омадани онҳо ба нутқи ғуфтуғу мансуб аст: мураккаби ишоратӣ ва таркибҳои ҷонишинӣ, ки ба вазиғаи хабари сарҷумла омадаанд, далолат мекунанд. Аз ин рӯ ҷумлаҳои пайрави хабар маъно ва муносибатҳои зиёдеро ифода менамоянд:

1) **маънои муайянкунанда:** Одами хуб он аст, ки аз қори бад рӯ метобад, ба ҳама дасти ёрӣ дароз мекунад, манфиати мардумро ҳимоя мекунад («Қомсомоли Тоҷикистон»). Бехта-

рин хусусияти вай ҳамин аст, ки аз сахтию машаққат харосида, рӯ ба ноумедӣ намекунад;

2) **тобиши сабаб:** Бади кор дар ин аст, ки вай аз ҳамаи асрори давлати мо, аз корҳои ҳарбӣ, аз захира ва яроқҳои мо хабар дорад (Иқромӣ). Сабаби «обхона» номидани ин ҳабсхона ин буд, ки инҳо ҳам монанди обхона — халоҷоҳо ҳамеша мартут, бадбӯй ва мулаввас буданд (Айнӣ);

3) **маъноӣ мақсад:** Орзуи ягонаи мо ин аст, ки фарзандонамон хушбахт бошанд («Машъал»). Мақсадаш ин буд, ки дар роҳи ду занро ба навбат ба марқаб савор мекунонад ва ҳудаш пиёда меравад (Айнӣ). Омадани Мухтор маҳз барои ҳамин буд, ки ба хонаи онҳо ин мори захрнокро — рашкро дарорад (Иқромӣ);

4) **маъноӣ қиёс:** Фарқи ин ду бародари дугоник аз якдигар танҳо ҳамин буд, ки яке серғап буду дигаре камғап («Машъал»). Тафовути ин ҷумла дар ҳамин аст, ки фикр дар он равшантар ифода шудааст («Садои Шарқ»);

5) **маъноӣ монандӣ:** Ракси ин духтари симбар чунин аст, ки гӯё товуи меҳромида бошад («Садои Шарқ»);

6) **маъноӣ шарт:** Шартӣ ман ҳамин, ки ба ҳеҷ кучо наравад (Ҳаким Карим);

7) **маъноӣ натиҷа:** Натиҷаи кор ҳамин шуд, ки дар хусуси бетаъхир сохта шудани станцияи дизелии калонтаре қарор қабул карданд («Садои Шарқ»). Таъсири дигари ин байтбарак ва ин мусоҳиба ба ман ин шуд, ки ҳамаи монетҳоро пешпо зада, дигарбора қазм кардам, ки ба Бухоро рафта хонам (Айнӣ). Хулосаи ғап ҳамин шуд, ки пагоҳ боз ҳама дар ҳамин ҷо ҷамъ мешудам (Раҳим Ҷалил);

8) **маъноӣ тарз ва дараҷа:** Аз рӯи қавли онҳо, тариқаи ба амал овардани ҷазои сангсоркунӣ чунин будааст, ки гунаҳгори дар майдоне то миёнаш дар замин мегуронидаанд (Айнӣ). Идораи мактаб дар хонаи тайёр ҷой гирифта бошад ҳам, тартиби даруни он ҷунон буд, ки дили кас зик намешуд (Иқромӣ);

9) **маъноӣ пурқунанда:** Аҳамияти матни «Варианти Б» (Мухтасари тарҷимаи ҳоли ҳудам) боз дар он аст, ки муқоисаи он бо «Варианти А» ва ҳатто муқоисаи он бо китоби яқум ва дуввуми «Ёддоштҳо»-и муаллиф ҷузъиёти усули баён ва ҳунари нависандагии Айниро дар ҳаракат, дар таҳаввул нишон дода метавонад (Қамол Айнӣ). Аммо таъҷҷуб дар ин ҷост, ки муаллим ҳам таҳсин кард ва ҳеҷ гумон накард, ки ман аз вай сохтакорӣ омӯхта, ба қор дароварда бошам ва маро дар рӯзи дуввум ба сархати дуввум гузаронид (Айнӣ).

ЌУМЛАИ ПАЙРАВИ ҲОЛ

ЌУМЛАИ ПАЙРАВИ АНДОЗАЮ МИҚДОР

Ќумлаи пайрави андозаю миқдор то кадом андоза ва ҷи қадар иҷро шудани амали сарҷумларо шарҳ медиҳад: *Вай баъд аз ба ҳуш омадан ба рӯйканӣ, мӯйканӣ оғоз кард, ба андозае мӯи сафедаш аз хуни рухсораш лолагун гардид* (С. Айни, Куллийет).

Дар ин мисол ҷумлаи вай баъд аз ба ҳуш омадан ба рӯйканӣ, мӯйканӣ оғоз кард сарҷумла ва мӯи сафедаш аз хуни рухсораш лолагун гардид пайрави миқдору андоза мебошад, ки ба воситаи пайвандаки ба андозае ки ба сарҷумла тобеъ гаштааст.

Мисоли дигар: *Ман забони тоторино ба воситаи матбуот, ба қадре ки тарҷима карда тавонам, ёд гирифта будам* (С. Айни, Куллийет).

Дар ин мисол ҷумлаи ман забони тоторино ба воситаи матбуот ёд гирифта будам сарҷумла ва тарҷима карда тавонам ҷумлаи пайрави андозаю миқдор мебошад, ки ба воситаи пайвандаки ба қадре ки ба сарҷумла тобеъ гаштааст.

Мисолҳо: ...*Онҳо як қисми бандиёро дар ҳамин «регона», ба қадре ки ҷо ғунҷоии меод, андохтанд* (С. Айни, Куллийет). *Ҳар қадар ки молашон зиёд шудааст, ҳамон қадар ҳам зиёдтар одам кор фармуда, зиёдтар заминро ба даст даровардаанд* (С. Айни, Дохунда). *Ҳар қадар ки ғоида зиёд мешуд, иштиҳои пахтачиёни гурусначаш ҳамон қадар зиёд мегардид* (С. Айни, Куллийет).

ҶОИ ЌУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ АНДОЗАЮ МИҚДОР

Ќумлаҳои пайрави андозаю миқдор пеш аз сарҷумла бо пайвандакҳои ба андозае ки, ҳар қадар ки, ҳар ҷи қадар ки, ба қадре ки меоянд:

Ҳар қадар ки ман меҳоридам, талаби хориш ҳамон қадар зиёдтар мешуд (С. Айни, Куллийет). *Ба қадре ки рӯзи тӯй наздик омада, ҳароҷот зиёд шудан мегирифт, қарзи вай ҳам зиёдтар мешуд* (С. Айни, Дохунда).

Баъзан ҷумлаҳои пайрави андозаю миқдор дар мобайни сарҷумлаҳо меоянд: *Баҷагон, ҷи қадар ки дар дилашон хоҳанд, бозӣ ва даводав мекарданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо). *Ҳалқаҳои ба ӯи одам андохта мешудагӣ он, ба дараҷае ки рони одамро ғунҷонад, васеъ буд* (С. Айни, Ғуломон).

ЌУМЛАИ ПАЙРАВИ ТАРЗ

Ќумлаи пайраве, ки ҷи тарз ва дар кадом ҳолату вазъият иҷро шудани амали сарҷумларо мефаҳмонад, ҷумлаи пайрави тарз номида мешавад. Ҷунончи, дар ҷумлаи *Ҷумон-Полвон*

дар ҳолате ки тарафи ба пеши худаш партофташудаи дастархонро нигоҳ дошта ба паҳн кардани он ба маҳрамони худ ёрӣ меодод, сухани худро давом кунонид (С. Айнӣ, Ғуломон). **Тарафи ба пеши худаш партофташудаи дастархонро нигоҳ дошта ба паҳн кардани он ба маҳрамони худ ёрӣ меодод ҷумлаи пайрави тарз буда, тарзи воқеъ гаштани амали сарҷумла — Урмон-Полвон сухани худро давом кунонд-ро шарҳ додааст.**

Мисоли дигар: **Шахси ношинос аз ин дарёёфти ногаҳонии ҷамсӯҳбати ношиноси худ дар ҳайрат афтода, бе ин ки ба пурсиши ӯ ҷавоб диҳад, ба ӯ нигоҳ карда истод** (С. Айнӣ, Қуллӣёт).

Дар ин ҷумла шахси ношинос аз ин дарёёфти ногаҳонии ҷамсӯҳбати ношиноси худ дар ҳайрат афтода ба ӯ нигоҳ карда истод сарҷумла ва ба пурсиши ӯ ҷавоб диҳад ҷумлаи пайрави тарз мебошад, ки ба сарҷумла ба воситаи пайвандаки тобеъкунандаи **бе ин ки** тобеъ гаштааст.

Ҷумлаи пайрави тарз асосан бо пайвандакҳои дар ҳолате **ки, бе он ки ба** сарҷумла тобеъ мегардад: **Падарам, дар ҳолате ки аз дидори дӯшташ шод буд, ба модарам гуфт** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ҶОИ ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ТАРЗ

Ҷумлаҳои пайрави тарз бо пайвандакҳои дар ҳолате **ки бе он ки, бе ин ки** дар аввали ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, яъне пеш аз сарҷумлаҳо омада ба онҳо тобеъ мешаванд: **Дар ҳолате ки бо таъсири ин сухани охири дар башараҳошон аломати андӯҳ намоён буд, ҷамагӣ аз меҳмонхона баромаданд** (С. Айнӣ, Ғуломон). **Дар ҳолате ки худаш дасташро ба оби сард намезад, ғуломон, ятимон, ҷӯнон ва чорьякоронаширо хар барин қор мефармуд** (С. Айнӣ, Ғуломон). **Бе ин ки сари худро бардорад, вай ба гирду пеши худ назаре андохт** (С. Айнӣ, Дохунда).

Ҷумлаҳои пайрави тарз бо пайвандакҳои дар ҳолате **ки, бе он ки** дар мобайн ва охири ҷумла меоянд: **Бибиюша то як ҳафта, бе он ки овозе баланд кунад, ҷун мӯи оташдида ба худ мепечид** (С. Айнӣ, Қуллӣёт). **Ман, дар ҳолате ки аз ҳалвои моқши дар дасташ будагӣ газида гирифта, қатар-қатар меҳонидам, ба падарам гуфтам** (С. Айнӣ, Еддоштҳо). **Ятим дар даруни дарёё ба ғунсар савор шуд, дар ҳолате ки худаш бо банди дасташ ба вай бастагӣ буд** (С. Айнӣ, Ятим).

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ МОНАНДИ

Ҷумлаи пайраве, ки предметро бо предмети дигар бо роҳи монандкунӣ нишон дода, иҷрои амали хабари сарҷумларо шарҳ медиҳад, ҷумлаи пайрави монандӣ ном дорад.

Вай ин духтарро, ба тавре ки каҳрабо коҳро ва оҳанрабо оҳанро пеш кашад, ба тарафи худ мекашид (С. Айнӣ, Дохунда). Дар ин ҷумла вай ин духтарро ба тарафи худ мекашид сарҷумла ва каҳрабо коҳро ва оҳанрабо оҳанро пеш кашад ҷумлан пайрави монандӣ буда, ба воситан пайвандаки тобеъкунандаи ба тавре ки ба сарҷумла тобеъ гаштааст.

Ҷумлаҳои пайрави монандӣ бо пайвандакҳои ки, монанди он ки, мисли он ки, ва ғайра ба сарҷумлаҳо тобеъ мешаванд: Ҷавон, монанди он ки ӯро каядуме неш зада бошад, печу тоб меҳӯрд (С. Айнӣ, Еддоштҳо). Вай ба бозича остин афишонда ҳудро ақиб мекашид, мисли он ки ин бозича каядум, ё ин ки ягон газандаи дигар бошад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ҷумлаҳои пайрави монандӣ бо пайвандакҳои ба тавре ки, ба тарзе ки, ҷунон ки ва ғӯё ки ба сарҷумлаҳо тобеъ мешаванд: Худ, ба тарзе ки ягон хизмати муҳиро бомуваффақият адо карда омада бошад, қамчинаширо бозӣ дошта, ба сарой даромад (С. Айнӣ, Ғуломон).

ҶОИ ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ МОНАНДИ

Ҷумлаҳои пайрави монандӣ бо пайвандакҳои монанди он ки, мисли он ки, ҷунон ки, чи тавре ки ва ғайра дар аввали ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, яъне пеш аз сарҷумлаҳо меоянд: Чи тавре ки сари бачагонро сила мекунад, ӯ кафи ҳудро ба дами мӯҳраи он молид (Шарки сурх). Ҷунон ки хоби саҳт бурда бошад, он беқаророна аз паҳлу ба паҳлу мегардид (С. Айнӣ, Ғуломон). Монанди он ки ба ман чизе гуфта аз ман нигарони ҷавоб бошад, вай ҷашмони ҳудро ба ман дӯха меистод (С. Айнӣ, Еддоштҳо). Ғӯё ки аз дидори Сир ҳанӯз сер нашуда бошад, вай ба панҷараи тарафи шарқии кӯпрӯк такъя карда аз он ҷо ҷараёни оби дарёро тамошо мекард (Т. Усмон, Қашфи асрор). Ба тарзе ки маҳмаддоно нишон дода буд, вай думи харро бурида ба хӯрчин андохта роҳи бозорро пеш гирифтааст (С. Айнӣ, Ғуломон).

Ҷумлаҳои пайрави монандӣ бо пайвандакҳои монанди он ки, мисли он ки, ҷунон ки, ки дар мобайн ва дар охири сарҷумлаҳо омада, ба онҳо тобеъ мешаванд: Аз даҳонам, ҷунон ки аз нӯли офтоба бирезад, (С. Айнӣ, Ғуломон).

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ ЗАМОН

Ҷумлаи пайрави замон вақту ҳангоми иҷро шудан ё нашудани амали сарҷумларо шарҳ медиҳад: Вақте ки Азизхон ду рӯз-се рӯз бедарак шуда мерафт, ҷӯраҳояш ӯро ба хонаҳои ҳешовандони худ мебурданд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Баъд аз он ки Қозичон-Махдум ба район қозӣ шуда, аз шахр рафт, додари маро Дониёлхоча ном бародари калони ӯ ба дастгирӣ худ гирифт (С. Айни, Ёддоштҳо). **Ҳамин ки вай мода-рамонро ёд кард, ман худамро ба рӯи палоси айвон партофта, ҳунғас зада мегиристам** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **Чун аз дарвоза даромадам, Қутбия дар раҳрав ба ман рӯ ба рӯ омад** (С. Айни, Ёддоштҳо). **Шамол ором нагирифта буд, ки борони барфолуд ба боридаи даромад** (С. Айни, Ятим).

Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи мазкур ҷумлаҳои пайрави замон ба воситаи пайвандакҳои тобеёқунандаи **вақте ки, баъд аз он ки, чун ва ки** ба сарҷумлаҳо тобеъ шудаанд.

Ҷумлаҳои пайрави замон бо пайвандакҳои «вақте ки», «дар вақте ки», «ҳангоме ки». Дар ҷумлаҳои пайрави ҳоли замон бо пайвандакҳои **вақте ки, дар вақте ки** пай ҳам воқеъ гардидаи қору ҳаракат ифода меёбад. **Вақте ки Шодӣ калонтар шуда ба озодона ҷунбондани дасту пой худ қувват пайдо кард, шодии Соро боз ҳам зиёдтар гардид** (С. Айни, Ятим).

Дар ҷумлаи мураккаби боло **вақте ки Шодӣ калонтар шуда ба озодона ҷунбондани дасту пой худ қувват пайдо кард** ҷумлаи пайрави замон ва шодии Соро боз ҳам зиёдтар гардид сарҷумла буда, амали ҷумлаи пайрав пеш аз амали сарҷумла ба анҷом расидааст.

Мисолҳо: **Дар вақте ки мо аз ағба фууромадем, рӯз то-рик шуда меомад** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

а) Дар ҷумлаҳои пайрави замон бо пайвандакҳои **ҳангоме ки** қору ҳаракат пеш аз амали сарҷумла воқеъ мешавад.

Ҳангоме ки аввалҳои ҷанг писари яккаву ягонаи Ҷазилат-хола — Саид ба фронт рафт, гирду атрофи хола ҳуввас карда намонд (П. Толис, Ҳикояҳо). Дар ин ҷумла **ҳангоме ки аввалҳои ҷанг писари яккаву ягонаи Ҷазилат-хола — Саид ба фронт рафт** ҷумлаи пайрави замон ва ҷумлаи **гирду атрофи хола ҳуввас карда намонд** сарҷумла мебошад, қору ҳаракат дар ҷумлаи пайрав пеш аз амали сарҷумла ба охир расидааст.

б) Бо пайвандакҳои **ҳангоме ки** қору ҳаракати сарҷумлаву ҷумлаи пайрав дар як вақт содир мешавад: **Ҳангоме ки ҷавон-мард шинелро аз болояш дур карда хест, офтоб ба жанори шаркии осмон гилеми лолагунашро паҳн мекард** (П. Толис, Ҳикояҳо). **Ҳангоме ки кори ба ҳавзаи ГЭС бетонрезӣ сар мешавад, коргарони участкаи дуҷумлаи плитаҳои бетонӣ тайёр карда медиҳанд** (газ. «Тоҷикистони Советӣ»).

Ҷумлаҳои пайрави замон бо пайвандакҳои баъд аз он ки, баъди он ки, баъди ин ки. Дар ҷумлаҳои пайрави замон бо пайвандакҳои **баъд аз он ки, баъди он ки, баъди ин ки** амали ҷумлаи пайрав пеш аз амали сарҷумла ба анҷом мерасад:

Баъд аз он ки ман аз ош ҳаққи худро гирифтам, ту табақро бо боқимондаи ош бардошта ба хонаат меравӣ (С. Айни, Марги судхӯр).

Дар ин ҷумлаи мураккаби тобеъ **баъд аз он ки ман аз ош**

ҳаққи худро гирифтаи ҷумлаи пайрави замон ва ту табақро бо боқимондаи ош бардошта ба хонаат меравӣ сарҷумла мебошад.

Мисолҳои дигар: *Баъди ин ки ҳар ду як стакани оби маъдании шӯртаъми хунуқро нӯшиданд ва пиразан — зани Данилов дари қабулгоҳро нӯшида ба хонаи хоб даромада рафт, Данилов сухан сар кард* (Р. Ҷалил, Шӯроб). *Баъди он ки аз сари чашма хеле дур шуданд, пиразан аз роҳравӣ бозистода, ба қафо нигоҳ кард* (Р. Ҷалил, Шӯроб). *Баъд аз он ки аз шаб ду пос гузашт, садои пое аз берун баланд шуд* (С. Айни, Дохунда).

Ҷумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки «пас аз он ки». Қору ҳаракат дар ҷумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки пас аз он ки пеш аз ба вучуд омадани амали сарҷумла ба охир мерасад; *Пас аз он ки саворон гузашта, кӯча ором гирифт, вай хост ба як тарафи бозор паси харидорковӣ, биравад* (С. Айни, Ғуломон). *Пас аз он ки дастурхони палавро ғундошта ба ҷойнӯшӣ даромаданд, Ҳайт Амин ба гап даромад* (С. Айни, Ғуломон). *Пас аз он ки зақотӣ ба қатори дигар ғӯсфанд-ҷаллобони зақоти калондода ба Азимшоҳ ҳам як ҷомаи подшоҳӣ нӯшонда, «ба ҳаққи ҷаноби олии дуо гуфт», ӯ қадре хурсанд шуда ба қўшхонаи худ рафт* (С. Айни, Дохунда).

Ҷумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки «ҳамин ки». Қору ҳаракат дар ҷумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки ҳамин ки пеш аз ба вучуд омадани амали сарҷумла ва баъзан дар як вақт анҷом меёбад: *Ҳамин ки акаам аз болои курсӣ хест, ӯ ҳам оҳиста аз болои барф хест* (С. Айни, Ёддоштҳо).

Дар ин ҷумла ҳамин ки акаам аз болои курсӣ хест ҷумлаи пайрави замон ва ӯ ҳам оҳиста аз болои барф хест сарҷумла мебошад. Маълум шуд, ки амал дар ҷумлаи пайрав пеш аз ба вучуд омадани амали сарҷумла ба охир расидааст.

Мисолҳо: *Ҳамин ки овози қарсози мушак баромад, аз хона ҳам овози ҷонкоҳи «вой мурдам» гуфтани чанд кас якбора баланд шуд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Арбоб Носир, ҳамин ки ин шахсро дид, беҳавсалагии аввалаашро гузошта гарму ҷўшон пешвоз ва пурсупос кард* (С. Айни, Дохунда).

Ҷумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки «пеш аз он ки». Дар ҷумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки пеш аз он ки қору ҳаракат баъд аз ба анҷом расидани амали сарҷумла ба вучуд меояд: *Пеш аз он ки ба сари дастархон ош оранд, Қудрат аз сари дастархон хест* (С. Айни, Дохунда). Дар ин ҷумла пеш аз он ки ба сари дастархон ош оранд ҷумлаи пайрави замон ва Қудрат аз сари дастархон хест сарҷумла буда, амали он пеш аз амали ҷумлаи пайрав ба анҷом расидааст.

Мисолҳо: *Пеш аз он ки тамом шудани маҷлис эълон карда шавад, раиси колхоз дар сахна намоён шуда гуфт* (С. Айни, Дохунда). *Духтар, пеш аз он ки ҷавоб диҳад, ба вай нигоҳи табассумомезе кард* (С. Айни, Дохунда).

Чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки «чун (чу)». Қору ҳаракат дар чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки *чун (чу)* пеш аз сар шудани амали сарчумла ба анҷом мерасад: *Чун мо аз Ялангӣ ном манзил гузаштем, ҳар ба канори роҳ баромада, дар зерӣ як дарахти бед истод* (С. Айни, Ёддоштҳо).

Дар ин чумла *чун мо аз Ялангӣ ном манзил гузаштем*, чумлаи пайрави замон ва *ҳар ба канори роҳ баромада*, дар зерӣ як дарахти бед истод сарчумла мебошад.

Чанд мисоли дигар: *Чун чашии ҷӯшонписар ба рӯи зебои духтарак афтодааст*, вай ба ҳусну ҷамоли ӯ мафтун шуда ба ӯ нигариста рост истода мондааст (С. Айни, Ёддоштҳо). *Чун ба гузаргоҳи даста наздик расида чашмон ба рӯи онҳо афтод*, ман ва Пирак қариб буд аз даҳшат беҳуш гардида, ба замин ғалтем (С. Айни, Ёддоштҳо).

Чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки «аз бозе ки». Амал дар чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки *ки* ва сарчумлаҳои онҳо дар як вақт рӯй медиҳад:

Аз бозе ки ҳамин бачаи мусофир ба дара омад, бештарини бачагон дар паи бозию шӯҳи афтода аз парвариши молҳо бисёр бепарво шуда рафтанд (С. Айни, Дохунда).

Дар ин чумла аз бозе ки ҳамин бачаи мусофир ба дара омад чумлаи пайрави замон ва бештарини бачагон дар паи бозию шӯҳи афтода аз парвариши молҳо бисёр бепарво шуда рафтанд сарчумла мебошад. Чумлаи пайрави замон ба воситаи пайвандаки *аз бозе ки* ба сарчумла тобеъ гаштааст. Мисолҳо: *Аз бозе ки ба қатори нависандагони советӣ даромадам*, ман ният доштам, ки хотирот ва ёддоштҳои худро таҳрир намуда ба хонандагон, ҳусусан ба бачагон ва ҷавонон, пешкаш намоям (С. Айни, Ёддоштҳо). *Аз бозе ки худро медонам*, ман худро озод нигоҳ доштам (С. Айни, Ёддоштҳо).

Чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаҳои «акнун ки», «ҳоло ки». I. Дар чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаҳои *акнун ки*, ҳоло ки қору ҳаракат пеш аз сар шудани амал дар сарчумла ба анҷом мерасад: *Акнун ки ба муносибати воқеаи Қорӣ-Ишкамба дар бораи ошноӣ деринаам — бойбача қадре суҳан ба миён омад*, дар болои ӯ ман васеътар истам (С. Айни, Марги судхӯр).

Дар мисоли мазкур *акнун ки ба муносибати воқеаи Қорӣ-Ишкамба дар бораи ошноӣ деринаам — бойбача қадре суҳан ба миён омад*, чумлаи пайрави ҳоли замон ва дар болои ахволи ӯ ман васеътар истам сарчумла мебошад. Қору ҳаракат дар чумлаи пайрав пеш аз амали сарчумла ба охир расидааст.

Мисолҳои дигар: *Акнун ки маро ба болои ин кор дастгир кардӣ*, ман ҳамаашро бояд ба ту ҳикоят карда диҳам (С. Айни, Ёддоштҳо). *Ҳоло ки аз найнавозӣ ва нақшгӯӣ дилгир шуда ба замин ёзида чашии худро пӯшид*, ин ҳаёт аз аз пештара зиёдтар сарашро фаро гирифт (С. Айни, Дохунда).

II. Чумлаҳои пайрави замон бо таркибҳои ҳар бор, ҳар гох,

ҳар вақт омада маротиба ва каратро мефаҳмонанд ва кору ҳаракат дар онҳо пеш аз сар шудани амали сарчумла рӯй медиҳад ва ба сарчумла ба воситаи пайвандаки ки тобеъ мегардад:

Ҳар боре ки чойҷӯш ҳолӣ мешуд, Пирак давон рафта аз савоворхона ҷои тоза мевард (С. Айни, Ёддоштҳо). Ҳар гоҳ ки модарам хӯрок мепухт, ман аз хӯрок як коса ба ҳамқишлоқиёни худ бурда медодам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ҳар вақт ки ба ҳавлии ботурҷаҳо барои барфрӯбӣ ё тарошакафонӣ мерафтам, духтарча аз ман намегурехт (С. Айни, Ёддоштҳо).

III. Дар чунин ҷумлаҳои пайрав бо пайвандаки ки кору ҳаракат ба охир нарасида, амали сарчумла сар мешавад: *Ман ҳанӯз оби дандони дар даҳон гирифтаамро макида тамом накарда будам, ки Қорӣ-Ишкамба аз тарафи шарқи раста, аз тарафи мадраси Кӯкалтош, намоён гардид (С. Айни, Марги судхӯр).*

Дар ин ҷумла ман ҳанӯз оби дандони дар даҳон гирифтаамро макида тамом накарда будам ҷумлаи пайрави замон ва Қорӣ-Ишкамба аз тарафи шарқи раста, аз тарафи мадраси Кӯкалтош намоён гардид сарчумла мебошад.

Мисолҳо: *Ду таноби боқимондаашро ҳам фурухта насарамро тӯй мекунам гуфта истода будам, ки он декрет баромад (С. Айни, Ғуломон). Ҳанӯз ҳаво бо садои ин милтиқҳо дар ларза буд, ки ду милтиқ аз ду паҳлуи дарвозаи милицияхона андохта шуд (С. Айни, Ғуломон).*

Баъзан ҷумлаи пайрави замон ва пайвандаки ки ба тарзи зерин воқеъ мегардад: *Аз роҳрав ки гузаштед, рӯи ҳавлии хеле васеъ... ба назари шумо намудор мешавад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).*

Дар ин мисол аз роҳрав ки гузаштед ҷумлаи пайрави замон ва рӯи ҳавлии васеъ ба назари шумо намудор мешавад сарчумла мебошад. Дар ҷумлаи мураккаби мазкур пайвандаки ки дар дохили ҷумлаи пайрав омадааст.

ҶОИ ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ЗАМОН

Ҷумлаҳои пайрави замон бо пайвандакҳои ки, вақте ки, пеш аз он ки, пас аз он ки, баъд аз он ки, ҳамин ки, чун дар аввали ҷумлаҳои мураккаби тобеъ меоянд: *Ҳанӯз дастархон паҳн нашуда буд, ки аз тарафи шаҳр як нафар харсавор намудор шуд (С. Айни, Дохунда). Дар вақте ки дастаи ноиб ба деҳаи Бӯлмаҳӯрон расид, масҳарабозӣ боз ҳам болотар гирифт (С. Айни, Марги судхӯр). Пеш аз он ки мо ба ин саволаш ҷавоб диҳем, вай лампаро аз пеши мо бардошта гирифта бурд (С. Айни, Марги судхӯр).*

Ҷумлаҳои пайрави замон бо пайвандакҳои баъд аз он ки, пеш аз он ки, пас аз он ки, пас аз ин ки, дар вақте ки байни сарчумлаҳо меоянд. *Бандиш нав, баъд аз он ки қадре*

чашии худро ба чашии Едгор дӯхта истод, гуфт (С. Айнӣ, Дохунда). *Духтар, пеш аз он ки ҷавоб диҳад, ба вай нигоҳи табассумомезе кард* (С. Айнӣ, Дохунда). *Арбоб, пас аз он ки ба ҳавлини дарун рафта зани худро ба ошпазӣ фармуд, боз омада пеши меҳмони худ дар сари гулхан нишаст* (С. Айнӣ, Дохунда). *Тӯта Маша, ҳар гоҳ ки ба хонааш меомад, албатта, аз ману Мухтор хабар мегирифт* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ман, дар вақте ки бо аскарони сурх ин ҷо омада будам, пурсуков кардам* (С. Айнӣ, Дохунда).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МАКОН

Чумлаи пайрави макон ҷои иҷрои амали сарчумларо шарҳ медиҳад. Дар дохили ин гуна чумлаҳои пайрав таркибу ибораҳои ҳар ҷо, он ҷо, дар он ҷо, ин ҷо, дар ин ҷо меоянд. Чумлаи пайрави макон ба воситаи пайвандаки ки ба сарчумла тобеъ мешавад. *Ҳар ҷо ки илму дониш бошад, манзили ман ҳамон аст* (С. Улуғзода, Ибни Сино).

Дар чумлаи мазкур ҳар ҷо ки илму дониш бошад чумлаи пайрави макон ва манзили ман ҳамон аст сарчумла мебошад. Ин чумлаи пайрав ба сарчумла бо пайвандаки ки тобеъ шудааст.

Мисолҳои дигар: *Ҳар ҷо ки хуни ноф рехт, он ҷо ватани ширин* (фольклор). *Он ҷо ки аён аст, ҳоҷати баён нест* (фольклор).

Баъзан дар сарчумлаи чумлаи пайрави ҳоли макон мубтадо ифода намеёбад. Ин ҳел ҳодисаҳо дар мақол ва зарбулмасалҳо бештар рӯй медиҳанд: *Он ҷо ки намак хӯрдӣ, намакдон нашикан* (фольклор).

ҶОИ ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МАКОН

Чумлаҳои пайрави макон дар аввали чумлаҳои мураккаби тобеъ, яъне пеш аз сарчумлаҳо меоянд: *Ба ҳар ҷо ки ӯ қадам гузорад, вай ҳама ҷоро мунаввар месозад* (Ш. Рашидов, Таронаи Қашмир). *Ба ҳар ҷо ки Тӯфон мерафт, вай ҳамон ҷоро ба харобазорон табдил додан мегирифт* (Р. Рашидов, Таронаи Қашмир).

Чумлаҳои пайрави макон баъзан дар мобайни сарчумлаҳо меоянд: *Мо, кучо ки кор бошад, ба ҳамон ҷо ҳозир мешавем* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ САБАБ

Чумлаи пайрави сабаб сабаби иҷро шудан ва ё нашудани амали сарчумларо ифода мекунад:

Ин хабар моро бисъёр парешон кард, чунки ман ба вай зиёда омӯхта шуда будам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Рамзи ин афсона ба Қорӣ-Нурулло оид аст, зеро ки ӯ ҳам монанди писари он подшоҳ нағз будани чизҳои навбаромадаро тўтивор ёд гирифтааст* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Дар чумлаи якум ин хабар маро бисъёр парешон кард сарчумла, ман ба вай зиёда омӯхта шуда будам чумлаи пайрави сабаб буда, бо пайвандаки чунки ба сарчумла тобеъ шудааст. Дар чумлаи дуюм рамзи ин афсона ба Қорӣ-Нурулло оид аст сарчумла ва ӯ ҳам монанди писари он подшоҳ нағз будани чизҳои навбаромадро тўтивор ёд гирифтааст чумлаи пайрави сабаб мебошад, ки бо пайвандаки зеро ба сарчумла тобеъ гаштааст.

Чумлаи пайрави сабаб калимаҳои ишоратиро эзоҳ медиҳад: *Хадича барои он аз хона баромада натавонист, ки дар берун беист борон меборид* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаҳои пайрави сабаб ба сарчумлаҳо ба воситаи пайвандакҳои азбаски, чунки, зеро, зеро ки, модом ки, ки, ба сабаби он ки, ба сабаби ин ки, аз сабаби он ки ва чун тобеъ мешаванд.

Азбаски дар ду канори рӯд дарахтони тут сабзида буданд ва дар ҳар ҳафта ё понздаҳ рӯз аз рӯд об мегузафт, бошишгоҳи ман дар шароити онвақтаи Бухоро манзараи хубе дошт (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Ман дар ин ҷо барои таъмини маишат ба хизмати сиёҳи касе мӯхтоҷ набудам, чунки Абдулҳалил-Маҳдум ба муқобили хизмати илмӣ ва ёрии маънавии ман, ба ман ёрии моддӣ мекард (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Ман тарсида қадамамро тез-тез мондам, зеро ки онҳоро оворагард ва дузд гумон карда будам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Модом ки фош гардидани он сир ба худам зарарнок будааст, ман чаро фош кунам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Ман, ки бо таҷрибаи порсола ин ҳолро аз сар гузаронида будам, дар дили худ гуфтаҳои усторо тасдиқ кардам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Шофёр, аз он сабаб ки дар сари рули ин гуна машинаи азамат нишастааст, фаҳркунон ба роҳи худ равон мешавад (газ. «Тоҷикистони Советӣ»).

Чумлаи пайрави сабаб ҳам дар таркиби чумлаи мураккаби тобеи бепайвандак бо интонация ба сарчумла тобеъ мешавад: *Хоби Ятим намебурд, ҳаво гарм ва дилгир буд* (С. Айнӣ, Ятим). *Офтоби пагоҳӣ онҳоро дар ҷои дишаба пайдо нанамуд: онҳо рафта буданд* (П. Толис).

ҶОИ ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ САБАБ

Ҷои ҷумлаҳои пайрави сабаб дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ гуногун мебошад.

Ҷумлаҳои пайрави сабаб ба сарҷумлаҳо ба воситаи пайвандакҳои тобеъкунандан **чунки, зеро, зеро ки** тобеъ шуда оянд, ҳатман баъд аз сарҷумлаҳо, яъне дар ҷои дуум меоянд: *Ман аз ин ҷой ба шумоён намениҳам, чунки қобили нӯшидани шумоён нест* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Диламонро ваҳм гирифта буд, зеро мо ҳам монанди падару модарамон ба хобҳои бад бовар мекардем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ҷумлаҳои пайрави сабаб бо пайвандакҳои **азбаски ва модом ки** асосан дар аввали ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, яъне пеш аз сарҷумлаҳо меоянд: *Азбаски муҳандис (ҳандасадон) буд, нозукиҳои ин ҳунари худро ба боғчаи худ сарф карда буд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Модом ки ту аз ҳамин қадар мунозираҳо бо вуҷуди иштирок кардани худат маънии ин калимаҳоро нафаҳмидӣ, дигар ба ту шарҳ ва эзоҳ додани мо бефоида аст* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Ҷумлаҳои пайрави сабаб бо пайвандаки **ки** дар мобайн ва пас аз сарҷумла низ меоянд: *Вай хурсанд буд, ки акнун ба дом афтондани Дарья осон мешавад* (Р. Ҷалил, Шӯроб). *Асп ҳам, ки дар кучо будани мақсади соҳиби худро надониста аз давиданҳои беҳосил ба ҷон омада буд, нишонро гирифт* (С. Айнӣ, Дохунда).

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ МАҚСАД

Ҷумлаи пайрави мақсад мақсади иҷро шудани амали сарҷумларо шарҳ медиҳад:

Мо бояд дар оянда ҳамаи роҳҳои мамлакатро созем, то ки аз ҳазинаҳои рӯизаминӣ ва зеризаминии Тоҷикистон меҳнаткашонӣ Тоҷикистон ба хубӣ фоида баранд (С. Айнӣ, Қуллӣёт).

Фавран аз асп фаромада ба тарафи ӯ давид, то ки бо дӯсти деринаи худ мулоқоти гарму ҷӯшон кунад (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Ҷумлаи пайрави мақсад калимаҳои ишоратиро низ шарҳу эзоҳ медиҳад. М и с о л:

— *Қариб аз хотир фаромӯш кардаам, — гуфт ӯ, — ман барои ин омада будам, ки Ҳайдарро ёфта ӯро хору мол карда, ба ӯ гӯшту нон хӯронда, ӯро бо Мирзо ошти кунонам* (С. Айнӣ, Қуллӣёт).

Ҷумлаҳои пайрави мақсад бо пайвандакҳои **ки, то, то ки, то ин ки, барои он ки, барои ин ки** ба сарҷумлаҳо тобеъ мешаванд:

**Бишнав овози маро мурғи саҳар,
То ки аз рози дилам ёбӣ хабар.**

(М. Турсунзода)

Дар баробари ба хона дохил шудан сатилро дар пойгаҳ гузошта, зуд ба сандалӣ менишастам, **ки поямро гарм кунам** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ў, **барои он ки ба назари мастон нанамояд**, дар паси дари яктабақан ба тарафи берун кушодашавандаи заминкан меистод (Р. Чалил, Шӯроб). **Барои ин ки Мухтор аз хоб бедор нашавад**, ман сарамро ба кӯрпа печонда бесадо мегиристам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ҶОИ ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ МАҚСАД

Ҷумлаҳои пайрави мақсад бо пайвандакҳои **ки, то, то ки, то ин ки** ба сарҷумлаҳо тобеъ шуда бошанд, одатан баъд аз сарҷумлаҳо, яъне дар ҷои дуюм меоянд: **Вай бардурӯғ худромонда шудагӣ барин нишон додааст, то ки қувваи ҳудашро сарфа ва дармони ҳарифро хушк кунад** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

**Мепарам рӯ ба ҷанубу ба шимол,
То ки орам ба сари хасм завол.**

(М. Турсунзода)

Ҷумлаҳои пайрави мақсад бо пайвандакҳои **барои он ки, барои ин ки** дар аввал ва мобайни ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, яъне пеш аз сарҷумлаҳо ва ё дар мобайни онҳо меоянд:

Барои он ки ҳаллоҷӣ дар ҳаво худро нигоҳ дорад ва ғалтида сарнагун нашавад, дастӣ онро муттасил тоб дода истодан лозим будааст (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Командир, **барои ин ки ба мурофия ҳалал нарасонад**, ба қозихона ғарамадан нахост (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ ШАРТ

Ҷумлаи пайрави шарт шартӣ иҷро шудани амали сарҷумларо шарҳ медиҳад.

Агар ба Сари Ҷӯй баромада, аз даруни кӯҳсор ба Кӯрғонтеппа пинҳонӣ рафтани шавед, роҳи шумо аз даруни Дарайи Ниҳон меафтад (С. Айни, Дохунда). Дар ин ҷумла агар аз **Сари Ҷӯй баромада аз даруни кӯҳсор ба Кӯрғонтеппа пинҳонӣ рафтани шавед** ҷумлаи пайрави шарт мебошад, ки бо пайвандакҳои агар ба сарҷумла — **роҳи шумо аз даруни Дарайи Ни-**

ҳон меафтад тобеъ гашта, шарти воқеъ шудани амали онро эзоҳ додааст.

Чумлаи пайрави шарт калимаҳои ишоратиро низ шарҳу эзоҳ медиҳад.

Аъзои оилаи кулак ба шарте кулак мешавад, ки бо вай дар як ҷо бошад, дар таъминоти ӯ зиндагӣ кунад ва дар таъсири ӯ бошад (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави шарт ба сарчумла ба воситаи пайвандакҳои ки, агар, ба шарте ки тобеъ мешавад.

Мисол: *Агар дарахтони канори ҳавзи Ғозин монев намебуданд, бошандагони ин ду ҳуҷра якдигарро дида ва бо имою ишорат суханони якдигарро фаҳмида метавонистанд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Вай аз ин роҳаш бармегардад, ба шарте ки дигарон ёрӣ расонанд* (Р. Чалил, Ҳикоя ва очеркҳо).

Пайвандаки *агар* дар назм дар шакли *гар* ва *ё ар* низ ба кор бурда мешавад:

*Қуллаи тобон туй, гар назм бошад ҳамчу кӯҳ,
Ёфт аз шеъри ту назми халқҳои мо шукӯҳ.*

(М. Тирсунзода)

Чумлаи пайрави шарт дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ омада, ба сарчумла бе пайвандак, танҳо ба воситаи интонация низ тобеъ мегардад. Ин ҳел чумлаҳо бештар дар мақол, зарбулмасалҳои халқӣ ба кор бурда мешаванд: *Кор кунӣ — нон меҳӯрӣ* (фольклор). *Бародари ман бошӣ, баробари ман бош* (фольклор).

Дар чумлаи якуми мисолҳои номбаршуда *кор кунӣ* чумлаи пайрави шарт ва *нон меҳӯрӣ* сарчумла мебошад. Дар чумлаи дуюм *бародари ман бошӣ* чумлаи пайрави шарт ва *баробари ман бош* сарчумла мебошад.

Дар ҳар ду чумлаи мазкур мубтадо (*ту*) зикр наёфтааст. Ин ҳолат хусусияти мақол ва зарбулмасалҳои халқӣ мебошад.

ҶОИ ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ШАРТ

Чумлаҳои пайрави шарт бо пайвандаки *агар*, *гап* дар аввал, яъне пеш аз сарчумлаҳо меоянд: *Агар чашми Ёдгорро андешаи ояндаи сиеҳ торик накардагӣ мебуд, ӯ ин ҳолати Гулнорро дида аз аввал ҳам зиёдтар волаву шайдои вай мегардид* (С. Айни, Дохунда).

Гоҳо чумлаҳои пайрави шарт дар мобайни сарчумлаҳо низ меоянд: *Ҳарифони ман, агар дар зӯштингирӣ маро ғалтонда ҷатавонанд, аз кокулам гирифта мекашиданд* (С. Улуғзода, «Субҳи ҷавонии мо»).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ ХИЛОФ

Чумлаи пайраве, ки дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ омада, акси (муқобила) мазмуни сарчумларо ифода мекунад, чумлаи пайрави хилоф номида мешавад: *Вай, ҳарчанд дард аз ҷонаш гузашта бошад ҳам, дод нагуфт* (С. Айнӣ, Ятим). Дар ин чумла вай дод нагуфт сарчумла ва дард аз ҷонаш гузашта бошад ҳам чумлаи пайрави хилоф мебошад, ки ба сарчумла ба воситаи пайвандаки **ҳарчанд** тобеъ гаштааст.

Чумлаҳои пайрави хилоф ба сарчумлаҳо ба воситаи пайвандакҳои агарчи, бо вучуди ин ки, бо вучуди он ки, ҳарчанд ки, агарчанде ки, гарчанде, ба ҷои он ки тобеъ мешаванд.

Бо вучуди он ки аз гӯшаки телефонро ба ҷояш мондани Содиқов чанд сония гузашта буд, Ҳабиба ҳанӯз дар даст трубка чизе мегуфт (Т. Усмон, Қашфи асрор).

Содиқ ҳарчанд ки аз ин паҳлу ба он паҳлу мегашт ва чашми худро мепӯшид, ҳеч хоб намекард (С. Айнӣ, Ғуломон).

Агарчи бештарини вакилони слёт бо сару либоси нимдошту обшуста омада буданд, вале ҷомаю курта, тоқию рӯмолҳои ранг ба ранги парчагули оғон баҳри касро мекушоданд (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Агарчанде ки дар очеркнависӣ чандон маҳорат надошта бошам ҳам, ман ин хоҳишро бо хурсандӣ қабул кардам (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

Гарчанде кайҳо вақти рафтан шуда бошад ҳам, Азимҷон боз таги гапро фаҳмидани шуда, бо ҷӣ баҳонаҳое дар атрофи экскаватор мечунбид (Т. Усмон, Қашфи асрор).

Дар ҳамин вақти сол деҳқонони деҳаи Сангсабз, ба ҷои он ки дар киштзор буда, ба кори ҳосилгундории машғул бошанд, дар пеши ҳавлии Арбобрӯзӣ гирд омада буданд (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Чумлаҳои пайрави хилоф ба сарчумлаҳо ба воситаи интонация низ тобеъ мегарданд: *Барф акнун бозистода бошад ҳам, сардии ҳаво шиддат карда буд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Даштҳо, дараҳо-роҳҳо, кӯчаҳо, бомҳо, теппаҳо — ҳама ҷо пур аз барф бошад ҳам,* онҳо ҳавлии васеи Полвон-Арабро рӯфта, тоза карда буданд (С. Айнӣ, Ғуломон).

ҶОИ ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ХИЛОФ

Чумлаҳои пайрави хилоф бо пайвандакҳои ба ҷои он ки, гарчанде ки, агарчанде ки, бо вучуди он ки, ҳарчанд ки дар аввал — пеш аз сарчумлаҳо меоянд: *Бо вучуди он ки имшаб ҳама бояд дар сари дастархони идӣ бошанд,* касе намерафт (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Гарчанде ки ҷароҳаташ вазнин аст,* ӯ хатари маргро надорад (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

Чумлаҳои пайрави хилоф баъзан бо пайвандакҳои ба ҷои

он ки, гарчанде ки, харчанд ки, бо вучуд он ки дар байни сарчумла меоянд: *У бо вучуди ин ки аз кор бевақт мегашт, ҳезум мекафонд, об меовард* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). Шарофатхола, харчанд ки аз танҳои шабҳои дарози зимистон ба танг ояд ҳам, аз сандалӣ дил канда наметавонад (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ НАТИЧА

Чумлаи пайраве, ки натиҷаи кори ҳаракати сарчумларо ифода менамояд, чумлаи пайрави натиҷа номида мешавад. Чумлаи пайрави натиҷа ба сарчумла ба воситаи пайвандаки **ки** тобеъ мегардад.

Вай сездару дафтари саврақаро «ба қайдҳои ҷудогона» бахшида, сип-сиёҳ карда фиристода буд, ки сӯзан заданӣ ҷои сафед надошт (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот).

Дар ин чумлаи мураккаби тобеъ чумлаи **Вай сездару дафтари саврақаро «ба қайдҳои ҷудогона бахшида», сип-сиёҳ карда буд** сарчумла буда, чумлаи сӯзан заданӣ ҷои сафед надошт пайрави натиҷа мебошад, ки ба сарчумла ба воситаи пайвандаки **ки** тобеъ шудааст. Мисоли дигар:

Бар хилофи ҳуҷраҳои дигар мадрасаҳои Бухоро ҳуҷраҳои ин мадраса ҷои дастурӯшӯӣ надошт, ки дар бом ё дар рӯи хавлӣ шустушӯ кардан лозим меомад (С. Айний, Ёддоштҳо).

Чумлаи пайрави натиҷа дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ омада, ба сарчумла бо интонация тобеъ мешавад: «Қариндошқалам»-и оддӣ хати нозеби маро нозебтар мекард: харфҳои бенур ва бесалиқа мебаромаданд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Шодӣ хеле тафсида рафт: аз зери мӯйҳои сараш арақ шорида, ба тахтапушташ медавид (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

ҶОИ ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ НАТИЧА

Чумлаҳои пайрави натиҷа пас аз сарчумлаҳо меоянд: Аммо **ӯ дар роҳ рафтани ҳар қадам аз ӯ баданашро ҷудогона-ҷудогона ҷунбонда қадам мебартофт**, ки дар вақти рафтаниш **ӯро маст гумон кардан мумкин аст** (С. Айний, Ёддоштҳо).

БА ИБОРАИ СИФАТИ ФЕЪЛИ ТАБДИЛ ДОДАНИ ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МУАЙЯНКУНАНДА

Ибораҳои сифати феълӣ ба чумлаҳои пайрави муайянкунанда наздиканд, бинобар ин чумлаи пайрави муайянкунандаро ба ибораи сифати феълӣ табдил додан мумкин аст.

Барои ба ибораи сифати феълӣ табдил додани чумлаи пайрави муайянкунанда: 1. Пайвандаки **ки** партофта мешавад.

Пеш аз пайвандак пасоянди **-ро** ва аломати **е** омада бошанд, онҳо ҳам партофта мешаванд ва ҷои онҳоро бандаки изофӣ **(-и)** гирифта пасоянди **-ро** ба охири сифати феълӣ мегузарад.

2. Феъли ҷумлаи пайрав ба сифати феълӣ бармегардад:

1. Ҷавонг, ки милтиққошонро ба даст гирифта буданд, даста хеста аз хона баромада, даvon-даvon ба кӯча рафтанд (С. Айни, Ғуломон).

2. Таклифе, ки раис ба миён гузошт, ҳама қабул карданд.

3. Қитобхоеро, ки аз китобхона гирифта будам сурдам.

1. Ҷавонони милтиққошонро ба даст гирифтагӣ часта хеста. аз хона баромада, даvon-даvon ба кӯча рафтанд.

2. Таклифи ба миён гузоштаи раисро ҳама қабул карданд.

3. Қитобҳои аз китобхона гирифтаамро сурдам.

БА ИБОРАИ МАСДАРӢ ТАБДИЛ ДОДАНИ ҶУМЛАИ ПАЙРАВ

Баъзе ҷумлаҳои пайрав мувофиқи вазифа ва аҳамияти худ ба ибораҳои масдарӣ наздиканд, бинобар ин онҳо ба ибораи масдарӣ табдил шуда метавонанд.

Дар вақти ба ибораи масдарӣ табдил додани ҷумлаҳои пайрав: а) пайвандак намеояд, б) хабари ҷумлаи пайрав ба шакли масдар меояд, в) агар дар ҷумлаҳои пайрави мақсад, сабаб, пешояндҳои **барои**, **бо** мақсади набошанд, дар вақти ба ибораи масдарӣ табдил додан ин пешояндҳо оварда мешаванд. Масалан:

1. Ӯ маро Ҳамид-Саша меномид, то зехни ман ҳам нақоҳад (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

2. Аз мӯйсафед ҷавоб нашуд, чунки ӯ маънии ҳазъёнро намефаҳмид (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайвандакҳо:

1. Ҷумлаи пайрави пуркунанда:

Талабагон диданд, ки ниҳолҳо сабз шуда истоданд (журн. «Занони Тоҷикистон»).

2. Ҷумлаи пайрави тарзи амал:

1. Ӯ барои нақоҳидани зехни ман маро Ҳамид-Саша меномид.

2. Аз мӯйсафед барои маънии ҳазъёнро нафаҳмиданаш ҷавоб нашуд.

Ҷумлаҳои пайрави ба ибораҳои табдил додашуда:

Талабагон сабз шуда истодани ниҳолҳоро диданд.

Падарам, дар ҳолате ки аз дидори дӯшташ шод буд, ба модарам гуфт (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

3. Чумлаи пайрави хабар:

Ягона саховати вай ин буд, ки ба дардичашмшудагон бепул дору медод (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Падарам дар ҳолати аз дидори дӯшташ шод будан бо модарам гуфт.

Ягона саховати вай ба дардичашмшудагон бепул дору додан буд.

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ СЕРТАРКИБ

Чумлаҳои мураккабе, ки аз се ва зиёда чумлаҳои содда ташкил ёфтаанд, сертаркиб ном доранд. Чумлаҳои мураккаби сертаркиб ба се гурӯҳ тақсим мешаванд: **пайваст**, **тобеъ** ва **омехта**.

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ СЕРТАРКИБ

Дар забони адабии тоҷик чумлаҳои мураккаби пайвасте ҳастанд, ки се ва зиёда чумлаҳои соддаи баробархукукро дар бар мегиранд. Ин гуна чумлаҳои мураккаб аз чумлаҳои мураккабе, ки аз чумлаи содда ташкил ёфтаанд, бо як қатор хусусиятҳои фарқ мекунанд. Ин ҳолат дар тарзи ҷой гирифтани чумлаҳои содда дар таркиби чумлаҳои мураккаб, воситаҳои алоқа ва муносибати рангоранги чумлаҳои содда ба назар мерасад.

Чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб мувофиқи муносибати чумлаҳои соддаи таркибашон гуногун мешаванд.

1. Чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаб хусусияти шумур, номбаркунӣ доранд. Дар ин гуна чумлаҳои мураккаб ба воситаи чумлаҳои содда ҳодисаю воқеаҳо як навъ шумурда мешавад. Ин қабил чумлаҳои сертаркиб бештар ҳангоми тасвири табиат, манзара, портрет, ҷои воқеъ гардидани ҳодисаю воқеаҳои асарӣ бадеӣ истифода мешаванд:

Дар ин ҷо на об буд, на алаф, на деҳ буд, на дарахт (С. Айнӣ, Қуллӣёт). Қадаш паст, баданаш ва рӯяш борик буда, чашмони кӯтоҳмижғони бенур дошт (С. Айнӣ, Қуллӣёт). Дар миёнаи инҳо Ёзбек ҳам аст, тоҷик ҳам ҳаст, араб ҳам ҳаст, ғулом ҳам ҳаст (С. Айнӣ, Қуллӣёт).

Дар ин гурӯҳи чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб инчунин нияту орзу ба тарзи ҷида воқеъ мегардад:

— *Илоҳӣ, теги ҳукуматҳо бурро шавад, сафарашон беҳатар шавад, ҳазрати шеро худо ва Баҳоваддини балогардон камарашонро банданд (С. Айнӣ, Қуллӣёт). — Илоҳо, ҳамаи шумоён дар даврони ин ҳукумати камбағалпарвару ғтипарвар зин-*

даю беғам бошeton, — гуфт ӯ дастони ғуроҷинги худро ба пеш баровардаву кафҳояширо табақча карда, — коратон нешрав шавад, рӯзи камиро набинед, асло саратон дард накунад, илоҳо, ин ҳукумата душманҳояш зери по шавад, дӯстҳояш зиёд шавад, обрӯяш рӯи олама гирад, илоҳо омин, — гӯён пиразани ҷӯссадори тезнигоҳ даст ба рӯ кашид (Р. Амонов, Навбахори чашмасор).

2. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб, ки ҷумлаҳои соддаи таркиби онҳо ба ҳам дар муносибати замонӣ мебошанд. Муносибати замонии ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайваст ба сохти умумии ҷумлаи сертаркиб, ба тарзи ифодаи хабарҳои ҷумлаҳо, ба шаклҳои феълӣ хабарҳои ҷумлаҳои содда вобаста мебошад. Азбаски ин масъалаҳо дар боби «Ҷумлаҳои мураккаби пайваст» муфасссал таҳлил шудаанд, дар ин ҷо мавриди таҳлил қарор намегиранд.

Муносибати ҳамзамонӣ. Дар ин гуна ҷумлаҳои мураккаб ҳодисаву воқеаҳои дар ҷумлаҳои содда рӯйдода дар як вақт воқеъ шудаанд ва ба якдигар муносибати якхела доранд, бинобар ин ҷойҳои онҳоро баъзан иваз кардан мумкин аст:

Дар кӯчаҳои кишлоқ бачаҳо ба давутоз буданд, бузғолачаҳо матосзанон хез карда мегашанд. мардум кайҳо ба қорубори зиндагӣ ва рӯзмарра сар карда, рафтуой мекарданд (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам). Дар ин ҷо бӯи зодгоҳи ӯ ба димоғ мерасид; дар ин ҷо насим аз Боғистони ӯ мевазид; дар ин ҷо ҳамон осмон, ҳамон хок ва ҳамон долу дарахт, ҳамон обу рӯдхонаҳои Боғистон ҷорист (Ҷ. Иқромӣ, Зоғҳои бадмур). Бандҳои дастони латифи ӯ ҳанӯз дар дастонам буданд, дастони ман меларзиданд ва дастони нарм ва нозуки ӯ ҳам аз дастони ман камтар намеларзиданд (С. Айнӣ, Қуллӣёт).

Муносибати паиҳамзамонӣ. Дар ин гуна ҷумлаҳои мураккаб ҳодисаву воқеаҳои дар ҷумлаи содда баёншуда паси ҳам воқеъ мегарданд, бинобар ин ҷои ҷумлаҳои содда дар ин маврид устувор аст:

Дар зери чапакзаниҳои бисёр Дохунда, Гулнор, Бобо Собир ва Фотимабеғим ба саҳна баромаданд ва пас аз 15 дақиқа тайёри парда бардошта шуд; садои қарсаки дуру дароз дару девори клубро дар ларза овард; Дохунда бо дасти худ ишорат карда қарсакро базӯр хобонид ва чоркаса ба таронаҳои даромаданд (С. Айнӣ, Қуллӣёт). Бо одати муқаррарӣ, як рӯз пагоҳонӣ нахӯдшӯрбо овардам, хӯрдем ва баъд аз хӯрдани вай ба ман як гаронӣ рӯй дод (С. Айнӣ, Қуллӣёт). Он ҷавону духтар маро ҳамроҳ гирифта буданд, баъд ҷавон аз ҷӯй гузашта даст боло кард, як мошина омада истод (С. Улуғзода, Навобод).

Тарзи ифода ва истифодаи хабари ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб як хел нест. Дар баъзе мавридҳо, махсусан ҳангоми бо ҳиссачаҳо омадан

хабари якхелаи чумлаҳои содда такрор намешавад, танҳо хабари яке аз чумлаҳои содда меояд:

Лекин бо иғвои ин бойҳои шумнафас дар деҳа ни мурғ монд, на модагов ва на коҳдон (С. Айни, Куллиёт). Ба ҳамин тариқа мо босмачиёро тамоман маҳв мекунем, шумо ҳам халос мешавед аз онҳо, тамоми мамлакат ҳам (С. Айни, Куллиёт). Дар зерӣ ҷиғпонҳо ба ҷои бистар ҷулҳои шутур, дар зерӣ сарашон ба ҷои болишт тўқумҳои хар, ба болоҳояшон ба ҷои кўрпа корҷомаҳои худашон буд (С. Айни, Куллиёт).

Агар чумлаҳои содда таркиби чумлаи мураккаби пайвастии сертаркиб ба тариқи ҷуфт омада, ҳар ҷуфт банди алохидаро ташкил дода, бо оҳанги махсус ба тарзи мавзун воқеъ шуда бошад, хабари якхелаи яке аз чумлаҳои соддаи ҷуфтҳои ихтисор мешавад. Ин ҳолат бештар ҳангоми бо ҳиссаҳои такрори **на... на** омадани чумлаҳои содда ба вуқӯъ меояд:

Дар он наздикиҳо на деҳа буд, на девор, на дарахт буд, на киштзор (С. Айни, Куллиёт).

Хабарҳои якхелаи чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаби пайвасти сертаркиб бо ниятҳои услубӣ, ҳангоми риояи нутқ, таъкиди матлаб ихтисор намешаванд, такрор ба такрор оварда мешаванд:

— Нон набуд, барои нон пухтан орд ҳам набуд, барои орд кардан гандум ва ҷав ҳам набуд ва барои харидани инҳо пул ҳам набуд (С. Айни, Куллиёт).

Феълҳои ёридиҳандаи хабарҳои чумлаҳои содда якхела бошад, аксар вақт такрор намешавад, вай бо чумлаи соддаи охири он меояд:

Абр сиёҳ, офоб пинҳон, рӯз торик, ҳаво вайрон, замин лағжонак ва осмон резандаи борону барф буд (С. Айни, Куллиёт). Ў як одами лоғарбаданӣ миёнақад, сабзиначеҳра, ришаш миёна ва сафед ва абрӯҳои монанди абрӯҳои амакбобои ман ғафс ва дарозмӯ буд (С. Айни, Куллиёт). Пиёлаҳо холи, сарҳа тафсон, забонҳо гардон ва ғўшти табақ раҳна мешуд Ў. Кӯҳзод, Қини Хумор).

Бо ниятҳои услубӣ, ҳангоми риояи нутқ ва таъкиди матлаб такрор омадани феълҳои якхелаи ёридиҳанда мумкин аст:

— Тамоми молу мулки падарам мусодира шуд; худаи ба модарам ва бародарам бадраға гардид; ҳавлиҳомо мактаб шуд, дар хонаҳои қабзафурӯмони ғайқориамон печҳои сиёҳ шинонда шуд (С. Айни, Куллиёт).

3. Чумлаи соддаи якуми таркиби чумлаи мураккаби пайвастии сертаркиб хусусияти ҷамъбасти ва ҳулосавӣ дошта, чумлаҳои соддаи дигар онро як навъ шарҳу эзоҳ медиҳанд:

— Як вақт, — гуфт ӯ, — ман бо Сиярқул-акем рафта заводи пахтаро тамошо карда будам, дар он ҷо ҳама кор бо мошина карда мешавад, коргарон танҳо аз мошинҳо хабардорӣ мекунам, пахта ва ғўзаро ба даҳони чин машина медиҳад, кокула ва пунбадоноро мошина мекашонад, пахтаро мошина тоза ме-

кунад, пахтаи тозашударо ба прессхона машина мебарад, тойро машина мебандад ва ҳоказо... (С. Айни, Куллиёт) Суратҳо манзараҳои гуногуни зиндагиро акс мекунанд: дар саҳрои васеъ колхозчиён — зану мард пахта мечинанд, дар роҳ қорвон равон аст, ба уштурҳо қанорҳои пахта бор кардаанд ва дар муқобил бачагон дастгоҳҳои заводро тамошо мекунанд, пионерон ба муносибати иди Октябрь синфҳо ва бинои калону баланди мактаби худро бо шиору байрақчаҳо оро медиҳанд (Р. Амонов, Навбахори чашмасор). Аммо модари ӯғай ҳамаи қорҳои саҳт ва чиркини хонаро ба ман мефармуд: ман хона мерӯфтам, ман рӯи ҳавлӣ мерӯфтам ва ман ҳатто қоҳи ногуфтаниро... тоза мекардам (С. Айни, Куллиёт).

4. Чумлаҳои соддаи аввал хусусияти якхела дошта, чумлаи соддаи охирини онро эзоҳ медиҳад:

Гапи бад нест, барои ту хеле хуб аст, хабари хурсандист, ман туро муборакбод карданӣ будам (С. Айни, Куллиёт).

5. Чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб ба ҳам дар муносибати ҳилофӣ мебошанд. Тарзи воқеъ гардидаи ин муносибат гуногун аст:

а) ҳар як чумлаи содда бо чумлаи соддаи пеш аз худ муносибати ҳилофӣ дорад:

— Ман ба чилу панҷ даромадам, — гуфт Рӯзӣ, — аммо маро умр пир накардааст, балки меҳнати сиёҳе риши маро сафед кардааст (С. Айни, Куллиёт);

б) яке аз чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб бо ҳамаи чумлаҳои соддаи дигар дар муносибати ҳилофӣ мебошад:

Дар болои кати ҷӯбин палос паҳи карда, кӯрпачаҳо густурда буданд, аммо касе набуд, садое намебаромад (А. Шукӯҳӣ, Садаф ва Гавҳар). Ҳадича дар дасти Хўҷаназар мисли як канизаки зарҳарид қор мекард, бо вуҷуди ин танаи як либоси дурустро намедид, гӯшаи аз дашном ором намегирифт ва баданаи аз шаллоқ халосӣ надошт (С. Айни, Куллиёт);

в) чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб ба ду ва ё зиёда бандҳои синтаксисӣ тақсим мешаванд, ки ҳар кадом банд ду ва ё зиёда чумлаҳои соддаро дар бар мегирад. Муносибати чумлаҳои соддаи таркиби бандҳо гуногун бошад ҳам, муносибати бандҳо ҳилофӣ шуда метавонад. Дар ин гуна мавридҳо ду ва ё зиёда чумлаҳои содда ба ду ва ё зиёда чумлаҳои соддаи дигар муносибати якхелаи ҳилофӣ пайдо мекунанд:

— Не, — гуфт он даридаҷома, — ҳиндуҳо саёҳчехра ва чашму абрӯҳои сиёҳ мешавад, рӯи инҳо бошад, тунуки малламӣ, чашмонашон кабудча аст... (С. Айни, Куллиёт);

г) чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаби пайвасти сертаркиб ҷуфт-ҷуфт дар шакли ҳилоф меоянд. Чунончи, дар чумлаи зерин, ки аз шаш чумлаи содда иборат мебошад, чум-

лаҳо аз рӯи шумор чуфт (2, 4, 6) хилофи ҷумлаҳои аз рӯи шумор тоқ (1, 3, 5) буда, се чуфт ҷумлаи мураккаби пайвасти хилофро ташкил медиҳанд, ки ҳар кадом дар навбати худ ҷузъҳои асосии ҷумлаи сертаркиби пайваст ба шумор мераванд, ки байни худ муносибати шумур доранд:

Ман арақи ҷабин мерезам, донаҳои гандуми тиллоранг насиби ин одам мешавад: ман меҳнати сиёҳ мекунам, ғӯзаҳои сафеди пахатро ин кас ба анбори худ меандозад; ба сабаби бисёр кор кардан иликҳои ман хушк мешавад, зағиру кунҷит ба ҷувози ин одам даромада рафта мегардад (С. Айни, Куллийет).

6. Ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб ба якдигар муносибати ҷудой доранд. Ин қолиб камистеъмол аст. Тафовути ин ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб аз дигар навъҳои он дар ин аст, ки онҳо бе пайвандак намеоянд, нишондиҳандаи асосии муносибати ҷумлаҳои соддаи таркиби ин гуна ҷумлаҳои сертаркиб пайвандаки ҷудой мебошад:

Шояд ӯ аз роҳи дур омада бошад, ё дилаш аз парвоз бехузураш ғашт ё сараш дард мекунад (Т. Нурмуҳаммад, Тасодуф).

7. Ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб ба якигар дар муносибати сабабу натиҷа мебошанд:

Борони дириӯза маро ба ташвиш андохт, имшаб хобам набурд ва дар ҳақиқат ҳам пахтаҳо тар, замин лой, пахтачинҳо дар хоб мондаанд... (Ҷ. Икромӣ, Зоғҳои бадмур). *Тобистон шуд, роҳи пурбарфи миёнаи Ҳисор ва Самарқанд кушода гардид, вақти сафари Самарқанд даррасид* (С. Айни, Куллийет).

ПАЙВАНДАК ДАР ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ СЕРТАРКИБ

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб низ ҳамон пайвандакҳои истифода мешаванд, ки дар ҷумлаҳои мураккаби дутаркиба омадаанд, аммо мавқеъ ва вазифаи пайвандакҳо дар ин ду воҳиди синтаксис аз ҳам тафовут низ доранд.

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб пайвандаки серистеъмолтарин «ва» ба шумор меравад. Пайвандаки пайвасткунандаи «ва» (инчунин «-у-») унсури ногузири ҷумлаи мураккаб, аз ҷумла ҷумлаҳои сертаркиб ба шумор намеравад. Тафовути вай аз дигар пайвандакҳои пайвасткунанда дар ин аст, ки маънои вай басо умумӣ ва абстракт буда, барои алоқаи қариб ҳама гуна ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст истифода мешавад. Пайвандаки «ва» дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст барои алоқаи ҷумлаҳои соддае, ки муносибати шумур, замонӣ, сабабу натиҷа доранд, истифода мешавад. Дар муносибати хилофӣ ин пайвандак ягон-ягон ба назар мерасад.

Яке аз хусусиятҳои асосии пайвандаки «ва» дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб аз он иборат аст, ки вай дар

аввали чумлаи охирин омада, хотима ёфтани чумлаи сертаркибро ишорат мекунад. Дар ин маврид пайвандаки «ва» бо пайвандаки «-у» (-ю, -ву) ҳамвазифа ба шумор намеравад;

Ду писараи ба мирзохонаи қушбегӣ котиби дараҷаи паст буданд писари саввумаш — Мирсолеҳ дар мадраса меҳонд ва писари аз ҳама хурдаш — Мирҳикмат дар хона хизмат мекард (С. Айний, Куллийёт). Ҳофиз мисли бистарӣён косаро дошта на-тавонист, дастонаш ларзида коса афтид ва атола ба рӯи дастархон рехт (Сорбон, Ҷўғӣ. Буд, набуд). Тирамоҳ хушк омад, ҳамаи ҳосилот ғундошта шуд ва заминҳо шудгори обӣ карда шуданд (С. Айний, Куллийёт).

Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб чумлаҳои соддаи ҳолӣ асосан бе пайвандак меоянд; дар ин гуна мавридҳо пайвандак пас аз чумлае меояд, ки хабари он дар шакли тасрифӣ омадааст, дар ҳамин ҳолат ҳам пайвандаки «ва» ба хотимаӣ будани чумлаи соддаи охирин ишора мекунад:

Аз нав чароғи зал хомӯш карда шуда, тамошо сар шуд ва ба монанди аввала мардум ором нишаста, бозиҳои актёрҳои колхозиро ба шавқ тамошо мекарданд (А. Сидқӣ, Ҷӯраи деринаи ман). Ана бо ҳамин сабабҳо нархи ҳуҷраи ин мадраса нисбат ба сернақшаи гаронтар буда, ба толибони пулмасти айшалаб ба даст даровардани он хеле душвор буд ва бештарин бо-ришва додан ба калонони ин ҷо ин матлаб ба дастии онҳо ме-даромад (С. Айний, Ёддоштҳо).

Гоҳо барои таъкиди хусусияти хотимавии чумлаи соддаи охирин ва тобиши иловагии он бо пайвандаки «ва» ҳиссаҷаи «ҳам» низ меояд:

Дар соли дуввуми ҷанг нӯсти бадани Қорӣ-ишкамба та-ранг, ғӯшти зерӣ занаҳаш овезон ва шикамаш ҳам аз пешта-рааш калонтар шуд (С. Айний, Куллийёт).

Гоҳо барои таъкиди тамомшавии чумлаи содда пас аз пай-вандаки «ва» дигар калимаҳои таъкидӣ низ меоянд:

Дар колхоз сол аз дувоздаҳ моҳ ҷўшу хурҷи кор аст; зи-мистон ба саҳро порую хок мекашонем, ҷўй, канал мекобем, баҳор ҳам ахлоту пору, хошоку беда мекашонем, кишт меку-нем, тобистон долу зарби ғаллаву дона ва сабзавоткашонӣ аст, кори байни қаторҳои пахта аст ва ниҳоят дар тирамоҳ мавси-ми сертарвиши пахтаву мева, шоливу беда мебошад «Тоҷи-кистони советӣ»).

Пас аз чумлаҳои охирин бо калимаи «инчунин» омадани пайвандаки «ва» мумкин аст. Дар ингуна чумлаҳо ба замми он ки ҳиссаи охирин будани он чумлаи содда ишора карда мешавад, хусусияти иловагии он дарҷ мешавад:

— Ин саллаи ман дастори ертишгиру тўйхўр аст, — гуфт Қо-рӣ-ишкамба дар ҷавоб, — вақте ки бо ин дастор ба сари дафни мурдае ҳозир мешавам, ба ҳар кас як газ ертиш диҳанд, ба ман ду газ медиҳанд ва инчунин дар тўйҳо ҳам табақи серғўш-ту рағани палав ба пеши ман меояд (С. Айний, Куллийёт).

Бо пайвандаки «ва» чумлаҳои содда чуфт-чуфт низ меоянд. Дар охири чумлаҳои чуфт, мумкин аст, ягон чумлаи хулосавӣ ва эзоҳӣ ояд, дар он сурат пайвандаки «ва» пеш аз он низ омада метавонад:

Дар ин дафъа нимаи чаҳ-чаҳакбозон гузаштанд ва нимаи дигарашон афтоданд, дар навбати чорум ҳеҷ кас гузашта натавонист ва ҷамаашон афтоданд (С. Айни, Куллийет). У як байт хонд ва ман ба ӯ ҷавоб додам ва ӯ ҷавоб дод ва боз ман ҷавоб додам ва бо ҷамин тариқа мо ноист тахминан 15 дақиқа байт-барак кардем (С. Айни, Куллийет).

Чумлаҳои низ ҳастанд, ки дар онҳо ҳаман чумлаҳои содда ба якдигар ба воситаи пайвандаки «ва» алокаманд шудаанд. Дар ин гуна чумлаҳо пайвандаки «ва» яклухтӣ чумлаи мураккаб, оҳанги ягона ва наздику ягонагии он чиро, ки дар чумлаҳои содда гуфта шудааст, мефаҳмонад:

Ин суханони деҳқон ба одамони амлоқдор саҳт мерасад ва онҳо худӯшонро таҳқиқкардашуда мешуморанд ва яке аз онҳо ба сари деҳқон бо ҷамин мезанад (С. Айни, Куллийет). Лекин он ҷой ба ҳар кас муяссар намешуд ва талабаҳои калонсолтар ва зӯртар он гуна ҷойҳоро соҳибӣ мекарданд ва насибаи ман барин талабаҳои хурдсол ва навхон рӯи саҳни болокушода буд (С. Айни, Куллийет). ...ба гуши асп об даромад ва бо ҷамин кори асп шуд ва ҳам худи ӯ нобуд гашт (Сорбон, Ҷӯғӣ. Буд, набуд).

Ин усули чумлабандӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик кам ба назар мерасад, вале дар забони адабиёти классикӣ хеле фаровон аст. Ин тарзи истифода ба пайвандаки «-у» низ мансуб аст. Дар ин маврид ҳамвазифагии ин ду пайвандак мушоҳида мешавад:

Ба рӯи Наҷмиддин компресси тафсон ҳам зер карда шуду борони атр ҳам бориду чанги пудра ҳам пошида шуд (Р. Чалил, Хикояҳо).

Дар ин қабил чумлаҳои пайвасти сертаркиб яке аз чумлаҳои содда бо пайвандаки «ва», дигаре бо пайвандаки «у» алокаманд мешавад. Пайвандаки «-у» дар байни ду чумлаи соддаи аввал, вале пайвандаки «ва» дар байни чумлаҳои охирин меояд:

Лекин ҳамон вақтҳо як ҳодисаи аҷибӣ рӯй доду Очил-бараки бенаво ба Оиша ном духтари шахрӣ хонадор гашт ва тақдирашон ба ҳам омад (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳкорам). Хайрият, сафсатаҳои зағмарӣ серманаҳ дигар тӯл накашиду аз берун шарфаи пой ба ғӯш расид ва ӯ шамшерро зуд ба наёмаш андохта аз ҷой бархоста, ҷашмонашро ба торикӣ дӯхт (Р. Чалил, Шӯроб).

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ БО ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ҒАЙРИЧИДА

Чумлаҳои пайрав ба сарчумла ба тарзи ғайричида низ алоқаманд мешаванд. Алоқаи чумлаҳои пайрави ғайричида ба сарчумла бо ёрии воситаҳои гуногун ба амал меояд. Дар байни чумлаҳои пайрави ғайричида ҳеҷ гуна муносибати маъноиву грамматикӣ мавҷуд нест.

Чумлаҳои пайрави ғайричида аз рӯи мансубияташон ба ин ё он гурӯҳи чумлаҳои пайрав ду хел мешаванд: **якхела** ва **ҳархела**.

Чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави ғайричидаи якхела ба чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави чида танҳо аз як ҷиҳат монанд мебошанд: дар ҳар ду гурӯҳ ҳам чумлаҳои пайрав як хеланд ва онҳо метавонанд ба як савол низ ҷавоб шаванд. Аммо тафовути онҳо ҷиддист, дар байни чумлаҳои пайрави чида алоқаи пайваст мавҷуд аст, вале дар байни чумлаҳои пайрави ғайричида ҳеҷ гуна алоқа дида намешавад, онҳо ба ҳам ҳеҷ гуна муносибати синтаксисӣ надоранд. Чумлаҳои пайрави ғайричида бар хилофи чумлаҳои пайравӣ чида на танҳо ба як аъзои сарчумла ё ки ба тамоми сарчумла, балки ба аъзоҳои гуногун, чида ва такрори сарчумла низ тобеъ мешаванд.

1. Чумлаҳои пайрави ғайричида тамоми сарчумларо эзоҳ медиҳанд:

Дар канори ҷӯйҳо ниҳолҳои навхез сабзида бошанд ҳам, азбаски ҳанӯз паҳлу кушода, бисёр соядор нашуда буданд, аз тобиши офтоб монанди ҷадвали симин тофтани оби равонро монев намешуданд (С. Айни, Куллиёт)

2. Чумлаҳои пайрав ба аъзоҳои гуногуни сарчумла тобеъ мебошанд. Чумлаҳои пайраве ки аъзоҳои гуногуни сарчумларо эзоҳ медиҳанд **якхела** ва **ҳархела** шуда метавонанд. Тарзи якхелаи истифода асосан ба чумлаҳои пайрави муайянкунанда мансуб аст, чунки ҷумлаи пайрави муайянкунанда исми сарчумларо эзоҳ медиҳад, исм бошад, ба вазифаи ҳамаи аъзоҳои ҷумла омада метавонад. Аз ин рӯ, ҷумлаи пайрави ғайричидаи муайянкунанда бар эзоҳи аъзои гуногуни сарчумла ба тарзи зерин омада метавонад:

1) **мубтадо ва ҳабар:**

Он иморатҳо, ки мебинед, мактаб, клуб, қироатхона ва машинахона аст, ки мувофиқи зиндагонии нав сохта шудаанд (С. Айни, Куллиёт). *Роҳе, ки дар ҳаёти шахсияш тай кардааст, он роҳе набудааст, ки инсон соҳибиқбол тай мекунад* (Ф. Муҳаммадиев. Палатаи кунҷакӣ);

2) **мубтадо ва муайянкунанда:**

Ин сатрҳо, ки дар дафтари хотираҳои Давлат навишта шудааст, садди дилест, ки як вақтҳо ғарибу маънос буд, макони дарду алами ҷудой аз падару модар буд... (Ф. Ниёзӣ, Ҳар бе-ша...);

3) мубтадо ва пуркунанда:

Чавононе, ки ҳанӯз хонадор нашуда буданд, ба нияти фоли нек косаи оби никоҳро, ки дар пеши имом истода буд, гирифта талош карда нӯшиданд (С. Айнӣ, Куллийёт).

4) мубтадо ва ҳол:

Кӯҳсоре, ки ин дараро печонда гирифтааст, аз дур ба назаратон монанди як кӯҳпорае менамояд, ки аз дарунаш шикофе ва сӯрохе надошта бошад (С. Айнӣ, Куллийёт).

5) хабар ва муайянкунанда: Садои мошине, ки аз паҳлӯи идора гузашт, овозе буд, ки чанд бор шунида будам («Садон Шарқ»).

6) хабар ва пуркунанда: Боғи падар барои писар, ки фарзанди ягона буд, ишратгоҳе буд, ки ҳамаи дӯстонаш дар он меғунҷиданд («Садон Шарқ»).

7) хабар ва ҳол: Дуртар аз ин боғ, ки мо дида гузаштем, дар ободони мардумнишин деҳае буд, ки атрофи ин деҳаро монанди калъаҳои шаҳр бо девори баланде иҳота карда гирифта буданд (С. Айнӣ, Куллийёт).

8) муайянкунанда ва ҳол: Солдатҳои немис бо фармони командири худ, ки форми оберлейтенантӣ дошт ва химчаи ғафс дар дасташ аз болои хокӯда истода ба онҳо супориш медод, захмдорони советиро гоҳ тела дода, гоҳ аз гиребонашон кашола карда, ба лаби чуқуриё, ки ҷои ахлотпарто буд, меоварданд (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша...).

9) пуркунанда ва ҳол: Дар мадрасаи Мири Араб, ки дар он ҷо аз 300 нафар зиёдтар талаба ва муллоҳои хатмкарда буданд, ман дар он сол ба касе вонахӯрдм, ки аз шеърӯ адабиёт гап занад (С. Айнӣ, Куллийёт).

10) ҳолҳои гуногун: Амир ба асосаву дабдабае, ки гӯё аз арки Бухоро баромада ба чорбоғи Ситорамаҳхоса мерафта бошад, баромада дар лаби даръи Панҷ ба наздикии гузаргоҳи «Дарқад» омада фурмад ва ба хонаи сиёҳе, ки гулханаширо гарм карда бо ҷули асп ва кӯрпачаҳои палтарӣ хобгоҳе тайёр карда буданд, даромада нишаст (С. Айнӣ, Куллийёт).

3. Ҷумлаҳои пайрав аъзоҳои чидан сарҷумларо эзоҳ медиҳанд:

Ин сухан як дег оби ҷӯшон буд, ки ба сари ман рехт ё санги осие буд, ки бар сари ман гардида тамоми аъзои баданамро ордвор соида партофт (С. Айнӣ, Еддоштҳо). Ин якрангиро фақат дарахтони тут, ки шохаҳои сабзи қачу килеби худро ба болои баъзе бомҳо ёзондаанд, тўбсадаҳои сиёҳтобе, ки дар байни бомҳо, ҷо-ҷо гунбазвор қубба шуда истодаанд ва якта-нимта, чинорҳои баланде, ки дар болоишон албатта лаклак хона андохтааст, ҳалалдор мекунад (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо).

4. Ҷумлаҳои пайрав калимаҳои такрори сарҷумларо эзоҳ медиҳанд:

Намедонист, ки-то тамои шудани ин озуқа аз поён боз озу-

қа мерасад ё не: намедонист, ки рӯзи аз ин нӯги кӯҳ поён фармадан мерасад ё не (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожгун). Дар ин рӯзи таърихӣ, ки киштии умеди Фузайл ва соҳибони он ба мавҷи пурнашъаи ҳаёти хушбахтонаи мо, ба талотуми пурғурури тӯдаи меҳнат тобоварӣ карда натавонист, пора-пора шуд ва ғарқ гардид, дар ин рӯзе, ки мо ба ҷароҳатҳое, ки аз дасти разилонаи онҳо ба тани Қаротегини шӯроӣ расидааст, марҳам мемолидем, дар ин рӯзе, ки чанд дона барғҳои дарахти азими бемисл чанд нафар рафиқони беназири худро ба ҳок месупоридем, ман дар пеши тобути Домулло Саид меистодам (Ҳ. Қарим. Оқшуда).

5. Аз ҷумлаҳои пайрав яке тамоми сарҷумларо, дигаре яке аз аъзоҳои сарҷумларо эзоҳ медиҳад:

Азбаски мақсади мо як маст шуда базм тамошо кардан буд, ба яке аз «корхона»-ҳои қисми аввал даромада ба айвони болохонаи ӯ, ки нақшин буда ба тарафи кӯча нигоҳ мекард, ҷой гирифтем (С. Айнӣ, Куллийёт). Ман қариб ду соат ин маҷлиси дилгиркунандаи мастро тамошо карда истода бошам ҳам, дар миёни онҳо он касеро, ки ман дидан ва шинохтани ӯро мехостам, дида наметавонистам (С. Айнӣ, Куллийёт).

Ҷумлаҳои пайрави ғайриҷида, чунон ки зикр шуд, аз ҷиҳати мансубияташон ба ҳелҳои ҷумлаи пайрав якхела ва ҳархела мешаванд. Албатта, дараҷаи истифодаи ҷумлаҳои пайрави якхела нисбат ба ҷумлаҳои пайрави ҳархела басо маҳдуд аст. Дар қолиби ҷумлаҳои мурккаби тобеи сертаркиб бо ҷумлаҳои пайрави ҳархела ҳамаи ҷумлаҳои пайрав омада метавонанд, вале дар қолаби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави якхела на ҳамаи ҷумлаҳои пайрав имконияти иштирок кардан доранд. Ҳамчунин, дар ин қолиб бо ҷумлаҳои пайрави хабар ва пуркунанда омадани ҷумлаи пайрави натиҷа, бо ҷумлаи пайрави хабар омадани ҷумлаи пайрави пуркунанда имкон надорад, чунки ин ҷумлаҳои пайрав одатан пас аз сарҷумла меоянд ва ин мавқеи истифода барои дар қолиби ғайриҷида омадан имконият на медиҳад.

Дар қолиби ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб бо ҷумлаҳои пайрави ғайриҷида ҷумлаҳои пайрав муайянкунанда, замон, шарт, ҳилоф, сабаб ва мақсад хеле фаровон истифода мешаванд, дигар ҷумлаҳои пайрав низ каму беш меоянд, вале ҷумлаи пайрави макон, ки худ камистеъмол аст, хеле кам меояд.

Мо ҳоло қолибҳои маъмулро бо мисолҳо нишон медиҳем.

1. Сарҷумларо ҷумлаи пайрави мубтадо ва ҷумлаи пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда: Аз рӯи ситораҳое, ки гоҳ-гоҳ ва ҷо-ҷо аз зери абр намоён мешуданд, маълум мешуд, ки сахар наздик расидааст (С. Айнӣ, Куллийёт). Он далерӣ, ки аз вай ба зери шамшери ясаул дида шуд, маълум буд, ки

вай осон-осон ба зани дигар кас розӣ нахоҳад шуд С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави монандӣ: Мисли он ки дар хоб дида бошам, ба ёдам мондааст, ки гӯё мудири илмӣ ба ман мегуфт,... (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳкорам).

Чумлаи пайрави замон:

Пеш аз он ки Шариф ба Одина аз хонандаи ӯ хабаре расонад, маро лозим аст, ки баъд аз сафари дуввуми Одина ба Фарғона воқеаҳои ба вай дахлдорро ба хонандагон ҳикоя намоям (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави сабаб: Модоме, ки Нуралӣ ин тарз оромона гап мезанад, маълум мешавад, ки роҳи манъ кардани ниқоҳи Шодигул ва Туробро медонад (С. Улуғзода, Навобод).

Чумлаи пайрави мақсад: Барои он ки маъракаи интиҳобот муташаккилона, ба дараҷаи баланди идеявӣ-сиёсӣ гузаронида шавад, ташкилотҳои партиявӣ, советӣ, иттифоқҳои касаба ва комсомолиро зарур аст, ки аз рӯзҳои аввал корҳои тайёрии интиҳоботро вусъат диҳанд («Тоҷикистони советӣ»).

Чумлаи пайрави шарт: Агар эҷодиёти расом тамошобинро ба ҳаяҷон орад пас маълум мешавад, ки асар замонавист («Мориш ва маданият»).

Чумлаи пайрави хилоф: Сафарғулом, Эргаш, Йўлдошев ва Муҳаббат-апа барин коммунистони пурматонат сирри даруни худро нафаҳмонда нишаста бошанд ҳам, аз башараи дигарон маълум буд, ки аз дилашон чиҳо гузашта истодааст С. Айнӣ, Куллиёт).

2. Сарчумларо чумлаҳои пайрави хабар эзоҳ медиҳанд. Ин мавриди истифода ба чумлаи пайрави хабар хос нест. Ду чумлаи пайрави хабари ғайриҷида ба сарчумла танҳо вақте тобеъ мешаванд, ки хабарҳои сарчумла ҷида шуда бошанд:

Мақсади мо он нест, ки шуморо ба кори вазнин фиристонем, балки ин аст, ки бригадани қафомондари ба бригадани пешқадам табдил диҳем (Садои Шарқ). ...дар вақти чинаки пахта тӯй кардани бой на аз барои ин аст, ки шиками ту ва дигаронро сер кунад, балки барои ин аст, ки меҳнаткашонро аз кор мононда, ба чинаки пахта халал расонад (С. Айнӣ, Куллиёт).

Сарчумларо чумлаи пайрави хабар ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави муайянкунанда: Дар вақти мурдани худ ягона васияте, ки ба модараш Бибиониса намуд, ин буд, ки нури ҷаҳми ӯ — Гулбиро ба қатори Одина парвариш намояд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави замон: Акнун ки ту ба маҷлиси сулҳ ҳозир нашуда, муқобилати худатро рӯйрост нишон додӣ, беҳтар он аст, ки ба пеши мо наист ва ба тарафи Ҳисору Душанбе рафта, аз он ҷо ба сари худ кор сар кун (С. Айнӣ, Куллиёт).

Ќумлаи пайрави сабаб: *Азбаски касби ронандагиро дӯст медошт, нияташ ин буд, ки шофёр шавад («Садои Шарқ»).*

Ќумлаи пайрави мақсад: *Барои ин ки ба дигар корҳа қувваҳои кориро беҳуда сарф накунем, матраби мо ин аст, ки ҳама ро ба пахтачинӣ сафарбар намоем («Садои Шарқ»).*

Ќумлаи пайрави шарт: *Агар ҳақиқатан ин гуна ҳавас дошта бошед, аз ман ба шумо насиҳати оқилона ҳамин аст, ки ин савдуро аз сари худ дур кунед (С. Айни, Ёддоштҳо).*

Ќумлаи пайрави хилоф: *Агарчи хеле мушкил аст, вале қасди ман ин аст, ки ақаллан як бор ёро бубинам («Садои Шарқ»).*

3. Сарҷумларо ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда *эзоҳ медиҳанд:* *Поёнтари ин ҳамворию ба нишебӣ моиле, ки мо ҳанӯз аз тамошояш сер нашудаем, дараи ҷуқуре буд, ки девораи он, то канори ҳамворӣ, аз зер ба боло гӯё ки рост баромада буд (С. Айни, Куллиёт). Доре, ки дар регҳона баста шуд, аз дорҳог, ки дар боло тасвир ёфтанд, дигаргунтар буд (С. Айни, Куллиёт).*

Сарҷумларо ҷумлаи пайрави муайянкунанда ва ҷумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Ќумлаи пайрави пуркунанда: *Фардои он рӯз яке аз одамони тӯқсаборо, ки ба ман шиносо буд дида аҳволро пурсида фаҳмидам, ки он қадар кори аҷибе нашуда будааст... (С. Айни, Куллиёт).*

Ќумлаи пайрави миқдору дараҷа: *Лекин ашкҳои шодӣ, ки аз чашмони ӯ пайваста мерехтанд, сару рӯи Одинаро тар мекарданд, ба андозае ки гоҳ-гоҳ бо остин пок кардани сару рӯяш даркор мешуд (С. Айни, Куллиёт). Чашму абрӯ, лабу даҳон, рангу рӯи ин духтар ҷӣ қадар дилрабо бошад, мӯи сиёҳи дило-везаш, ки аз баногӯшаи гузашта ба душаи афтода буд, ҳамон қадар зебо менамуд (С. Айни, Куллиёт).*

Ќумлаи пайрави тарзи амал: *Яке аз тамошобинон, ки ин ҳолро дид, бе он ки ба касе шунавонад, худ ба худ зери лаб «бечорагон»! гуфт (С. Айни, Куллиёт).*

Ќумлаи пайрави монандӣ: *Дар ҳамин вақт як деҳқони миёнақадри на он қадар ҷавон, ки дар тан либосҳои деҳқонии бечоравор дошт, монанди он ки бо Қорӣ шинос бошад, омада ба ӯ бо таъзим, ҳурматкорона даст пеш гирифта салом дод (С. Айни, Куллиёт).*

Ќумлаи пайрави замон: *Одина, пас аз он ки аз ҳеҷ кас рӯи ёри ва роҳбарӣ надид, оҳиста аз болои роҳи трамвай гузашта, ба майдончае, ки дар миёнаи гардишгоҳи роҳи трамвай ҳаст, даромада, дар он ҷо дар тағи дарахте дароз кашӣда ёзида хобид (С. Айни, Куллиёт). Вақте ки аз байни қаторҳои вагонҳо мегузаштам, дар чорбоғчаи вокзал дар байни дарахтон касеро, ки шабона дида, кӣ будани ӯро муайян карда на-тавониста будам, дидам (С. Айни, Куллиёт).*

Чумлаи пайрави макон:

*Ба ҳар куҷо ки шавад базм бо баҳонаи вазъ
Нигар ба шайх ки худро дар он миёна занад.*

(С. Айни)

Чумлаи пайрави сабаб: Азбаски ба таҳқиқу тафтиши сангу тарозу раис мутасаддӣ аст, чизе, ки аз сангу тарозу дуздиди шавад, ҳаққи раис аст (С. Айни, Куллиёт). Таня аз ваҷҳи он бози нозебе, ки ману алим бароварда будем, моро танбеҳ кард ва Ҳалимро шарм доронд, ки чаро ӯ пул надоштани рафиқашро доништа истода аз ӯ зиёфат талаб кард (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо).

Чумлаи пайрави мақсад: Ӯ маро ба писари амакбачаи худам, ки ҳамроҳи акаам дар Бухоро меҳонд ва дар хушхатӣ машхур буд, шогирд кард, ки ӯ ба ман хатнависиро ёд диҳад (С. Айни, Куллиёт). Абрҳое, ки фақат якчанд дақиқа пеш аз ин заминро сероб намуда буданд, порча-порча аз ҳам канда шуда, сӯи ғарб медавиданд, то ки боз дар ҷое ҷамъ оянд ва он ҷоро ҳам аз оби шифобахши худ хуррамтар созанд П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Чумлаи пайрави шарт: Агар шумо пеш нигоҳ карда рафтан гиред, баногоҳ ин об дурахшон монанди моҳи тобоне, ки дар паси абр медарояд, ба зерӣ санге даромада, аз назаратон пинҳон мешавад (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави ҳилоф: Ҳарчанд деворҳои ин хонаҳо оҳақ ё гач, молида нашуда бошад ҳам аз мағор аз каррахое ки аз заҳ пайдо шудаанд мунаққаш менамояд (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаи пайрави натиҷа: Бар болои ин ҳар чизе, ки аз тарафи бой ба тӯй сарф шуд, нарху баҳои он ба инсофи бой ҳавола шуд, ки ин ҳам сабаби зиёдати харҷ гардид (С. Айни, Куллиёт).

4. Сарчумларо чумлаҳои пайрави пуркунанда эзоҳ медиҳанд:

Ман ҳоло дар хотир надорам, ки чанд дона ҳосил гирифтаам, аммо ҳамин қадарашро медонам, ки ҳафтае ду рӯз — дар рӯзҳои бозори Ғиждувон як ҷувол — як ҷувол ба хар бор карда ба бозор бурда мефурӯхтам, дар бозор 5 — 6 тин харҷ мекардам (С. Айни, Куллиёт).

Сарчумларо чумлаи пайрави пуркунанда ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави микдору дараҷа: Ӯ ҳар қадар ки асабӣ мешуд, ман ҳамон қадар равшантар мефаҳмидам, ки чӣ ният дорад (Садон Шарқ).

Чумлаи пайрави тарзи амал:... Ман дар ҳолате ки аз ҳалвои қоқтии дар дастам будагӣ газида гирифта қатор-қатор меҳондам, ба падарам гуфтам: ба ман ҳалвои рағанӣ гирифта диҳад (С. Айни, Ёддоштҳо).

Чумлаи пайрави монандӣ: Ман мисли он ки ҳеҷ чизро пай набурда бошам, ба ӯ гуфтам, ки фардо ба назди Юсуфҷон меравам («Машғал»).

Чумлаи пайрави замон: Вақте ки Норбой Қаркӣ рафтани худ, инро таъин кард, ки шабҳо мисли қаровул ин ҷо хобад (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави сабаб: Азбаски бемории бародарам кашол ёфт, рӯзе хостам, ки номаълум аз қафои ин табиб рафта аз кирду кораи ва ахлоқи хабар гирам ва дар хонаи худаш ба ӯ дар хусуси саломатии бародарам сухан кунам (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун).

Чумлаи пайрави мақсад: Барои он ки ба шумо равшантар шавад, ҳаминро илова мекунам, ки мо як сол боз якдигарро надидаем («Садон Шарк»).

Чумлаи пайрави шарт: Агар даворо дар вақташ ба қор барад, умед аст, ки рӯда ва меъдааш дуруст шавад (С. Айнӣ, Куллиёт). Агар тағи қорро дурусттар кофта бинем, медонем, ин ҳамин асбоб, ҳамин молу мулки инҳо аз мост ва аз меҳнати мост (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави ҳилоф: Харчанд ки аз рӯи одоб нест, ман маҷбур мешавам, ки аз қори худ як мисол оварам (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

5. Сарчумларо чумлаи пайрави андозаву миқдор ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави тарзи амал: Ясавул бе он ки пои худро аз рикоб (узангу барорад, бо пошнаи мӯзааш ба сари синаи Гулнори дилафгор ҷунон зад, ки мурдавор парида якҷанд қадам поинтар ба ҷуқури афтод ва як чир зада хомӯш монд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави замон: Хамин ки талаба номи вилояту деҳаи худро мегуфт, Степанович (номи худ ва номи падари профессор) бо лаҳҷаи маҳаллии он талаба шурӯъ ба гуфтугӯ кардан менамуд ва дар он лаҳҷа ҷунон покиза гап мезад, ки гумон мекардед, вай тоҷики ҳақиқӣ ва аҳли ҳамон маҳал аст (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Чумлаи пайрави сабаб: Аммо ҳар қадар ки пештар мерафтем, ман маъюстар мешудам, зеро пардаи шаффофи осмониранг кам-кам аз рӯи кӯҳҳо бардошта мешуд ва ман фақат сангу шохҳои муқаррари медидам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Чумлаи пайрави мақсад: Ҳар қадар ки қарзталаб пулро бисёртар хоҳад, ҳамоно қадар нархи ҷойро арзонтар мекард, то ки харидор ба доми ягон судхӯри пули нақд қарздиҳанда наафтад (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Чумлаи пайрави шарт: Агар мо боз чанд километр болотар бароем, ҳаво ҳамоно қадар кам, фишор ва зичиаш то ҳадде паст мешавад, ки нафас гирифтани ниҳоят мушкул ва дар охир

тамоман номумкин шуда мемонад (Ҳ. Аскар, Ҳ. Очилов, Ноз ва ғазаб).

Чумлаи пайрави хилоф: У ҳарчанд коғазпораҳоро бо ши-
реш ба ҳам часпонда қаламдон месозад, чунон ҳунар ба кор
мебарад, ки монанди ҷӯб саҳт ва обногузар мешавад (С. Айни,
Еддоштҳо).

**6. Сарчумларо чумлаҳои пайрави тарзи амал эзоҳ меди-
ханд:**

Вай рост шуда, дар ҳолате ки ҷомаи майдалаганда дар киф-
таш буд, бе он ки остинҳои онро пӯшад, болиштро ба пушташ
кашида, ба девор такья карда нишаст (С. Айни, Куллийет).

Сарчумларо чумлаи пайрави тарзи амал ва чумлаҳои пай-
рави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави монандӣ: Амонбоқӣ, гӯё ки ба меҳмонӣ
меравад, вақти шом сару либоси худро рост карда баромада,
баъд аз соате сарсариёна ба кӯчаҳо гаштан бозгашта ба хо-
наи худ омада, бе он ки овози ӯ барорад, аз девор ба ҳавлӣ
фууромада, ба гӯшаи коҳона пинҳон шуд ва мунтазири даръ-
ёфтани ҳақиқати ҳол гардида нишаст (С. Айни, Куллийет).

Чумлаи пайрави замон: Вақте ки шоирини ман ва тахаллу-
сам ба ҷавонони шоиртарошӣ он замон маълум шуд, онҳо бе
он ки аз ман шеър пурсанд ва маънии вайро ҷустуҷӯ кунанд,
маънии тахаллусамро пурсиданд (С. Айни, Куллийет).

Чумлаи пайрави сабаб: Фотима ки бо ҳикояти Хўҷаназар
як дараҷа димоғаш сўхта буд, аз ин ҳаракат ва сухани Мав-
лон боз ҳам зиёдтар оташин шуда, гӯё ки ин сухани ӯро нашу-
нида бошад, ҷавобе надода гузашта рафт (С. Айни, Куллийет).

Чумлаи пайрави мақсад: Занак на барои харидани он ҷо-
ма, балки барои ин ки ямоқи дар домани он ҷома задашуда ба
назараи шинос намуд, онро гирифта ба ҳар тарафаш ҷашм ан-
дохт ва дар ҳолате ки рангаи парида буд, аз он ҷавон пурсид
(С. Айни, Куллийет).

Чумлаи пайрави шарт: Агар ҳол ҳамин бошад, онҳо бе он
ки кореро бароранд, ғаллаҳои дар анбор ва қанор мондари
хӯрда тамом мекунанд (С. Айни, Куллийет).

Чумлаи пайрави хилоф: Ҳарчанд ки вай имрӯз омадани
Абдуллоро мунтазир набуд, лекин чунон нишон дод, ки ома-
дани вай ӯро ҳайрон накард (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳкорам).

Чумлаи пайрави натиҷа: Санавбар бе он ки ба касе ё та-
рафе нигоҳ кунад, дудаста, рост нашуда пахта мечид, ки дар
як дам пешдоманаш пур мешуд («Сади Шарк»).

7. Сарчумларо чумлаҳои пайрави монандӣ эзоҳ медиҳанд:
Устод... чунон ки дар вақти ҳаяҷони баланд одати ӯ буд,
монанди он ки рақс мекарда бошад, дастони худро боло бар-
дошт ва сари ҷарангушти худро ба сари ангишти шаҳодат сои-
да қарсас занонд (С. Айни, Куллийет).

Сарчумларо чумлаи пайрави монандӣ ва чумлаҳои пайрави
дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави замон: Вақте, ки Лоҳутӣ маданияти социалистии советии Тоҷикистонро тасвир мекунад, чунон ки ҳудаш ба шавқу шодӣ меояд, хонандагонашро ҳам ба шавқу шодӣ меорад (С. Айнӣ, Куллийёт).

Чумлаи пайрави сабаб: Аммо ман ки харсавори бад набудам ва дар харсаворӣ дастӣ худро шикаста, хеле таҷриба ҳосил карда будам, гуё ки маро ба болои тўқум елим карда монда бошанд, дар он пешпоҳуриҳои фиребгаронаи хар аз ҷо намеҷунбидам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Чумлаи пайрави шарт: Агар зиндагӣ ҳамин аст, бояд ба соле намонда мемурад, чунон ки як қисми аз мардикорон ба касалии арақӣ (тиф) ва баъзе ба бадҳазмӣ гирифтдор шуда, ба садҳо хорӣ ва зорӣ ҷон доданд (С. Айнӣ, Куллийёт).

Чумлаи пайрави ҳилоф: ...бо вуҷуди он ки ӯ ба ман мӯҳтоҷ буд, ҳоло ҳам рафтани хонаашро ба ман мефармуд гуё ки ҳоло ҳам хизматгори бародараш бошам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Чумлаи пайрави натиҷа: Фарзанд, чунон ки пораи санге дар кон ба зардӣ расида зар мегардад, ба мардӣ мерасад, камол ва ҷамол пайдо мекунад, ки ҷўяндагон дидорашонро меҷўянд ва ғўяндагон басфаширо меғўянд (С. Улуғзода. Достонҳои «Шоҳнома»).

8. Сарҷумларо ҷумлаҳои пайрави замон эзоҳ медиҳанд:

Акаи вай, вақте ки бобо каландро ба ҳаво мебардошт, ба ҳаво, вақте ки онро поён мефаровард, ба поён ба назараш кунҷковонаи бачагона нигоҳ мекард (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Чумлаи пайрави макон: Вақте ки Зебо ояд, ҳар ҷо ки фармояд, меравам (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

Чумлаи пайрави сабаб: Ҳамин ки меҳмонон омаданд, ба роҳ медароём, чунки рӯз торик нашуда, аз ағба гузштан лозим аст (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

Чумлаи пайрави мақсад:

Чу ёр гашт зи ман дўстон, канора шавед,
Ки нақбати мани бадбахт бар шумо назанад.

(С. Айнӣ)

Вақте ки аскарони сурх ва фидоиён ба қишлоқи Басманда наздик омада буданд, дидбони босмачиён барои он ки босмачиёни дар қишлоқ бударо хабардор кунад, тир парронд Р. Ҷалил. Одамони ҷовид).

Чумлаи пайрави шарт: Агар вай одами дуруст мешуд, вақте ки шумо омадед, боэҳтиром салом меод ва баъд арз мекард (Ҷ. Икромӣ, Тахти воҷгун).

Чумлаи пайрави ҳилоф: Ҳарчанд ки ин гуна мактабҳои ба ман маъқул набуд, аммо вақте ки ҳамин мактаб ҳам баста шуд, бисёр димоғи ман сўхт (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Чумлаи пайрави натиҷа: *Хамин ки ӯ ба худ омад, лагаде ба шиками Давлат зад, ки ӯ тақон хӯрда ба девори намади утов зада афтод («Шарқи сурх»).*

9. Сарчумларо чумлаҳои пайрави макон эзоҳ медиҳанд:

Ба кучое ки офтоб расад, равшан асту ба кучое ки нарасад, чун шаб торик (Х. Аскар, Х. Очилов, Ноз ва ғазаб).

10. Сарчумларо чумлаҳои пайрави сабаб эзоҳ медиҳанд:

Чун ба тоҷикӣ ном надошт, падараш дар ҳуди ҳамамон ҷо, ба эътибори ин ки ҳар бор диққи қарда хеста менишаст, Мирзодикак ном ниҳод (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Сарчумларо чумлаи пайрави сабаб ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави мақсад: *Барои ин ки чашми одамҳо ба ман наафтад, ман ба деҳа на бо роҳи қалон, балки аз қанортар, бо кӯчабоғҳои танг дохил шудам, зеро афто башараи ман аз «мусулмонӣ» дур буд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).*

Чумлаи пайрави шарт: *Ман ғирья накунам, ки ғирья кунад, ки бародарам Қайқас мурд, ман азодор шудам (Р. Амонов, Навбаҳори чашмасор).*

Чумлаи пайрави ҳилоф: *Шақар ҳарчанд фикр мекард, он духтарро ба хотир оварда наметавонист, зеро духтаракони хӯшачин бисёр буданд (С. Улуғзода, Восеъ).*

Чумлаи пайрави натиҷа: *Аммо барот ки он вақт хеле пуқувват буд, бе ҳеҷ турсу бим ба пешвози барзагов рафта ҷолоқона аз ҳар ду шоҳи барзагов ғирифта, тоб дода бар замин меафтад, ки баъди он барзагов дигар аз ҷой бархеста наметавонад (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).*

11. Сарчумларо чумлаҳои пайрави мақсад эзоҳ медиҳанд:

Барои ин ки Ҷаббор ягон чизро баҳона қарда маро ҳам дошта назанад, ман кӯшиш мекардам, ки ба чашми вай қамтар намудор шавам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Сарчумларо чумлаи пайрави мақсад ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави шарт: *Агар ту ҳам фикри сафар дошта боӣ, бо зудӣ тайёри бин, то ки аз ҳар гуна хатар эмин шуда, ҳар ду якҷоя ба роҳ бароем (С. Айни, Қуллӣ).*

Чумлаи пайрави ҳилоф: *Ғарчанде аз ин расм дигар несту фақат яқто аст, ман инро ба шумо медиҳам, то ки падар писарашро бинад (Тоҷӣ Усмон, Муборакқадм, Лаънатқардаи ҳалқ).*

12. Сарчумларо чумлаҳои пайрави шарт эзоҳ медиҳанд:

Агар ҷаноби оӣ ҳурият надода, ҳуриятталабонро дастгир қарданӣ мешуданд, яқ қас ба даст афтад, даҳ қас меғурехт (С. Айни, Қуллӣ).

Сарчумларо чумлаи пайрави шарт ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави ҳилоф: *Агар баногоҳ кӯтоҳе аз Одина*

сар мезад, агарчи ин кӯтоҳӣ бе ихтиёри ӯ шуда бошад ҳам Арбоб рӯзи равшанро ба чашии ин бечора шаби торик мекард (С. Айни, Куллийет).

Чумлаи пайрави натиҷа: Агар Арбоб ҷав-ҷав ҳисоб кунад, ғоёдаи ҳарсоларо ба тани пул зам карда ба он низ ғоёда мезаёнад, ки дар ин сурат қарзи ту аз хунбаҳоят ҳам зиёд мешавад (С. Айни, Куллийет).

13. Сарчумларо чумлаи пайрави хилоф ва чумлаи пайрави натиҷа эзоҳ медиҳанд:

Ҳарчанд ман аз Бухоро рафта таҳсил кардан умеди худро канда бошам ҳам, дар он миён воқеае рӯй дод, ки барои Бухоро рафта хонданам имкон пайдо шуд (С. Айни, Ёддоштҳо).

Микдори чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави ғайриҷида бо қолибҳои мазкур маҳуд намешавад, қолибҳои дигар низ ҳастанд, вале қолибҳои мазкур маъмул ва серистеъмол ба шумор мераванд.

Ҳаминро ҳам бояд гуфт, ки бо ду чумлаи пайрав омадани чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави ғайриҷида, ки аз назар гузаронидем, қолиби асосӣ ба шумор меравад. Дар ин гуна чумлаҳои мураккаб омадани сева зиёда чумлаҳои пайрави ғайриҷида низ мумкин аст. Истифодаи се ва зиёда чумлаҳои пайрав бештар ба чумлаҳои мураккабе хос аст, ки дар онҳо чумлаҳои пайравӣ якхелаи ғайриҷида бар эзоҳи аъзоҳои ҷидаи сарчумла меоянд. Дар ин қолиб чумлаи пайрави муайянқунанда басо серистеъмол мебошад. Дар ин гуна чумлаҳои микдори чумлаҳои пайравро бо ягон адад маҳдуд кардан мумкин нест. Чунончи, дар чумлаҳои зерин бар эзоҳи аъзоҳои ҷидаи сарчумла чумлаҳои пайравӣ зиёде омадаанд:

1) се чумлаи пайрави муайянқунанда: Риши калони сафедтобаш, ки чун як банд алафи гулкардаи хушкіда ба сари синааш овезон аст, дастори бузургаш, ки монанди гунбази мадрасаи Мири Араб аз дур намоён аст, ҷомаи шайтонтеригии сафеди васеи дарозаш, ки барҳояш заминрӯбон аст, яке аз шайхҳои бузург будани ӯро гуфта меистанд... (С. Айни, Куллийет).

2) чор чумлаи пайрави муайянқунанда: Аммо дар дасту пойҳое, ки як шаби дароз бо чилбури пашмибузӣ баста шуда буданд, дар зонуҳое, ки онҳоро қат карда дар хамаи онҳо калтак гузаронида монда буданд, дар танаҳое, ки дар ҳавои сарди барфдор дар миёнаи чиркобҳо ях баста монда буданд, дар сарҳое, ки ба зарбаи қундоқи милтиқ қафида буданд, мадори ҳаракат кардан ҳеҷ намонда буд (С. Айни, Куллийет).

3) шаш чумлаи пайрави муайянқунанда: Дар ҷои онҳо акнун ҷӯйҳое, ки қадвалдор кашида шудаанд, заминҳое, ки бо раҷҷа тақсим ёфтаанд, пахтазорҳое, ки қатор карда кишти шудаанд, қитъаҳое, ки бо трактор ронда шудаанд, бедҳо ва сафедорҳое, ки дар он биёбони бесояи пештара дар лаби ҷӯйҳо қатор шинонда шудаанд, ва бешаҳои навсабзи саксавул,

барои нигоҳдориш пеши роҳи реги равон онҳоро сабзонда-
анд, менамуданд (С. Айни, Куллиёт).

Микдори ҷумлаҳои пайрави гуногун, ки бар эзоҳи сарҷумла-
ву аъзоҳои он омадаанд, низ аз дуте зиёд шуда метавонад, ва-
ле ҳодисаи дар ин қолиб омадани ҷор ва панҷ ҷумлаи пайрав
басо кам дида мешавад. Чунончи, бар эзоҳи сарҷумла ва аъзо-
ҳои он се ҷумлаи пайрави гуногун омадааст:

сабаб, муайянкунанда, ҳилоф: Бозор, ки аз паи муроду мақ-
сади бисёре мегашт, аз пеши ин бемори барҷомонда бепарво
нагузашт, агарчи панҷ дақиқа аз дунболи рама пас монда бошад
ҳам, ин роҳафтодаро бардошта ба пеши даре, ки вай нишон
дода буд, расонида дуо гирифт ва боз аз дунболи рама раси-
да ба роҳи худ давом кард (С. Айни, Куллиёт);

ҳилоф, муайянкунанда, натиҷа: Ин ҷавон ба гуфтушунид
қодир бошад ҳам ба сабаби фоҷиае, ки ногаҳонӣ дучор шуда-
аст, хеле бемадор шуда буд, ки қуввати аз ҷо ҷунбидан надошт
(С. Айни, Куллиёт);

ҳилоф, муайянкунанда, мақсад: ...агарчи ин иморатро да-
ри даромад-баромади бисёр бошад ҳам, шумо аз дари пеш-
гоҳ яъне аз даре, ки ба мунтаҳои бино воқеъ шудааст, даро-
ед, то ки ин корхонаро аз як сар бояду шояд тамошо карда
тавонед! (С. Айни, Куллиёт);

ҳилоф, шарт сабаб: Агарчи барои ин кор ҳама чиз тайёр
аст, — гуфт ҳоким, — ба фаҳми ман ин корро то шаб мавқуф
монед, бехтар аст, зеро рӯзҳои ғазо рӯзона дар як саҳро ба
пеши чашми ғозӣ ин гуна базм кардан он қадар хуб наме-
шудагист (С. Айни, Куллиёт).

ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ БО ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ДАРАҶА

Дар ин қолиби синтаксисӣ ҷумлаҳо ба ҳамдигар асосан пай
дар пай тобеъ шуда меоянд ва ғайр аз ҷумлаи аввалин, ки ва-
зифаи сарҷумла ва ҷумлаи охирин, ки вазифаи ҷумлаи пай-
равро иҷро менамояд дигар ҳамаи ҷумлаҳо ду вазифа доранд:
нисбат ба ҷумлаи пешина ҷумлаи пайрав буда, нисбат ба ҷум-
лаи баъдина сарҷумла ба шумор меравад.

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави дараҷа
низ ду хел мешаванд: ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои
пайрави якхела ва ҳархела.

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави якхелаи
дараҷа ҷунинанд, ки дар онҳо ҷумлаҳои пайрави якхела бар
эзоҳи якдигар меоянд, яъне ҳамаи ҷумлаҳои пайрави дараҷа ба
як хели ҷумлаи пайрав мансуб буда, яке бар эзоҳи дигаре ома-
дааст. Дар ин қолиб бештар ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда,
пуркунанда, сабаб ва мақсад истифода мешаванд.

Ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи дараҷа: Бехтарин мун-
шӣ ва мактубнавис ҳамон кас ҳисоб меёфт, ки мударро, ки

бо як чумла ифода карданаиш мумкин аст дар ду саҳифа бо калимаҳои қофиядор печонад (С. Айни, Қуллӣёт). Дар ин қалъача онҳо меҳмони як пирамарди тоҷик шуданд, ки вай то сахар ба қирғиз чои фомилии талх тайёр карда дода ба забони ўзбекии тоҷикомехта аз замон, аз одамони он аз роҳгузароне, ки меҳўранду менўшанду кам ҳақ медиҳанд, шикоятҳо мекард ва баъзе гузаштагонро ба некӣ ёд менамуд (Р. Ҷалил Шўроб).

Чумлаҳои пайрави пуркунандаи дараҷа: Ман ҳаминро гуфтан меҳоям, ки дўстонам, донед, ки ман рафиқи содиқи шумо ҳастам (Ҷ. Икромӣ, Зоғҳон бадмур). ...вай ҳеҷ гумон надишт, ки Оқчурин барин одам саҳв мекунад ва намедонад, ки саҳв кардааст (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун).

Чумлаҳои пайрави сабаби дараҷа: Ба бобоям ин таклиф маъқул афтодааст, чунки бо вуҷуди ҳунарманд будан дар Соқтаре аз касби дуредгарии худ дуруст фоида бурда наметавонист, зеро дар он ҷо ҳатто аз ҳешовандони худаш ҳам якчанд нафар дуредгарони ҳунарманд буданд (С. Айни Қуллӣёт).

Чумлаҳои пайрави мақсади дараҷа: Бинобар ин шумоёнро дарди сар дода, ҷеғ зада овардам, ки миёнаравӣ кунетон, то ки он кас оғизамро ба канизӣ (ба занӣ) қабул кунанд (С. Айни, Қуллӣёт). Он гоҳ ин ҳолатро дида, Мубораққадам ариза дод ки ўро ба сари аскарони ихтиёрии Исфара гузаронанд, то ки вай ҷазои Ҳасанқўрбоширо диҳад (Т. Усмон, Мубракқадам).

Чумлаҳои пайрави дараҷа бештар пас аз сарчумла воқеъ мегарданд. Дар ин қолиби синтаксисӣ чумлаҳои пайрав зиёдтар омада метавонанд. Дар забони адабии тоҷик бо ду чумлаи пайрав омадани чумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайравихои дараҷа басо маъмул аст. Дар ин қолиби синтаксисӣ ҳаман чумлаҳои пайрав ҳамчун чумлаи пайрави дараҷаи якум ва дуюм омада метавонанд.

Чумлаи пайрави мубтадо—дараҷаи якум: Аз тарзи гуфтори Зардоҳон аён буд, ки ў гап мезаду дар айни замон аз картотекаи кардиограммаҳо, ки дар ҷевони сербари ба катакҷаҳои бешуморе тақсимишуда ҷой гирифта буд ва дар мобайни кабинет воқеъ гашта, онро ба ду ҳиссаи баробар ҷудо мекард, чизеро мекофт (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ). Он беҳ, ки сабру бардоштро пеша намоӣ, ҷоку пораҳои либоси маро дўзӣ ва маро бо дили сафед ва синаи пурумед фотиҳа диҳӣ, ки дар ин сафар аз хатарҳо эмин монам (С. Айни, Қуллӣёт).

Чумлаи пайрави мубтадо — дараҷаи дуюм: Аз пайдоиши ногаҳонии ў ҳайрон нашуданд, зеро ба дарбонҳо амр шуда буд, ки ҳар гоҳ қосид биёяд, фавран ба назди тўра дарорандаиш (С. Улуғзода, Восеъ).

Чумлаи пайрави ҳабар — дараҷаи якум: Хубиаш ҳамин буд, ки гарданаиш теппае, ки дар паси он настиҳамӣ буд, ҳаракати

чанговарони Сафоевро аз чашми касони дар деҳа буда панаҳ мекард (Ф. Ниёзӣ, Ҳар беша).

Чумлаи пайрави хабар — дараҷаи дуюм: Падараш гуфтанд, ки сабаби наомадани ӯ ин аст, ки мағлуб шудани худро пешакӣ ҳис кардааст («Садон Шарқ»).

Чумлаи пайрави муайянкунада — дараҷаи якум: Зимистон бо ташкилоти хизмати аҳоли шартнома бастанд, ки воиш бардошта диҳад, то ин ки ҳавозаи толоршакли яклухти хушрӯе сохта шавад (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ).

Чумлаи пайрави муайянкунада — дараҷаи дуюм: Дарвоқеъ, бой аз кучо медонист, ки Восеъ дар кӯхистон, дар байни одамони соддаи дилсофе калон шудааст, ки дуздӣ, қаллобӣ, муттаҳамиро намедонанд ва ба якдигарашон бовар мекунанд (С. Улуғзода, Восеъ).

Чумлаи пайрави пуркунада — дараҷаи якум: Дуруст гуфта буд боре худаиш, ки табиати ӯ мисли нахлест, ки ба он аз чанд нави ниҳол пайванд гузаронидаанд (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ)...

Чумлаи пайрави пуркунада — дараҷаи дуюм:

Падарам низ ба рафтани ман розӣ нашуд, зеро медонист, ки ин корхоро бе ман анҷом додан мушкул аст (Садон Шарқ).

Чумлаи пайрави микдору дараҷа — дараҷаи якум: Шунидани саргузашти Шариф ба Одина хеле таъсир гузошта буд, ба андозае ки қариб буд фоҷиаҳои худро аз хотир баровард ё мусибатхоро, ки то имрӯз ба сараш афтодааст, нисбат ба фалокатҳои Шарифи гирифтромада ҳеҷ ангорард (С. Айний, Қуллӣёт). Ин сухани падарам маро чунон азоб дод, ки агар сад ҷимча мезад, ин қадар азоб намекашидам (С. Айний, Ёддоштҳо).

Чумлаҳои пайрави микдору дараҷа — дараҷаи дуюм: Онҳо ба Додоҷон мефаҳмонданд, ки пахтаро ҳар қадар хушк карда чинед, ҳамон қадар беҳтар аст (А. Сидқӣ, Ҷӯран дериани ман). Он ҳезумкаш ҳанӯз сухани худро тамои накарда буд, ки бо дахшати аз одат берун ҳаво гулдуррос зад, ба дараҷае ки гӯё аз тамоми биёбон тўпҳои бисёре ба якборагӣ ва пасу пеш ҳолӣ шуда бошанд (С. Айний, Қуллӣёт).

Чумлаи пайрави тарзи амал — дараҷаи якум: Хиндуҳо... халтаи хатҷӯбро дар бағал чунон ҷой мекарданд, ки қисми номи қарздор навишташудаи ҷўбҳо аз бағал берун ва намоён шуда меистод, то ки қарзхон дар вақти вохӯрданиш ба қарздор хатҷӯбӣ ёро ба осонӣ ёфта барорад (С. Айний, Ёддоштҳо).

Чумлаи пайрави тарзи амал — дараҷаи дуюм: Дар ин автомобил сафаркунанда боварӣ ҳосил карда метавонад, ки бе дарди саре ба манзили мақсуд рафта мерасад ва боз бе он ки дар роҳ дармонд, ба хона бармегардад (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Чумлаи пайрави монандӣ — дараҷаи якум: Падар сукут карда меистод, мисли он ки бори вазнине, ки касе бардошта натавонад, ба дӯшиаш афтода бошад (С. Турсун, Сукути қуллаҳо).

Чумлаи пайрави монандӣ — дараҷаи дуюм: Ман метарсам, ки ин даҳанишириниҳоро, чунон ки нону мавизи шумо дар гулӯи ман монд, моён дуруст фурӯ бурда натавонем (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави замон — дараҷаи якум: Баъди ба сафар рафтани амирзода амалдор ба пулчинӣ иқдом намуда буд, ки ғиждувониҳо ғурру писи худро сар карданд, зеро аз он пештар андозҳои давлатиро базӯр адо карда, «дастмояҳои ба ғалтак баромада» монда буд (С. Улуғзода, Восеъ).

Чумлаи пайрави замон — дараҷаи дуюм: Бо супориши худи Анварпоширо дӯсти бухорои ман менависад, ки то лашкари Асад махсум зада рафта ба лашкари Анварпоширо ҳамроҳ нашавад, онҳо аз Душанбе ба пеш ҳаракат намеkunанд (Ҷ. Икромӣ, Тахти вожгун).

Чумлаи пайрави сабаб — дараҷаи якум: Ба ғайр аз вай ҳоло ҳеҷ кас бо ин роҳ намеояд, зеро ин ягона роҳест, ки аз байни кӯҳу кӯтал гузафта ба қишлоқи Гулистон меравад (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Чумлаи пайрави сабаб — дараҷаи дуюм: Вағони моро ба канор бароварда монданд ва моро лозим буд, ки шабро дар вагон гузаронем, зеро ки аввали пагоҳ мебоист намояндагони ҳокимияти маҳаллӣ — меҳмондорони мо расида меомаданд (Ҷ. Икромӣ, Ҳикоя ва очеркҳо).

Чумлаи пайрави мақсад — дараҷаи якум: Имсол ман туро барои таҷриба фиристода будам, ки донам, чӣ қадар харҷи барзиёд лозим аст (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави мақсад — дараҷаи дуюм: Аз ту мепурсам, ки ягон кор кун, то ки ба ман ягон пули чой рӯяд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави шарт — дараҷаи дуюм: Дар вақти бозгашта рафтаниаш зиндонбон гуфтааст, ки агар ба ҳар омаданат барои ман як коса равшани зард хизматона наорӣ, ба дидани писарат роҳ нахоҳам дод (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави ҳилоф — дараҷаи якум: Янгаам ба ман хӯрок ҳам надод, гарчанд медонист, ки ман аз пагоҳ боз ҳеҷ чиз нахӯрдам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Чумлаи пайрави ҳилоф — дараҷаи дуюм: Як клуби боҳашамати дуошӯёна дорад, ки рӯзи дароз тамошо кунед ҳам, аз дидани сер намешавед (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Чумлаи пайрави натиҷа — дараҷаи якум: Ин кӯрнамак имрӯз рамаро ба сари худ гузошта ба хоб рафтааст, ё ба бозӣ саргарм шудааст, ки ин ғӯсфанди шишак дар ҷарӣ ғалтида ба ин ҳол, ки мебинед, омадааст (С. Айнӣ, Куллиёт).

Чумлаи пайрави натиҷа — дараҷаи дуюм: Маълум мешавад, ки ман занҷир кардани дари таҳҳонаро фаромӯш карда будам, ки гурба даромада аз тор ду порча ғӯштро фузварда, як парчаашро гирифта гурехта будааст (С. Айнӣ, Еддоштҳо).

Дар забони адабии тоҷик чумлаҳои пайрави дараҷаи пеш аз

сарчумла низ меоянд. Пеш аз сарчумла вокеъ гардидани чумлаҳои пайрав нисбатан маҳдуд буда, ин ҳолат асосан ба гуфайли чумлаҳои пайрави микдору дараҷа, тарзи амал, замон, сабаб, мақсад, шарт ва хилоф имконпазир мегардад, чунки онҳо имконият доранд, ки пеш аз сарчумла омада, дигар чумлаҳои пайравро ба худ тобеъ намоянд.

Дар ин таркиби синтаксисӣ ду ва зиёда чумлаҳои пайрав омада метавонад, ки вобаста ба мавқеашон **чумлаи пайрави дараҷаи якум, дараҷаи дуум, дараҷаи сеюм** ва ғайра ном мегиранд. Чунончи, дар чумлаҳои зерин чумлаҳои пайрави 1) замон, 2) шарт ва 3) хилоф пеш аз сарчумла омада, ҳамчун чумлаи пайрави дараҷаи якум чумлаи пайрави дараҷаи дуумро тобеъ намудаанд:

1) *Вақте ки ман ба он пир, ки бо дасти чапаш хат менавишт, бо ҳайрат чашм дӯхта истода будам, ӯ қаламашро ба яхдон пок карда, дар гӯшаи саллаи худ аз пеши гӯшаи халонда монда ва саҳифаи китобаташро бар рӯи болиш гузошту ба ман нигоҳ кард* (С. Айний, Еддоштҳо). 2) *Агар ба дастаи шумо, ки ба кӯхистон рафтанист, даромаданро хоҳам, қабул мекунанд?* (С. Айний, Куллиёт). 3) *Одина ҳарчанд қувват ва ҳавсалаи он надошт, ки аз сӯроҳ ба кӯча нигоҳ кунад, лекин аз ҷояш нимҳез шуда ба болиш такъя карда нишаста буд* (С. Айний, Куллиёт).

ПАЙВАНДАКҲО ДАР ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ БО ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ДАРАҶА

Воситаҳои алоқаи чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави дараҷа аз чумлаҳои мураккаби дутаркиба фарқ надоранд. Аммо азбаски дар ин навъи чумлаҳои мураккаби тобеъ чумлаҳои пайрав паси ҳам ё ки яке андар дигаре вокеъ мешаванд, дар истифодаи пайвандакҳо баъзе махсусиятҳо мушоҳида мешавад. Яке аз он хусусиятҳо ин аст, ки гоҳо ду пайвандакӣ тобеъкунанда дар як ҷо вокеъ мегарданд. Ин ҳодиса вақте ба амал меоянд, ки чумлаи пайрави дараҷаи дуум пеш аз чумлаи пайрави дараҷаи якум омада бошад. Масалан, дар чумлаи мураккаби зерин сарчумлаи асосӣ дар аввал омадааст, чумлаи пайрави пуркунанда пас аз он омада, ба воситаи пайвандаки «ки» ба вай тобеъ шудааст, чумлаи пайрави шарт бошад, ба чумлаи пайрави пуркунанда бо пайвандаки «агар» тобеъ шуда, пеш аз он омадааст. Азбаски пайвандаки «ки» дар аввали чумлаи пайрави пас аз сарчумла ва пайвандаки «агар» дар аввали чумлаи пайрави пеш аз сарчумла — чумлаи пайрави пуркунанда омадааст, ин ду пайвандак ногузир дар як ҷо вокеъ шудаанд:

Лекин ӯ ба хубӣ медонист, ки агар инро бурданӣ шавад, худаш аз ин дараи «Тангениҳон» ҷон ба саломат бурда наметавонад (С. Айний, Куллиёт).

Пайвандакҳои ҷумлаи пайрави дараҷаи дуум, ки пас аз сарҷумла ва пайвандакҳои ҷумлаи пайрави дараҷаи дуум, ки пеш аз сарҷумла омадаанд, аксар, ҳамин тарз воқеъ мегарданд. Азбаски «ки» пайвандаки серистеъмол буда, бештар пас аз сарҷумла меояд, бо пайвандакҳои дигар, алалхусус бо пайвандакҳои агар, чун, вақте ки, азбаски, модом ки, агарчи, бе он ки, дар сурате ки, барои он ки дар як ҷо бештар меояд. Мисолҳо:

Карим фикр кард, ки агар Мирак ба Тошканд рафта, дурӯст хонад, дар байни се чор сол одами даркорӣ ва давлатӣ шуда баргаштаниш мумкин (Ҷ Икромӣ, Тахти вожгун). Ва эҳтимол дар ҳайрат ҳам монда бошанд, ки дар сурате ки ин хел одамони оқилу ботадбир ҳастанд, чаро амир ба сифати элчӣ давлат чунин як шахси нодони аз сиёсат дурро интихоб намудааст (Р. Ходизода, Аҳмади Дониш).

ҚОЛИБҲОИ ГУНОГУНИ ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕИ СЕРТАРКИБ

Дар забони адабии тоҷик ҷумлаҳои мураккаби тобеъ низ ҳастанд, ки дар онҳо ду ва ё ҳар се қолиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар як таркиби синтаксисӣ меоянд, яъне дар як ҷумлаи мураккаби тобеъ ҷумлаҳои пайрав ба тарзи чидаву ғайричида, чидаву дараҷа, ғайричидаву дараҷа, чида, ғайричида ва дараҷа воқеъ мегарданд.

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави чида ва ғайричида навъҳои зиёде доранд. Қолиби машхуру маъмули онҳо ин аст, ки яке аз ҷумлаи пайрав ба тарзи чида, вале ҷумлаҳои пайрави дигар ба тарзи ғайричида меояд:

Арбоб Камол ки дар муддати панҷоҳсола айёми зиндагӣ худ чандин нафар монанди Одина бечорагони бекасу кӯро бофиреб ва найранг ба доми хизматгори худ кашида буд ва бисёртарини онҳо ҳам оқибати кор бо гурехтан аз ин дом баало худро халос карда буданд, ба зудӣ ба ҳақиқати ҳол пайбурда донист, ки Одина гурехтааст (С. Айнӣ, Куллийёт). Чун гирфторони ситам бисёр ва зулмдидагон бешуморанд, имрӯз набошад, фардо бархоста касонero, ки маро ба ин рӯз андохтанд, маҳв ва нобуд хоҳанд кард (С. Айнӣ, Куллийёт).

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави чида ва дараҷа низ навъҳои зиёд дорад. Дар он ҷумлаҳои дараҷаи якумро ҷумлаҳои пайрави чида, яке аз ҷумлаҳои пайрави чида, ё чанде аз онҳо ва ё ҳамаи ҷумлаҳои пайрави чидаро як ё якчанд ҷумлаи пайрави дигар эзоҳ медиҳанд; ғайр аз ин ҳам ҷумлаҳои пайрави дараҷаи якум ва ҳам ҷумлаҳои пайрави дараҷаи дуум ба тарзи чида омада метавонанд ва ниҳоят, ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҳамагӣ ба як сарҷумла тобеъ шуда меоянд.

1). Чумлаи пайрави дараҷаи якумро чумлаҳои пайрави чидаи дараҷаи дуюм эзоҳ медиҳанд:

Вай, аз афташ, аз ҳаёл меғузaronид, ки агар русҳо ба ягон нави шаробашон Кутузов ном меоданд, агар арманиҳо беҳтарин коньякашонро Довуди Сосунӣ меномиданд, ё тоҷикон номи Муқаннаъ, ё Темурмалик, ё Восеъро ба шароби ангурӣ меоданд, мардум, ҳатто ҳаводорони бодаву май, оташин мешуданд (Ф. Муҳаммадиев, Палатаи кунҷакӣ)

Ин чумлаи мураккаби тобеъ аз панҷ чумлаи содда иборат мебошад, ки аз онҳо якумӣ — *Вай, аз афташ, аз ҳаёл меғузaronид* сарчумла буда, чумлаи пайрави пуркунанда — *мардум, ҳатто, ҳаводорони бодаву май оташин мешуданд* онро эзоҳ медиҳад; чумлаҳои пайрави чидаи шарт бар эзоҳи чумлаи пайрави дараҷаи якум омадаанд. Ин қолиб дар забони адабии тоҷик серистеъмол мебошад, дар он қариб ҳамаи чумлаҳои пайрав ҳамчун чумлаи пайрави дараҷаҳои якуми дуюм воқеъ мешаванд:

Агар Восеъ хабар меод, ки деҳаро сели азиме паҳш кард ё оташе дар он афтод, ошӯбу ҳаяҷони мардум аз ин зиёдтар на мешуд (С. Улуғзода, Восеъ). *Фирӯза зуд ҷавоб наод, зеро ки ҳудаш дуруст намедонист ва фақат ҳис мекард ки имрӯзҳо дар чека аз ҳарвақта дида кор бисёртар шудагӣ, дар шаҳр чӣ як нотинҷӣ, чӣ як бесаранҷомие ҳаст* (Ҷ. Икромӣ, Тахти воҷгон). *Додоҷон бо ин ҳаёлҳо роҳ мепаёмуд, ки аз пас як аробаи чорчарха расида омад, ки ба он ду аспӣ пурзӯр баста шуда буд ва онҳоро якҷавони колхозчӣ бемалол идора карда меомад* (Ҷ. Икромӣ, Зогҳои бадмур).

2. Чумлаҳои пайрави дараҷаи якум чида буда, яке аз онҳо, чандтоашон ва ё ҳамаи чумлаҳои чидаро чумлаҳои пайрави дараҷаи дуюм эзоҳ медиҳанд:

Ман баъд аз ба пой хестан аз беморӣ фарроширо тарк кардам, чунки аз як тараф, баъд аз ин бемории саҳт ба он кори зӯр қувватам намерасид, аз тарафи дигар, дардам бисёртар ва зӯртар шуда буд, ки кори фаррошӣ ба ҳозир қардан ва аз худ қардани онҳо манъ мешуд (С. Айнӣ, Куллийет).

Дар ин мисол сарчумларо чумлаҳои пайрави чидаи сабаб эзоҳ медиҳанд, чумлаи пайрави дараҷаи дуюм натиҷаи чумлаи пайрави сабаби чидаи дуюм мебошад.

Чумлаҳои мураккабе ҳастанд, ки дар онҳо ҳамаи чумлаҳои пайрави чидаи дараҷаи якумро чумлаҳои пайрави дараҷаи дуюм эзоҳ медиҳанд:

Агар донам, ки қангалзор ҷои сайргӯҳи туст,
Агар донам, ки ҳусни беша аз лутфи нигоҳи туст,
Агар донам, ки нахли сабз дар пушту паноҳи туст,
Зиёратгоҳ мекардам даруни бешазоронро.

(М. Турсунзода)

3. Чумлаҳои пайрави ҳар ду дараҷа ҳам ба тарзи чида воқеъ мешаванд:

Ман газетаҳоро меҳонам, ки дар ҳоки Россия бо рухсати цензураи Россия ҷоп мешаванд ва онҳоро почтаи Россия оварда ба хонандагон мерасонад, ки ҳазорҳо одам меҳонад ва дар қатори онҳо ман ҳам меҳонам (С. Айнӣ, Куллийёт). Дар бораи кори Одина ҷунин қарор доданд, ки пагоҳӣ Одинаро ба пеши масҷид меоранд, ноиби қозӣ бандӣ карданаширо амр фармуда, ӯро метарсонад, сонӣ калонишавандагон миёнаравӣ карда корро ба ин тариқа сулҳ мекунад, ки Одина то тамои шудани «ҳаққи» Арбоб Қамол ба ӯ хизмат кардандро ба гардан гирифта аз забони худ хат медиҳад, хизматонаи ноиб ва муҳронаи қозиро ҳам аз Одина меситонанд (С. Айнӣ, Куллийёт).

Дар чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави ғайричида ва дараҷа чумлаҳои пайрави ғайричидаро чумлаҳои пайрави дараҷаи дуум эзоҳ медиҳанд.

1. Дар ин таркиби синтаксисӣ сарҷумларо чумлаҳои пайрави ғайричида эзоҳ медиҳанд ва ба яке аз чумлаҳои пайрави ғайричида чумлаи пайрави дараҷаи дуум тобеъ мешавад. Чунончи, дар чумлаҳои зерин чумлаҳои пайрави пеш аз сарҷумла дар шакли дараҷа воқеъ шудаанд:

Чун агент мебинад, ки ҷанг мешавад, маҷбур мешавад, ки озода кардани маҳбусонро аз амир талаб кунад (С. Айнӣ, Куллийёт). Вақте ки қалон ва сардори дуздон миришаб бошад, ки онҳоро кор мефармояд, қалон ва сардори ҷаллодон амир мешавад ки онҳоро кор фармуда истодааст (С. Айнӣ, Куллийёт).

Дар чумлаи зерин чумлаҳои пайрави пас аз сарҷумла ба тарзи дараҷа воқеъ шудаанд: *Азбаски Адолат се рӯзи охир дуруст таом намехӯрд, амаки Ҷамолбек фармуда буд, ки ба вай наботҷой диҳанд, то ки аз гуруснагӣ беҳол нашавад (Ю. Ақобиров. Замини падарон).*

2. Чумлаҳои мураккаби тобеи дараҷа, ки яке аз чумлаҳои пайрави онро чумлаҳои пайрави ғайричида эзоҳ медиҳанд. Чунончи, дар чумлаҳои зерин чумлаи пайрави дараҷаи якумро чумлаи пайрави а) ҳилофу шарт, б) макону сабаб, в) шарту сабаб эзоҳ медиҳанд:

а) *Гуфта мешуд, ки ҳарчанд онҳо сазовори ҳар гуна ҷазоянд, лекин агар таслим шаванд, Ҳокимияти шӯроӣ аз гуноҳашон мегузарад ва имконияти ҳаёти осудаҳолонро фароҳам меовард (Ҷ. Иқромӣ, Тахти вожун).*

б) *Ҳоҳишмандам, ки дар ҳар ҷо бошед маро ёд кунед, зеро ки ман ҳамеша бо ёди шумо мегардам (Ҷ. Иқромӣ, Зоғҳон бадмур).*

в) *Ба илова, шояд ҷунин мулоҳизае ҳам мекард, ки агар вай ҳозир ба Восеъ итбуи сиёсат кунад мардум тағнааш хоҳанд зад, ки ҳақими золим аввал гуноҳи фалониро бахшиду сонӣ барои як даҳан арзи вай ба зиндонаш андохт (С. Улуғзода, Восеъ).*

Чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави чида, ғайричида ва дараҷа дар чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб қолиби мураккабтарин ба шумор меравад. Дар ин қолиб чумлаҳои пайрав ба сарҷумла ва ба якдигар ба тарзи ҳам чида, ҳам ғайричида ва ҳам дараҷа тобеъ мешаванд. Қолибҳои ин навъи чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб хеле зиёд буда, ҳоло мо танҳо чанде аз онҳоро аз назар мегузаронем.

1. Ба сарҷумла чумлаҳои пайрави ғайричидае тобеъ мешаванд, ки яке аз онҳоро чумлаҳои пайрави чида эзоҳ медиҳанд ва дар айни замон дараҷаи дуюм ба шумор мераванд. Ба чумлаҳои найрави чидаи дараҷаи дуюм чумлаҳои пайрави дараҷаи сеюм низ тобеъ шуда метавонанд:

Сабза ва себаргаҳое, ки мо онҳоро ҳамқади ин оби нозукхиром шумурдем, аз варзиши бод ва равизи об ҷунбиши бисёӣ нозук пайдо карда гоҳе ба тағи об ва гоҳе бар рӯи он бозӣ мекарданд, ба тарзе ки бинанда гумон мекард: об болои сабза ва себарга, сабза ва себарга болои об ғел мезанад, ё ҳукм мекардед, ки сабзаю себарга барои бӯсидани рӯи об ва об барои шустушӯ кардани сару рӯи сабзаю себарга дар ҷавлон аст (С. Айнӣ, Куллийёт).

2. Ба сарҷумла чумлаҳои пайрави чида тобеъ мешаванд, ки онҳо ва ё қисме аз онҳоро чумлаҳои пайрави ғайричида, ки дар айни замон дараҷаи дуюм ба шумор мераванд, эзоҳ медиҳанд:

Тадбир ин аст, ки ман имшаб сари худро гирифта аз ин диёр меравам, гу то як ҳафта ин розро пинҳон дор ва ба ҳар касе ки маро бипурсад, «сахт бемор аст» гӯй (С. Айнӣ, Куллийёт).

3. Чумлаи пайрави дараҷаи якумро чумлаҳои пайрави ғайричидае эзоҳ медиҳанд, ки ба яке аз онҳо чумлаҳои пайрави чида тобеъ шудаанд ки дар айни замон чумлаи пайрави дараҷаи дуюм ба шумор мераванд:

Меғуфтанд, ки амаки Ҷӯрабой, ки марди боору боғурур буд, сахт хафа шуда гуфтааст, ки домодам ба рӯи ман туф кард, ман ба ҳамин нигоҳ карда, кор мекунам (Р. Амонов, Қосагул).

ЧУМЛАИ МУРАККАБИ ОМЕХТА

Чумлаи мураккаби омехта аз дигар чумлаҳои мураккаб бо он хусусияти худ фарқ мекунад, ки дар он чумлаҳои содда бо ду восита алоқаманд мешаванд: ҳам бо роҳи пайваст ва ҳам бо роҳи тобеъ. Дар чумлаҳои омехта бар ҳилофи чумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави чида бо роҳи пайваст чумлаҳои соддаи баробархуқуқ ба ҳам алоқаманд мешаванд бо роҳи тобеъ бошад, чумлаҳои пайрав ба сарҷумла тобеъ мешаванд. Дар зери истилоҳи сарҷумла чумлаи тобеъкунанда фаҳмида мешавад ҳоҳ вай дар навбати худ ба дигар чумла тобеъ бо-

шад, хоҳ не, аммо мафҳуми чумлаи соддаи баробархуқуқ тан-
ҳо чумлаеро ифода мекунад ки ба ягон чумла тобеъ нест, ва-
ле вай метавонад, бо дигар чумлаҳо дар муносибатҳои гуно-
гуни алоқаи пайвастӣ бошад ва ё дигар чумлаҳоро ба худ то-
беъ намура, чун сарчумла воқеъ гардад. Дар ҳар ду ҳолат ҳам,
хоҳ сарчумла бошад, хоҳ не, онро барои осонтар шудани тар-
зи ифода шартан **чумлаи соддаи баробархуқуқ** меномем.

Чумлаи мураккаби омехта, ки як ҳиссааш чумлаи содда
буда, ҳиссаи дигараш чумлаи мураккаби тобеъ мебошад, аз ко-
либҳои серистеъмол ба шумор меравад. Ба ҳиссаи дуҷумлаи чум-
лаи мураккаби омехта ки дар шакли тобеъ воқеъ мегардад,
ҳамаи чумлаҳои пайрав тобеъ шуда меоянд:

*Камарбобо омада истодааст, аз давида омаданаи маълум
мешавад ки бо худ ягон, хабари хуш меорад (С. Айнӣ, Кулли-
ёт). Вай ба касе сир намедад вале мақсади омаданаи ин буд,
ки аҳволи маро фаҳмида гирад (П. Толис Повесть ва ҳикояҳо).
Ба ман аҳён-аҳён бозидани рольҳои бачагонро месуғурданд,
аммо аксари вақт кори ман аз ҳамин иборат мешуд, ки харак-
тери кӯдакони омӯзам («Садон Шарк»). Борони майдон мебо-
рид, шамол, ки аз дара мевазид, ба ғӯш нолаи шағолони ме-
расонд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Командир аз паи кори худ рафт
ва бисёр дер нақашда Чавод, дар ҳолате ки дар дасташ даф-
тар, қалам ва сӯғидон буд, ба пеши Сафарғулом омад ва ба
ӯ нигоҳ кард (С. Айнӣ, Куллиёт). Мо ҳамон шаб омадем, ӯ
мисли он ки моро бори аввал меидида бошад, ба мо ҳайрон-ҳай-
рон нигоҳ мекард (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).*

Чумлаҳои мураккаби омехта, ки ҳиссаи дуҷумлаи содда бу-
да, ҳиссаи якуми он дар шакли чумлаи мураккаби тобеъ мео-
яд. Дар ин қолиб ҳам дар таркиби ҳиссаи якуми чумлаи му-
раккаби омехта ҳамаи чумлаҳои пайрав омада метавонанд:

*Бинобар ин ба ман лозим буд, ки ба ҳаминҳо тӯй карда
диҳам, ҳешовандон ва ошноҳои соқтарегиям бошанд, ба ҳамин
ҷо меоянд ва омаданд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Сабаби бисёр шу-
дани ҳосил ин буд, ки ҳама коллективона, аз як гиребон сар
бароварда кор мекарданд, ӯ бошад инро фаҳмида наметавон-
ист (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо). Вақте ки шумо барин
ҷавонтар будам ба шумо барин насиҳатчиёнахӯрда будам,
набошад дар ин пиронсолағиям хеле ақлам даромада мемонд
(С. Улуғзода, Навобод). Вай ки худаш танҳо зиндагӣ мекард,
Гавҳарро фарзанди худаш барин дӯст медошт ва Гавҳар ҳам
ӯро ба ҷои бобои худ медонист (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).*

Чумлаҳои мураккаби омехтае, ки дар бораи баъзе хусу-
сиятҳои маълумот дода шуд, аз ду ҳисса иборат буда, яке
мураккаби тобеъ ва дигаре содда мебошад. Дар муносибати
ҳиссаҳои ин гуна чумлаҳои мураккаби омехта баъзе хусусият-
ҳои қолиби диққат мушоҳида мешавад. Ин хусусиятҳо дар он
зоҳир мегардад, ки чумлаи соддаи ҳиссаи чумлаи мураккаби
омехта ба тамоми ҳиссаи тобеи он тааллуқ дорад ё ки ба

яке аз хиссаҳои он. Вакте ки чумлаи мураккаби омехта аз ин нуқтаи назар дида шуда, ҳолатҳои гуногун мушоҳида гардид.

1) Чумлаи содда бо сарчумлаи чумлаи мураккаби тобеъ дар муносибати гуногуни грамматикӣ воқеъ мегардад. Дар ин гуна чумлаҳои мураккаби омехта будан ва ё набудани чумлаи пайрав барои воқеъ гардидани муносибати маъноӣ ва грамматикӣ чумлаҳои соддаи баробархукук роле намебозад. Дар таркиби ин гуна чумлаҳои мураккаби омехта ҳар гуна чумлаҳои пайрав воқеъ мегардад, аммо аз ҳама зиёдтар чумлаи пайрави муайянкунанда меояд, ки ин ба хусусияти хоши он вобаста мебошад:

Мошинае, ки дӯсти маро мебурд, аз назар ғоиб шуд, вале овози ӯ ҳанӯз дар ғӯшони мо садо медод (Ҷ. Иқромӣ, Асарҳои мунтахаб).

2) Чумлаи содда ба тамоми чумлаи мураккаби тобеъ тааллуқ дошта, дар сурат гирифтани муносибати хиссаҳои чумлаи мураккаби омехта ҳар се чумла ҳам иштирок менамоянд:

Боз як-ду сухани хуши тағоиям ва панду насихати мӯйсафедон деҳқонбачаро бовар кунонд, ки савоб аз пул дида авлотар аст ва ӯ ҳамаи бодирингаширо баркашида дод (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Чумлаи мураккаби омехта, ки аз ду хисса иборат буда, ҳар ду хиссааш ҳам мураккаби тобеъ мебошад, низ аз қолибҳои маъмули чумлаҳои сертаркиб ба шумор меравад:

Бародаронаш беҳтар шуда бошанд ҳам, озодона ба по хеста гашта наметавонистанд, аломати беҳтарини аҳволи онҳо дар ин буд, ки кам-кам чиз меҳӯрданд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Дар вақте ки Эргаш барои роҳ кушодан ба худ бо дами дос дастаҳои хори дар лаби қӯра бударо ба як тараф мекашид, дасташ хоре ғелида ба даруни қӯра афтод ва ғӯсфандон, ғӯё ки гург худро ба болои онҳо партофта бошад саҳт рамида аз ҷойҳои хосона часта хеста патарросзанон ба тарафи дигари қӯра гурехтанд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик дар ин ва ё он хиссаи чумлаи мураккаби омехта ҳамаи навъҳои чумлаи пайрав омада метавонад, ки таснифоти пурраи ҳамаи онҳо ҳоҷат надорад.

Чумлаҳои мураккаби омехтае низ ҳастанд ки ҳар ду хиссаи онҳоро чумлаҳои пайрави якхела эзоҳ медиҳанд:

Албатта, дар ин дафтар порчаҳои ҳам буданд, ки ба «Наводир-ул-вақоеъ» дароварда нашуда буданд ва инчунин чизҳои ҳам буданд ки баъд аз тамои шудани таълифи ин китоб навишта шуда буданд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Ҳар ду ҳам нағз ҳис мекарданд, ки хомӯширо барҳам додан зарур аст, аммо ҳеҷ кадоми онҳо ҷуръат намекард, ки аввалин шуда лаб во кунад (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Муносибати қисмҳои чумлаи мураккаби омехта ки ҳар ду хиссааш ҳам мураккаби тобеъ мебошад, асосан мисли муноси-

бати ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаби омехта аст, ки як ҳиссааш мураккаби тобеъ ва ҳиссаи дигараш ҷумлаи содда мебошад, ки намунаи онҳоро дар фасли гузашта дидем. Аммо дар ин ғурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби омехта тарзи махсуси ифодаи муносибати ҷудой низ дида мешавад. Маълум аст, ки муносибати ҷудой дар байни ҷумлаҳо маҳз ба туфайли пайвандҳои ҷудой ба амал меоянд, вале дар ҷумлаҳои мураккаби омехтае, ки аз ду ҳисса иборат буда, ҳар кадоми онҳоро дар навбати худ ҷумлаи пайрави шарт эзоҳ медиҳад, муносибати ҷудой на бо ёрии пайвандҳои ҷудой, балки ба туфайли ҳамин ҷумлаҳои пайрави шарт ба амал меояд:

Агар онҳо ёфт шаванд, мо ҳам халос мешавем, агар онҳоро ягон раҳгузар гирифта бурда бошад, мо соати охирини умри худро гузаронида истодем гуфтан гиретон (С. Айнӣ, Куллийёт).

Дар забони адабии тоҷик ҷумлаҳои мураккаби омехтае, ки ҳиссаҳои онҳо аз дуто зиёд бошанд, кам нестанд. Микдори ҳиссаҳои ҷумлаи омехта ба адади ҷумлаҳои соддаи баробарҳукуки он вобаста аст. Дар ҷумлаи мураккаби омехта ҳар қадар ҷумлаи баробарҳукук бошад, ҳамон қадар ҳисса шуда метавонад. Ҳиссаҳои ин навъи ҷумлаи мураккаби омехта ҳам дар ду шакл: содда ва ё тобеъ воқеъ мешаванд. Инро дар мисоли ҷумлаи мураккаби омехтаи сеҳиссадор равшан дидан мумкин аст:

Дар ин вақт се кас аз даруни ҳавлӣ дартоз баромад, аммо ду нафари онҳо бо се тире, ки аз пеши дарвоза ба якборагӣ андохта шуданд, ғалтиданд ва як нафари онҳо пас гашта ғурехта ба ҳавли дарун даромада рафт (С. Айнӣ, Куллийёт). *Тирезаҳои ҳар ду хона торик буд лекин дар даҳлез чироғ месӯхт, Шодӣ аз ҳавои хунук ба даҳлези гарм даромада, дарҳол ҳис кард, ки дар ин оила дастӣ ғамхор ва рӯзгордоре соҳибӣ мекунад* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Ҳиссаҳои ин навъи ҷумлаи мураккаби омехта низ дар ду шакл: содда ва тобеъ воқеъ мешаванд. Ин аст, ки онҳо дар таркиби ҷумлаи мураккаби омехта ба тариқи гуногун меоянд.

НУТҚИ АЙНАН ВА МАЗМУНАН НАҚЛШУДА

Гӯянда ё нависанда дар гуфтори худ гоҳо фикр ва суханони шахсони дигарро меоварад, ки он дар грамматика суханони бегона, ё дурусттараш, нақл номида мешавад.

Гӯянда на танҳо гуфтаи шахсони дигар, балки фикрҳои аз мавриди сухан пеш гуфтаи худро ҳам нақл карда метавонад. Роҳҳои дар гуфтори худ овардани суханони шахсони дигар зиёд аст. Дар ин ҷо танҳо дар бораи ду хели он — нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда сухан меравад.

НУТҚИ АЙНАН НАҚЛШУДА

Гуфтаҳои шахси дигар бе тағйирот оварда шавад, нутқи айнан нақлшуда номида мешавад:

Сафар аз рӯи ҳавлӣ ба тарафи меҳмонхона рӯ оварда гуфт: *«Ақои Олим, ҷои ин хоин меҳмонхонаи дигар аст, ҳушёр бошед, ки нагузед»* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Аз пеши дари меҳмонхона овози касе баланд шуд: «Улфатов ягон кас зуд духтурро ҷегзанад, ки аз даҳону бинии меҳмон хун бисёр рехта истодааст»* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Дар нутқи айнан нақлшуда на танҳо мазмуни суҳанони каси дигар, балки хусусиятҳои луғавӣ грамматикӣ ва услубии он низ айнан нигоҳ дошта мешавад, ҳатто муаллиф бо ифодаҳои бо овози баланд, бо хурсандӣ, бо оҳанги ҳазин, бо овози форам ва ғайра қўшиш мекунад, ки тарзи баён ва оҳанги суҳанони нақлшавандаро айнан ифода кунад.

Нутқи айнан нақлшуда аз ҷиҳати синтаксисӣ ҳам мустақилии худро нигоҳ медорад ва ҳамроҳ шудани суҳанони муаллиф хусусияти грамматикӣ вайро дигар намекунад. Як хусусияти дигари нутқи айнан нақлшуда аз он иборат аст, ки вай дар ҷумла аз суҳанони муаллиф бо интонацияи аслии худ ҷудо шуда меистад. Суҳанони муаллиф, одатан, аз ҷумлаи дутаркиба (хабарӣ феълӣ ва мубтадо) иборат буда, хабар (феъл) воқеияти нутқро ва мубтадо шахси гўяндаро мефаҳмонад.

СУХАНОНИ ШАРҲДИҲАНДАИ МУАЛЛИФ БА ИН ТАРЗ ОМАДА МЕТАВОНАНД:

а) Пеш аз нутқи айнан нақлшуда

Командир ба отряд нигоҳ карда ба ишорат фармон дод: *«Боло баромадан гиретон»* (С. Айнӣ, Ғуломон). Одил саркор хандиду нимҷиддию нимшўхӣ гуфт: *«Чӣ меҳоҳӣ, ки акнун котиби райком ҳам ҳар вақт, ки ба колхоз омадани шавад, бояд пешакӣ ба ту хабар диҳад?»* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

б) Баъди нутқи айнан нақлшуда:

«Онҳо бояд одамони безарар бошанд, вагарна бой онҳоро ба хонааш роҳ намедад, бо вуҷуди ин онҳоро аз даҳлез баровард» — гуфт девонбегӣ бо як оҳанги узрхоҳона (С. Айнӣ, Ғуломон). *«Ҳа, ба чӣ меҳандӣ? — пурсид Ақои Олим ҷиддӣ ба Саркор нигоҳ карда (Ф. Ниёзӣ, Вафо). «Дар ҳамин ҷо ҳам муғамбирии ширинигиро кор фармудед-а, ака Носир!» — гуфт Сафар Ғулом табассумкунон (С. Айнӣ, Ғуломон).*

в) Дар байни нутқи айнан нақлшуда:

«Мебахшед, — гуфт Сафар Фулом бо оҳанги узрхоҳона, — ба шумо гуфтани як қисм маълумотеро, ки ин бача ба ман расонда буд, фаромӯш кардаам» (С. Айнӣ, Фуломон). «Хайр, биё, равем, — гапро кӯтоҳ карданӣ шуд Саркор, — ба кадоми мо чӣ гап шудааст, худо медонад» (Ф. Ниёзӣ, Вафо). «Не дар ин хусус хавотир накаш», — боз ором бо чеҳраи кушод ҷавоб дод Саркор, — кас намонӣ ҳам, худам меомадам» (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

г) Дар аввал, баъд аз нутқи айнан нақлшуда:

Раҳимдоди ҳафтсола ки аз ҳама дертар бедор шуда буд, модари худаш — Рағноро «Чаро маро зудтар бедор накардӣ» — гӯён коҳиш мекард (С. Айнӣ, Фуломон). Пас аз он оҳиста ва мулоимона аз ҷояш хеста ба меҳмонон, ки ҳанӯз дар пеши дар рост истода буданд, абрӯвони худро нимпӯш намуда нигоҳ карда: «Ҳа, Абдурахмон-сардор, биё, дароегон!» — гуфт (С. Айнӣ, Фуломон).

Дар асарҳои бадеӣ гуфтаҳои касони дигар бидуни суҳанони нақлкунанда ҳам оварда мешавад. Диалогҳо ба ҳамин гурӯҳ дохил мешаванд.

— Газетаи имрӯзаро хондӣ, Одил?

— Не, ҳанӯз ғурсати газетаҳои ҳам нашудааст, сахарӣ ба фермаи чорво рафта будам, ҳозир рост аз ҳамон ҷо омада истодаам (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

— Бо трактор?

— Ҳа, бо трактор.

— Қавсоб, чиллаоб хурда буд?

— Хӯрда буд.

— Поруи маҳаллӣ андохта шуда буд?

— Хокнурӣ андохта будем.

— Поруи маъданӣ-чӣ?

— Бай ҳам андохта шудааст (С. Айнӣ, Фуломон).

НУТҚИ МАЗМУНАН НАҚЛШУДА

Гуфтаҳои шахси дигар бо тағйири баъзе хусусиятҳои луғавӣ, грамматикӣ ва услубӣ оварда шавад, нутқи мазмунан нақлшуда номида мешавад: Аммо касе хабар овард, ки онҳо дар рӯи дариҷа, дар болои дарахтӣ зардолу баромада пинҳон шудаанд (С. Айнӣ, Еддоштҳо). Саркор хост пичингomez ба ақои Олим гӯяд, ки ёздаҳ сол дар деги ин қору вазифа ҷӯшида бошӣ ҳам, мебинем, ки ҳанӯз ҳам хом ҳастӣ (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Дар нутқи мазмунан нақлшуда суҳанони шахси дигар дар шакли ҷумлаҳои пайрав воқеъ мешаванд. Нутқи мазмунан нақлшуда аз хусусияти ҳаяҷонбахшӣ маҳрум аст. Бинобар ин

вай бештар дар асарҳои илмӣ, публицистӣ ва ғайра кор фармуда мешавад.

Нутқи айнан нақлшударо ба нутқи мазмунан нақлшуда ва, баръакс, нутқи мазмунан нақлшударо ба нутқи айнан нақлшуда баргардонидан мумкин аст. Дар ин вақт аксар бандакхон хабарӣ, ҷонишинҳо, инчунин шахсҳои ҷумлаи суҳанони нақлшаванда таъбир ёфта, бо шахс ва шумораи хабару мубтадои ҷумлаҳои пайрав (суҳанони нақлшаванда) мувофиқат меkunанд: *Дар ҳамин вақт аз тарафи Машҳад қорвон расида, хабар овард, ки аз онҳо асаре нест* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Саркор бо дасташ ишора кард, ки камтар сабр кунанд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

МУНДАРИЧА

Мукаддима	3
Воситаҳои грамматикӣ алоқа дар ибора ва ҷумла	15
Ибора	22
Ҷумлаи содда	24
Аъзоҳои ҷумла	24
Мубтадо	25
Хабар	25
Муайянкунанда	100
Бағния	108
Пуркунанда	114
Пуркунандаи бевосита	116
Пуркунандаи бавосита	122
Хелҳои пуркунандаи бавосита аз рӯи тобиши маъно	126
Ифодаи пуркунандаи бавосита бо ёрии пешояндҳои таркибии номӣ	132
Бо бандакчонишинҳои соҳибӣ ифода ёфтани пуркунандаи бавосита	135
Соҳт ва таркиби пуркунандаи бавосита	138
Хол	142
Калима ва ибораҳои ҳулосакунанда	188
Аъзоҳои иловагии ҷумла	196
Калимаю ибораҳои туфайлӣ	211
Мухотаб	217
Ҷумлаҳои мураккаб	222
Ҷумлаи мураккаби пайваст	223
Ҷумлаи пайрави ҳол	287
Ҷумлаи пайрави монандӣ	288
Ҷумлаи пайрави замон	289
Ҷумлаи пайрави макон	294
Ҷумлаи пайрави сабаб	294
Ҷумлаи пайрави мақсад	296
Ҷумлаи пайрави шарт	297
Ҷумлаи пайрави ҳилоф	299
Ҷумлаи пайрави натиҷа	300
Ба иборати сифати феълӣ табдил додани ҷумлаи пайрави муайянкунанда	300
Ба иборати масдарӣ табдил додани ҷумлаи пайрав	301
Ҷумлаи мураккаби сертаркиб	302
Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб	309
Ҷумлаи мураккаби омехта	333
Нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда	338

СОВРЕМЕННЫЙ ТАДЖИКСКИЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК

Часть 2 синтаксис

(На тадж. языке)

Мудире редакция *Аъзми Худодод*

Мухаррири техники *Б. Юсуф*

Мухаррири ороиш *Г. Шукров*

ИБ № 1651

Ба матбаа 4.07.90. супурда шуд. Ба чопаш 14.02.95. имзо шу
Коғазе типографии № 2. Гарнитураи мактабӣ Чопи барҷа
та. Формати 60×90¹/₁₆. Чузъи чопии шартӣ 21.0. Чузъи нал
рию ҳисобӣ 22.26. Теъдоди нашр 3000. Супориши № 1622.

Нашриёти «Маориф»-и Вазорати фарҳанг ва иттилооти Ҷум
рии Тоҷикистон. 734063. Душанбе, кӯчаи Айний, 126.

Матбааи аввалини Вазорати фарҳанг ва иттилооти Ҷумҳури
Тоҷикистон 734025. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 37.